V. VETLINA

KRIMMI REISID

MAAILM JA MÕNDA

MAAILM
JA
MÕNDA

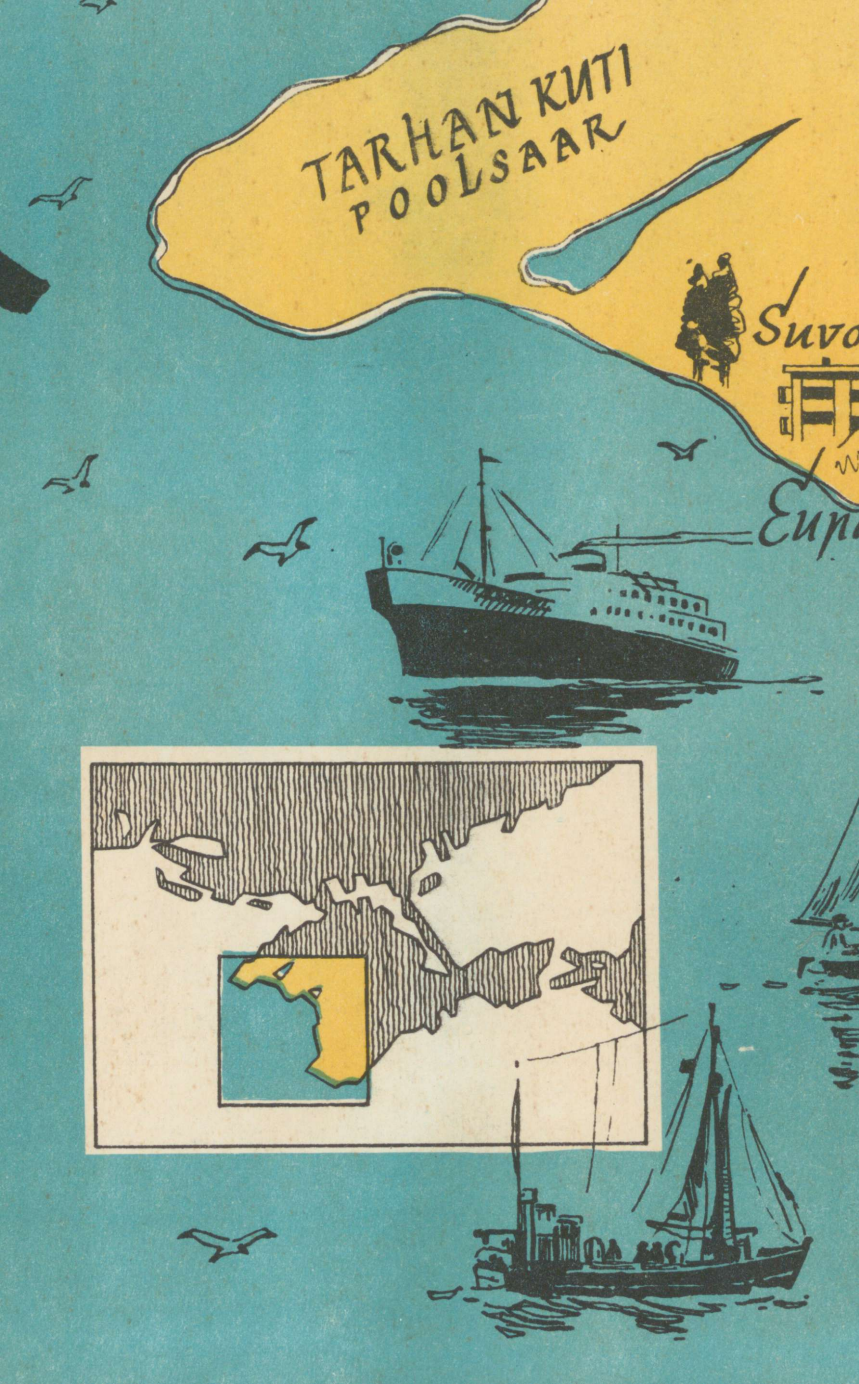
TARHAN KUTI
POOLSAAR

KRIMMI
POOLSAAR
skoje
ria
Simferoopol
Bahtšisarai
Krimmi mä
astoopol
Jalta
Balaklava

2/42763

MAAILM JA MÕNDA
REISIKIRJELDUSTE SARI

A-21893 III

V. VETLINA

Krimmi reisid

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1958

Originaali tiitel:
Вера Ветлина
КРЫМСКИЕ ПУТЕШЕСТВИЯ
Издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия»
Москва — 1955

Tõlkinud
R. Tarmisto

Umbrispaberi ja eeslehe kujundanud
O. Soans

2
Tartu Riiklik Ülikool
Raamatukogu
42763

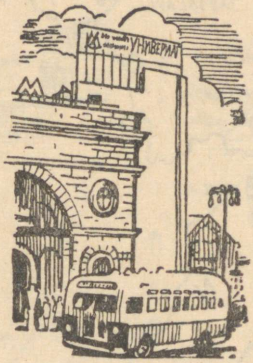

Krimmi

Rõbinski veehoidla
KOSTROMA
KAASAN
Kama
Volga
JAROSLAVL
Uglitš
Solžski veehoidla
Dimitrov
GORKI
Volga
MOSKVA-NIM. KANAL
MOSKVA
Oka
KUIBÕŠEV
Moskva
TUULA
Volga
V
Oka
N
SARAATOV
ORJOL
KURSK
Don
F
Belgorod
STALINGRAD
HARKOV
V. I. Lenini nim. Volga–Doni kanal
Tsimljanski veehoidla
Krasnograd
Novomoskovsk
S
Don
UKRAINA NSV
ROSTOV
Zaporožje
Dnepr
Melitoopol
Kahhovka
AASOVI (MERI)
KERTŠ
Džankoi
FEODOSSIA
SIMFEROOPOL
MUST MERI

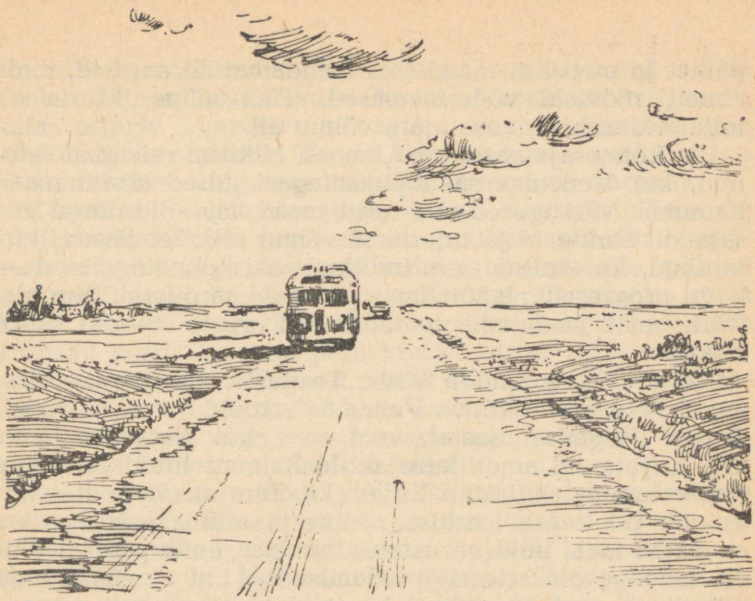

Mis imelist, kutsuvat, meelitavat ja võrratut sisaldab sõna — tee! Ja kui imepärane on see tee veel ise...

N. V. Gogol

MÖÖDA AUTOTEED

Iga kord reisiks valmistudes, kuhu see reis ka ei läheks, valdab sind eriline erutus. Juba ette maalib kujutlus pilte tundmatust maast, viib sind sinna, ennetades tõelisi muljeid. Ta maalib neid eriti rikkalikult, kui ees seisab teekond niisugusele maale, nagu ammust ajast luuletajate poolt ülistatud Krimm.

Krimmi on reisitud juba ammu. Juba Ivan III ajal randus seal Tveri kaupmehe, julge vene reisija Afanassi Nikitini laev. Naastes Venemaale pärast oma kuulsat «käiku kolme mere taha», kaugesse Indiasse, mida ta külastas kolmkümmend aastat enne Vasco da Gamat, sõitis Afanassi Nikitin piki Tauria rannikut, peatus laevaga kolm päeva Gurzufis ja maabus Kafas[1]. Ta nägi suure-

[1] Praegune Feodossia. *Tõlk.*

pärast ja metsikut maad täis loendamatuid aardeid, mida ahnelt röövisid võõramaalased. Päikeseline Tauria oli tollal välismaiste anastajate võimu all.

Üle kolmesaja aasta oli Afanassi Nikitini reisist möödunud, kui Venemaa sai lõpuks tagasi iidsed slaavi maad Krimmis. Missugused olid need maad, mis olid olnud viis sajandit türklaste ja tatarlaste võimu all? Teadlased, kirjanikud, kunstnikud, eesrindlikud ühiskonnategelased — kogu progressiivne Venemaa pööras oma pilgud Tauriale. Kõik sealt saabuvad teated võeti vastu tohutu suure huviga.

Aastal 1781 suundub Vene Teaduste Akadeemia ülesandel Peterburist Lõuna-Venemaale tuntud reisija Vassili Zujev. Järgmisel aastal, veel enne, kui Katariina II oli alla kirjutanud ametlikule aktile Krimmi liitmisest Vene impeeriumiga, külastab Zujev ka Tauriat. Zujevit hämmastab poolsaare looduse rikkus ja mitmekesisus: «See on väike maa, kuid varustatud looduse enda poolt külluses kõigega omaette riigi rajamiseks.» Ent meelehärmiga märgib ta, et neid rikkusi hävitavad röövellikult nomaadid.

Mõni aasta pärast Zujevit sõidab Krimmi ja teeb seal ulatusliku reisi kohtunik P. Sumarokov. Tema tähelepanekud täiendavad seda, mida nägi Taurias Zujev. Kõik need tähelepanekud kõnelevad ühte ja sedasama: külluslik maa, mis võiks anda kõige mitmekesisemaid vilju, seisab mahajäetuna; on tarvis inimkäsi, palju tööd, et teda välja viia seisakust ja metsikusest.

Sumarokov jäi Krimmi paljudeks aastateks; tema päevik ilmus trükis pealkirja all «Krimmi kohtuniku jõudetunnid». See oli esimene sedalaadi raamat Krimmist, tema loodusest, majandusest ja ajaloost.

Üks esimesi vene teadlasi, kes reisis Krimmis ja asus sinna jäädavalt elama, oli arvukatest Teaduste Akadeemia Venemaa-ekspeditsioonidest osavõtja, tuntud botaanik, akadeemik P. S. Pallas. Tema poolteist sajandit tagasi koostatud kirjeldust poolsaare taimerikkuste kohta kasutavad teadlased mõnikord praegugi. Oma töödega aitas Pallas paljuski kaasa aianduse ja viinamarjakasvatuse arendamisele Taurias.

Krimmis matkasid kirjanikud ja kunstnikud. Nad avasid maailmale poeetilise Tauria — üleva ja ereda iluga maa. Temast kirjutasid Deržavin, Batjuškov ja Mickie-

wicz. Krimm võitis Puškini südame. Ta sõitis merd mööda ümber Tauria Kertšist kuni Gurzufini, ronis mäeharjadele, uitas orgude avarustes ja vaatles süngete khaanilosside keerukaid ornamente. Tauria inspireeritud luulekujud on Puškini surematu panus maailmakirjanduse varaaita.

Kõneldes Katariina-aegsete, samuti hoopiski hilisemate ajajärkude Krimmi-reisidest, tuleb silmas pidada, et säärane sõit oli väga raske ja kulukas üritus, mis polnud kaugeltki igaühele kättesaadav. Krimmi jõudmiseks kulus kuid. Vassili Zujevi teekond posthobustega Moskvast Hersoni kestis kolm ja pool kuud! Aastal 1823, nelikümmend aastat pärast Zujevit, sõitis siseminister krahv Kotšubei Peterburist Krimmi kaks kuud. Ta kirjutas, et see reis oli seotud väga suurte raskustega, kuludeks aga ei piisanud kümnest tuhandest rublast.

Krimmi reisiti mitmel viisil. Sõideti maismaad mööda posthobustega. Iidne postitee kulges Moskvast Tuulasse, Orjoli, Kurskisse, Harkovisse, seejärel läbi Poltaava, Krementšugi ja Hersoni Perekoppi. Sõideti veeteed, samuti omapärase küüdiga — mööda Volgat Tsaritsõni, siis maismaa kaudu Donile, sealt kuni Rostovini ja Aasovi merd mööda Kertši. Sõideti ka purjelaevadega ja aurikutega Dneprit mööda alla Mustale merele, Sevastoopolisse.

Üks reisija kirjeldab oma Krimmi-sõitu mööda maismaad XIX sajandi kolmandal veerandil järgmiselt:

«Te sõidate talvel Moskva alt mööda kiviteed, millel teie raske sõiduk iga minut peatub, sattudes jalastega paljaste kivide otsa. Kurski ligidal ähvardab teid täielik seismajäämine ja vajadus ümber asetuda ratastele (rattad peavad teil muidugi mõista kaasas olema). Te palute jumalaid, et saaksite saaniga välja lohistuda kas või Harkovinigi: ning järsku Kurski taga jääte toppama niisugustesse lumehangedesse, kust teid ei vea välja ka üheksa hobust. Te sõidate otsekui mööda metsikut maad ainult kakskümmend viis versta päevas! Harkovi lähistel on lumehangede asemel liiv; Jekaterinoslavi[1] taga on jällegi läbipääsmatu lumi; Perekopi juures on üleujutus ja veelgi läbipääsmatum pori; lähenete Simferoopolile — tolm, kõrvetav kuumus, nurmel kannikesed. Säh sulle sõitu mööda Venemaad! ... Kord härgadega, kord postipoiste ja küüdimeeste käe all, kord ratastel, kord saaniga,

[1] Praegune Dnepropetrovsk. *Tõlk.*

end lumest välja kaevates, lumealuses sulavees uppudes, jalaseid kivide otsas lõhkudes, üht vankritelge teise järel mäenõlvadel katki murdes — nii liigute te, vaesed patused, vaevaliselt edasi, olles kaugetesse maadesse reisimise asemel mõistetud sõitma oma kodupinnal.»

Meie aga reisime Krimmi tänapäeval. Moskvast võib sinna sõita rongiga. See tee pole uus: ta eksisteerib juba ligi kolmveerand sajandit. Ent soe ja mugav kiirrong, mis on asendanud endisaja aeglase ja krigiseva rongi, kihutab teiega Simferoopolisse kolmekümne kuue kuni neljakümne tunniga, kuna varem kulus selleks mitu ööpäeva.

Krimmi võib reisida ka mööda veeteed, mis on samuti juba ammust ajast tuntud, kuid on tegelikult loodud uuena. Lenini-nimeline Volga—Doni kanal, meie kodumaa viit merd ühendav lüli, avas otse-veetee ka Krimmi. Tänapäeval pole sinna sõitmiseks enam vaja kasutada viletsaid aurulaevakesi, mis toimetasid reisijaid edasi etappide viisi nagu transiitlaadungit. Aurulaevakesed on asendunud veeekspressidega. Ja sel ajal, kui loetakse neid ridu, on võibolla hakanud otse Moskvast Krimmi kursseerima mugavad mootorlaevad, mille pardale astudes reisija tunneb end juba kuurordis olevat.

Krimmi sõitmiseks võib kasutada ka kõige vanemat teed — iidseid maanteid, mis on meile mõnevõrra tuttavad juba endiste aegade reisijate energiliste väljenduste järgi. Ent ka need teed on imeväärselt muutunud. Otsejoones läbi põldude, metsade ja stepi, üle küngaste, kulgeb Moskvast Simferoopolini asfalteeritud automagistraal, kord vanade teedega ühtides, kord neid õgvendades, ning vahel hoopiski omamoodi ümber muutes. See lühim, ent siiski peaaegu poolteise tuhande kilomeetri pikkune tee läbib meie maa kaks vabariiki ja kaheksa oblastit. Kui kõnelda Moskva ja Krimmi vahemaast, siis, kuigi magistraal on seda mõnesaja kilomeetri võrra lühendanud, asuvad nad üksteisest kaugel. Ent kui mõõta seda vahemaad aja mõõdupuuga, mis tänapäeval samuti kuulub teede mõõtmise süsteemi, siis ilmneb, et nad on hoopiski lähestikku. Reisiautobuss katab Moskva ja Simferoopoli vahemaa poolteise ööpäevaga, sõiduauto aga võib selle läbida vähem kui ööpäevaga, s. o. kiiremini, kui endistel aegadel kulus Krimmis Simferoopolist Perekoppi sõitmiseks.

Uus, alles nõukogude ajal avatud tee Krimmi — õhutee — lähendas veelgi poolsaart meie maa südamele. Mosk-

vast välja lennanud reisilennuk maandub Simferoopolis nelja tunni pärast.

Seega on tänapäeval Krimmi sõita soovijal suur valik mugavaid sõiduteid: maismaa-, vee- ja õhutee. Kõik nad on sõiduks sobivad. Sellel aga, kes soovib reisides võimalikult rohkem näha, on vist küll kõige huvitavam sõita mööda autoteed.

Dobrõnini väljak Moskvas. Selle lähedalt, ühelt naabruses asuvalt tänavalt, alustab oma teekonda autobuss, mille akende kohale on kinnitatud valge sildike: «Moskva—Harkov—Simferoopol».

Jahedal juulihommikul veereb bussijaama ette Stalininimelise Moskva Autotehase[1] ruumikas kiirekäiguline puna-kollane buss, mida hästi tuntakse mitte ainult Moskvas, vaid ka meie maa kõige kaugemates nurkades. Läbi avatud akende paistavad siidkardinate taga massiivsete valgekatteliste pehmete tugitoolide kõrged korjud. Taoliste istmetega on varustatud reisilennukid. Ka see autobuss on spetsiaalselt kohandatud kaugsõiduks.

Kolmteist reisijat annavad oma kohvrid bussijuhi hoolde, asuvad kohtadele ja reguleerivad nupule vajutades soovi järgi oma tugitooli korju kallakut. Neid istmeid saab kohandada igasugusele asendile peaaegu lamamisasendini.

Juht annab ärasõidusignaali ja tumedalt urahtades hakkab autobuss liikuma. «Õnnelikku reisi!» kandub aknaist sisse viimaseid saatjate hüüdeid. Teekond Krimmi on alanud.

Mööda Moskva tänavaid kulgeb tee kaugele poolsaarele. Siin, otse linna keskuse lähedal, on selle algus. Tee läheb mööda avaraid magistraale ja läbib suuri väljakuid. Aeglaselt lahti rulludes kerkib meie silmade ette Moskva — suurlinn, kust viivad teed kõigisse meie maa nurkadesse. Ärkava tööpäeva kerges uduvines on ta kaunis nagu kristall, säilitades oma ilmes kõige kõrgemat ja puhtamat, mida on loonud tema paljusajandiline kultuur, alates muistse vene loomingu šedöövrist Kremlist kuni uute, päikese poole püüdvate hoonete säravate piirjoonteni!

Linn lõpeb järsku, ilma tavaliste masendavate korrastamata aguliteta. Alles praegu särasid mitmekorruseliste elumajade alumistel korrustel kaupluste peegelvitriinid ja

[1] Praegune Lihhatšovi-nimeline Moskva Autotehas. *Tõlk.*

laiusid piki magistraali skvääride rohelusse mattunud tehasekorpused — ja siis jäi see korraga seljataha. Ainuüksi magistraal, niisama avar ja sile kui linna keskelgi, jätkab oma kulgu pealinnast lõunasse.

Ümberringi laiub nüüd mõõtmatu avarus. Ka bussi sujuv sõit maanteel on hoogne, lendamisega sarnanev. Elastsed õhujoad tungivad aknaist sisse ja kerged kardinad lehvivad rütmiliselt nagu tiivad.

Üksteise järel mööduvad aknaist heledad metsatukad, avades oma süles ootamatult kord rohu ja lilledega kaetud väikese hubase lagendiku, kord kaunilt lookleva jõekese. Väljendamatult armas ja poeetiline on Moskvalähedane maastik! Seejärel hakkavad metsatukad taanduma ja nende asemele ilmuvad juba põllud, mida alles horisondil ääristab kauge metsa hallikassinine viir. Hõbedaselt läigib, otsekui voolab peadloova rukki läbipaistev rohelus, laiuvad raskete pealsetega kartulipõllud, kobrutab valkjasroosa vahuna õitsev tatar. Nende kohal aga kaigub sirgetiivalise lennuki mürin või hõljub suits metsa tagant paistvast tehasekorstnast; otse läbi põldude ja metsatukkade sammub kuhugi kõrgepingeliini postide reljeefne rivi — need on tänapäevase Moskva-lähise uued detailid, inimtöö ja tormiliselt pulbitseva elu tundemärgid, mis nüüd täiendavad levitaanlikke maastikke.

Maastikusse põimunud tööstuslikud motiivid kujunevad aeg-ajalt iseseisva tähtsusega üksusteks.

Teele ilmuvad tööstuslinnad: Podolsk, seejärel Serpuhhov — tööstusliku pealinna Moskva eelpostid. Kuuludes meie maa vanimate linnade hulka, pole need oma ilmes endistest jooņtest peaaegu enam midagi säilitanud. Sirged tänavad, tohutud tehasekorpused ja rikkalik rohelus määravad nende tänapäevase palge.

Podolski taga muutuvad metsad ulatuslikumaks ja tihedamaks. Autotee läheb neist siin-seal otse läbi ja aknaisse tungib niiske metsatihniku tugevat, pisut mõrkjat lõhna. Siin ta ongi, üsna lähedal, ümberringi, see vana nõiutud mets, mis on meie päevadesse kandunud ammu-ammu tekkinud rahvamuinasjuttudest.

Metsarägastik on läbipääsmatu. Habemikud samblatuustid ripuvad alla puutüvedelt, mis on nähtavasti kunagi tormides kaadunud, aga võib-olla ka lihtsalt oma aja ära elanud. Vanad kuused on oma rasked oksad otse maa ligi langetanud ja niimoodi liikumatusse tardunud. Nende

all valitseb sumbunud poolhämarus. Siin ei suuda enam ükski rohulible valguseni tungida. Isegi lindude hääled kõlavad selles rägastikus kuidagi ebakindlalt ja kartlikult. Pühalik vaikus valitseb tumedas tihedas laanes, vanas tõkkemetsas, mis varjas juba Moskva Venet tatarlaste rünnakute eest.

Iga tunniga kandume edasi paljusid kümneid kilomeetreid. Kui palju värve, helisid ja lõhnu hoovab sisse autobussi avatud aknaist! Ja kui palju huvitavam on niisugune sõit kõige mugavamast rongisõidust! Seal valitseb pidev ja ühetooniline raudteemaastik: raudteetamm, kaitsepuuderibad ja lakkamatult silmade ees vilkuv postideahel eraldavad sõitjat elavaist ja vahetuist muljeist ning häirivad neid. Siin, otse läbi põldude ja metsade kulgeval maanteelindil, ei piira neid muljeid mitte miski. Mõõtmatu, rikkaliku, suurepärase ja lähedasena kerkib silmade ette kodumaa.

Ees ilmub nähtavale suur linn. «Tuula», teatab valge viit maantee ääres. Isegi sellel, kes on Tuulast mitmel korral rongiga läbi sõitnud, on linnast tõenäoliselt jäänud vähe muljeid: vaksal, kus on kombeks osta kuulsaid tuula prääniku id, ja mõned raudteele paistvad tehasekorpused. Autotee, mis läbib Tuulat algusest lõpuni, võimaldab temaga lähemalt tutvuda.

Iidse vene seppade ja sõjameeste linnana on ta läbi sajandite kandnud oma traditsioone. Tuula oli kunagi pealinna lõunapoolne valvepost, kaitstes teda metsikute rändrahvaste rünnakute eest. Neist aegadest annab tunnistust hall, juba XVI sajandi algul rajatud kreml, mis paksude kivimüüride ajahambast puretud sakkidest hoolimata on veel aukartustäratav ja ähvardav. Selle kõrval avaral väljakul aga seisab pronksskulptuur nõukogude sõjamehe auks, kes alles üsna hiljuti peatas vaenlase otse linna väravais. Tuula kommunistlikku noort Saša Tšekalinit ja paljusid teisi Tuulast pärinevaid Isamaasõja kangelasi tuntakse kõikjal meie maal.

Linnuses, mille kohale kasvas Tuula, elasid juba nelisada aastat enne linna tekkimist sepad. Igaüks tagus oma kodus rauast kõiksuguseid tarberiistu.

Tuula seppade meisterlikkus oli mitmekülgne ja virtuooslik. Nad valmistasid kõike. Teel Krimmi Tuulas viibides oli Vassili Zujev hämmastunud tuulalaste kunstist: «Kodus teevad meistrid lühipüsse, jahipüsse, püstoleid,

mõõku, voodeid, tugitoole, ukselukke, kohviveskeid, seina- ja kirikukelli, terasketikesi kellade jaoks, vokke, nööpe, vedrusid sõidukite jaoks, heinaniiduvikateid, raudhaamreid tehastele, võlle, masinaid rahapaja jaoks ning valavad isegi väikseid malmsuurtükke ja muudki.»

«Siinne rahvas,» märgib Zujev, «on töökas ja terve, rõõmsa ja vaba ilmega.» Need olidki üldist imetlust pälvinud muretud ja andekad Tuula meistrimehed, kelle kohta rahvas rääkis, et nad saaksid hakkama isegi kirbu rautamisega.

Meie päevil tegelevad Tuula meistrimeeste järeltulijad mitte vähem keeruka, kuid hoopiski tähtsama tööga. Metallurgiatehaste lõõmavad kõrgahjud ja masinaehitustehaste tsehhide mürin tähistab nende tänast tegevust. Silmade ette kerkiva suure tööstuslinna lai panoraam näitab, et Tuula meistrite traditsioonid pole mitte ainult säilinud, vaid arenevad nüüd uues mastaabis ja uues kvaliteedis. Sellest annab tunnistust ka suur nägus Mehaanika Instituudi hoone, millest tee viib mööda. Tuula seppade lapsed tulevad tehastesse varustatuna igakülgsete teadmistega ja vallates kaasaegset tehnikat. Ja teisiti praegu ei saagi. Ainuüksi oskusest ja isegi virtuooslikkusest sepatöös tänapäeval enam ei piisa, et toota selliseid keerukaid masinaid, nagu iseliikuvad kombainid või massiliseks tootmiseks ette nähtud kartulikombainid, millega nüüd Tuula sepp varustab Tuula talupoega. Ei ole ju nüüdne Tuula talupoegki enam see paljukannatanud vene mužikk, kelle saatus nõnda vapustas Tolstoid.

Siin on ka Jasnaja Poljana — koht, mis on kallis igaühele meie maal. Tuula sirgete kvartalite ja uute tehaseasulate taga, mis ulatuvad piki maanteed kuni Štšekinoni — väikese kõrvalise raudteejaama Jassenki asemele tekkinud kaevuritelinnani, käänab teeharu 195 kilomeetri kaugusel Moskvast Jasnaja Poljanasse. Maantee ääres on suure kirjaniku lilledega kaunistatud büst. Taamal paremat kätt vilgub läbi vana pargi tiheda roheluse massiivne valge hoone — Tolstoide mõis. Siin, esiisade majas, sündis ligi sada kolmkümmend aastat tagasi Lev Nikolajevitš Tolstoi, siin elas ta ühtekokku üle viiekümne aasta, siin lõi ja kirjutas ta paljud oma surematud teosed, siia, järsaku äärele vanasse metsa on ta ka maetud. Siit nägi vene mõtte gigant kogu Venemaad, rikast ja külluslikku rahva talentide ning rahva jõu poolest, mis ei saanud aga

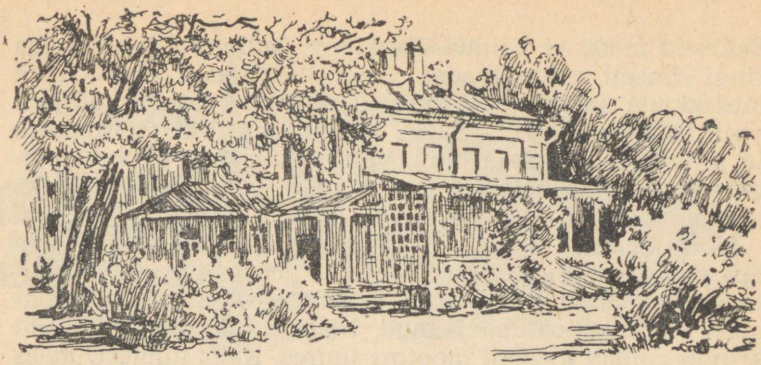

Tolstoi maja Jasnaja Poljanas

täiel määral avalduda, sest «... röövlijõuk — kohtunikud, ministrid, tsaarid hukutavad inimesi selleks, et raha saada...».

Tänapäeval aga ehitavad kolhoosilapsed Jasnaja Poljana koolis planetaariumi, organiseerivad oma tehnikaringi näitust, kus on välja pandud lapsekätega meisterdatud sammuva ekskavaatori, portaalkraana, pinnasepumba ja veevärgi töötavad mudelid ning metallurgiatehase ja kaevanduse maketid. Niisugused on nüüd nende järeltulijad, kes ümberkaudseist viletsaist ja näljaseist küladest jooksid palja jalu esimesse, Tolstoi poolt Jasnaja Poljanas avatud kooli...

Varsti pärast Jasnaja Poljanat algavad turgeenevlikud paigad. Tihedad, rohurikkad Kesk-Vene niidud, lõhnavad ja pehmed, mesise ristikheina, peene piparmündi ja kareda timutiga. Niidud vahelduvad sügavate nõgude ja järsakutega. Arvatavasti kusagil siin istusid õitsitule ääres sasipäised poisikesed «Bežini luhast» ja kuulasid hinge kinni pidades õudseid lugusid. Siin seisavad hiiglasuured, võib-olla veel Turgenevi-aegsed remmelgad jõe kohal, mis kuuma suvepäeva vaikuses on tardunud nagu puudki.

Nende kõrval aga on uus, värske sugupõlv — noored kasesalud, mis kaovad laiadesse nõgudesse. Lumivalgete tüvede sirged read kõnelevad sellest, et need pole siia kasvanud iseendast: metsad on istutatud inimeste poolt.

Selliseid metsi ei näinud Turgenev, hulkudes jahipüssiga ringi siinseil mäenõlvadel. Neid kasvatasid üles Orjoli mužikkude pojapojad; tollased mužikud, viidud äärmuseni, läksid pimedal tuisusel ööl kroonu- või mõisametsa ja raiusid sealt salaja puid, valmis kõigeks, et vaid paigata jääkülma, lagunenud taret ning soojendada siniseks tõmbunud ja näljast kõhnunud lapsi.

Nool maantee ääres osutab paremale. Siit pöörab tee Spasskoje-Lutovinovosse — I. S. Turgenevi maja-muuseumi. Käänaku lähedal on asfaldi servale poolteisetonnine veoauto peatuma jäänud. Masina all lamav autojuht kruvib midagi ägedalt mootori juures. Kaks inimest, mees ja naine, tulevad meie bussi suunas ja tõstavad käe. Bussijuht pidurdab.

«Palun, viige meid Orjoli,» palub naine. «Meil on kiire, väga kiire, aga siin, nagu kiuste, läks masin rikki.»

Uued reisijad osutuvad seltsivateks inimesteks. Juba poole tunni pärast on teada, et mõlemad on kohalikud elanikud, mees ehitustehnik, naine õpetaja, ning et nad ruttavad Orjoli nõupidamisele kolhoosi kultuuritöö asjus, elavad aga Spasskojes Turgenevi-nimelises kolhoosis.

Missugune siis on tänapäeval see küla, mille järgi maalis Turgenev Orjoli mužiku elu, kui ta kirjutas «Küti kirjades»: «Orjoli mužikk ... elutseb viletsates haavapuust tarekestes, käib mõisateol ... sööb kehvasti, kannab viiske ... tare on tare küljes kinni, katused on kaetud pehkinud õlgedega.»

Teekaaslased jutustavad meeleldi. Külas on peale nende üle kahekümne külaintelligentsi esindaja: viisteist õpetajat, kolm meditsiinitöötajat, agronoom, zootehnik ja agromelioraator. Koolides, ringides ja kursustel õpib üle viiesaja inimese. Igas majas leidub raamatuid, ajalehti ja raadio. Külas, mis sõja ajal purustati, käib hoogne ehitustöö.

Missugune on Orjoli oblasti küla tänapäeval, seda on näha ka autobussi aknaist. Laiad viljapõllud, mis on ammugi unustanud ribapõllusüsteemi, ümbritsevad korralike ühiskondlike hoonetega kolhoosikülasid. Saanud nõukogude aastail jagu hirmsast põlisest viletsusest ning tehtud uuesti maatasa sõja poolt, tõusevad praegu Orjoli külad koos teiste Kesk-Vene küladega kommunistliku partei tahtel esirinnas sammujate tasemele, vastu jõukusele ja küllusele.

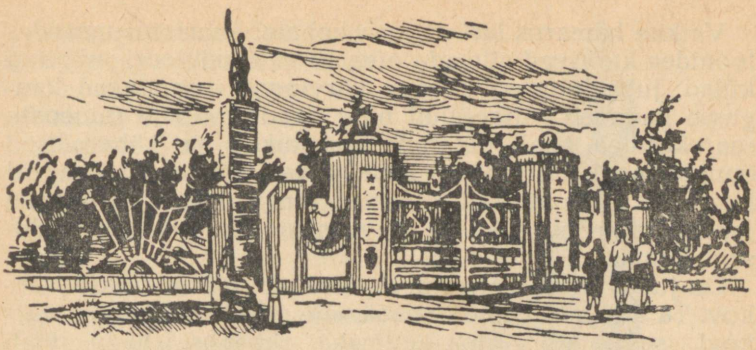

Mälestussammas sõjameestele Kurski kaarel

Mtsensk, Orjol, Kromõ, Fatež, Kursk ... Sõidame praegu mööda sõjateid, mööda veriste lahingute paiku Orjoli—Kurski kaarel. Siin anti vaenlasele löök, mis kindlustas Stalingradi võitu.

Tihedamalt kui muis paigus leidub siin tee ääres piirdeaiaga ümbritsetud mullakünkakesi, mis on hoolikalt kaunistatud värskete lilledega ja kroonitud viisnurkse tähega — Isamaasõja võitlejate haudu. Ühes külas Mtsenski taga seisab rahva leina ja mälestuse sümbolina sellisele hauale pärga asetava naise skulptuur.

Rahva mälestuses on hirmsad sõja-aastad veel värsked. Ei leidu perekonda, kellele sõda poleks löönud raskeid, vaevaga paranevaid haavu. Seda energilisemad on rahva jõupingutused selleks, et kindlustada oma maale püsivat rahu. Ja hiljutistel lahinguväljadel ei näe peale sõjameeste haudade peaaegu üldse enam sõja jälgi. Uus Orjol kerkis iidse linna asemele, mille fašistid olid muutnud kõrbeks, kalmistuks. Siin on kõik uus: majad, tänavad, sillad. Taassündinud Kursk, kus kümme aastat tagasi oli peaaegu võimatu leida maja, mille seinad ei oleks seisnud igast küljest läbipaistvate surnud skelettidena, on praegu kaunis ja hästikorrastatud ning sammub tulevikku koos meie maa parimate linnadega. Kasvavad tema aiad, mis on uuesti istutatud vanade, hitlerlaste poolt hävitatud aedade, nende kuulsate Kurski aedade asemele, «mille tõttu,» Vassili Zujevi väljenduse järgi, «näib linn igast küljest nagu metsa sees seisvat».

Vaikne hämarus laskub maa kohale. Pehmetes mattides toonides kerkivad silmade ette õhtusse uduloori mähitud külad, juba küpsuse kuldset värvingut omandavad kaugusse kaduvad viljapõllud ning nende vahele tumedate saarekestena laiali pillatud metsatukad ja käharpäised õunapuuaiad. Piirjooned ähmastuvad pikkamisi, värvid kustuvad. Ainult aknakardinad nagu lehvikud toovad jaheda tuuleõhuga kaasa elava maa rahulikke ja koduseid lõhnu.

On juba täiesti pime, kui ees avaneb tuledevanikus Harkov. Ta algab tihedate linnaäärsete saludega, mis on Harkovi suvitajate armastatumaks kohaks, nagu võib otsustada roheluse vahelt alatasa vilkuvate varbtarade järgi. Metsasalud lähenevad maanteele ja muutuvad eredasti valgustatud parkideks, seejärel aga suure kauni linna sirgeteks magistraalideks.

Kui Vassili Zujev sada seitsekümmend aastat tagasi Harkovist läbi sõitis, oli seal tema arvestuse järgi vähem kui kuue tuhande elaniku kohta 1700 maja. Linna ja tema nime tekkimise kohta jutustab Zujev järgmise rahvalegendi.

Ükskord asus neisse looduse poolest rikkaisse, kuid inimvaeseisse paigusse elama mesinik Hariton. «Oma töö ja kohase paiga tõttu jõudis ta peagi heale elujärjele, mistõttu paljud hakkasid teistestki kohtadest tema juurde tulema, et temaga koos elada.» Et aga Ukrainas on kombeks nimesid lühendada, siis sai Haritonist Harkó ja nii tekkiski nimetus Harkov.[1]

Oli see nüüd üksikasjus nii või teisiti, kuid legend märgib õigesti põhilise: Harkov on algusest peale olnud põllumeeste linn.

Zujevi reisi aegadel sõitis Harkovi elanik veel adraga küla väravate taha, külvas nisu ja haris bahtšaad[2]. Maja kõrvale rajas ta kindlasti aia ja seadis sisse mesila. Nii oli ka linna ümbruses. «Maa,» kirjutab Zujev, «on siin väga viljakas ja selle harimine on elanike peamiseks tegevusalaks, nii et igal pool, kuhu ka ei sõidaks, on maapind suuremalt osalt viljapõldude, ülejäänud osas aga bahtšaade või viljapuuaedade all.»

Harkov ei ole ka praegu kaotanud sidet maaga, kuid

---

[1] Харьков хутор — Harkó talu. *Toim.*

[2] Bahtšaa — arbuusi- või meloniväli stepis. *Tõlk.*

teistsugused on ajad, teistsugune ka side. Siin asub üks meie maa suuremaid traktoritehaseid, siin tegutsevad põllumajanduslikke masinaid tootvad ettevõtted ja põllumajandusliku tootmisega seotud instituudid. Võimsa tehnika ja eesrindliku teadusega relvastab Harkov tänapäeval kolhoosiküla.

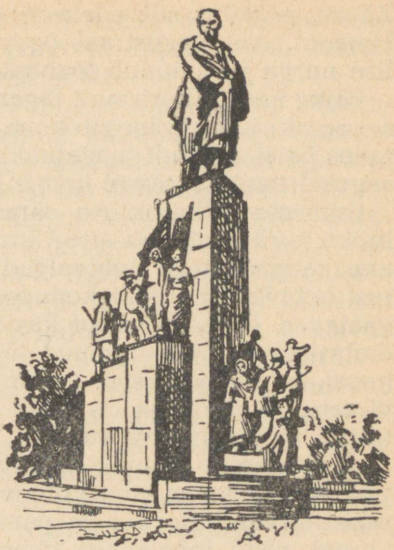

Tarass Ševtšenko mälestussammas Harkovis

Suurepärane on see linn elektritulede säravates kiirtes; hilisele tunnile vaatamata on ta kärarikas ja rõõmus. Kõikjal on kuulda pehmekõlalist ukraina jutukõminat; nägusalt riietatud elevil inimesed väljuvad teatritest ja kinodest, loengusaalidest ja klubidest. Laiad sirged tänavad säravad puhtusest. Piki tänavaid, kõnniteede serval, on lillepeenarde elav rant. Kogu linna kaunistavad lilledest koostatud imepärased ukraina mustrid. Lilledesse upuvad pargid ja skväärid. Terveid ukrainamotiivilisi pannoosid ja kunstilisi tikandeid lilledest on sinna paigutanud osavad Harkovi lillekasvatajad. Niisugust kunsti, samuti hoolikat suhtumist sellesse kõigi, nii väikeste kui ka suurte poolt võivad kadestada paljud ja paljud linnad.

Küllaltki pikk — kahetunnine — peatus võimaldab linnas ringi uidata, sukelduda kas või lühikesekski ajaks tema tänavate elavasse keerisesse ja käia vaatamas suure kobzari Tarass Ševtšenko mälestussammast. Siis aga jälle teele. Bussijuht lülitab sisse öise valgustuse. Tugitoolid, muutunud nupule vajutamisel pehmeteks vooditeks, kiiguvad tasakesi ja autobussist on saanud magamisvagun, mis kihutab kuuekümnekilomeetrise kiirusega mööda siledat maanteed.

Harkovist alates põikab automagistraal kõrvale vanast Krimmi-sõidu teest. Endine tee, mida mööda sõitis ka

Zujev, pöördus siit edelasse: Poltaavasse, Krementšugi, Hersoni. Automagistraal õgvendas selle paljukilomeetrilise nurga ja suundub lõunasse otsemat teed kaudu...

Päike kerkib horisondi tagant otse autobussi vasakpoolseisse aknaisse ja tungib kohe kõikidesse nurkadesse, äratades halastamatult magajaid. Ja kes võikski magada niisugusel imetlusväärsel hommikul!

Esimeste päikesekiirte säras, läbi veel hajumata uduliniku kerkib silmade ette Ukraina. Helesiniste või roosade aknakaunistustega lumivalged tared, mille piinlikku puhtust hoiavad hoolikalt koduperenaised. Varbtarade tagant vaatavad välja lopsakad kassinaerid ja moonid. Taresid ümbritsevad tihedalt puud täis erepunaseid kirsse, veel noori, tuhmi kirmega kaetud õunu ja hallikassiniseid ploome — see kõik on nagu vaikne ja südamlik, ammu tuttav ukraina rahvalaul.

Ja siinsamas on uued motiivid, laiad ja võimukad. Küla väravate taga on uus kolhoosiaed. Peaaegu silmapiirini nii ette, vasakule kui ka paremale kulgevad punktiirina täpsed, nagu joonlauaga tõmmatud puuderead. Niisugust aeda ei saa enam peita varbtara taha. Ruumikalt paiknevad puukesed; läheb palju aastaid, enne kui nende kroonid kokku puutuvad. Tulevased aiad nagu inimesedki peavad elama avaralt.

Aia järel aga laiub ääretu viljameri. Pimestava hõbedase läikega helgib küpse odra voogav pind. Punase vasena kumab raske, tihedapäine nisu. Selle järel aga tulevad päevalille kuldsed lained ja maisipõldude roheliised avarused. Ja see kõik vägilaslikes mõõtmetes, Ukraina vaba stepi kogu mõõtmatus ulatuses.

Kõigis küllusevärvustes õitseb Ukraina. Kas mitte sellisena ei näinud teda enda ees suur kobzar, kui ta läks kauges pagenduses läbi kadalipu? Sirgu on ajanud oma selja Ukraina «peres suures, peres vabas ja uues» ja sammub kindlalt vastu oma helgele tulevikule.

Ukrainale kuulub nüüd ka Krimm, kuhu meid viib autotee.

Meenutagem, kuidas ta näeb välja Nõukogude Liidu kaardil: väike, peaaegu saar, täielikult ümbritsetud meresinast, kinnitatud kitsa maaribaga — Perekopi maakitsusega — mandri selle osa külge, kus heleroheliised toonid tähistavad kaardil Ukraina steppe. Needsamad toonid katavad poolsaare põhjaosa: Ukraina viljarikas stepp

läheb üle Krimmi stepiks. Varsti hakkavad siin voolama ka ühised jõed: Ukrainast pöördub Dnepri vesi kanali kaudu Krimmi, jootes ka tema põlde.

Tihedalt on nad omavahel seotud, vastastikku rikastavad ja täiendavad nad teineteist majanduselus. Ukraina metallurgiagigandi «Azovstal» tehased sulatavad terast ja malmi maagist, mida annab Kertš; Donbass annab Krimmile oma sütt ja mineraalväetisi. Krimmi kergest karplubjakivist, valgest Inkermani kivist kerkivad uute ehituste müürid Ukraina linnades; Kiiev, Harkov ja Odessa saadavad Krimmi masinaid ja metalli ning keerukat meditsiinilist aparatuuri ravilatele. Üheskoos sõidavad Mustale ja Aasovi merele Krimmi ja Ukraina kalurid.

Ammuaegsed traditsioonilised sidemed ühendavad Krimmi ja Ukraina teadlasi. Nende ühiste jõupingutuste tulemusena on avastatud ja üha ulatuslikumalt rahvamajanduse vajadusteks kasutama hakatud Sivaši ammendamatuid keemilisi rikkusi. Üheskoos teostavad nad reise aegade sügavikku, avades lehekülg lehekülje järel oma maa suurt ja keerukat ajalugu.

Kui heita pilk Krimmi ajalukku, siis selgub, kuidas ammustest aegadest ühises, palju sajandeid kestnud võitluses võõramaiste anastajate vastu kujunesid ja tugevnesid vene ja ukraina rahva sõprussidemed, mis ühendavad neid nüüd igaveseks.

Ukraina Venemaaga taasühendamise kolmesajas aastapäev, mida kogu meie maa pühitses kui suurt rahvaste sõpruse pidupäeva, sai Krimmile tähiseks, mis lõplikult kindlustas tema majanduslikud ja kultuurilised sidemed Ukrainaga. NSV Liidu Ülemnõukogu neljanda koosseisu esimene istungjärk võttis 1954. aastal vastu seaduse Krimmi oblasti üleandmise kohta Vene Föderatsiooni koosseisust Ukraina NSV-le.

Krimmi — meie maa ühe rikkama piirkonna, tema pärli vabatahtlik ja tasuta üleandmine vene rahva poolt ukraina rahvale omab tõeliselt ajaloolist tähtsust. See pole mitte ainult vene rahva piiritu usalduse ja armastuse väljendus ukraina rahva vastu, vaid see on ka kujukas tõend täiesti uutest, inimkonna ajaloos ennenägematutest sotsialistlikest suhetest rahvaste vahel, kus ei ole ega võigi olla kohta mingitel territoriaalsetel nõudlustel.

Sügavalt tänulikuna vennalikule vene rahvale võttis Ukraina selle kingi vastu ja ühendas Krimmi töötajad

oma perega. Koos nendega viib ta Krimmi edasi uuele õitsengule.

Ööpäevane sõit mööda autoteed viib meid ligi tuhat kilomeetrit lõuna poole. Samaaegselt toimuks nagu kiire reis ajas. Loodusepildid ja hooajatööd põldudel libisevad silmade eest mööda otsekui kiiresti liikuval kinolindil. Ööpäeva kestel teeb reisija ajaliselt hüppe, mis võrdub umbes ühe kuuga. Tõepoolest, veel eile ümbritsesid meid Moskva-lähisel haljendavad rukkipõllud vastloonud, õrnade, nagu kokkukleepunud ohetega viljapeadega. Siis, lõunasse liikudes, hakkas rukis otse meie silmade all üha vabamalt ja kindlamalt päid sirutama. Orjoli lähedal muutus ta kullakasroheliseks, Kurski taga õlgkollaseks, Harkovi ümbruses aga tuli tema asemele tugev madal nisu, teatades karedate ohete sahinaga oma küpsusest.

Juba libises mööda labadega kuivi viljalaineid lõigates esimene iseliikuv kombain, Tuula, aga võib-olla ka teiste paikade meistrite tark ja keerukas toode, — kas vähe on kuldseid käsi meie maal!

Mida kaugemale lõunasse, seda laiem on koristustööde rinne. Nüüd ei liigu kombainid põldudel enam üksikute luurajatena, vaid tervete rühmadena: on näha võimsaid maismaalaevu «Stalinets-6» kombaineri-kaptenisildadega ülal ja raskete linttraktoritega ees, ning tumesiniseid iseliikuvaid kombaine valgete päevavarjudega, mis kaitsevad kombainereid päikesekiirte eest. Need masinad on juba peaaegu tervenisti enda peale võtnud talupoja viljakoristustöö: lõikamise ja peksmise — omaaegsete mužikkude kõige raskema töö, mille nimetuski kõneleb kannatustest[1]. Nõukogude Liit on kombaini tõeline kodumaa. Ainult Nõukogude Liidus, maal, kus kantakse suurt hoolt tööinimese eest, võis ta muutuda massiliselt kasutatavaks masinaks; siin on tal ka ruumi ääretutel kolhoosipõldudel tahtmist mööda ringi käia.

Kõrged põhuhunnikud jäävad kombainide järel lamama tihedate ridadena, peaaegu külg külje kõrval. Rikkalikku saaki koristab Ukraina. Veoautode ja bestarkade[2] read veavad kuldset vilja külateedel ja magistraalidel. Flegmaatilised härjad tirivad ettevaatlikult jalalt jalale astu-

---

[1] Viljakoristustöö, vene k. страда, tuleneb sõnast страдание, mis tähendab: piin, vaev, kannatus. *Tõlk.*

[2] Bestarka — veok teravilja vedamiseks ilma taarata. *Tõlk.*

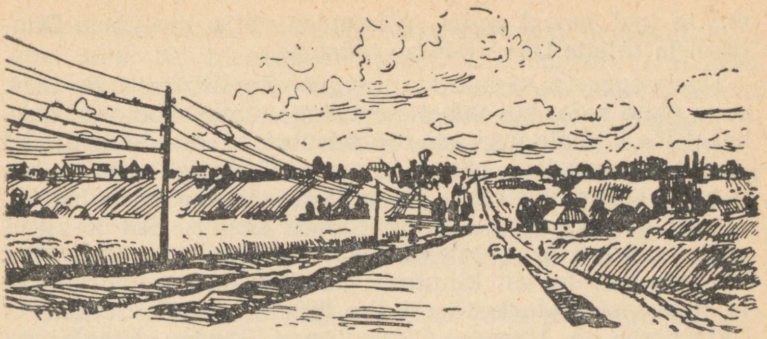

Mööda Ukrainat

des, nagu komistada kartes, mööda kõrrepõldu väikesel kingul paistva kuhja juurde hiiglasuurt põhukoormat, millest vilgub vaevalt ajaja tütarlapselik, helesinine pearätt. Põhust puhastatud maa-aladel aga mürisevad juba traktorid, pöörates paljuhõlmaliste kõrrekoorijatega sametmusta viljakat mulda.

Novomoskovski lähedal, tuhande kilomeetri kaugusel Moskvast, muutuvad pehmejoonelised Ukraina künkad järsumaks. Vaatepiir aheneb. Maantee lookleb üles ja alla, laskudes aegapidi Dnepri-äärsele madalikule.

Novomoskovsk on veest ümbritsetud. Linna piirab jõgi oma soppide ja soiste üleujutusaladega, mis on tihedalt lõikheina täis kasvanud. Ka edaspidi näeb üsna sageli vett — jõekesi ja tiike. Nende ääres valendavad kolhooside kodulinnuparved: kanad, haned, pardid. Linnufarmid asuvad alati otse vee ääres. Jõeäärse heinamaa jaheduses tukuvad loomakarjad.

Varsti hakkab paremat kätt joonistuma suure linna siluett, kasvades ja haarates üha suuremat osa silmapiirist. Linna kohal kerkiv vabrikukorstnate mets ja igas suunas steppi hargnev tihe kõrgepingeliinide võrk võimaldavad teda juba kaugelt ära tunda.

Zaporožje on meie maa lõunaosa energeetika süda juba sellest ajast peale, mil elektrifitseerimise alal tehti esimesi samme. Siia, võimsa jõe kaljustele kallastele kerkis esimese viisaastaku lõpuks Nõukogude Liidu suurim, Lenini-nimeline Dnepri hüdroelektrijaam — Dneproges. Rohkem kui pool miljonit kilovatt-tundi elektrienergiat,

mis ta igal aastal andis, võimaldas välja arendada Donbassi ja rajada Dnepri-äärse tööstuse.

Dneproges on loonud ka praeguse Zaporožje. Juba tükk aega enne seda, kui tammisse valati esimene betoon, hakkasid jõe kaldale kerkima töölisasula majad. Nende aknad vaatasid Dneprile, pikale kivisele Hortitsa saarele, mis nagu kasakamõõk raius jõe kaheks sängiks. Siin, Hortitsal, oli kunagi vaba Zaporožje Setši keskus. Siit laskusid zaporoožlased kergetel «kajakatel» Dneprit mööda alla Mustale merele, siit kihutasid nad tulistel ratsudel steppi ja tõkestasid tatarlaste rändhordidele tee röövretkedeks Ukrainasse ja Venesse. Siin kogus Bogdan Hmelnitski sõjavägesid, siit alustas ta rünnakut Ukraina vabastamiseks.

Viisaastakute jooksul on küla kasvanud meie maa võimsaks tööstuskantsiks. «Zaporožstal», «Dneprospetsstal», rauavalu- ja koksikeemiatehased, nõukogude kombainiehituse esiklaps tehas «Kommunaar» — igaüks neist siia, Dnepri kärestike juurde koondunud ettevõtteist kujutab endast tegelikult tervet linna.

Sõidame Zaporožje tänavail. Dneprogesist kuni vana Aleksandrovski linnakeseni, mis asub tammist mõne kilomeetri kaugusel, ulatub uus linn. Kolme- kuni viiekorruseliste nägusate hoonete kvartalid, mis moodustavad kooskõlastatud arhitektuurilisi ansambleid, vahelduvad haljasalade ja avarate väljakutega. Koolid, kinod ja kultuurimajad on hoolikalt viimistletud ning arhitektuuriliselt hästi läbi mõeldud. Sel valguse- ja roheluserikkal linnal pole mingit sarnasust vanade vabrikulinnadega, mis lämmatasid inimesi ahtuse, tahma ja poriga!

Mürisevad sõja ajal hävitatud ja taassündinud Zaporožje tehaste tsehhid. Jälle toovad juhtmed neisse voolu hitlerlaste poolt purustatud Dnepri hüdroelektrijaamast, mille rahvas tõstis varemeist. Lähikonnas, Kahhovkas, aga kerkib juba uus hüdroelektrijaam, üks sellest energeetikagigantide vägilaspõlvkonnast, mis viib meie maa vastu uutele kõrgustele.

Zaporožjest lõuna pool muutub stepp ikka ühetoonilisemaks ja karmimaks. Teda lõikavad nõod jäävad harvemaks ja väiksemaks, sillad aga hakkavad ületama vaid kujuteldavaid jõgesid. Nende sängides pole tilkagi vett. On tunda kuivade lõunasteppide lähenemist.

Kuid siis algab ühe asula taga mõlemal pool autoteed noor allee. Kilomeetripostid mööduvad üksteise järel, kuid allee ei lõpe. Käharat valget akaatsiat asendavad marju täis kirsipuud, siis maguskirsi-, aprikoosi- ja õunapuud — kõik, mille poolest kohalikud aiad on rikkad, on esindatud sellel paljude kilomeetrite pikkusel kuivas lagedas stepis kulgeval aed-alleel. See on tuleviku tee ja niisuguseks, tahaks uskuda, muutuvad varsti ka kõik ülejäänud tuhat nelisada kilomeetrit Simferoopoli ja Moskva vahelist teed.

Paljudes kohtades piki autoteed juba sirguvad puukesed. Tahaks ainult, et igal pool tegeldaks nende kasvatamisega samasuguse armastuse ja järelekaalumisega kui siin, et ei istutataks mitte enamasti igal pool leiduvaid papleid, saari ja vahtraid, vaid antud tsoonile kõige huvitavamaid ja iseloomulikumaid puid, peamiselt viljapuid. Looduna ühtse plaani ja ühtse idee järgi, jutustaksid need istandused otsekui elav raamat iga maakoha rikkusest ja ilust. Kuivõrd kaunimaks ja õpetlikumaks muutuksid siis tulevikus nii see silmapaistev magistraal kui ka selle ääres kasvavad puukesed.

Maad ümber kujundav inimtöö väljendub siin muuski: steppi jaotavate metsaribade lõpututes ruutudes. Need ribad, juba suureks kasvanud, varjurikkad ja täis linnulaulu, ümbritsevad põlde, aedu ja niite. Nende kaitse all olev nisu on inimesekõrgune ning rohi mahlakas ja lokkav.

Melitoopoli, «maguskirsside pealinna» lähenemisel esineb üha rohkem aedu, peamiselt maguskirsiaedu. Melitoopol ise on lausa viljapuuaed, andes vaid siin-seal ruumi hooneile ja tänavaile.

Melitoopoli järel tasandub stepp täielikult. Mitte ükski küngas ega puu ei elusta seda paljude kilomeetrite ulatuses.

Tihenevas hämaruses hakkab paistma Sivaš. Maantee ligineb üha enam ja enam raudteetammile, mis saadab automagistraali paremalt. Neid ahistavad, suruvad kokku vasakult ja paremalt lähenevad Sivaši lahed. Lõpuks täiesti teineteise ligi surutuna suunduvad maantee ja raudtee üürikeseks ajaks kitsasse maismaakoridori, mille neile on jätnud Sivaši veed; pääsenud sellest Tšongari poolsaare avarustesse, lähevad nad kumbki jälle oma teed.

Edasi tõkestavad Sivaši veed nende tee täielikult, kuid raudteemagistraal kulgeb kangekaelselt lühimat teed mööda lõunasse, läheb oma tamme ja raudbetoonsildu mööda otsesihis üle väina, saare, jälle väina ja suundub siis Krimmi stepiavarustesse.

Maantee aga valib teise väljapääsu. Ta võtab suuna Tšongari poolsaare kagunurka, kus viimane peaaegu liitub Krimmi poolt vastusirutuva Tjup-Džankoi poolsaarega, ja asub sellele üle Tšongari silla.

Niisiis olemegi Krimmis. Autobuss sõidab edasi mööda Krimmi steppe Simferoopoli suunas. Bussiga teekonda jätkates ei näe me sissesõitu poolsaarele — nagu ei näe seda ka kiirrongi või ekspressiga sõitjad, kes ületavad Sivaši tammid ja sillad ööpimeduses —, samuti ei näe me ka steppe. Kahe tunni pärast, enne koitu, jõuab autobuss juba Simferoopolisse. Kuid neid paiku külastada, nendega tutvuda on tarvilik igaühele, kes tahab näha ja mõista Krimmi kõiges tema mitmekülgsuses ja omapäras.

Oma matka mööda Krimmi alustamegi, astudes autobussilt maha poolsaare väravais ja kohendades mugavamaks matkaseljakoti rihmu.

Krimmi väravail

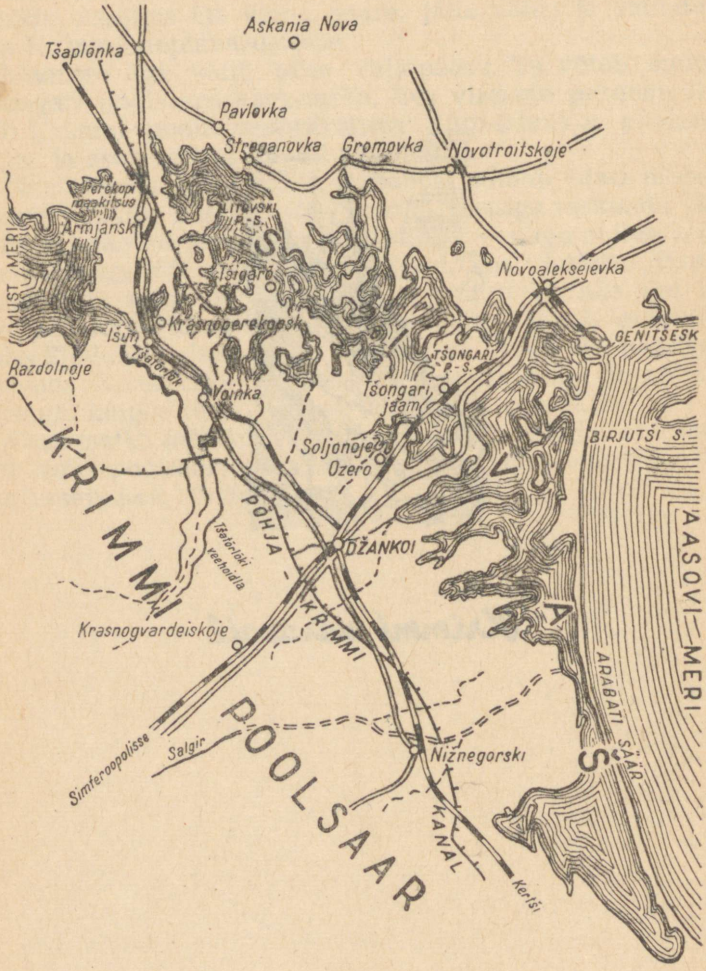
Askania Nova
Tšaplõnka
Pavlovka
Streganovka
Gromovka
Novotroitskoje
Perekopi maakitsus
Armjansk
LITOVSKI P.-S.
MUST MERI
Tšigarõ
Novoaleksejevka
Krasnoperekopsk
Išun
GENITŠESK
Razdolnoje
Tšatõrlõk
TŠONGARI P.-S.
Tšongari jaam
Voinka
BIRJUTŠI S.
Soljonoje Ozero
KRIMMI
PÕHJA
Tšatõrlõki veehoidla
DŽANKOI
AASOVI MERI
KRIMMI
Krasnogvardeiskoje
ARABATI SÄÄR
Simferoopolisse
Salgir
POOLSAAR
Niznegorski
KANAL
Kertši

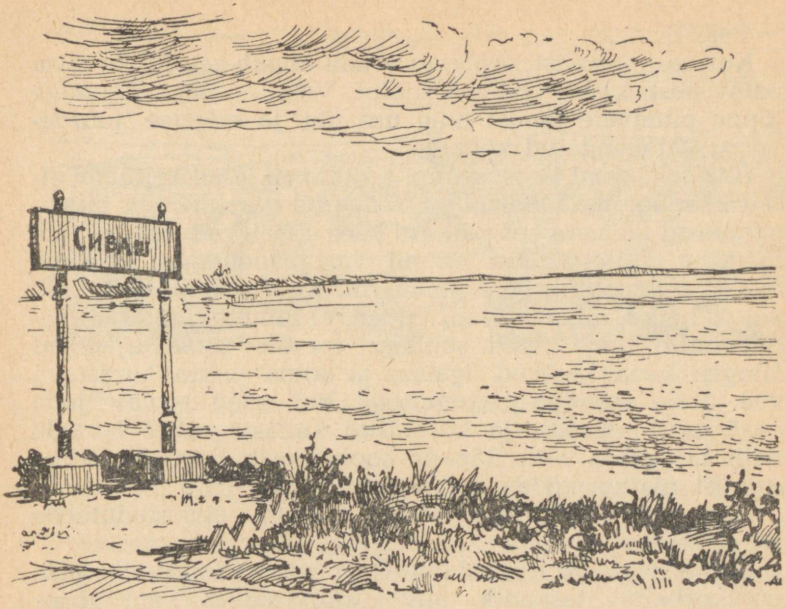

. . . Ja kuiva kõrbe ääretuses
saab vesi elu äratuseks,
maa ärkab jälle. Voolavad
siis jõed ja järvekaldail metsad
täis elujõudu seisavad
ning linnulaulust kajavad.

Tarass Ševtšenko

SOOLASED VÄRAVAD

Selge ja päikesepaisteline suvehommik võtab meid vastu Krimmi väravail. Kästega üle külvatud otsatust ja ääretust stepist õhkub jahedust ja heinalõhna. Kuid hommikutunnid on lühikesed. Kiiresti saabub palav päev ja siis valitsevad siin piiramatult sügavsinine kuum taevalaotus ja sinakashall kuiv stepitasandik, nagu püüdes oma mõõtmatusega teineteist ületada.

Ent siis hakkab sellesse kahevõitlusse algul kartlikult, seejärel üha kindlamalt sekkuma kolmas: paremal pool horisondil ilmub nähtavale hallikassinine viir — Sivaš. Siis hakkavad samasugused viirud ja laigud vilkuma ka ees ja vasakul.

Vesi!

Kui palju imelist, erutavat jõudu annab see lihtne sõna palavusest kurnatud teekäijale! Vesi — see tähendab lõppu piinavale janule ning uut jõu ja erksuse juurdevoolu värskendatud kehasse.

Üha selgemini ja täpsemini eralduvad lahtede kummalised käänud, üha lähemal on ihaldatud värskus. Ent järsku avanevad silmade ees päikese käes sädelevad lumeväljad. Esimene mulje lumest on nii vastupandamatu, et keha mööda jookseb kerge külmavärin. Kuid see tunne kestab ainult hetke, niikaua, kuni taipad, et lahtede rand on kaetud mitte lume, vaid soolaga, tervete soolaväljadega! Hinges kaua kestnud igatsus ja ootus puhta karastava vee järele asendub pettumusega, kui näed soolaväljade naabruses lamedate ja kõrbeliste kallaste vahel lahtede halli ja rasket vett. Räpane soolakoorik nagu kevadine sulajää ulatub mööda randa kuni veeni.

Niisugune siis ongi Sivaš, Krimmi sissesõiduteede sünge valvur.

Ümberringi on ligased hallikaspruunid soolakud, lame poolkõrbeline tasandik, mis ulatub lõunas kuni silmapiirini. Põhja, lääne ja ida pool aga on samasugused hallikaspruunid, samasugused lamedad ja nukrad Sivaši lahed.

«On see siis Krimm?» küsite kõige siirama üllatuse ja pettumusega, kui teie esimene tutvumine temaga toimub nimelt siin, Krimmi soolaste väravate juures.

Meenuvad Puškini hingestatud värsiread, mille inspireerijaks on Krimm:

Maa imeline! Pilk seal selgib!
On kõik seal elav: metsad, mäed,
ta viinamarja kuldsed helgid
ja ilu, orgudes mis näed...

Ja vaevu usud, et kusagil siinsamas lähikonnas õitseb tõepoolest muinasjutuline maa, mis hurmas suurt poeeti.

Krimmile, tema loodusele, on luule- ja proosameistrid pühendanud palju oma jõu ja südamlikkuse poolest imeteldavaid ridu. Kuid peaaegu kõik nad maalivad lõunarannikut, meie maa tõeliselt võluvat nurgakest. Ja inimesed, kes pole kunagi Krimmis käinud, kujutlevadki teda imepärase maana, kus kõik on täis ilu. Mõned neist ei teagi, et mäed ja lõunarannik moodustavad poolsaarest

Kolhoosi lambakari Sivašimaal

vaid ühe kuuendiku, stepp ja eelmäed aga viis kuuendikku.

Suurema osaga Krimmist, tema stepiosaga, on loodus ümber käinud karmilt. Eriti kehtib see tema kõige põhjapoolsema osa, Sivašimaa kohta.

Kui vaadata Krimmi kaarti, siis näib kogu laialdane Sivašimaa ebatavaliselt «vesisena». Helesinised jooned ja laigud, mis ammust ajast tähistavad kõigil maailma kaartidel jõgesid, järvi ja meresid, asetsevad siin väga tihedalt.

Hiiglasuurel, kahe ja poole tuhande ruutkilomeetrisel alal laiub Sivaš piki Krimmi põhja- ja idapiiri. Peaaegu kümnendiku kogu poolsaarest hõlmavad veekogud. Sivaši lahtedemuster on tujukas ja moodustab keerukaid labürinte, milledest vahel on peaaegu võimatu välja pääseda. Mõned lahed, nagu ise selles kujuteldamatus põimingus eksides, on Sivašist eraldunud ning järvedeks ja laguunideks muutunud. Siin on nii palju vett, et seda näib jätkuvat ülikülluses kõigi Krimmi maade jootmiseks ja värskendamiseks.

Kuid nõnda on asi ainult kaardil. Kui viibid suvel Sivaši-äärses stepis ning hingad kuuma kuiva õhku, mis mähib sepi värisevasse terendusse, siis haihtub mulje veeküllusest nagu fatamorgaana.

Veeküllusest hoolimata pole siin millegagi janu kustutada. Järvede ja Sivaši enda helesinised laigud on tegelikkuses vee asemel täidetud kange soolalahusega. Kaar-

dil siin-seal helesiniste joontega märgitud jõekesi aga ei leidu hoopiski: suvekuumus on nad täiesti kuivaks ammutanud.

Soola on siin mitte ainult järvedes, vaid ka maa sees. Tühjad ja elutud on seepärast Sivaši rannikud. Ei ole siin muru värsket rohelust ega käharaid puid, mida oleme harjunud nägema järvede ääres. Ainult sinakashall puju, karm kitsaleheline kermekk ja oma punakate lihavate võsudega maapinnale laotuv okasmalts taluvad siinset suvekuumust ja soolaga läbi imbunud maapinda.

Raske hõng hõljub Sivaši kohal. See tuleb Aasovi merest siia kantud vetikaist, mis lamavad kõduneva hallikaspruuni kihina rannal ja leetseljakuil. Mitte ilmaaegu ei nimetata Sivašši ka Mädamereks ja Surnud mereks.

Isemeelne ja tujukas on Sivaš. Kord tukub ta, särades päikese käes raske tinase tasandikuna, kord aga mähkub järsku uttu, peitudes selle tiheda seina taha. Raevukaks muutub Sivaš, kui siin sagedane idatuul paisub tugevaks ja ajab temasse läbi kitsa Genitšeski väina Aasovi mere vett. Siis käivad Sivašil järsud lained ja keegi ei söanda paadiga ületada tema kohisevat avarust. Kui aga tuul puhub läänest, taandub vesi Sivašist uuesti Aasovi merre, kohati paljastades tüma, mulle ajavat lahepõhja.

Muistsetest aegadest alates on isemeelne Sivaš seisnud kuuekümne kilomeetri pikkuse veest kindlusmüürina, sulgedes juurdepääsu Krimmile põhja poolt ning jättes ainult läänenurka kitsa maismaariba, Perekopi maakitsuse. Ammust ajast on see maakitsus olnud looduslikuks sillaks Krimmi ja Suure maa vahel. Kindluseväravaks maakitsusel aga sai võimas muldvall, mis rajati juba väga kauges minevikus risti läbi maakitsuse Sivašist kuni Musta mereni.

Kunagi oli Perekopi maakitsus ainsaks Krimmi Suure maaga ühendavaks maismaateeks. Mööda seda kulges muistne soolaveo- ja kaubatee ning selle äärde, mõlemale poole valli, tekkis kaks elavat kaubalinna, Perekop ja Armjansk.

Kapitalistlikule arenemisteele asunud feodaalne Venemaa vajas paremaid ühendusteid. Lühima tee rajamiseks Moskvast poolsaare keskustesse ehitati möödunud sajandi seitsmekümnendail aastail raudteetamm. Pikk, kõver, paljudest tekkinud ja arenevatest linnadest kõrval seisev Perekopi tee aga rohtus pikkamööda. Krimmi avanesid

uued, inimeste loodud väravad — raudtee- ja maanteesillad, mis kulgesid otse üle Sivaši. Neid mööda sõidabki praegu poolsaarele igaüks, kes suundub sinna meie maa keskoblastitest.

Sivašimaa loodus on väliselt karm ja kehv. Selles pole jälgegi Musta mere rannikule omasest lõunamaisest ilust. Ent rikas on see maa temast üle käinud suurte ajalooliste sündmuste poolest, rikas ka kuulsate tegude poolest, mida tänapäeval saadavad siin korda nõukogude inimesed.

NENDE PÄEVADE KUULSUS EI KUSTU...

Sivašimaa on ajalooliste lahingute tanner.

Hallist minevikust kuni meie päevini on siin, Krimmi väravail, peetud palju kordi raskeid lahinguid vaenlasteanastajate vastu, kes olid mõõgaga tunginud meie kodusse. Sivašimaad on ohtralt niisutanud rahva veri.

Muistsete võitluste nähtavaid jälgi, peale tänapäevani võimsa Perekopi valli, praegu peaaegu enam ei leidu. Sajandid on need ära pühkinud, jättes järele vaid kustumatu mälestuse meie rahva sõjalisest vaprusest ja jõust. Kuid neis paigus on igal sammul säilinud sügavaid arme viimaseist lahinguist, mis siin möllasid kahel korral praeguse põlvkonna eluajal. Sivaši-äärne stepp oli tollal nõukogude inimeste niisuguste ülevate sõjaliste kangelastegude tunnistajaks, et ainuüksi raskete lahingute kohanimed — Perekop, Tšongar, Išun, Sivaš — jäid kõlama nagu legend.

Neis võitlustes alistus ka kangekaelne Sivaš inimesele, tema tahtele. Ta alistus Nõukogude sõjameestele, kes kahel korral massiliselt ületasid Surnud mere. Ja astudes tema rannikule, kus Nõukogude sõduri kangelastegu avaneb meie ees kogu oma suuruses, tahaks paljastada pea, nagu paljastad selle kangelaste mälestussamba juures.

Perekopi valli harjal, koha juures, mida läbib Armjanskist Ukraina steppidesse kulgev raudteetamm, kõrgub valge-helesinine puust mausoleum. Valli jalamilt viib selleni kõvakstallatud teerada, mis annab tunnistust arvukast külastamisest.

Nukrad sõnad: «Igavene au kangelastele, kes langesid võitluses meie kodumaa vabaduse ja sõltumatuse eest» on jäädvustatud mausoleumi esiküljele. Siin, selle kaarte all,

puhkavad Perekopi lahingu sangarid: 4. Ukraina rinde kaardiväearmee sõjamehed, kes hukkusid 1944. aasta aprillikuu lahinguis. Kahele suurele marmortahvlile on raiutud nende nimed.

Hauakünkad mattuvad elavatesse lilledesse. Lilli on siin alati, otse varakevadest, kui stepis puhkevad õitsele esimesed tulbid, kuni hilissügiseni, kui päikesest kõrvetatud ja kuivatatud stepp valmistub talviseks rahuks. Liigutava hoole ja püsivusega korjab neid lilli ainuüksi temale teada olevaist paigust mälestusmärgi valvur Pjotr Mihhailovitš Šeiko. Lilli toovad ka kohalikud elanikud.

Ümberringi aga, mõlemal pool valli, nii kaugele, kui silm ulatub, laiub Perekopi lahingute väli, kus kahel korral veerandsajandi jooksul lõid lõkkele lahingud. Seda paljukannatanud maad katavad üleni kaitsekraavide ja kaevikute rebitud haavad. Maapinnas haigutavad pommi- ja mürsulehtrid.

Aeg kõik haavad parandab. Ka sõjahaavad kattuvad rohuga, nende teravaid servi tasandavad tuuled. Nad hakkavad sarnanema sügavate armidega.

Kuid aeg ei kustuta rahva mälestusest kõike läbielatut. Mälestusmärgi külalisraamat on täis lihtsaid ja erutatud sissekandeid, mis kõnelevad nõukogude inimeste igavesti elavast tänulikkusest sõjameeste vastu, kes tõid meie maale tagasi rahu.

See tänu väljendub kõige täpsemalt ja kõige täielikumalt revolutsiooni poeedi Majakovski leegitsevates värssides, mis on kirjutatud mausoleumi külgseintele:

Kui joodavad elu me vapustet maal
kord õnne ja päikese lätted,
see,
teame, teie vaprusega
Perekopil on võidetud kätte.
Tänu siiramat võlgneme
sulle me,
tast tulvil on süda ja laul.
Au sulle, punatähesangar-armee!
Au, au, au![1]

Need read, millega poeet, pöördudes 1921. aastal Perekopil võitlevate Frunze sõdurite poole, lõpetab luuletuse

[1] F. Kotta tõlge. *Toim.*

«Kodusõja viimane lehekülg», on kandunud üle aastate ja kõlavad praegu uue jõuga. Nad ühendavad tervikuks kahe põlvkonna suuri sõjalisi kangelastegusid.

Elus ja terved on veel paljud esimesest Perekopi ründamisest ja Sivaši forsseerimisest osa võtnud Frunze sõdurid ja komandörid. Nende mälestused, samuti Frunze endagi märkmed, maalivad pildi möödunud võitlustest.

Aasta 1920. Oktoobrirevolutsiooni tules sündinud Nõukogude vabariik kirjutas oma lippudele «Rahu ja sotsialism» — sõnad, mis kutsusid esile meeletu viha imperialistide leeris. Interventsiooni ja blokaadi raudse rõnga abil püüdsid nad noort vabariiki lämmatada.

Kuid revolutsiooni eesotsas seisis kommunistlik partei, sügavale tema võitlejate südameisse aga olid tunginud lippudele kirjutatud kaks sõna. Ja hambuni relvastatud intervendid taganesid mehise ja kangelasliku Punaarmee ees, kes oli halvasti varustatud, poolalasti ja poolnäljas, kuid tugevasti relvastatud usuga oma võitluse helgesse eesmärki.

Krahhiga lõppesid kaks eelmist Entente'i pealetungi, mille organiseerijaiks olid Ameerika imperialistid. Entente'i marionetti kindral Denikinit ei aidanud ei sajad Inglise ja Prantsuse nõuandjad ja instruktorid ega suurepärane relvastus, mida saadi külluses Entente'i maadelt. Märtsiks 1920 olid Denikini armeed puruks löödud ja Krimmist sai valgekaartlike vägede riismete pelgupaik.

Siis ilmus ajaloo areenile uus kuju, «must parun» Wrangel. See oli interventide uus tugi, kes kutsuti taastama Entente'i kõikumalöönud prestiiži. Temale panid intervendid lootuse kavatsetavaks kolmandaks pealetungiks Nõukogudemaale. Parun pidi lõuna poolt toetama ründavaid Pilsudski valgepoolakaid, kes tungisid vabariigi südamesse läänest.

Tehing toimus. Selle tingimused olid inglaslikult lakoonilised. Entente annab Wrangelile suurtükke ja toidumoona, raha ja lennukeid, soomusautosid ja uusi nõuandjaid. Kõik see peab parunil aitama vallutada Moskvat ja lämmatada vabariiki. Tänulik parun ei tohi aga unustada selle eest tasumast. Ta peab ära andma Kaukaasia, Baltimaad ja Ukraina, maksma tsaariaegsed võlad ning andma Entente'i käsutusse söe ja nafta, transpordi ja vilja. Esialgu aga peab parun Krimmis koondama valgekaartlike diviiside riismed ja need lahinguvalmis seadma, samal ajal

kui Entente'i sõjaspetsialistid aitavad tal teha võitmatuks Denikini Krimmi kindlustused juhuks, kui bolševikud suunavad oma jõud siia.

Juuni esimestel päevadel teostas parun koos oma peremeeste esindajatega valgekaartlike valikväeosade ülevaatust. Perekopi vallile olid püstitatud suured plakatid: «Perekop on Moskva võti!»

Siis suundus paljutuhandeline valgete armee Krimmist Põhja-Tauria stepiavarustesse, võttes sihiks vabariigi eluliselt tähtsad keskused. Uus hädaoht rippus meie maa kohal. Võitlus Wrangeli ja üheaegselt ka panide Poola vastu muutus vabariigi põhiülesandeks ning elu ja surma küsimuseks.

Partei Keskkomitee määras edelarinde revolutsioonilise sõjanõukogu liikmeks J. V. Stalini ja tegi talle ülesandeks organiseerida valgepoolakate ja Wrangeli armee purustamine. Wrangeli purukslöömise strateegiline plaan seisis valgekaartlikele vägedele löögi andmises Dnepri alamjooksul, Kahhovkast kuni Krimmi maakitsuseni. See võimaldas esialgselt purustada valgete elavjõud Taurias, et seejärel vallutada Krimm.

Septembris 1920 loodi Wrangeli vastu iseseisev lõunarinne. Selle ülemjuhatajaks nimetati M. V. Frunze.

Viis kuud kestis võitlus Põhja-Tauria väljadel. Kustumatu kuulsuse võitis endale neis lahinguis 1. Ratsaarmee K. J. Vorošilovi ja S. M. Budjonnõi juhtimisel. Oktoobri lõpus toimunud otsustavas lahingus löödi Wrangeli väed puruks. Püüdes pääseda lõplikust hävingust, varjusid nad Krimmi kindlustuste taha.

Nii koondusid Sivaši rannikule kaks armeed, mis esindasid kahte maailma: kapitalismi ja sotsialismi.

«Musta paruni» armee püüdis surija meeleheitlikkusega klammerduda Krimmi kindlustatud piiridesse, et enda käes hoida poolsaart mandriga ühendavaid teid. Sivaši sillad purustati, juurdepääsud neile aga muudeti kindlustustevööndiks. Kasutati ära kõik Esimese maailmasõja kogemused, et muuta Perekopi maakitsust tsitadelliks, mis oleks vallutamatu otserünnakul. Aasovi ja Musta mere rannikut, kuhu olid jõudnud Punaarmee väeosad, tulistasid Wrangeli ja Inglise-Prantsuse laevad.

Näis, et Nõukogude sõjaväe eest on kõik teed Krimmi ära lõigatud, kuid Lenin näitas veel ühe tee: läbi Sivaši. Ta telegrafeeris Frunzele: «... Pidage meeles, et on vaja

iga hinna eest tungida otse vaenlase kannul Krimmi. Valmistuge põhjalikult ette, kontrollige järele — kas on läbi uuritud kõik jalgsi ülepääsu kohad, mida võiks kasutada Krimmi vallutamiseks.»

See Lenini nõuanne näitas Frunze armeedele peamise löögisuuna.

Algas ettevalmistus Sivaši forsseerimiseks. Vahepeal lähenes juba talv. Pakane külmetas pragunenud maapinna, mis sel ebatavaliselt kuival sügisel jäi ilma kauaigatsetud niiskusest. Jäine tuul rebis lahti ja ajas uludes mööda steppi tolmuseid ja karuseid perekatii-pole puntraid. Siin, selles surnud külmas kõrbes, vaenlase ähvardavate bastionide ees, valmistusid poolkülmunud näljased inimesed suureks kangelasteoks.

«Selleks, et hinnata rünnaku ettevalmistuse kogu grandioossust,» kirjutab oma mälestustes M. V. Frunze, «tuleb meeles pidada esiteks, et vägedel polnud käepärast mingeid tehnilisi vahendeid, ja teiseks, et inimesed tegid tööd hirmsas pakases, poolalasti ja paljajalu ning neil puudus igasugune võimalus end soojendada ning isegi sooja toitu ja jooki saada. Ainuüksi kogu rinde armeekoosseisu enneolematu meeleolutõus ja suurim kangelaslikkus võimaldasid teostada võimatut. Iga punaarmeelane, komandör ja poliittöötaja pidas vaid kõvasti kinni kõikide teadvust täitvast mõttest: iga hinna eest tungida Krimmi...»

«Kus ja kuidas ületada Sivaš?» see küsimus valdab kõiki rea-punaarmeelasest kuni rinde ülemjuhataja Mihhail Vassiljevitš Frunzeni.

Ülemjuhataja käib ringi Punaarmee osades. Koos võitlejatega kõiki sõjaelu raskusi kandva väejuhi imetlusväärne tagasihoidlikkus, tema käitumise lihtsus ja piiritu ustavus revolutsiooni üritusele — see kõik teeb Frunze sõjameestele lähedaseks. Talle saab osaks punaarmeelaste erakordne armastus.

Suitsutaredes vestleb ta vanameestega kolmest külakesest — Stroganovkast, Vladimirovkast ja Ivanovkast, mis asuvad Sivaši põhjarannikul.

Kohalikud elanikud teavad koolmeid läbi Sivaši. Ent need koolmedki on hukatuslikud paigad! Ühel inimesel vahest õnnestuks jõuda teisele kaldale, kuid siin on ju tegemist terve armeega. Ja ka ühele on see ohtlik. Isegi hädakorral ei kasuta kohalikud elanikud Sivaši koolmeid.

Kui on tarvis minna lõunarannikule, siis sõidetakse Perekopi ja Armjanski kaudu ringi.

Kuid siis pakub oma abi Ivan Ivanovitš Olentšuk Stroganovka külast. Kogu elu on ta elanud siin, Sivašil, tunneb peensusteni Mädamere järsku iseloomu, kõiki «hukatuslikke paiku», iga rannakääru. Tema juhib punaarmeelased Sivaši kaudu Litovski poolsaarele, kuhu otse läbi Sivaši on kümme versta.

Frunze määrab kindlaks rünnakuplaani. See koosneb esiteks Sivaši forsseerimisest ja löögist Litovski poolsaare kaudu Wrangeli kindlustuste tiivale ja tagalasse, teiseks otserünnakust Perekopi vallile.

Saabub otsustav tund. On Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kolmanda aastapäeva eelõhtu.

Hall, ähmane päev kaob kiiresti, otsekui neelatuna Sivaši kohal hõljuva udu poolt. Juba novembri algusest alates puhunud tugev loodetuul on ajanud Sivaši veed Aasovi merre. Nähtavale ilmunud tüma, kleepuva lahepõhja kattis pakane kiiresti hapra jäälinikuga, just nagu rutates seda varjama inimsilmade eest.

Pimeda, uduse öö varjul laskuvad alla Sivaši äärde punaarmeelased. Ees sammub eriline rünnakukolonn. See koosneb peaaegu üksnes kommunistidest. Kombates kepiga lahe põhja, juhib Olentšuk punaarmeelasi mööda ainult temale teada olevaid veealuseid teeradasid.

Tuhandeid inimesi sammub vaikides paksus poris vinge tuule käes. Kahe-kolmekesi kantakse kätel kuulipildujaid. Jäine soolvesi sööb verelehõõrdunud vaevatud jalgu, roomab mööda keha, ulatub kaeluseni. Külm tugevneb, märg riietus muutub kõvaks nagu raudrüü. See takistab liikumist, lõikub ihusse. Jalad vajuvad mutta. Iga samm on piinarikas. Alatasa langeb keegi teelt veidi kõrvale kaldudes kaelani auku. Ta tõmmatakse välja ja jälle minnakse, minnakse edasi musta kuristikku, vaenlasele vastu...

Lõpuks jõuavad eesmised võitlejad kõrgele rannale. Kangestununa liginevad nad traattõkkeile, lõikavad tuimaksmuutunud kätega neisse läbipääsuteid, asuvad tormijooksule.

Punaarmeelaste äikesetaoline ilmumine Sivaši lõunarannikule üllatab valgeid. Vrangellased olid täiesti veendunud, et Sivaš on ületamatu tõke.

Alarmiteade levib lennul valgete staapides. Suurtükisuudmed pööratakse Perekopilt Sivaši poole. Punaarmeelaste kolonnidele langeb turmtuli.

Litovski poolsaarel puhkeb julm võitlus poolsaare põhjatipu enda kätte haaranud eelvägede ja siia jõudnud valgete väeosade vahel. Perekopil aga ründavad laine laine järel 51. diviisi väeosad. Kuid Perekopi bastion peab vastu.

Siis langeb Nõukogude vägedele kaela uus häda. Tuul pöördub järsult ja hakkab puhuma idast. Aasovi mere sogased veed suunduvad tagasi Sivašši. Üha lähemale ja lähemale tungivad veed läänerannale, ujutades üle koolmeid ja ähvardades lõplikult ära lõigata käputäit Litovski poolsaarel võitlevaid vapraid mehi. On lähenemas katastroof, mis ähvardab nurja ajada kogu pealetungi.

M. V. Frunze suunab pooleldi üleujutatud koolmeid kaudu Litovski poolsaarele ratsaväge, saadab sinna padruneid ja toidumoona. Kogu kohalik elanikkond, staabid ja reservväed mobiliseeritakse tammi ehitamiseks pealetungiva vee vastu. Perekopi valli ründava 51. diviisi staabile antakse käsk:

«Vesi ujutab Sivaši üle. Rünnata viivitamatult ja vallutada ükskõik mis hinna eest Türgi vall.»

Sel ööl vallutatakse Perekop tormijooksuga.

Ka idas, Tšongari juures, valmistutakse sel ajal vaenlase kaitse läbimurdmiseks. Ööd ja päevad töötavad sapöörid ja jalavägi. Lagedal, näitelavana avatud ja vaenlase tugeva tule all oleval rannal otse vaenlase silmade all üritavad nad purustatud sildade jäänustele visalt ehitada uusi ülepääsuteid lõunarannikule. Külmunuina ja näljaseina, väsimuse ja üle jõu käivate pingutuste tõttu näost mustaks tõmbunuina. püüavad nad ei tea juba mitmendat korda ülekäiku rajada, kuid iga kord puruneb piinarikka töö vili valgete suurtükiväe kogupaukude all. Peade kohal lõhkevad šrapnellid, kuulid niidavad maha ühe mehe teise järel, kuid langenute asemele tulevad uued. Ja nõnda kestab see viis ööpäeva ilma une ja puhkuseta.

Viiendal ööpäeval saabus tšongarlaste juurde Frunze. Ta vaatas tähelepanelikult üle positsioonid, vestles võitlejatega, siis aga mainis nagu möödaminnes:

«Viiekümne esimene diviis vallutas Perekopi.»

Välkkiirelt levis see teade roodudes ja komandodes, kutsudes esile erakordset võitlusvaimu. Öö varjul algas

Sivaši forsseerimine parvedel. Ebainimlike pingutustega seati korda ülekäigutee. Üle selle paiskus inimlaviin.

Inimesed jooksevad hingeldades kuulidele vastu. Jooksevad ja kukuvad, värvides verega Sivaši vett. Langenute järel tormavad teised.

Üha raevukamaks muutub vaenlase suurtükituli, kuid eesmised ahelikud on juba jõudnud rannale.

«Seltsimehed, minu järel!» kuuldub käsklus.

Pimeduses kostab vaimustatud ja kõlav:

«Hur-raa-aa!»

«Anna Krimm!»

Ees on traattõkked ja tulesein. Traati raiutakse labidate ja püssipäradega, sellele heidetakse riideid, ronitakse üle. Surm peab oma hirmsat lõikust, kuid ka tema on suure pealetungihoo vastu jõuetu; see on niivõrd pidurdamatu, et tõepoolest isegi «surnud astuvad kukkudes sammu ettepoole».

Vallutatud on esimene kaevikute liin, seejärel teine. Ja uuesti tormatakse pimedusse, edasi Krimmi sügavusse ...

Viie päeva pärast olid Wrangeli vägede armetud riismed merre paisatud. Kogu Krimm oli Nõukogude valduses.

Seda võitu ei saavutatud kergesti.

«Kümne tuhande parima poja verega,» kirjutab oma mälestustes M. V. Frunze, «maksid töölisklass ja talupoegkond oma viimase, kontrrevolutsioonile surmatoova löögi eest. Revolutsiooniline hoog osutus tugevamaks looduse, tehnika ja surmava tule ühendatud jõupingutustest.

Mälestus nendest kümnest tuhandest punasest kangelasest, kes langesid Krimmi lävel tööliste ja talupoegade ürituse eest, peab olema igavesti helge ja elav kõigi töötajate teadvuses.»

Viimane kontrrevolutsiooni kants oli purustatud.

Kaks aastakümmet hiljem sai Perekop uuesti nõukogude inimeste sõjalise kangelasteo tunnistajaks. Uuesti seisid Sivaši kõrbelisel rannikul üksteise vastas kahe maailma, sotsialismi ja imperialismi armeed.

Kakskümmend aastat rahulikku tööd ei olnud möödunud asjatult. Krimmi väravais seisis nüüd võimsa tööstusmaa armee, kes oli varustatud esmaklassilise nõukogude sõjatehnika ja kõige eesrindlikuma nõukogude sõjateadusega.

Ka tema võitlejad olid teistsugused. Kui Frunze sõdurid ainult unistasid sotsialismist kui ilusast tulevikust ja läksid ennastsalgavalt selle tuleviku nimel surma, siis nende pojad juba elasid helges sotsialismi maailmas, mille olid kätte võitnud isad ja mis oli loodud nende omaenda kätega.

Vaenlanegi polnud seesama. Mitte sadu, vaid tuhandeid suurtükke, mitte kümneid, vaid sadu tanke ja lennukeid oli koondanud Sivaši taha fašism — kõige verejanulisem imperialismi sünnitis. Ta juba taandus Nõukogude armee võimsate, hävitavate löökide all, mis ta oli saanud Stalingradi juures ja Kurski kaarel, kuid oli veel tugev ja haudus revanšimõtteid.

Krimm oma võimsate kindlustustega sai hitlerliku juhtkonna üheks viimaseks trumbiks. Lootes Krimmi ligipääsmatusele, ei evakueerinud hitlerlased poolsaarelt oma vägesid, vaid, vastuoksa, täiendasid neid pidevalt viimsete jõudude ja reservidega. 17. Saksa armee suurus Krimmis ulatus kahesaja tuhande sõduri ja ohvitserini. Krimmi põhjaväravate looduslikku kantsi tugevdasid hitlerlased terase ja betooniga, kõvendasid seda kindlustamistehnika viimase sõna järgi, küllastasid viimse võimaluseni kõiksugu kaitsevahenditega.

Oodates Nõukogude vägede lööki Perekopi—Išuni suunas, koondas Saksa väejuhatus just sinna oma Põhja-Krimmi grupeeringu peajõud. Tugev kaitse loodi ka Tšongari silla juurde ja, arvestades 1920. aasta kogemusi, Litovski poolsaarele. Ülejäänud territooriumil jäid hitlerlased lootma Mädamere läbipääsmatusele ning paigutasid piki selle rannikut ainuüksi külgkaitse-väeosi. Sakslastel ei võinud tekkida mõtetki, et Nõukogude väed püüavad üle Sivaši paisata võimsat sõjatehnikat.

Näis, et oli arvestatud kõike. Kuid arvestusest jäi välja üks tegur: Nõukogude armee võitlusvaim ja sõjaline meisterlikkus.

Nõukogude väejuhatus otsustas rünnata Perekopi valli ja samaaegselt forsseerida Sivašši, et haarata enda kätte platsdarme Krimmi territooriumil.

Esimese ootamatu löögi Perekopile andsid tankid. See toimus 1. novembril 1943. Tankirünnak kaheksameetrise kraavi ja kümnemeetrise järsu valli vastu näis niivõrd ebatõenäolisena, oli niivõrd hulljulge, et hitlerlased sattusid segadusse. Nad avasid korratu suurtükitule, kuid

nõukogude tankistid läksid enesekindlana rünnakule. Juba sukeldusid nad järsult kraavi, juba ronisid valli nõlvadele. Näis, et veel hetk ja terasmürakad kukuvad alla, irdudes järsult kerkivalt maapinnalt. See ületas tõusu piiri, milleks tankid olid seni suutelised olnud. Kuid Perekoppi läksid ründama lahingumasinad, mis olid loodud nõukogude tankiehitajate poolt, ja neid juhtisid nõukogude tankistid. Täiuslik tehnika koos kindla eesmärgi poole suunatud inimtahtega tegi võimatu võimalikuks. Üksteise järel roomasid tankid vallile ja tormasid alla, puhastades endale teed turmtule ja roomikutega.

Teraskiil lõikas kaheks fašistide positsioonid Perekopil ja suunas oma teraviku Armjanskile. Siin kindlustusid tankistid koos nende järel läbi murdnud kaardi-jalaväeosadega.

Kümme päeva külvasid hitlerlased neid üle surmatoova tulega, kümme päeva tegid raevukaid vasturünnakuid, kuid asjatult. Nõukogude inimesed olid nagu maasse kasvanud. Kolm ja pool kilomeetrit piki valli lõunakülge, neli kilomeetrit sügavuti ja mitte meetritki vähem. See oli kindlus vaenlase laagris, trampliin edasiseks hüppeks. See oli Frunze sõdurite poolt Perekopil sooritatud kangelastegude väärikas jätk ja edasiarendus.

Taganemisteed maismaal olid hitlerlikel vägedel ära lõigatud. Perekopi terasväravad sulgusid nüüd teiselt poolt. Mitte natsid ei sulgenud end Krimmi, vaid nad suleti väljastpoolt nagu hiired lõksu.

Sel päeval, kui tankistid lõid teraskiilu Saksa kaitsesse Perekopil, tuli oma möödunud aegade kuulsust meelde tuletada ka vanal Sivašil.

Külmal ja kuupaisteta ööl koputas keegi Ivan Olentšuki madala savist tare uksele.

«Kes seal on?» päris ettevaatlikult peremees, nüüd juba kõrges eas, seitsmekümne-aastane vanake.

«See olen mina, Ivan Ivanovitš,» vastas summutatud hääl ukse tagant, «leitnant Tšerkassov, kas ei tunne ära?»

Vanake viivitas hetke, läks siis otsustavalt ukse juurde ja avas selle pärani. Ukse taga seisev inimene hallis sinelis astus tarre. Ähmases valguses sisseastunu nägu teravalt silmitsedes ja vanainimese mälu pingutades tundis taat Olentšuk enda ees seisvas ohvitseris ära sõduri, M. V. Frunze käskjala, kes just samasugusel pimedal

sügisööl kakskümmend kolm aastat tagasi tuli teda väejuhi juurde kutsuma.

«Näe, tulin ka praegu sellesama pärast, mille pärast toonagi käisin.»

Ja Tšerkassov jutustas vanale teejuhile, kes oli end palju päevi oma tare keldris hitlerlaste eest varjanud, et sakslasi Stroganovkas enam ei ole, et Nõukogude väed asuvad kahe kilomeetri kaugusel ja on valmis vaenlast jälitama läbi Sivaši. Juhtkond palub vanakest ka nüüd armeed aidata.

Nii kohtusid ja ristusid peaaegu veerand sajandit hiljem uuesti kahe inimese, kahe patrioodi teed ja saatused. Ja jällegi näitas taat Olentšuk Nõukogude sõjameestele teed läbi Sivaši.

Sivaši ületamine ei olnud ette nähtud sealt, kust selle forsseerisid Frunze väed ja kust fašistid ootasid pealetungi, vaid kaksteist kilomeetrit ida poolt Litovski poolsaart, kahe neeme — põhjas Kurgani ja lõunas Džungari — vahelt. Sivaši laius oli seal 2800 meetrit, sügavus aga kohati kuni üks meeter.

Sivaši forsseerimine oli nüüd hoopiski keerukam ülesanne kui 1920. aastal. Üle madalaveelise ja tüma Sivaši tuli paisata võimas sõjatehnika.

Nii võttis Sivaš 1. novembril 1943 oma rasketes vetes jälle vastu sõdurisineleis inimesi. Udu katte all läksid läbi Sivaši luurajad ja suurtükitule korrigeerijad. Kui aga hajuvas udus muutusid nähtavaks signaalsuitsud, mis kõnelesid sellest, et tee on vaba, hakkasid liikuma ka pataljonid ja polgud. Vööni, kohati kaelani jäises vees läksid sõdurid ja ohvitserid. Näis, nagu sammuksid uuesti Frunze sõjaväed. Ja jällegi hakkas vaenlane Nõukogude vägede liikumist märgates raevukalt tulistama ja pommitama. Jälle mindi rünnakule mööda libedat lõunaranda. Ees olid nagu alati kommunistid. Juba esimesel päeval vallutati rida asulaid.

Nii tekkis Sivaši lõunarannikule sillapea. Kaheksateist kilomeetrit piki rinnet ja neliteist kilomeetrit sügavuti — teine kindlus vaenlase laagris.

Sada viiskümmend kaheksa ööpäeva viibisid stalingradlased kahel sillapeal — Sivašil ja Perekopil.

Lamades külmunud ja soolast läbi imbunud maapinnal lagedas jäises stepis, vahetpidamatus kuuli- ja pommisajus, lõid nad mitte ainult läbitungimatu kaitse, mis pidas

vastu vaenlase kogu võimsale tehnikale, vaid teostasid ka nähtamatut maa-alust pealetungi. Meeter meetri järel külmunud maapinnasse tungides kaevasid sõdurid vastase suunas jooksukraave, mis seejärel ühendati piki rinnet tranšeedega. Eesliin nihkus päevast päeva pikkamisi, kuid kindlalt Saksa positsioonidele lähemale, laiendades mõlemaid sillapäid.

Otsekohe pärast Sivaši forsseerimist eelvägede poolt algas väiksekaliibriliste suurtükkide, mürskude ja toidumoona vedu sillapeale. Neid viidi üle praamidel, härgadega ja kätel. Kuid raskesuurtükiväe ja tankide üleviimiseks olid hädavajalikud sillad.

Pideva tule ja pommirahe all asusid stalingradlased-sapöörid ehitama ülekäiguteid. Nelikümmend neli korda hävitasid hitlerlased ühe ülekäiguteedest, pildusid tuhandeid pomme, saatsid ülekäiguteedele sadu tuhandeid mürske. Sapöörid parandasid vigastused otsekohe. Mitte keegi ei lahkunud tulistamise ajal.

See oli Nõukogude sõjameeste tõeliselt suur massikangelastegu, väärikas jätk Tšongari sapööride 1920. aasta kangelasteole.

Veebruarikuuks oli ülekäigutee peaaegu valmis, kuid siis näitas Sivaš veel kord oma äkilist iseloomu. Puhkes enneolematu torm, mille tugevus ületas kümme palli. Idatuul ajas Aasovi merest raskeid laineid; kolme päevaga pillutasid need laiali, tegid olematuks tuhandete inimeste viiekümnepäevase töö.

Ja sapöörid algasid kõike otsast peale. Nüüd ehitasid nad ülikiires tempos, töötades täieliku nõrkemiseni, viisteist kuni kaheksateist tundi järjest. Märtsiks oli ülekäik korras. Seda mööda suundus sillapeale tuhandeid suurtükke, autosid, sadu tanke. Ähvardav laviin oli valmis langema vaenlase peale.

Rünnakuhetk saabus, kui 3. Ukraina rinde väed, purustanud sakslaste kaitse Južnõi Bugil, jõudsid 7. aprillil 1944 välja Odessa alla. Krimmi pealetung oli Nõukogude armeele teiseks ja otsustavaks etapiks kolmanda löögi andmisel, mis pidi Saksa väed paiskama Musta merre ja vabastama täielikult vaenlase käest kogu Musta mere ranniku Kertšist kuni Dnestri limaanini.

Saabus 8. aprilli mälestusväärne hommik. See oli esimene päikesepaisteline ja soe, tõeliselt kevadine hommik, otsekui oleks looduski tervitanud Krimmi vabastamist.

Tuhanded suurtükid, paigutatud mitme vööndina Perekopi valli taha, hõivates kümnete kilomeetrite ulatuses Tauria steppi, pöörasid oma suudmed vaenlase poole. Kell kaheksa hommikul puhkes lahing.

Hävitava löögiga Perekopil ja Sivaši platsdarmil löödi Saksa kaitse puruks. Ümberpiiramise ähvardusel taandusid vaenlase väed lõunasse ja edelasse. Ei pidanud Nõukogude armee löögile vastu ka teine peamine kaitseliin — Išuni positsioonid, terve maa-alune linn, mis oli hitlerlaste poolt täis tuubitud kõige uuemat sõjatehnikat. Kolme päeva jooksul lagunes Krimmi poolsaare põhjaosas kogu sakslaste kaitsesüsteem, mida oli ehitatud ligi kaks aastat. Kahesajatuhandelisest hitlerlikust armeest Krimmis jäid pärast Nõukogude vägede üheksapäevast pealetungi järele vaid purukslöödud diviiside viletsad riismed, mis paisati seejärel nagu Wrangeli väedki merre.

Perekop, Krimmi värav, on meie rahva sajandite vältel peetud vabadusvõitluste üks pühamaid paiku. Mälestus temast tuleb jäädvustada järeltulevatele põlvedele.

Moskva ja Simferoopoli arhitektuuritöökodades töötatakse välja siia, Perekoppi, ajaloo-kaitseala loomise projekti. Ebaselged on veel paljudki detailid, kuid kaitseala üldjooned on juba välja kujunenud. Sellesse kuuluvad ajaloolised lahingupaigad: Perekopi vall, kraav, kaitseehituste jäänused ja mälestusmärgid.

Kaitseala piirjooned meenutavad teraskiilu, mille lõid Saksa kaitsesse Nõukogude tankistid. Ka territoriaalselt langevad need ligikaudu ühte. Kolmnurga alus kulgeb piki Perekopi valli, tipp aga ulatub Armjanski juurde.

Vasakule poole, aluse läänenurgale, sinna, kus vallil kõrgub valge-helesinine puust mausoleum, rajatakse dioriidiga kaetud monumentaalne mausoleum — Perekopil aastail 1943—1944 toimunud võitluste mälestusmärk. Sellest üks kilomeeter ida poole, kolmnurga aluse parempoolsele nurgale, Frunze sõdurite, 51. diviisi löökbrigaadi sõjameeste vennashaua kohale ehitatakse Perekopi vallile teine mausoleum — 1920. aasta võitluste mälestusmärk. Siia tuuakse üle vallist põhja pool asetsev kangelaste haud.

Keskne monument mausoleumide vahel liidab need mälestusmärgid ühtseks ansambliks. Sinna tuleb muuseum. Perekopi dioraam, relvad, lipud, esemed ja doku-

mendid peegeldavad Perekopil ammustest aegadest möllanud ajaloolisi lahinguid.

Perekopi valli nõlvale on laotud valgetest kividest paljutähendavad sõnad: «Rahu eest kogu maailmas!» Rahu nimel võitlesid ja võitsid Perekopil kahel korral Nõukogude sõjamehed. Rahu nimel toimub praegu Perekopi ja Sivašimaa põldudel suur töölahing maa ümberkujundamiseks. Selle lahingu võit saab elavaks ja igaveseks mälestusmärgiks sangaritele-sõjameestele, kes kastsid oma verega Perekopi maapinda.

SUUR-SIVAŠ

Vana, hall Sivaš! Kas on ta oma paljude tuhandete aastate pikkuse eluea jooksul toonud inimestele ainult viletsust, kas on ta olnud ainult tõkkeks nende teedel? On see meri kuulus ainult selle poolest, et ta on «mädameri»? Oleks äärmine ebaõiglus vanakese vastu, kui lugeja saaks temast ainult säärase ettekujutuse.

Sivašši võib täie õigusega nimetada kallihinnaliseks loodusanniks, millele maailmas on raske võrdset leida. Loodus, väliselt küll selle maaga karmilt ümber käies, on siin tegelikult oma majapidamise väga ratsionaalselt sisse seadnud.

Sivaš oma madalaveeliste lahtede harukordse põiminguga on gigantne looduslik soolakeedukoda. Kõrvetav lõunamaine päike ning siin mitte millegagi pidurdatud vahetpidamatult puhuvad tuuled on selle soolakeedukoja «töötajad».

Suvekuudel Mädamere madalaid lahti tugevasti kuumutav päike ja tuuled põhjustavad vee tugevat aurumist. Igal aastal aurub Sivaši pinnalt kaheksasada miljonit kuni miljard kakssada miljonit kuupmeetrit vett. Merevesi muutub siin erakordselt kõrge kontsentratsiooniga soolalahuseks. Selleks, et saada niisugust soolalahuse hulka merevee kunstliku kuumutamise teel, oleks tarvis igal aastal põletada kakssada miljonit tonni kivisütt!

Aastast aastasse, sajandist sajandisse teevad päike ja tuul seda tohutu suurt kasulikku tööd, Aasovi meri aga paiskab Genitšeski väina kaudu soolakeedukotta üha uusi ja uusi sadu miljoneid kuupmeetreid «toorainet». Nõnda on siia sajandite vältel kogunenud hiiglaslikud, alatise täienemise tõttu ammendamatud soolavarud.

Keedusoola hakati Sivaši-äärsetest järvedest tootma juba iidses minevikus. Seda veeti Kiievi Venesse, Poolasse, Leetu, Kaug-Itta ning isegi Jaapanisse ja Egiptusse. Krimmi sool oli laialdaselt kuulus. Seda eelistati igale teisele soolale tema puhtuse ja hea maitse tõttu, mille ta annab soolatud kaladele ja köögiviljale.

Raske oli nende saatus, kes tõid Krimmi soolale kuulsuse, kelle töö ja vaevaga see kuulsus kandus tuhandete verstade kaugusele.

Lõputud tšumakivoorid[1] venisid mööda lõunasteppe. Kord kõrvetatuna halastamatu päikese poolt, kord väsimusest nõrkedes «mustades tormides» astusid stepiteedel vaevaliselt tšumakid. Tuhanded neist hukkusid raskel ja hädaohtlikul teel ning nimetud tšumakihauad tähistavad kibedaid soolateid.

Kuid tšumakkide saatusest hoopiski hirmsam oli nende pärisosa, kes kaevandasid soola. Seistes sööbivas soolalahuses, soolast puitunud räbalais, kõhnununa igavesti kõrvetavast janust, kühveldasid nad soola. Päevast päeva, aastast aastasse, kuni lõplikult vajusid alla äravaevatud käed, kuni soolast läbisöödud keha langes igaveseks siiasamasse ligasele ja soolasele maapinnale.

Sellest, kuidas toodeti soola, kõnelevad mõned read 1785. aastal ilmunud «Tauria piirkonna füüsilises kirjelduses tema asendi ja kõigi kolme loodusriigi põhjal».

«Soola tootmisel ei kasutata muid vahendeid peale labida, millega soolakamakad tõstetakse põhjast üles, uhutakse veega, et neid mullast puhastada, laaditakse vankritele, mille ette on rakendatud härjad, ja veetakse kaldale, sest järvede madaluse tõttu võivad vankrid sõita kaldast üsna kaugele järve.»

Üle saja aasta hiljem kirjeldab Gorki Sivaši soolatööndust järgmiselt:

«Varsti avanes mu ees soolatööndus pilt. Kolm umbes kahesaja sülla pikkust nelinurkset maalappi, mille ümber olid kuhjatud madalad vallid ja kaevatud kitsad kraavid, kujutasid endast kolme tootmisfaasi. Ühes, mis oli täis merevett, aurutati sool välja, nii et see päikese käes sätendavaks roosaka varjundiga kahvatu-halliks kihiks sadestus. Teises riisuti ta hunnikuisse. Riisujad naised tammusid

[1] Tšumakk — ukraina talupoeg, kes härgadega vedas Krimmi ja Donile müügiks vilja ning tõi sealt tagasi soola ja kalu. *Tõlk.*

põlvist saadik läikivas mustas mudas, labidad käes; ja kuidagi väga loiult, ilma kisa ja jututa, aeglaselt ja väsinult liikusid nende porihallid kogud rammusa, soolase ning kibeda, «rapaks» nimetatud muda mustal läikival taustal. Kolmandalt nelinurgalt veeti soola välja. Kärude kohal kolmesti kõveras töölised liikusid tömbilt ja vaikides. Kärude rattad oigasid ja vingusid ning see hääl paistis ärritavalt haleda protestina, mida saatis taevasse tema poole pööratud pikk inimselgade rivi. Taevas aga kallas alla talumatut, põletavat lõõska, mis kuumendas halli pragunenud maad, mida siin-seal kattis punakaspruun soolakurohi ja peened, pimestavalt sätendavad soolakristallid. ...»

Niisugusel primitiivsel tasemel oli soola tootmine püsinud sajandeid ja nii kestis see peaaegu meie päevini. Kuid isegi selle taseme juures võeti Sivašist ja soolajärvedest ebainimliku tööga välja tohutul hulgal soola. Juba möödunud sajandi kaheksakümnendail aastail toodeti seda aastas kuni kolmsada tuhat tonni. Krimm andis tollal kogu Venemaal toodetud soolast ligi nelikümmend protsenti. Ainuüksi Krasnoje ja Staroje järve kohta tuli suve jooksul kuni kolmkümmend tuhat tšumakivankrit soola.

Lõppes kodusõda. Krimmi saabus lõplikult nõukogude võim, mis hakkas purustatud majandust viivitamatult taastama, seejärel aga ka ümber ehitama. Loodusvarade kasutamisele pandi laiaulatuslik riiklik alus.

Sivašist hakkasid huvituma insenerid. Üha sagedamini käisid tema kallastel teadlased, kes aasta-aastalt avastasid üha ulatuslikumalt Mädamere aardeid.

On Sivaš rikas ainult keedusoola poolest? Osutus, et maailmas ei leidu teist veebasseini, kuhu oleks koondunud nii rikkalikult kõige mitmekesisemaid keemilisi tooraineid. Sivaši veed sisaldavad tööstusele äärmiselt vajalike magneesiumi-, kaaliumi- ja broomisoolade ammendamatuid varusid.

Juba töötavad Sivaši soolajärvedel täiusliku tehnikaga varustatud tehased, mis toodavad järvede soolalahusest väärtuslikke produkte; töötavad mehhaniseeritud soolakaevandused.

Teadlased aga märgivad ära Suur-Sivaši perspektiive, tööstuse laialdase arendamise plaani Sivaši baasil. Selle plaani järgi peab tootmisprotsesside laialdane mehhaniseerimine mitte ainult peaaegu täielikult asendama ini-

meste töö soolakaevandamisel, vaid ka aitama neil sügavamale tungida Sivaši varaaitadesse.

Suur-Sivaši plaani elluviimine nõuab suuri ettevalmistustöid, sest tööprotsesside mehhaniseerimine ei ole mõeldav ilma tohutu energiakuluta, tootmistehnoloogia aga põhineb suure hulga mageda vee kasutamisel, samal ajal kui Sivašimaa vaevleb juba aastasadu veepuuduses ning tema energiaressursid on väga tagasihoidlikud.

Suur Isamaasõda sundis nii Sivaši probleemi kui ka teiste rahuliku töö probleemide lahendamist edasi lükkama. Pärast sõda alanud uute veemagistraalide ja võimsate elektrijaamade rajamine meie maa lõunaossa aga toob lähemale võimalusi konkreetseteks töödeks ka sel alal. Sivašimaale voolab Dnepri vesi ja kõrgepingeliinid toovad siia Kahhovka hüdrojaama elektrienergiat. Suur-Sivaš ei ole enam ainult probleem, ta on muutumas nõukogude inimeste töösse ja mõtteisse tunginud reaalsuseks.

Möödub mõni aasta ja uuesti Sivašši külastades ei tunne ma tema lagedat rannikut enam ära.

Hiiglasuured soolakuhjad hakkavad lumemägedena pimestavalt särama keset tema lahtede tasandikke. Nad annavad siinsele maastikule uue, ennenägematu «reljeefi». Alates soola kaevandamisest järvepõhjast kuni selle vagunisse laadimiseni ei puuduta seda inimkäsi. Inimesed juhivad ainult masinaid, mis võtavad tervikuna enda peale kõik rasked tööd.

Soolamäed ei lähe muidugi kõik söögiks ega toodete soolamiseks. Võimatu on isegi meie suurel maal tarbida nii palju soola, kui palju hakkab seda andma Sivaš koos teiste nõukogude soolatööstusettevõtetega. Soola võib ümber muuta soodaks. Selleks on vaja veel vett ja lubjakivi. Sivaši ääres ja teistes lähikonna rajoonides leidub piiramatuid lubjavarusid. Vett annab Dnepr. Sivaši rannikule kerkib soodatehas, kuhu lähebki osa soolatööstusettevõtteis varutud soolamägedest.

Kusagile lähikonda tekib klaasitööstus. Ka selle jaoks on Sivašil valmis tooraine — glaubri sool ehk naatriumsulfaat. Praegu saab meie sulfaaditööstus peaaegu kogu tarvismineva glaubri soola Araali-Kaspia järvedebasseinist ja Siberist. Nõukogude teadlased on selle soola saamiseks välja töötanud uue tehnoloogia, mis võimaldab ka Sivašil arendada võimsat sulfaaditööstust.

Tekivad tehased magneesiumiühendite tootmiseks.

Magneesium on põhialuseks ülikergetele, alumiiniumist kergematele metallidele. Teda võib saada magneesiumoksüüdist, mille toorainet leidub Sivašimaal ammendamatult. Sivaši loodusvarade ärakasutamise tuline eestvõitleja, suur nõukogude teadlane akadeemik A. J. Fersman pidas Sivašimaad tema magneesiumirikkuse tõttu nõukogude metallurgia tulevaseks keskuseks.

Magneesiumoksüüd on peale selle väärtuslik tulekindel materjal, kõige mitmekesisemate vastupidavate ja kergete ehitus- ja kattematerjalide alus.

NSV Liidu lõunapiirkondade metallurgiatööstus vajab igal aastal sadu tonne magneesiumoksüüdi tulekindlate materjalide saamiseks, millega vooderdatakse terasesulatusahje. Tulekindlaid materjale saadakse praegu Uraali magnesiitidest, mida toodetakse tuhandete kilomeetrite kaugusel nende tarbimiskohast. Uurimised on aga näidanud, et Sivaš ja Krimmi järved võivad kindlustada kvaliteetsete ja odavate tulekindlate materjalide tööstust piiramatute toorainekogustega.

Magneesiumiühenditest koos teiste sooladega, mida annab Sivaš, saab valmistada kunstlikku marmorit, skulptuure, trepiastmeid ja aknalaudu, põrandakattematerjali ning soojapidavaid fibroliit- ja ksüloliitvaheseinu.

Hoonete varustamine puiduga, eriti põrandakattematerjaliga, on metsatutes lõunarajoonides üheks raskeimaks ehitusküsimuseks. Magneesiumtsemendi alusel valmistatud magnoliitpõrandate kasutamine võimaldab neid raskusi täielikult kõrvaldada. Need põrandad on vastupidavad nagu betoonpõrandad, kuid samal ajal kerged ja soojad ning kõndimisel müratud nagu puitpõrandad. Neid võib läikima hõõruda nagu parketti ning värvida mitmesugustes toonides. Nende maksumus aga on kaks korda väiksem puitpõrandate omast.

Kui palju metsa võiks kokku hoida kas või üksainuski Sivašile rajatav suur tehas, mis kasutaks magneesiumisoolasid ehituslikel eesmärkidel, kui palju ta vähendaks metsamaterjali vedu lõuna stepirajoonidesse! Säärase tehase ehitamine on juba praegu muutunud eluliseks ja edasilükkamatuks vajaduseks.

Magneesiumoksüüdi tootmisel soolalahustest saadakse kõrvalproduktina kipsi. See aine pole vajalik ainuüksi ehituse ja meditsiini alal, vaid võib ka muuta Sivašimaa soolakud kasutoovaiks põllumajanduslikeks kõlvi-

kuiks. Soolaste muldade väetamine kipsiga taastab nende viljakuse ja tõstab kolhoosipõldude saagikust.

Sivaši kasutamist tööstuslikuks otstarbeks alustatakse tema lääneosast, kuid pole võimatu, et juba lähemail aastail võetakse kasutusele ka kagubassein. Kui Ida-Sivaš lõigatakse tammiga kahte ossa, siis muutub tema lõunaosa, mis on Aasovi merega ühendatud ainult kitsa kanali kaudu, hiiglasuureks settimis-aurumisbasseiniks, kus päike ja tuul hakkavad vastavalt inimeste tahtele tootma igasuguses kontsentratsioonis soolalahust — rapat. Põhjaosa aga, mida tugevamalt uhub meri, magendub. Suured meriärnide parved hakkavad siin rasva koguma.

Suur-Sivaš kujundab ümber ka Arabati sääre, Krimmi idarannikust eraldunud kitsa kõrbelise maariba. Sääre rannikul hakkab arenema mitte ainult kalastus, vaid ka kalakasvatus. Arabati säär muutub kuurordiks. Valokisse ja teistesse paikadesse, kus leidub tervismuda, mis oma kvaliteedilt ei jää maha laialdaselt tuntud Saki mudast, rajatakse mudaravilad. Lebamine suurepärastel plaažidel ja suplused soojas Aasovi meres täiendavad ravi. Üle tammi rajatav raudtee ühendab Arabati sääre muu Krimmiga.

Kujuneb ümber kogu Põhja-Krimmi stepimaastik. Suur-Sivaši tööstustuled panevad ta särama.

PEREKOPI PÕLDUDEL

Mõlemal pool Perekopi valli, neis paigus, kus aastail 1920 ja 1944 peeti kõige rängemaid lahinguid, asetsevad kolhoosi «Putj k kommunizmu» maad.

Koos kolhoosi esimehe, pikakasvulise ja laiaõlgse Andrei Andrejevitš Zossimenkoga sõidame Armjanski taga laiuvatel põldudel. Käes on see kibekiire aeg, mil stepis toimub järjekordne võitlus vilja koristamise eest.

Kõrge tiheda ja pideva müürina seisab mõlemal pool teed vili. Kolhoosi «Pobeda» neelab kilomeetri kilomeetri järel, kuid nisuväljad üha jätkuvad, ulatudes otse silmapiirini. Neid katkestavad siin-seal ainult laiad kõrrepõlluvöödid kusagil nende serval esile kerkiva kombainiga ning põllult vilja ja õlgi vedavate bestarkade ja plaanvankrite vooriga.

«Jah,» ütleb mõtlikult esimees, «laialdased on meie põllud. Varem võis ka jalgsi kolhoosi maade ümber ringi

TRÜ Raamatukogu

teha, ilma et oleks väsinud, nüüd aga ei jõua isegi autoga päeva jooksul läbi sõita. Peaaegu kuusteist tuhat hektarit! See on võib-olla niisama palju,» elavneb ta, «kui kogu rajooni kõlvikud kusagil keskvööndis, eks ole? Viljakaks muutub Sivašimaa stepp. Kes usuks, et alles möödunud sügisel ei võinud sellele nisumassiivile seal mitte ainult kombaini, vaid ka lihtsat niidumasinat peale lasta — puha kaevikud.»

Esimees jutustab sellest, kuidas Tauria masina-traktorijaama kommunistlikud noored koos kolhoosnikutega hakkasid üles harima uusi maid, neidsamu Perekopi lahingu-

Viljakoristus stepis

välju, mis paistavad valli harjalt. Nad nägid siin palju vaeva. Buldooseritega aeti kinni kaevikute ja kaitsekraavide jäänused, maast koristati roostetanud okastraaditükid, millesse oli mässitud Perekopi stepp. Alles pärast seda läksid uutele maatükkidele traktorid atrade ja külvimasinatega. Perekopi «uudismaa» oli omapärane ja raskesti haritav, kuid juba kasvab seal vili. Poolteist tuhat hektarit viljapõlde sai kolhoos juurde ühe aastaga; lähemas tulevikus lubavad kommunistlikud noored üles harida veel kolm tuhat hektarit.

See on üks jooni neist uutest suhetest, mis on kujunemas kolhoosi ja masina-traktorijaama vahel pärast hiljutisi partei ja valitsuse otsuseid põllumajanduse alal. Selliseid jooni võib siin täheldada igal sammul.

Stepis laius tohutu sööt. Üle kahe tuhande hektari maad on seal viljakoristuspäevil hoolikalt üles haritud ja uueks külviks ette valmistatud samade traktoritega, milledest varem piisas hädavaevalt vaid koristustöödeks. Nüüd veavad masina-traktorijaama traktorid päeval kombaine, öösel aga harivad sööti, valmistavad ette tulevast lõikust.

Lahingupaigus. Noor viljapuuaed Sivaši-äärses stepis.

Ozernaja masina-traktorijaama sotsialistliku töö kangelase N. Kozlovi iseliikuv kombain viljakoristustööl

Mitte ainult kolhoosnikud, vaid ka masina-traktorijaama kollektiiv on nüüd kõige vahetumalt huvitatud nii külvipinna laiendamisest kui ka suuremate saakide saamisest kolhoosis. Ja esimees juba kalkuleerib, et selline vastastikune huvitatus annab kolhoosile põuasest aastast hoolimata täiendavalt umbes kaheksasada tonni vilja.

Ühe nisumassiivi serval on palju inimesi ja elevust. Viljapuhastusplatsil, mis on kõvaks tallatud ja läikima hõõrutud nagu parkett, kõrguvad kahe viljapuhastusmasina kõrval viljamäed. Kaksteist tütarlast, kummagi masina juures kuus, sorteerivad ja puhastavad nisu, mis kogu aeg saabub veokitel kombainide juurest. Rasked, täiskaalulised terad voolavad kahe sahiseva joana läbi masinate: «ВИМ» töötleb sordivilja, tavaline masin lihtvilja. «ВИМ'i» kõrval on punane lipuke, mis tähistab esikohta võistluses.

Noor heledajuukseline naine päikesest tublisti pleekinud kirjus kleidis kamandab kogu seda pidevalt liikuvat konveierit, mida mööda kulgeb vili üle viljapuhastusplatsi, et seejärel uue veokite ja autode vooriga suunduda seemneladudesse, varumispunkti või viljaaitadesse. See on põllundusbrigaadi nr. 1 brigadir Raissa Petrovna Mironenko. Tema brigaad, mis koosneb peaaegu erandi-tult naistest, on kolhoosis üks suuremaid ja eesrindlikumaid.

Kõlas lõunavaheaja signaal. Inimesed katkestavad töö, puhastavad end, pesevad, lõunastavad. Lühikest vaheaega kasutades peab kolhoosi parteiorganisatsiooni sekretär koos brigadiriga vestluse viljakoristustööde käigust.

Vestlusest selgub, et lõppvõitlus leiva eest on kolhoosis üksikasjaliselt ette valmistatud. Juba varem koostati koristustööde plaan. See määrab täpselt kindlaks igaühe osa, ning kogu tohutu töö on arvestatud tunni täpsusega. Kolhoosi põldudel töötab kaksteist «stepilaeva» — kombaini. Need koristavad kogu vilja. Tehnikal on aukoht ka viljapuhastusplatsidel. Kõigis kuues põllundusbrigaadis konstrueerisid kolhoosnikud koos masina-traktorijaama mehhanisaatoritega juurdeveosüsteemi, mis võimaldab mehhaniseerida terade puhastamist. Ainult selline ülimalt täpne töö organiseerimine, kõigi jõudude mobiliseerimine ja laiaulatuslik masinate kasutamine võimaldab kolhoosil suurele inimestepuudusele vaatamata õigeaegselt toime tulla viljakoristustööde keeruka kompleksiga.

Valli taga asetsevatele aladele sõites läbime Armjanski — kolhoosi keskuse. Vilguvad elumajad, mis on ilmselt ehitatud alles hiljuti; avara platsi ääres on näha uus koolihoone. Esimest korda siia sattunule paistab silma kaks asula omapärasust: tema laialipillatus suurele künklikule maa-alale ning asulaid mugavaks ja koduseks tegeva puuderoheluse peaaegu täielik puudumine.

Ja sind valdab imelik tunne, kui kuuled, et kõik need rohtunud künklikud alad pole miski muu kui sõjaeelse Armjanski endised kvartalid. See Krimmi üks elavamaid linnu tehti sõja ajal niivõrd maatasa, et sellest pole järele jäänud enam varemeidki.

Tuhaasemest tõuseb uus kolhoosiasula. See sarnaneb praegu veel kord siin, kord seal tärkava noore võsaga, kuid selle paigutuses on tunda kasvuaastaid arvestavat arukat plaanimist.

Eluhooneist kujunevad aegapidi sirged kvartalid.

Ulatuslik ala asula lääneosas on võetud majanduskeskuse alla. Siia on juba kerkinud avar puhas karjalaut kõigi seadmetega palju tööjõukulu nõudvate tööde mehhaniseerimiseks ja elektrifitseerimiseks. See on esimene neist neljast piimakarjale määratud laudast, mida kolhoos kavatseb lähemail aastail ehitada. Lähikonnas on ehitamisel ka teisi loomakasvatushooneid. Veidi eemal asetsevad omaette rühmas korralikud kiviaidad, milledest igaüks mahutab kaks ja pool tuhat tonni vilja.

«Siia aga, näete,» piiritleb Zossimenko laia viipega tühja, kuumusest kõrbenud põldu aitade taga küla serval, «siia tulevad meie esimesed nelikümmend hektarit viljapuu- ja marjaaeda.»

Ta osutab Perekopi valliga külgnevale alale, sellele vaenlase poolt puruks rebitud maale, mis veel ootab suurt ja innukat inimtööd. Esimehe veendumus sisendab usku, et seda pole vaja kaua oodata.

Andrei Andrejevitšist kõneldi juba rajoonikeskuses suure lugupidamisega kui esimehest, kes armastab oma raskesti haritavaid ja kangekaelseid Perekopi maid ja tunneb neid hästi. Siin on ta elanud ühtekokku ligi kolm aastakümmet. Siin astus ta 1929. aastal parteisse ning oli palju aastaid Krasnoperekopski rajooni täitevkomitee esimeheks.

Neis paigus oli ta Isamaasõja ajal partisanisalgas ja võitles 1944. aastal Nõukogude armee ridades. Viis sõja-

liste teenete eest valitsuselt saadud autasu kõnelevad seilest, et ka rindel oli Zossimenko esimeste seas, nagu oli olnud tööski. Ja kui kolhooside ühendamisel hakati esitama kõige väärilisemaid ja lugupeetavamaid inimesi, kellele võiks usaldada uue, keerukama majandi juhtimist, jõudsid seitsme Perekopi artelli kõik kolhoosnikud kokkuleppele A. A. Zossimenko kandidatuuri suhtes ja võtsid selle otsuse vastu aplausiga. Zossimenko nõustus; ta oli juba ammu soovinud olla ligemal maale, kolhoositööle, mille ees avanesid uued väljavaated.

«Vaadake, siin on teile veel üks konkreetne näide selle kohta, missuguseks kujuneb meie Perekop,» jätkab oma mõtet Andrei Andrejevitš.

Me oleme jõudnud Perekopi valli taha lagedasse steppi rajatud viinamarjavälja juurde.

Mihhail Ivanovitš Baranov, kolhoosi viinamarjakasvataja, kiirustab meile vastu välja vastaspoolselt küljelt. Pikad on viinamarjaväätide read ning vanades jalgades pole ka enam endist jõudu.

«Noh, Mihhail Ivanovitš, näita oma majapidamist. Näe, inimesed ei usu, et viinamari võib Sivašimaal kasvada,» pöördub Zossimenko meie juurde jõudnud aedniku poole, ilmselt teda õrritades.

«Kuidas ei usu?» vaatab vanake kortsus kulmude alt. «Uskuda polegi siin midagi, tuleb ainult vaadata. Ja aastapaari pärast kuhjan teid viinamarjadega üle,» jätkab aednik innukalt, kuid nähes, et keegi ei mõtlegi talle vastu vaielda, rahuneb kiiresti ning tumepruun, stepipäikesest ja tuultest pargitud nägu lööb naeratuses särama.

Peremehelikult, ruttamata viib ta meid piki ridu, ja viinamarjavääte kõrvale lükates näitab tihedaid kobaraid, mis just hakkavad mahlaga täituma.

«Vaadake, kuidas paisuvad! Sea aga sõelad valmis, Andrei Andreitš. Ütlesin, et külvan viinamarjadega üle. Enne sõda, teate, oli meil siin ka viinamarjaistandus. No muidugi, praegusega ei saa võrreldagi. Niisama prooviks. Nüüd, mõistagi, on teistsugune mastaap. Viiskümmend hektarit istutasime, mõtleme istutada veelgi. Inimesi on, tõsi küll, selle töö jaoks vähevõitu. Hiljuti ma kavaldasin natuke, lobisesin meie kodus istuvate eitedega. Viinamarju süüa tahate? Tulge siis appi. Tulid, aitasid. Kõik, mis istanduses vaja oli, sai järjekorras ära tehtud.»

Õhtul pärast tööd kogunes juhatusse nagu tavaliselt inimesi: nii loomakasvatajaid, põlluharijaid, ehitajaid kui ka mehhanisaatoreid. Igaüks oma asjus, oma muredega. Siin, selles staabis, kuhu jooksevad kokku kõik kolhoositootmise niidid, on eriti selgesti näha, kui keerukas ja mitmekülgne on Krimmi eesrindliku kolhoosi «Putj k kommunizmu» majapidamine. Viis loomakasvatusfarmi. Farmides on ligi üheksa tuhat lammast, tuhat kaheksasada veist, seitseteist tuhat kodulindu, ligi tuhat siga, sada viiskümmend hobust. Terve loomakasvatuskombinaat! Kuid see on ainult üks majapidamisharu. Aga põllundus, mille piirid ulatuvad paljudesse kümnetesse kilomeetritesse! Selle gigantsed mastaabid, mehhaniseerimise kõrge tase, mitmekesised kultuurid — nisust kuni suhkrusorgoni — kas võis seda kujutleda alles mõni aasta tagasi? Aga viinamarjakasvatus, mis loodi kõrbelisse steppi!

Kolhoos on laialdase kindla tõusu teel. Ta loob suuri väärtusi. Sadu tuhandeid puudasid vilja, kümneid vaguneid piima, liha, mune ja nahatoorainet saab temalt riik igal aastal. Ainuüksi selle kolhoosi poolt antud villast võivad Nõukogude vabrikud toota üheksa tuhat kõrgekvaliteedilist ülikonda aastas. Tema tulud kasvavad pidevalt, ulatudes nelja miljoni rublani isegi niisugusel põuasel aastal, nagu 1954.

Kõik see on saavutatud ja kätte võidetud kolhoosnikute sihikindla ja tõeliselt ennastsalgava tööga sõja poolt põletatud, laastatud maadel. Kuid palju, väga palju tööd nõuab Sivašimaa ka praegu. Ta ei alistu inimestele kergesti. Ja õhtul juhatusse kogunedes arutavad kolhoosnikud peremehelikult seda, mis kellelgi südamel kipitab.

Kui kõike öeldut kokku võtta, selgub kõige valusam ja raskem — veepuudus. Siin, samuti kui Frunze-nimelises naaberkolhoosis, on see kõige rängem. Vett, tõelist magedat vett ei ole siin üldse.

Veepuuduse all kannatab ühismajand. Karjale veetakse joogivett tsisternautodega viieteistkümne kilomeetri kauguselt. Kui tootmise endise mastaabi juures oli see kolhoosile veel kuidagi vastuvõetav, siis nüüd, kus loomade arv on tohutult kasvanud, ei rahulda see enam sugugi. Kari kannatab pidevalt alajootmise all. Kolhoosnikud on välja arvestanud, et artell kaotab seejuures kuni nelisada liitrit piima iga lehma ja pool kilogrammi villa iga lamba kohta. Küllaltki suure, üheksa tuhande pealise lamba-

karja juures on iga-aastane kaotus üksnes villa osas neli ja pool tonni. Ent kui palju vähem saab kolhoos teravilja ja söödakultuure?

Veepuuduse all kannatavad inimesed. Vett jätkub vaevalt kõige hädatarvilikemaks elukondlikeks vajadusteks. Kuid näiteks elamute juurde viljapuu- või köögiviljaaedade rajamisest ei või kolhoosnikud siiani mõeldagi. Just sellepärast ei olegi Armjanskis kolhoosimajade ümber näha puude haljust. Just sellepärast ei jätku kolhoosis inimesi: majapidamine kasvab, kuid uued inimesed, ümberasujad, sõidavad siia veevaesele maale vastumeelselt.

Palju katseid on siin tehtud vee otsimiseks. Siin-seal puuriti arteesia kaeve, kuid ka kolmesaja meetri sügavusel andsid need vaid kibekassoolast, väävelvesiniku lõhnaga vett.

Ainult Põhja-Krimmi kanal, mis toob siia Dnepri vett, võimaldab kolhoosil veepuudusest lõplikult jagu saada.

Dnepri vesi! Sellest unistavad siin kõik. Missugust uut jõudu annab see sajandeid janu all kannatanud inimestele ja maale! Igaüks kiirustab oma arvamust avaldama selle kohta, mis toimub kolhoosis «kanali ajal». Ja meie ees avaneb kolhoosi lähedase tuleviku pilt, mis võiks näida ebareaalsena, kui seda ei kinnitaks kõige täpsemad arvestused ja usk meie kõige julgemategi unistuste teostumisse, mida on meile õpetanud nõukogude tegelikkus.

Mõne aasta pärast karjatab kolhoos «Putj k kommunizmu» Sivaši-äärses stepis neliteist tuhat askaania peenvillalammast. Igaüks neist annab heal karjamaal ja veekülluse juures vähemalt viis kilogrammi suurepärast villa aastas. Kolhoos, kes teeb tõsist tööd oma karja tõu parandamisel, muutub peenvillalammaste sugulavaks Krimmi stepis.

Juba praegu on kolhoosi hobusefarm kogu oblastis kuulus puhtatõuliste ratsahobuste poolest. Ta on Moskva üleliidulise põllumajandusnäituse eksponent. Sadu puhastverd ratsahobuseid ja vastupidavaid, tugevaid tööhobuseid hakatakse kasvatama kolhoosi hobusefarmis. Mitmekordistub tõulehmade arv, suureneb nende piimatoodang.

Siis muutuvad elustava vee jõul tõelisuseks ka need maguskirsi-, pirni- ja ploomiaiad, millest unistab Zossimenko, ning laialdased köögiviljaaiad, mida seni samuti peeti kättesaamatuks toreduseks.

«Aga viinamarjaistandused,» lisab Mihhail Ivanovitš Baranov, «kas kujutate ette, kuidas need hakkavad arenema?»

Ja tõepoolest. Lähedases tulevikus ette nähtud nelisada hektarit küllaldaselt niisutatud, hästihoolitsetud viinamarjaistandusi, samuti sajad hektarid viljapuu- ja köögiviljaaedu saavad kolhoosile tähtsaks tuluallikaks. Koos kullase krimmi nisu suurte saakidega, mis ka edaspidi jäävad kolhoosi heaolu aluseks, koos loomakasvatusega toovad nad kolhoosile suurt jõukust. Palju jõukulu nõudvate protsesside mehhaniseerimine ja elektrifitseerimine kergendab tööd nii palju kui võimalik.

On usutav, et see tuleb. Hiljuti käis kolhoosi territooriumi läbi uurimissalk, märkides ära kanali trassi.

ELUSTAV VESI

Krimmi stepp. Tema avarused ulatuvad Sivaši soolaseist väravaist kuni eelmägedeni. Mida kaugemale lõunasse, seda viljakamaks muutub stepimaa. Sivašši ümbritsevad soolakud lähevad lõuna pool üle kastanmullaks, seejärel mustmullaks.

Kui minna Krimmi steppi kevadel, on ta noore vilja roheluses ja eredate lillevaipadega kaunistatuna väljendamatult kaunis, külluslik ja vaba, ning näib, et ei ole sellist jõudu, mis võiks lämmatada ja võita seda ärkava viljakuse võimsat hoogu.

Suvel aga voogab seal kuumaksköetud õhk elastsete lainetena. Kaugelseisev üksik puuke või mullune põhukuhi paistab kuumas taevasinas hõljuvana.

Või näib äkki, et silmapiiril on laiali valgunud tohutu järv ning puud, kuhjad ja terved asulad seisavad vees otsekui kevadise üleujutuse ajal. See silmapete, fatamorgaana, mis mõne minuti pärast jäljetult kaob, ainult rõhutab veepuudust ja kuivust. Kuivad sahisevad viljapõllud õhkuvad kuumust. Õhus hõljub närbuva rohu rasket ja vürtsist aroomi. Ent kõrguses, helisev ja värisev nagu õhkki, — lõokese laul. Stepp on kuumas kangastuses otsekui tardunud, jõudmata oma vägilaslikku jõudu lõpuni välja arendada. Kõrvetav päike on ta aheldanud. Maad võib üles äratada ainult üks jõud — vesi!

Veeprobleem on olnud Krimmile, eriti tema stepiosale, ammust ajast kõige lähedasemaks eluküsimuseks.

Vihmad väldivad hoolega neid janunevaid avarusi. Igal aastal langeb Põhja-Krimmis sademeid keskmiselt kolmsada kuni kolmsada viiskümmend, vahel aga ka ainult sada kuni sada viiskümmend millimeetrit, kuid suurem osa taimi vajab normaalseks eluks vähemalt viissada millimeetrit. Armetul, kehval veepajukil hoiab loodus Krimmi steppi. Ja sellegi pajuki annab ta üsna tihti kätte ebasobival ajal. Vihma sajab peamiselt juulist kuni oktoobrini — siis, kui suve jooksul kuumusest jõuetuks jäänud vili ja rohi on juba kasvamise kuidagiviisi lõpetanud, jõukohase saagi andnud ning niiskus pole enam võimeline midagi muutma.

Krimmi mägedest, kust saavad alguse kõik vähesed poolsaare jõed, voolab läbi kirdestepi kolm jõge: Salgir, Bijuk-Karasu ja Kutšuk-Karasu. Kuid stepp näeb nende vett ainult varakevadel, mil mägedes sulab lumi. Kohisenud oma lootustäratava kevadelaulu, kaovad tormakad vood kiiresti, maa janu kustutamata.

Kunagi olid need jõed hoopis veerikkamad. Läbi kuivuse ja kuumuse kandsid nad oma vett Sivašini ka suvel. Stepp maksis vee eest lopsaka, vöökõrguse rohu ja küllusliku viljaga. Suurepärast krimmi nisu saadi siin tollal kõige väiksema töökulu ja kõige barbaarsema agrotehnika juures, hein aga toitis tohutuid karju.

Huvitavalt kirjeldab neid karju suur loodusteadlane Pallas. See kirjeldus, mis pärineb XVIII sajandi lõpust, varsti pärast Krimmi liitmist Venemaaga, heidab mõningat valgust steppi jootnud jõgede kuivamise põhjustele.

«Taurias,» kirjutab Pallas, «on kõige rohkem levinud koduloomadeks kahe küüruga kaamelid, hobused, kitsed ja lambad. Härgi leidub siin vähe, ka pühvleid peetakse vähesel arvul ja ainult mere ääres... Kaamelid võiksid veelgi rohkem sigineda tasastel Tauria maadel, eriti seal, kus lähikonnas leidub soola... Suurt tähelepanu ja hoolt väärib valgete kaamelite kasvatamine, sest nende karvu saab väga hästi igavärviliseks värvida. Peale selle võiks see loom olla väga kasulik sõjaväes koormate kandmisel ja suurtükkide vedamisel kõige raskemini läbitavates kohtades. Kaamelid võivad Euroopas toimuvates lahingutes tuua veel teistlaadi kasu. Neid võib pidada jalaväe juures selleks, et panna põgenema ründava vaenlase ratsaväge: ükski hobune, kes pole harjunud kaameleid nägema, ei või neid taluda, ja juba esimesel pilgul sellele loomale

jookseb minema, nii et teda ei saa enam kuidagiviisi kinni pidada.» Krimmi eelmägedes ja mägedes kasvatatavate kariloomade hulgas märgib Pallas eriti «väga suurt hulka kitsi, keda peetakse Taurias ja kes on väga vajalikud safianitehaste[1] jaoks».

Rahulikud ja tasased kaamelid ei õigustanud neid strateegilisi lootusi, mida neile pani vana teadlane, kuid majanduslikus suhtes olid nad tõepoolest kasulikud loomad. Ent «suur hulk kitsi», kelle kasvatamiseks oli eriline kirg Krimmi tatarlastel, piltlikult väljendades, «pani Krimmi nahka».

Inimesed raiusid Krimmi mägedelt ja eelmägedelt puid. Raiuti palju ja süsteemitult, tulevikule mõtlemata. «Suur hulk kitsi» aga viis selle hävitustöö lõpule. Kitsekarjad sõid viimseni ära noored võsud, milledest mõne aasta pärast oleks saanud uus mets. Nii hävis katastroofiliselt suurem osa metsadest, mis kunagi tihedalt katsid Krimmi mägesid ja steppi ulatuvaid eelmägesid. Mäenõlvad muutusid paljaks ning tormised kevadvood uhtusid neilt mullakihi, mida ei pidanud enam kinni puude juured. Paljastus mägede viljatu kivine rüpp.

Mets on veesäilitaja. Mida rohkem hävinesid metsad Krimmi jõgede allikail, seda kuivemaks jäi stepp. Tatari safiansaapad ja -tuhvlid läksid Krimmile kalliks maksma...

Üha sagedamini hakkas Krimmi külastama kurjakuulutav külaline — põud. Rahva hirmsast viletsusest kõnelevad kuivalt ja napilt ametlikud dokumendid. Selline on Tauria kubermangu statistikakomitee poolt välja antud «Tauria kubermangu teatmik» 1867. aastast. «Vürst Vorontsovi viljakal valitsemisajal,» kõneldakse selles, «tabasid Krimmi põuad, viljaikaldused ja muud hädad, mis ei kustu kaua rahva mälestusest. 1833. aasta häda ja viletsust on võimatu kirjeldada. See oli eriti meeldejääv nälja-aasta. Kõik kohalikud toiduvarud kubermangus olid täielikult ammendatud... Hukkus kümneid tuhandeid inimesi... Mõned külad jäid täiesti tühjaks, teiste elanikkond vähenes poole võrra ja enamgi.»

Põud käis põua kannul. Külades tursusid inimesed näljast, jõid roiskunud ja soolast vett.

---

[1] Safian — õhuke pehme kitsenahk. *Tõlk.*

Oli vaja tarvitusele võtta põhilisi ja otsustavaid abinõusid, et kindlustada Krimmi steppi kas või minimaalsegi veehulgaga. Tsaarivalitsus ei olnud seda võimeline teostama. Ebaõnnestus katse puhastada Salgiri säng ja ehitada sellele mõningaid paise vee reguleerimiseks. Ei andnud positiivseid tulemusi ka katsed laialdasemalt kasutada arteesia kaeve.

Suur Oktoober asetas Krimmi veeprobleemi lahendamise kõige pakilisemate ja elulisemate tööde hulka. Juba nõukogude võimu esimestel aastatel töötas Krimmis terve puurkaevude süsteem, mis andis mitte ainult joogivett, vaid ka niisutas mõningaid tuhandeid hektareid maad.

Puurkaevude hulk kasvab iga aastaga. Viisaastakute vältel on loodud Salgiri, Alma, Katša ja Bijuk-Karasu jõgedel laialdased veehoidlad — esimesed mageveejärved Krimmis. Neisse veehoidlaisse koguneb igal aastal miljoneid kuupmeetreid mägedelt tormiliste vooguden alla voolavat kevadvett, mis varem kadus kasutult merre. Suvel niisutab see vesi kolhooside ja sovhooside puu- ja köögiviljaaedu, mis annavad külluslikku saaki.

Kuid need, kes elavad veehoidlate läheduses, peamiselt eelmägedes ja lõunapoolsetes stepirajoonides, on õnneseened. Põhjapoolne stepp, kõige ulatuslikum ja veevaesem, aga alles ootab elustavat niiskust. Ei arteesia kaevud ega sulamisvee hoidlad pole võimelised teda küllaldaselt niisutama. Talle hakkab vett andma Dnepr.

Mõttega kasutada Krimmi niisutamiseks suurt Ukraina jõge, mis naabruses saadab oma vett Musta merre, tegelesid juba ammu Venemaa eesrindlikud inimesed. Rohkem kui sada aastat tagasi, aastal 1846, esitas Steven, Nikita botaanikaaia asutaja ja esimene direktor, julge idee: suunata Dnepri veed Krimmi. Tema projekt, mis tundus tsaariametnikele liiga julgena, maeti arhiividesse. Teise plaani Dnepri vete kasutamiseks töötas välja veidi enne revolutsiooni vene insener Morgunenkov. Kuid ka sellele plaanile polnud määratud päevavalgust näha. Alles nüüd, kui nõukogude rahvas lõi sotsialistliku tasemega tööstusliku baasi, sai ammuse unistuse teostamine võimalikuks.

Dnepri veed pöörduvad Krimmi. Juba on kindlaks määratud tee, mida mööda nad kulgevad poolsaarel, ja kantud kaardile maa-alad, mida nad hakkavad niisutama. Kahhovkas aga kerkivad juba hüdroelektrijaama gigantsete ehituste müürid. Need ehitused hakkavad tootma

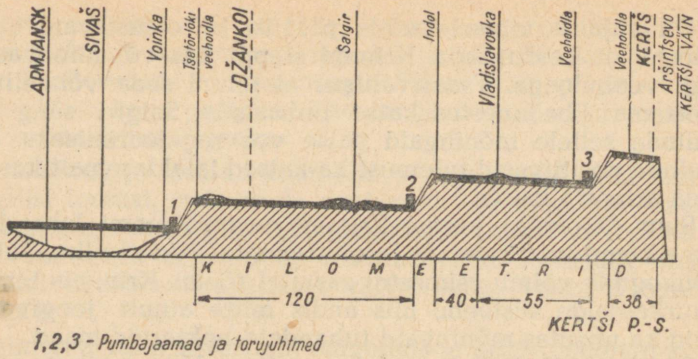

Põhja-Krimmi kanali skeem

meie maad ümberkujundavat elektrienergiat ning on ühtlasi lähtekohaks, kust Dnepri veed suunduvad Krimmi.

Kahhovka veehoidla juurde, Dneprit sulgevast tammist veidi ülespoole, kerkib suure kanali võimas päisehitus. Kanal suundub peaaegu otse lõunasse ja alles kuuekümne üheksandal kilomeetril jaguneb kaheks haruks. Üks haru, Krasnoznamenski kanal, kulgeb läände. See viib vett Hersoni oblasti lõunaosa põldudele, mis kannatavad veepuuduse all nagu Põhja-Krimmgi. Teine haru, Põhja-Krimmi kanal, pöördub järsult kagusse ning kulgeb üle Perekopi maakitsuse ja läbi kolhoosi «Putj k kommunizmu» maade Krimmi.

Põhja-Krimmi keskosas, suurest Džankoi raudteesõlmest lääne pool, ulatub mitme kilomeetri pikkuselt steppi Tšatõrlõki nõgu. Kanal läheneb sellele. Tema veed täidavad nõo ja soolajärvede vahele lagedasse steppi tekib laialdane mageveejärv — esimene järv kanali trassil. Ta mahutab oma kallaste vahele üheksakümmend miljonit kuupmeetrit vett.

Kuid Dnepri veed ei saa loomulikul teel tungida nõkku, mis asetseb talle lähenevast kanalist kõrgemal. Võimas pumbajaam hakkab temasse kanalist vett pumpama.

Selliseid jaamu rajatakse Dnepri vete teele mitu. Põhja-Krimmi kanal on keerukas ehitus, mis viib vee madalamal asetsevast Dneprist suhteliselt kõrgetele Krimmi eelmägedele.

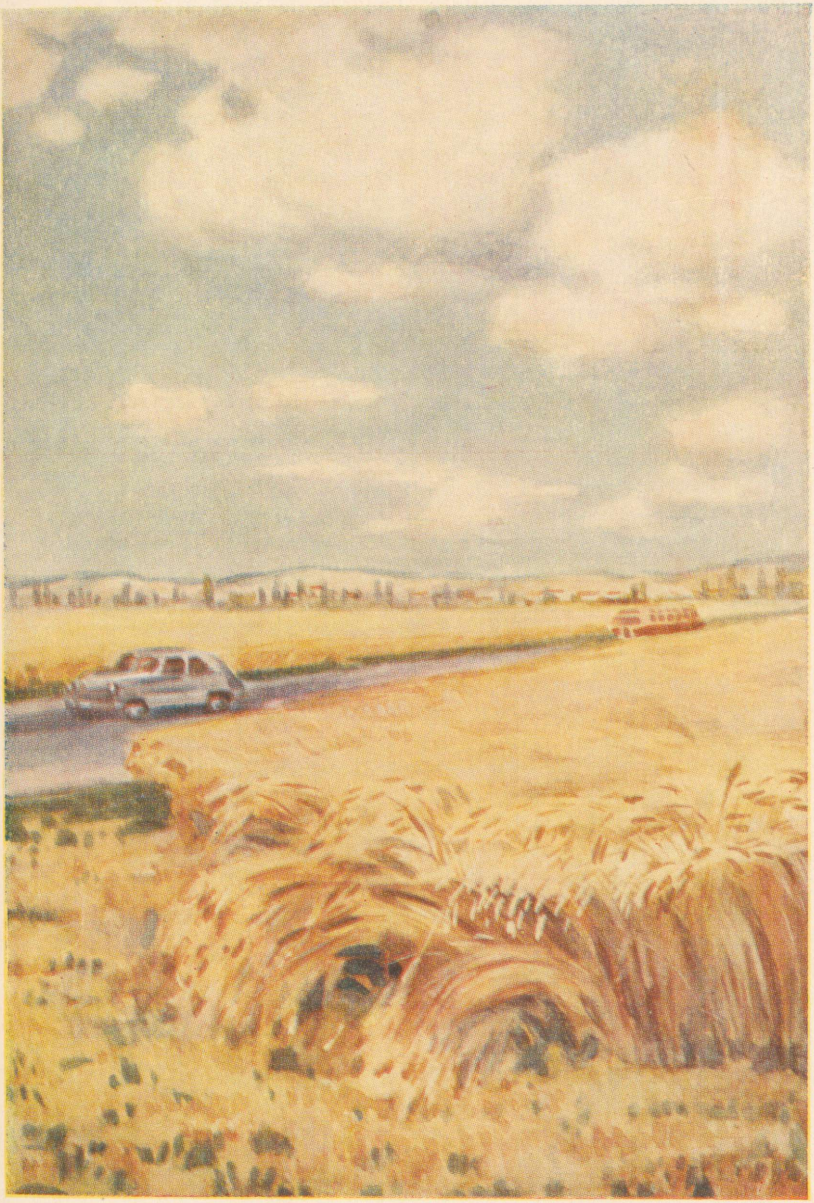

Krimmi stepis

Järgmisele astmele tõstab pumbajaam vee Sovetski rajoonis, kuhu kanal jõuab pärast kagusse pöördumist ja Džankoist möödumist.

Kertši poolsaare sissekäigule tekib teine veehoidla. See annab vett Feodossiale ja niisutab linnalähedasi maid. Kanal ise aga jätkab oma teed mööda Kertši poolsaare steppe edasi itta. Tõustes pumbajaamade astmeid kaudu üha kõrgemale ja kõrgemale ning täites oma teel veel kaks veehoidlat, jõuab kanal Kertši.

Oma rohkem kui neljasajakilomeetrisel teel Kahhovkast Kertšini toob Dnepri vesi tohutuid muutusi nii majandusse kui ka inimeste ellu. Ta kujundab ümber kogu Krimmi. Vaba vesi, mis lõpuks saabub Sivašimaale ja põuasesse Põhja-Krimmi steppi, elustab Tarhankuti ja Kertši poolsaared — Krimmi maade lääne- ja idatiivad, kus veepuudus on eriti terav. Eriline mehaaniline kanal suunab vee Tšatõrlõki veehoidlast ka Krimmi keskossa.

Kanal hakkab niisutama peaaegu sada tuhat hektarit kolhoosi- ja sovhoosimaid. Kõik need on ette nähtud viljapuuaedade ja viinamarjaistanduste jaoks ning köögivilja, kartuli ja söödakultuuride kasvatamiseks. Seejuures planeeritakse niisutusvõrgu ehitamine nii, et vett saaksid kõik kanali tsoonis asuvad majandid, mis võimaldab neil igal aastal kasvatada suuri puu- ja köögiviljasaake.

Kuid see pole veel kõik. Mööda vooderdatud kanaleid ja veevärgimagistraale suundub vesi kanali trassile tekkivaist kunstlikest järvedest steppide sügavusse, karjamaadele. Päikesest kõrvetatud maa-aladele ilmuvad tõelised puhta, värske vee allikad kariloomadele, kes seni kannatasid rängalt veepuuduse all. Kuidas küll suurenevad siis kolhooside ja sovhooside karjad, kui palju rohkem hakkavad nad andma villa, piima ja liha. Kolhoosikülad, linnad ja Krimmi kuurordid saavad siis küllaldaselt mitmesuguseid toiduaineid, tööstus aga omandab uusi väärtuslikke tooraineallikaid. Kahhovkas alguse saanud kanal kulgeb läbi Krimmi külluse trassina.

KULDSED TÕUSMED

Krimmi stepp alles ootab suurt vett. Ent kui kauge on teda praegu valdav innukas, loominguline ootus sellest lootusetust tardumusest, milles maa sajandite vältel hüü-

dis niiskuse järele. Stepp juba kasvatab tõusmeid, mis mõne aasta pärast puhkevad lopsakateks õiteks.

Otse Põhja-Krimmi keskosas, Džankoi lähedal, mida läbib Simferoopolisse kulgev raudtee ja autotee, asetsevad kahe sovhoosi — «Semennoi» ja «Džankoi» — maad.

Nende välisilmes on paljugi ühist, nad sarnanevad teineteisega nagu vanem ja noorem vend. Mõlema valdused laiuvad paljude tuhandete hektarite ulatuses ühetoonilises Põhja-Krimmi stepis. Nii «Semennoi» kui ka «Džankoi» peamiseks tootmissuunaks on seemnekasvatus ja teraviljakultuurid. Kahel naabersovhoosil on rohkesti ühist, kuid samuti nagu teineteisega isegi väga sarnanevatel vendadel on kummalgi neist siiski omaenda nägu ning saatus.

Sovhoos «Semennoi» on ainult aasta võrra noorem nõukogude võimust Krimmis. Needsamad arenguetapid, mida läbis alates 1920. aastast nõukogude võim külas, on selle aja jooksul läbi käinud ka tema.

Lõppes kodusõda. Sõdurid naasid koju. Oli tarvis alustada uut sõda — sõda nälja ja laose vastu, mis olid meie maale tunginud koos interventsiooniga.

Kurva pärandi sai nõukogude võim Krimmis tsaari-Venemaalt. Statistika kõneleb, et ainult kaheksateist protsenti maast kuulus siin talupoegadele; kogu ülejäänud maad valdasid «maa-eraomanikud», s. o. mõisnikud ja kulakud, osaliselt ka kroonu. Peaaegu kogu Krimmi talupoegkond oli mõisnike ja kulakute juures sulaseiks. Maapind oli röövelliku ekspluateerimisega viidud täieliku kurnatuseni. Keskmiselt ühe tsentneri vilja hektarilt andis nisu Krimmis 1921. aastal, mil kogu meie maa lõunaosast käis üle põualaine. Maa ei andnud enamikus kohtades tagasi seemetki.

Tol ajal organiseeritigi ühe põgenenud mõisniku umbrohtunud maadel sovhoos «Semennoi». Tema materiaaltehniline baas koosnes algul mõnest poollagunenud hoonest, ühest hobusest ja kuuest lehmast. Kuid juba majandi nimi[1] ise kõneles tema ette seatud laiaulatuslikest eesmärkidest ja kommunistliku partei geniaalsest ettenägelikkusest; juba siis, keset nälga ja laost, rajas partei tulevase kõrge sotsialistliku põllunduskultuuri aluseid. Sovhoosist pidi kujunema teraviljavabrik, mis annab meie maale kuulsa krimmi nisu puhtasordilist seemet.

[1] Semennoi — vene keeles «seemne-». *Toim.*

Juba iidsest ajast alates on Krimm olnud kuulus oma nisu poolest. See oli kohaliku elanikkonna peamiseks tuluallikaks ning seda veeti välja paljudesse maadesse. Hilisematel aegadel selektsiooni abil pidevalt parendatud krimmi nisu on kindlalt võitnud maailma ühe parima nisu kuulsuse. Ameerika selektsioonijaamad on «Krõmkat» mitmel korral endale sisse vedanud, esitades seda hiljem omaenda ületamatu «uudissordina».

Sovhoos «Semennoi» pidigi saama üheks kuldse krimmi nisu lätteks meie maa sotsialistlikele põldudele.

Möödusid aastad. Kasvas ja mehistus meie maa. Koos sellega arenes ka sovhoosi majandus. Kui sovhoos tähistas «täisealiseks saamist», tuli uus sõda. Sovhoosil oli olnud tubli noorus, pingelise töö esimeste nähtavate viljade noorus. Viletsa hobusekronu asemele tulid kümned kodumaise päritoluga traktorid ja kombainid. Tuhanded hektarid armastusega haritud põldu andsid igal aastal tasuks töö eest rikkalikult valikseemnevilja kolhoosi- ja sovhoosipõldude jaoks. Avarates loomalautades oli kolmsada puhtatõulist lehma, niitudel sõi kuus tuhat lammast.

Sõda võttis sovhoosilt agronoomid ja traktoristid, kombainerid ja karjakasvatajad. Krimmi tunginud fašistlikud hordid tallasid maha ja tuhnisid kaevikutega üles põllud, röövisid ja põletasid kogu sovhoosi vara.

Läbinud pika sõjatee Volgalt kuni Spreeni, läbi imbunud lahingute püssirohusuitsust, tulid rindemehed tagasi koju, sovhoosi. Hoonete ja masinate põlenud jäänused ning umbrohtunud põllud kutsusid neid tööle. Kommunistid-rindemehed said taastamistööde hingeks, keskuseks, mis ühendas kollektiivi jõupingutusi.

Tööd alustati mõnede purustatud traktorite ja kombainide parandamisega. Peatselt jäid sovhoosi põldudel adra järele esimesed musta niiske mulla vaod.

Tollal, 1944. aastal, loodi «Semennoi» naabrusse uus sovhoos — «Džankoi».

Maale, kus sõda polnud veel lõppenud, oli tarvis võimalikult kiiresti suures koguses uut puhtasordilist vilja, mis muudaks lahinguväljad viljapõldudeks, oli tarvis heinaseemet loomakasvatuse söödabaasi taastamiseks. Uuele majandile püstitatigi ülesanne: organiseerida kõrvuti teravilja-seemnekasvatusega laialdaselt ka söödaheina-seemnekasvatust, anda heinaseemet ümbruskonna sovhoosidele ja kolhoosidele.

Ja mõlemale sovhoosile saabus küpsusaeg, mil loomingulised jõud avanevad kogu oma ulatuses. See küpsus on sovhooside ääretutel nisupõldudel tehtud innuka töö tulemus. See väljendub üheaastaste seemneheinte värskes haljuses, mis tõrjub kõlvikuilt välja mõrkjase ja puju, ning noorte põllukaitse-metsaribade hiiglaslikes ruutudes. See küpsus ilmneb võimsate linttraktorite kolonnides, mis tulid vanade ratastraktorite asemele, ning «Stalinets-6» ja iseliikuvate kombainide ridades, mis asendavad vana konstruktsiooniga väikese võimsusega kombaine.

Viisteist raskekaalulist raudteerongi oli tarvis «Semennoi» sovhoosil tema kolmekümnendal eluaastal, et saata meie maa kõigisse nurkadesse puhtasordilise «Vorošilovka» jämedat ja täiskaalulist vilja — uut, veelgi kõrgema kvaliteediga krimmi nisu kui endine «Krõmka». Tuhandeid tonne seemnevilja andis riigile oma kümnendal eluaastal sovhoos «Džankoi».

Seemnenisu kasvatamine on sovhooside peamine ülesanne, mille lahendamisele asuti kasvu ja pingsa täiustumise aastail. Sellele on pandud kindel alus kõrge põlluviljeluskultuuriga, mis on sovhoosides kujunenud kõigutamatuks seaduseks. Õiged külvikorrad, ristkülv ja kitsarealine külv, külvide regulaarne pealtväetamine tuhandete hektarite suurustel aladel lennukite abil — see kõik annab kindlaid, looduse tujudest suhteliselt vähe sõltuvaid saake. Rohkesti toodangut annab loomakasvatus. Kuid kõigi võimaluste ja kõigi reservide ärakasutamisel võiks ta anda hoopiski rohkem.

Põhja-Krimmi kanal läbib mõlema sovhoosi maid. Ta avab neile uusi arenemisteid ja uusi võimalusi. Sovhooside piirid, jäädes väliselt muutmatuks, nagu avarduvad kahe-kolmekordselt. Missuguseks kujuneb siis majapidamine, kuidas läheb elu ja töö? Sellest praegu mitte ainult ei mõelda, vaid mõtted saavad juba ka konkreetseteks tegudeks.

Arteesia kaev, mis lõikas läbi stepi maamassiivi, tõi pinnale ühe maa-alustest jõgedest. Niisutusvagude võrk viis vee kvartalitesse. Nelikümmend hektarit niisutatavat katsepõldu, mis loodi sovhoosis «Džankoi», on uutmoodi majapidamise kooliks.

Nõuab palju püsivust, et seda kooli läbi teha, et õppida veega ümber käima seal, kus vaba vett pole kunagi nähtud. Pole imestada, et see ülesanne anti noortele.

Katsepõllul töötav kommunistlike noorte eribrigaad rajab sovhoosis teed niisutusmajandusele, mis hakkab mõne aasta pärast levima Krimmi põldudel.

Kuid nõukogude inimeste loominguline mõte läheb veelgi kaugemale. Kas tõesti elustava veega kastetud Krimmi stepp ei või anda ka muid kommunismiaja külluseks vajalikke vilju?

Persikupuukesed

Veel mõni aasta tagasi ei võinud keegi mõeldagi, et siin, karmis ja kuivas Põhja-Krimmi stepis, võib kasvada riis, võivad õitseda aiad, kanda vilja kreeka pähklipuud ja persikupuud.

Mõne hektari suurusel alal, ümbritsetud noorest metsaribast, laiub sovhoosi «Semennoi» pähklipuusalu. See on veel hoopiski noor salu, kuid noorte kreeka pähklipuukeste enesekindlus ja vastupidavus, millega nad elasid üle oma elu esimesed talved uues ja ebatavalises kohas, ei tekita kahtlust: stepis hakkavad kasvama pähklisalud. Peale nisu hakkab stepp andma sadu tonne kreeka pähkleid, väärtuslikku kontsentraati, mis sisaldab kolme toitumise põhielementi: rasvu, valke ja süsivesikuid.

Sovhoosi «Džankoi» direktori Vassili Mihhailovitš Perejezdtšikovi kabinetis valendab kapis klaasuste taga kuhjake kõvu, mere lihvitud lubjakividena siledaid mandleid ning punavaid persikuid.

Vassili Mihhailovitš võtab ühe persiku ja hoiab seda kaua peopesal.

«Meie esiklapsed,» sõnab ta naeratades. «Teate, vahel on tore pilku heita oma tulevikule, proovida, missugune ta on käega katsudes.»

Nende sõnade naljatleva tooni taga peitub visa võitlus, inimeste tõeline looming, inimeste, kes on otsustanud looduselt kätte võidelda õiguse selliste viljade kasvatamiseks, mida stepp ei ole seni näinud. Rohkem kui viiekümne hektari suurune lagedas stepis kerkiv viljapuuaed on selle võitluse esimene tulemus.

Riis tänapäevases Krimmi stepis. See kõlab naljana, paradoksina. Tõepoolest, kas võib endale ette kujutada

siin, kuumuses ja kuivuses, seda sõna tõsises mõttes alati «põlvini» vees elavat taime? Ei uskunud kuulujutte ka «Semennoi» kolmanda osakonna juhataja Ivan Dmitrijevitš Jefimenko, kui hakati rääkima, et «Džankoi» köögiviljaaednik Pavel Semjonovitš Movtšan tegeleb edukalt riisi kasvatamisega. Ta tundis Movtšani püsivat iseloomu, teadis, et kui see mees midagi kavatseb, siis viib ta selle ka kindlasti läbi. Kuid siiski ei suutnud nagu kuidagiviisi uskuda. Ta otsustas ise vaatama minna.

Kõndisid nad tookord «Džankoi» agronoomi Fjodor Kolesnikuga põldudel, jõudsid Movtšani niisutus-köögiviljaaedade juurde. Siin, aedade taga, nägigi Jefimenko riisi. Kõrgena ja tihedana sahises see tuules, kuldkollased pead pisut longus. Iga põõsa otsas oli kümmekond pöörist täis jämedaid, paisunud teri.

Agronoom murdis pöörise, vaatles valgeid teri ja ütles siis:

«Vaadake seda, Ivan Dmitrijevitš, see on väärtuslik kultuur. Uus sort, mis nõuab vähem vett kui kõik teised. Nimeks on «Kuldsed tõusmed». Esimesel prooviaastal, kui alles katsetasime külviaegu ja agrotehnikat, andis üle saja puuda hektarilt. Ent mis veel siis, kui töö on selge? Võta seemneid, sõber, proovi, katseta.»

See oli kolm aastat tagasi. Täna aga on «Kuldsed tõusmed» juba tõusnud ja sahisevad raskete pööristega nii «Semennoi» katsepõldudel kui ka otse Sivaši ääres, sovhoosis «Perekop».

Kõikjal Krimmi maadel tärkavad uued tõusmed. Krimmi töötajad kasvatavad kolhoosi- ja sovhoosipõldudel juba üle saja kahekümne mitmesuguse põllumajandusliku kultuuri. Suurte saakide ja loomakasvatuse arendamise eest on viimase kolme aasta jooksul autasustatud Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega kaks tuhat töötajat. Kahekümne viiele oblasti põllumajanduse eesrindlasele on omistatud sotsialistliku töö kangelase nimetus.

Simferopol

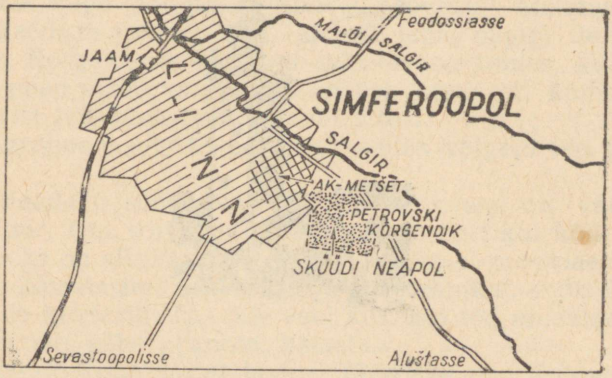
Feodossiasse
MALÕI SALGIR
JAAM
SIMFEROOPOL
SALGIR
AK-METSET
PETROVSKI
KÕRGENDIK
SKÜÜDI NEAPOL
Sevastoopolisse
Alušiasse

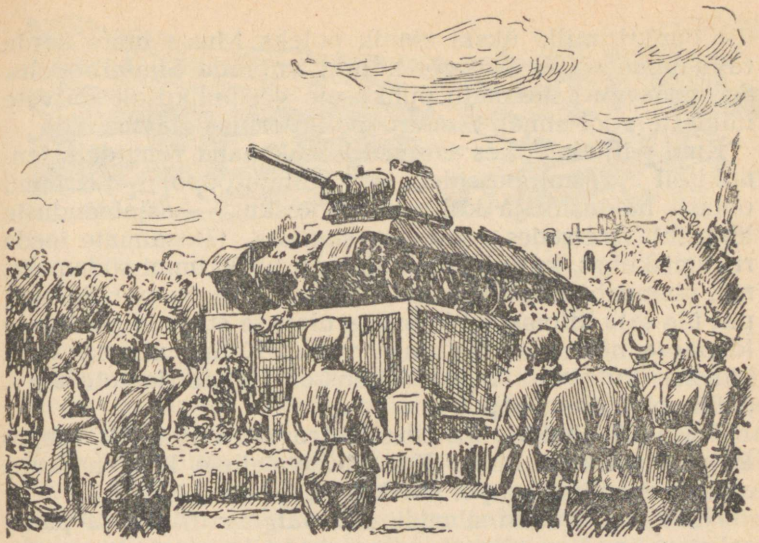

«Seesinane nimi tähendab kasu linna ning sellepärast on vapiks taru mesilastega, mille kohal on pealkiri *kasulik*.»

Simferoopoli asutamise projektist 1874. aastal

AASTATUHANDETE KIVISED LEHEKÜLJED

Simferoopol, linn, mis on peaaegu aasta läbi täis päikest, võtab vastu peaaegu iga Krimmi sõitjat, ükskõik missuguse tee ta ka valiks.

Poolsaarele kursi võtnud reisilennuk maandub lennuväljal Simferoopoli juures. Ekspressid, kiir- ja postirongid jätavad Simferoopolisse peaaegu kõik Krimmi sõitvad reisijad. Siia tuleb automagistraal Moskvast. Linnast aga väljuvad omad teed: siledad, hästikorrastatud maanteed, mis ühendavad Simferoopolit kõigi poolsaare nurkadega, ning raudteeliinid, mis viivad siit Sevastoopolisse, Eupatooriasse, Feodossiasse ja Kertši.

Simferoopol on Krimmi viivate teede sõlmpunkt. Seda läbib igal aastal sadu tuhandeid inimesi, kes suunduvad poolsaare linnadesse ja Krimmi kuurortidesse; kogu Liidu mõõtmatul territooriumil ei leidu vist niisugust geograafi-

list punkti, mille ükski elanik poleks Musta mere äärde ravilatesse sõites kas või kordki viibinud Simferoopolis. See peaaegu katkematu puhkusele või puhkuselt sõitvate inimeste vool annab Simferoopolile erilise elavuse.

Kuid paljudele, kes astuvad linnas maha rongidelt, lennukitelt ja autobussidelt, on Simferoopol — Krimmi oblasti halduslik ja kultuuriline keskus — asjaõienduste lõppsiht. Asetsedes poolsaare siseosas, tähtsaimate teede ristumiskohas, kujunes linn ajalooliselt Krimmi südameks, mis ühendab ja seob kõiki tema osi. Siin on piir Perekopilt üle saja kilomeetri lõunasse ulatuva stepi ja poolsaare lõunaosa hõlmava mägismaa vahel. Kolme üha kasvava lainena kulgevad mäed lõunasse. Nende lainete algul paiknebki Simferoopol.

Teise mäeaheliku üks haru, Petrovski kõrgendik, tungib kiiluna vahetult linna. Kui tõusta sellele kõrgendikule, avaneb all Simferoopol otsekui peopesal.

Nüüd on ta üleni silmade ees, valgemüüriline ja punasekatuseline linn tühjade küngaste hallis raamistuses, mis moodustab avara lameda, ümarate, otsekui lihvitud servadega vaagna. Peites end aedade tihedusse, laotub ta vaagna põhjal, kus voolab Salgiri jõgi. Kuid seal on tal juba kitsas: linn kasvab ja kivikatustega valged majad tõusevad üha kõrgemale mööda küngaste nõlvu, täidavad neid, ümbritsedes tiheda rõngana Petrovski kaljusid, millega lõpeb madal kiltmaa.

Moskvast tulev autotee läbib linna loodest kagusse. Siin, otse kaljude jalamil, suundub ta mägedesse, mere äärde. Teed mööda libiseb katkematu autodevool. Maanteest veidi vasakul paistavad taamal läbi vedurisuitsu linna ühe ilusaima hoone — hiljuti valminud uue vaksali — kõrge torn ja keset puude rohelust sirged, hästiplaneeritud tänavad. All on lähikonnas suure konservitehase ulatuslikud korpused, mille kõrval helgivad ähmase läikega uueks hooajaks varutud klaastaara mäed; sellega kõrvuti, siinsamas, otse linna sees, on eeterlikku õli sisaldava krimmi roosi istanduste sügavrohelised ruudud ja instituutide mitmekorruselised hooned, nende kõrval aga suurte viljapuuaedade read. Sellisena paistab tänapäeva Simferoopol ülalt Petrovski kaljudelt.

Siitsamast, sellelt kõrgendikult, võib vaadata tagasi ka linna kaugesse minevikku, temast üle käinud aastatuhandete peadpööritavasse sügavikku.

Sküüdi Neapoli väljakaevamised

Lage ja tühi on Petrovski kõrgendik. Ainult lambad ja kitsed hulguvad kevadel tema nõlvadel, näksides tihedat karedat rohtu. Suvel ei tule siia ka nemad. Rohi nõlvadel kõrbeb, muutub pruunikaspunaseks, ning valged kivikillud ja kivipuru, millega künklik kõrgendik on üle külvatud, annavad sellele täiesti elutu, nukra ilme. Ainult ühes kohas platool on märgata inimtegevuse jälgi: tara taga mõned väheldased kivirahnudest ümbritsetud ehitused ja kivimurde meenutavad karjäärid.

Kümneid inimpõlvi on elanud Petrovski kõrgendiku ääres aimamata, et nende kõrval on mineviku huvitav mälestusmärk, et need elutud künkad ja nõlvad varjavad endas meie kodumaa ajaloo lehekülgi, mida teadus pole veel läbi lugenud. Nõukogude teadlaste poolt teostatud väljakaevamised Petrovski kõrgendikul on esimesed neist lehekülgedest päevavalgele toonud.

Rohkem kui kaks tuhat aastat tagasi mainisid vanakreeka kirjanikud ja teadlased korduvalt oma teostes sküüte, kes elasid Mustast merest põhja pool asetsevates steppides ja tegelesid peamiselt karjakasvatusega. Nad olid muistses maailmas tuntud kui vaprad ja vaenlaste vastu halastamatud sõjamehed. Isegi Pärsia kuninga Dareiose arvutud sõjaväed, mis ajasid hirmu peale paljudele rahvastele, ei suutnud sküütidega hakkama saada, kui tungisid nende poolt asustatud maa-aladele. Muistsed autorid mainisid ka hilis-sküütide pealinna — Sküüdi Neapolit (Uut linna) ja vägevat kuningat Skilurit. Kuid peale nende meenutuste ja mõningate Skiluri reljeefiga sküüdi müntide ei olnud ajalooteadusel peaaegu mingeid andmeid hilis-sküütide riigikorrast ega majanduselust. Teadmata oli ka sküütide pealinna Neapoli asukoht.

Krimmi teeneks ajalooteaduse alal on paljude sküüdi ajaloo mõistatuste lahendamine. See sai alguse rohkem kui sada kakskümmend viis aastat tagasi. Simferoopoli serval kohtas üks linnaelanikke vankrit, mille koormaks olid valged lihvitud kivid. Midagi erilist selles kohtamises ei olnud. Valge kivi plaate võeti Petrovski kõrgendikult juba ammustest aegadest. Juba keskajal, kui Krimmis valitsesid tatarlased, kasutasid need oma linna Ak-Metšeti rajamiseks Petrovski küngastel säilinud muistsete ehituste jäänuseid. Hiljem viisid siit kive oma tarvidusteks Simferoopoli elanikud; Simferoopol, vene linn, tekkis Ak-Metšeti kõrvale pärast Krimmi liitmist Venemaaga. Kogu Petrovski agul, mis liibus kõrgendiku järskudele nõlvadele, ehitati sellest kivist. Kui oli võetud see, mis lebas maapinnal, hakati kive välja kaevama sügavamalt. See oli valmis ehitusmaterjal, mille kättesaamiseks tasus veidi vaeva näha.

Selles ei olnud niisiis midagi imestamisväärset, et Simferoopoli elanik kohtas kord Petrovski kaljude lähedal kivikoormat. Ta oli hämmastunud muust. Vankril lebas kivide seas kaks suurt hästitöödeldud kiviplaati. Ühele oli raiutud noore ratsuri kujutis, teisele pealiskiri vana-kreeka keeles. Linnakodanik teatas sellest Krimmi arheoloogidele ja need teostasid väljakaevamisi seal, kust plaadid olid võetud. Avastati veel plaate, nende hulgas kuju alus vana-kreeka keelse pealiskirjaga, milles avaldati väepealikule tänu edukate sõjaretkede eest. Pealiskirjas mainiti sküütide kuninga Skiluri nime. Kuid kõige huvitavamaks leiuks oli tükk marmorbareljeefi kahe mehe — vanuri ja nooruki kujutistega ühesugustes kõrgetes mütsides. Paistis silma reljeefil oleva vanuri sarnasus Skiluri kujutisega pronksmüntidel, mis olid löödud tema valitsemisajal. Võib-olla oligi see Skilur? Kes aga oli siis nooruk temast paremal pool, kas mitte Skiluri poeg Palak, kuninga arvukatest poegadest kõige andekam, kes oli mõnd aega tema kaasvalitsejaks, hiljem aga järglaseks?

Esimesed leiud laialdaste kivihunnikute keskel, esimesed märgid siin kunagi möödunud elust, mis oli jälgi jätnud kivvi, kõnelesid sellest, et Petrovski kaljudel seisis kunagi suur linn. Ainult linnas võis olla ühiskondlikku laadi pealiskirjadega kujusid ja kuningate kujutistega bareljeefe. Ja teadlastel tärkas mõte: kas mitte siia,

Petrovski kaljudele, pole maetud Sküüdi Neapol, hilis-sküütide riigi pealinn?

Vene arheoloogide oletused võeti välismaa teadlaste poolt vaenulikult vastu. Peeti lõputuid teaduslikke vaidlusi, mis kestsid terve sajandi. Huvi väljakaevamiste vastu Petrovski kõrgendikul vaibus pikkamisi. Teadlased pöördusid nende juurde tagasi alles nõukogude aastail.

Skiluri ja Palaki bareljeef

Arheoloog Pavel Nikolajevitš Šults on üks neid nõukogude teadlasi, kellel uurimistööde selgeilmeline liin kulgeb läbi paljude eluaastate. Selleks liiniks on Pavel Nikolajevitšil sküüdi kultuuri uurimine, millega ta tegeleb juba rohkem kui veerand sajandit.

Sõjaeelseil aastail uuris ta Leningradi arheoloogide ekspeditsiooni koosseisus Krimmi looderannikul asuvaid sküüdi linnuseid. Väljakaevamised kinnitasid oletust, et hilisemal ajajärgul, seoses Sküüdi riigi tugevnemisega ja viljakaubanduse arenemisega, lähevad sküüdid Krimmis üle paiksele eluviisile. Sküüdi riigi keskus asub ümber Krimmi. Järelikult peab poolsaarel olema ka hilis-sküütide pealinn Neapol. Uuesti, saja aasta pärast, pöörduvad arheoloogide pilgud kivihunnikutele Petrovski kaljudel. Kuid plaanipäraste väljakaevamistööde alustamist takistab sõda.

Veel peeti viimaseid lahinguid meie maa läänepiiridel, kui nõukogude arheoloogide üleliiduline nõupidamine võttis vastu otsuse tauria-sküüdi arheoloogilise ekspeditsiooni saatmisest Krimmi. Juhatama pidi seda P. N. Šults, kes oli pärast raskesti haavata saamist rindelt tagasi pöördunud.

Augustis 1945 väljusid ekspeditsiooni liikmed Simferoopoli vaksalist ja sõitsid linna äärde.

«Esimene põiktänav, mida mööda me sammusime muistse linnuse poole,» meenutab P. N. Šults, «kandis nime Sküüdi põiktänav. See oli nii ootamatu ja vastas niivõrd hästi meie reisi eesmärgile, et lugesime seda nime mitu korda sildilt ja laternailt ning pidasime seda heaks

endeks. Seadsime oma laagri sisse hubases, varjulises Petrovski nõos ja ronisime tema järske nõlvu mööda üles linnusele.»

Sel kaljusel kõrgendikul tuli arheoloogidel töötada mitu aastat. Nad pidid avama kivise maapõue ja selle järgi tundma õppima elu, mis oli möödunud rohkem kui kaks aastatuhandet tagasi.

Keerukas ja kütkestav on arheoloogi töö.

Arheoloog on reisija, maadeuurija, kuid erinevalt meie planeedi pinnal uusi maid avastavast reisijast matkab tema ühtaegu kahes suunas — ruumis ja ajas. Arheoloog tuleb rohtu täis kasvanud, kividega üle külvatud mahajäetud maa-alale ja hakkab kaevama. Tema tööriistadeks on peamiselt labidas, kirka ja nuga. Tema töö on eelkõige pingeline füüsiline töö. Mehhanismid on siin sageli abitud: tarvis on inimsilma ja inimkätt. Ja ta kaevab nädalaid, kuid, aastaid... Raashaaval toob ta maa seest välja möödunud elu materiaalseid jälgi. Maa sügavusse tungides suundub arheoloog samaaegselt sajandite sügavikku, teeb avastusi maailmas, mis on eksisteerinud tuhandeid aastaid tagasi. Ja kuivõrd suur võib küll olla teadlase rahuldus, kui tal õnnestub teha teadusele sellist avastust.

Taoline reis seisis ees ka arheoloogidel, kes olid tol sügisõhtul Petrovski kaljudele tõusnud.

Missugune oli see sajandeisse kadunud saladuslik linn, kuidas kulges seal elu? Algas vaevarikas, pingeline töö.

Ja siis hakkasid aegapidi selguma muistse linna esimesed piirjooned. See oli linn-kindlus kantsina ligipääsmatul Petrovski kõrgendikul. Teda ümbritses võimas kaitsemüür. Arheoloogid lugesid kividelt, et esialgne kahe ja poole meetri paksune müür oli rajatud III sajandil e. m. a., umbes kaks tuhat kakssada aastat tagasi. Hiljem laiendati seda mitmel korral ning tugevdati uute kivivööndite juurdeehitamisega, kuni müüride kogupaksus ulatus kaheksa ja poole meetrini, kohati isegi üle kaheteistkümne meetri. Lõunamüüri keskosas oli linna peavärava läbikäik, mis pikenes koos müüride kasvamisega; kaks torni kaitses seda läänest ja idast.

Niivõrd võimsate kaitseehitustega linnaks Krimmi keskosas võis olla vaid Sküüdi Neapol.

Linna juhtivast kaitselisest osatähtsusest kõneleb ka tema asukoht poolsaare keskel, vaenlaste eest hästi kaitstud paigas. Siitsamast Petrovski kõrgendikult on hästi

näha terve rühm arheoloogide poolt juba varem uuritud sküüdi linnuseid, mis asetsevad Neapolit ümbritsevail kõrgendikel. Need kaitsesid sissepääsuteid Sküüdi riigi südamesse, olid tema valvepostideks. Lõkketulede ning suitsuga võisid nad üksteisele signaliseerida vaenlase sissetungist ja sel juhul lülitus kogu linnustesüsteem kohe pealinna ringkaitsesse.

Kuidas kulges elu muistses sküüdi pealinnas, mis eksisteeris ligi seitsesada aastat? Ka selle kohta on juba mõndagi kõnelnud Petrovski kõrgendiku kivid. Peavärava ees, kohal, kust kunagi leiti kuningate kujutusega bareljeef, kaevasid arheoloogid välja kõvakstambitud väljaku, sellel aga suure sammastega hoone jäänused. Sammaste ning pühendus-pealiskirjadega pronks- ja marmorkujude rusud, mis saadi siit täienduseks endistele leidudele, kõnelesid sellest, et sel hoonel oli ühiskondlik iseloom. Väljaku taga asusid eluhooned. Need olid paksuseinalised telliskatustega kivimajad. Nende kõrval olid suured õued kaljusse raiutud viljaaukudega. Viimastes leidus nisu, odra ja hirsi söestunud teri, mis andsid tunnistust sküütide arenenud põllundusest. Majades leidus sküüdi nõude kilde ja palju sisseveetud esemeid. Seistes Krimmi steppidest mägirajoonidesse ja Musta mere rannikule — rahvusvaheliste meresidemete keskustesse — viivate teede ühenduskohal, kauples sküüdi pealinn laiaulatuslikult nii lähemate naabrite kui ka muistse maailma kaugemate maadega.

Kõige huvitavamad viieaastase töö jooksul olid ekspeditsiooni liikmete arvamuse järgi 1946. aasta kaevamised, mil avastati sküüdi valitseva ladviku mausoleumi jäänused.

«Varahommikust kuni pimeduseni,» meenutavad ekspeditsiooni liikmed, «puhastasime kalmeid. Siin ei saanud enam kätte võtta labidat, tuli töötada kirurginugade, skalpellide ja pintsettidega, puhastada luid-konte pintslikesega, mõnikord kõige raskematest kohtadest lihtsalt mulda ära puhuda.»

Asendamatuteks abilisteks arheoloogidele selles hoolt ja aega nõudvas töös olid lapsed, kes kogunesid alati väljakaevamiste juurde. Tundide kaupa sorteerisid nad hauakambrites tükikesehaaval mulda, sealt iga pisiasja välja võttes.

Mausoleumis avastasid arheoloogid üle seitsmekümne kalme. Kõige suurem ja rikkam neist asetses esimeses,

alumises kihis. Valge lubjakivi plaatidest täisnurkses hauakambris lamas mehe luustik. Pronksi, hõbeda ja kullaga kaunistatud relvade hulga, kuldtikandiga läbipõimitud nahkriiete jäänuste ja tohutu suure hulga kuldesemete järgi — üle kaheksasaja ühes hauakambris — oli selge, et siia on maetud sküüdi kuningas. Lähikonnas, mausoleumi idaosas rekonstrueeriti sõna tõsises mõttes mullast puitsarkofaag — kõigi tunnuste põhjal sküüdi kuninganna kalme.

Kes oli siis maetud kõige iidsemasse ja kõige rikkamasse hauakambrisse?

Sellest hauakambrist leitud kolp anti tuntud antropoloogile Stalini preemia laureaadile M. M. Gerassimovile, kes oli välja töötanud meetodi inimese näokuju taastamiseks pealuu järgi. Kolba leidmise kohta talle ei öeldud.

M. M. Gerassimovi poolt loodud portreekuju osutus väga sarnaseks sküüdi müntidel ja reljeefidel oleva kuningas Skiluri kujutusega. Selle sarnasuse, samuti matmise aja ning mausoleumi rikkuse tõttu on arheoloogid peaaegu veendunud, et nad on leidnud Skiluri hauakambri.

Neapoli linnapiiri taga avastas ekspeditsioon terve rea kaljusse raiutud hauakambreid, mille sissekäigud olid väljastpoolt kinni müüritud — need olid sküüdi ladviku hauakambrid. Väheldased kivikambrid sküütide elu-olust ja tegevusest jutustavate seinamaalidega omavad suurt teaduslikku väärtust.

Linnast veelgi kaugemal avastati lihtsates muldkalmetes jõukuselt keskmiste ja vaeste linnaelanike haudu. Surnud paigutati sinna mõnikord ka ilma kirstudeta, meriheintest tehtud asemele. Peatsisse ja jalutsisse pandi savist voolitud nõu või lihtsalt selle kild ohvritoiduga.

Niisiis juba ainuüksi matmiskombed, mida arheoloogid jälgisid mausoleumist, kuhu olid maetud kõrgema ladviku esindajad, kuni kehvikute haudadeni, jutustavad Sküüdi Neapolis esinenud sügavast varanduslikust ebavõrdsusest.

Sküüdi riik oli orjanduslik riik. Tema saatuski on muistseile orjanduslikele riikidele iseloomustav.

Kolmandal sajandil ei meenuta iidsed pealiskirjad enam sküüte. Ka Sküüdi Neapolis ei avastanud ekspeditsioon sellesse ajajärku kuuluvaid suuremaid ehitusi. Vähem on ka sisseveetud nõusid: kaubandus käib alla. III—IV sajandil elab linn üle languse, mis on nähtavasti seoses orjanduslike riikide üldise langusega. On väga võimalik,

et ta hävitati lõplikult esimestel sajanditel Krimmi aladele tunginud hunnide poolt.

See, mille on avastanud teadlased Neapoli väljakaevamistel, on alles esimeseks sammuks aastatuhandete sügavikku. Ees seisab veel suur töö, lahendamist ootavad paljud küsimused, millele peavad vastuse andma Petrovski kõrgendiku kivikarjäärid.

«Me kaevasime välja,» ütleb P. N. Šults, «mitte rohkem kui ühe sajandiku Sküüdi Neapolist, ainult tema kõige lõunapoolsema osa, mis piirneb linnaväravaga. Edasised väljakaevamised peavad päevavalgele tooma kogu linna. Selle keskusest leiame võib-olla sküüdi kuningate lossi, linna keskväljaku ja ühiskondlikke hooneid. Huvipakkuvaks kujuneb sküüdi arhitektuuri uurimine ning selle selgitamine, kas esines Sküüdi riigis oma kiri. Me hakkame otsima Neapoli käsitöökvartaleid. Kõik see võimaldab meil täpselt ja mitmekülgselt jutustada ka linna poliitilisest elust, tema ühiskondlikest asutustest, tema majanduslikust palgest ja muistse Krimmi elanike kultuurist.»

MINEVIKU ASTMED

Petrovski kõrgendikult läbi samanimelise sügava nõo alla laskudes pääseb Simferoopoli ossa, mis on samuti omapärane ajaloo-mälestusmärk, tükike kauget minevikku. See on endine Ak-Metšet (Valge mošee) — tatari linn, mis tekkis hiliskeskajal Sküüdi Neapoli varemete jalamile. Kaks linna asetsevad siin kõrvuti, kuid rohkem kui tuhandeaastane vahemik lahutab ühe surma teise sünnist.

Üle Tauria kandus selle tuhande aasta jooksul palju sündmusi, palju rahvaid astus tema paljukannatanud maapinnal.

Pärast Sküüdi riigi langust anastati Krimmi stepid rändrahvaste — hunnide, seejärel kasaaride poolt; rannikul elasid peamiselt kreeklased, mägede orud ja põhjapoolsed nõlvad olid aga omapäraseks Bütsantsi provintsiks. Iidsest ajast elasid sel maal slaavi rahvad.

XIII sajandil tungisid Musta mere äärsetesse steppidesse tatarlased, kes moodustasid hiljem Kuld-hordi; nad valgusid vanu vene teid kaudu ka Krimmi. Tatari pealinnaks Krimmis sai Solhat, praegune Starõi Krõm. Hiljem viidi pealinn üle mägi-Krimmi, Tšuruk-Su (Mäda vesi) jõekese

äärde mäekitsusse, mis oli surutud teise mäeaheliku kaljude vahele. Siia, armetu tatari külakese asukohale, tekkis Bahtšisarai — segu khaanilossi karjuvast idamaisest toredusest ja seda ümbritsevast viletsusest.

Sel ajal tekkis mägi-Krimmi sissepääsule ka Ak-Metšet, elavail kaubateil asuv pealinna eelpost.

Kõverad ja kitsad, üksteisega korratult põimunud tänavad õhkuvad suvel kuumust ja mähkuvad tolmusse, talvel upuvad porisse. Kõrged müürseinad jämedatest tahumata kividest ulatuvad kõikjale. Ühtki akent pole tänavapoolses küljes; ükski puu ei elusta tänavat. Pimedad tänavad sarnanevad pigem kitsaste, väsitavalt üksluiste koridoridega. Iga maja on müüridega ümbritsetud kindlus, kus inimeste elu on võõraste silmade eest varjatud. Mullade ja kaubitsejate linn, mis kõige meelsamini tegeles elava kauba edasimüügiga, elas peidetud, kõrvalisele pilgule ligipääsmatut elu.

Kui Venemaa sai tagasi Krimmi, oli Ak-Metšetis kolmsada kaheksa viletsat maja ja kaheksasada elanikku. Kuid Ak-Metšeti keskset asendit poolsaarel ei saanud ignoreerida. Peterburi määras ta uue Tauria kubermangu keskuseks ja andis talle pisut vanamoodsa kõlaga kreeka nime Simferoopol (Kasu linn), vapiks aga taru mesilastega. On arusaadav, et Ak-Metšet ei võinud sellisena kuidagi täita kubermangulinna ülesandeid. Ta jäeti rahule ja naabrusse hakati rajama teist linna. Ehitati kuberneriloss, suur peakirik, ametiasutused. Selle südamiku ümber pidi kasvama uus, euroopalik, hästiplaneeritud linn.

Algul kasvas Simferoopol aeglaselt. Veelgi enam jäi maha tema heakorrastus. Sügisel ja talvel «muudab sügav pori tänavad läbipääsmatuks... pori tõttu sõidetakse ratsa või käiakse kompadel,» märgib kohtunik P. Sumarokov. Teine pealtnägija, kes viibis siin kolmkümmend aastat pärast Sumarokovit, täiendab: «Linnas sõidab igal päevaajal rohkesti voorimehi troskadel. Need sõidukid on väga mugavad ja sõiduhind õige odav; eriti talvel on voorimehed siin hädatarvilikud, sest siis on linnas väga porine ja jalgsi käia on peaaegu võimatu.»

Krimmi sõja lõppemine ja raudtee ehitamine, mis ühendas Krimmi meie maa siserajoonidega, andis tõuke linna elu suuremaks elavnemiseks. Simferoopol, kuhu koondusid niidid kogu poolsaarelt, muutus ametnike ja kaupmeeste linnaks. Juba XIX sajandi lõpul oli seal ligi 900

mitmesugust kaubandusettevõtet, 122 trahterit, 10 restorani, 43 kirikut ja ainult 20 «tööstusettevõtet», milledes töötas ... 180 töölist.

«Linnaisad» hakkasid mõnevõrra hoolt kandma ka Simferoopoli heakorra eest, kuid peamiselt tema keskosas ja villade rajoonis, kus asusid kaubanduskodanluse ja kohaliku aristokraatia suvilad ja üksikelamud. Tervishoidu esindas üksainus haigla, heategevaid asutusi seek ja heitlaste varjupaik, kus muide kõigist sinna paigutatud lastest suri üle poole. Kõik need asutused kokku võisid kulutada arstimitele sada rubla aastas. Kuid seegi oli progress. Suhteliselt vähe aega tagasi ei olnud Krimmi linnades sedagi. Sumarokov kirjutab Karassubazari, praeguse Belogorski, Krimmi ühe tolle aja suurima linna kohta: «Apteeke pole siin ainustki, mistõttu arstimeid tellitakse rohkem kui poolteisesaja versta kauguselt, ja sageli annavad palavikud, olles tüdinud ootamast teel hapuks läinud mikstuuri, ilma rahata tuusikuid Plutoni ravilatesse.»

Simferoopolis, kus 1877. aastal loendati umbes neliükümmend tuhat elanikku, õppis koolides vaid veidi üle kahe tuhande lapse.

Sääraseks jäi linn kuni hilise minevikuni — otsekui sulatis kahest väga erisugusest osast: endise Ak-Metšeti tüüpilistest tatari kvartalitest ning vene provintsilinnast koguka peakiriku, viljakaupluste ja tohutu turuga keskpaigas, eri stiilis majadega, millede hulka vaid siia-sinna oli poetunud tõeliselt kunstilise, arhitektuurilise väärtusega hooneid, ning viletsate onnidega linnaservadel, kus elasid mitmest rahvusest kehvikud.

Selline oli linna pale, mille kujundas see ametlik elutase, millel hoidis Venemaad tsarism. Kuid linnal oli ka see, mida võib nimetada tema elavaks hingeks: tema rahvaliikumine, sõjaline kuulsus, kultuur, tema võitlus elu ümberkorraldamise eest.

Väikesel väljakul Simferoopoli keskel, Pionerski skvääri ja Karl Liebknechti tänava alguse vahel, kõrgub kaheksateistkümnemeetrine Krimmi dioriidist obelisk. Selle piirjooned on karmid ja lihtsad; vanaaegsed, Krimmi sõjaretkede ajast pärinevad ilma lafettideta suurtükid aluse nurkadel tunnistavad, et see on sõjalise kuulsuse mälestusmärk. Sellest kõneleb ka pealiskiri keskmisel bareljeefil: «Krimmi vabastamise mälestuseks Türgi röövvallutajatest Vene vägede poolt 1771. aastal.»

Üle saja kaheksakümne aasta tagasi astus Ak-Metšeti lähistele, Türgi sultanite ja Tatari khaanide võimu all vaevlevasse Krimmi, Vene armee esmakordselt kui võitja, dikteerides oma tingimused alistatud vaenlasele. See tegi lõpu viis aastat kestnud sõjale, mille Türgi oli Krimmis tatarlaste aktiivsel toetusel Venemaale peale sundinud. Lahingus Perekopi all 15. juunil 1771 purustasid Vene väed vürst Vassili Mihhailovitš Dolgorukovi juhtimisel Türgi-Tatari armee, kes kaitses sissepääsuteid Krimmi maismaa poolt, vallutasid kaheksa päeva jooksul kindlustatud linna Gjozlevi (Eupatooria) lääneranniku ning Arabati kindluse idarannikul ja jõudsid poolsaare keskossa, võttes sihi Tatari khaaniriigi südamele — Ak-Metšetile ja Bahtšisaraile. Dolgorukovi staap asus Salgiri lähedal, seal, kus praegu seisab 1842. aastal püstitatud ja mõne aasta eest taastatud obelisk.

Lootes aega võita ja ära oodata Türgi abivägesid, pidasid tatarlased pikalevenivaid läbirääkimisi. Vahepeal maabus Kafa sadamas suur Türgi dessant. Vaenlase plaane läbi nähes purustas Vene armee türklased Kafa juures ootamatu löögiga, vallutas Kertši ja Türgi kindluse Jenikale. Peatselt oli kogu poolsaar Türgi vägedest puhastatud.

1771. aasta võit oli esimeseks suureks sammuks Krimmi tegelikul vabastamisel Türgi valitsuse alt. Juriidiliselt vormistati see kolme aasta pärast Kjutšuk-Kainardži lepinguga.

Veel kümme aastat hiljem, 1784. aastal, teostati ajaloolise õiguse akt: Krimmi poolsaar liideti Venemaaga.

Simferoopol säilitab ka selle sündmuse jälgi. Dolgorukovi staabi kunagise asukoha lähedal on Salgiri kõrgele kaldale püstitatud mälestusmärk poolsaare lõpliku vabastamise kangelasele Aleksandr Vassiljevitš Suvorovile. Siin asetses 1777. aasta otsustavates võitlustes Krimmi eest suure vene väejuhi suurtükireduut. Krimmis viibis Suvorov üle kahe aasta.

Arvukalt leidub Simferoopolis kohti, mis on seotud Venemaa XIX sajandi alguse väljapaistvate inimeste siinviibimisega. Tauria kuberneri Baranovi majas peatus A. S. Puškin. Vanas võõrastemajas «Afinskaja», mille asemel on praegu Kirovi tänava maja nr. 16, elas 1825. aastal A. S. Gribojedov, kes reisis enne Pärsiasse sõitmist Krimmis. Praegusel Žukovski tänaval majas nr. 13 elas mõnda aega luuletaja V. A. Žukovski. Läbisõidul Sakisse muda-

ravile peatus Simferoopolis N. V. Gogol. Simferoopoli teatri laval esines koos kohalike näitlejatega 1846. aastal kuulus vene näitleja M. S. Štšepkin. Neil päevil täitsid inimesed puupüsti kitsa, hobusetalli sarnase teatrihoone, mis praegu on teatridekoratsioonide laoks. Koos simferoopollastega aplodeeris tormiliselt suurele näitlejale temaga ühes siia sõitnud V. G. Belinski.

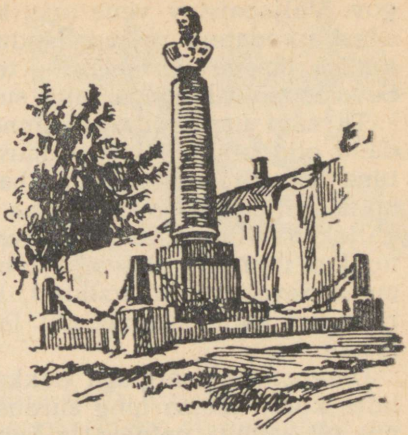

A. V. Suvorovi mälestussammas Simferoopolis

Krimmi liitmine Venemaaga ei lõpetanud Türgi kallaletunge temale, kuid nüüd oli Türgi, kaotades üha enam ja enam oma mõju Lähis-Idas, ainult suuremate riikide anastuslike plaanide kattevarjuks. Provotseerituna Inglise-Prantsuse valitsevate ringkondade poolt, lõi 1853. aastal Venemaa ja Türgi vahel lõkkele uus sõda. Inglismaa ja Prantsusmaa, seejärel ka Sardiinia (Itaalia) sekkusid Türgile abi andmise ettekäändel sellesse sõtta. Peamise löögi suunasid nad Sevastoopolile — Venemaa bastionile Mustal merel.

Kolmest küljest vaenlastega ümbritsetud, neljandast aga eraldatud muust maast hiiglasliku teedeta maa-alaga, mis takistas vastupanuks kõige hädavajalikuma varustuse saamist, kaitsesid vene meremehed ja sõdurid ennastsalgavalt oma Sevastoopolit.

Kogu ülejäänud Krimm oli neil päevil selle võitluse lähimaks tagalaks. Ta toitis nii palju kui suutis Sevastoopoli kaitsjaid oma viljaga ning vedas sinna koormaid kõige hädavajalikumaga, sealt tagasi aga haavatuid. Simferoopol oli kogu selle töö keskuseks. Hulk riigivargaidametnikke, kes olid siia kogunenud kerge saagi lootuses, tegid musta äri hangetega, varastasid jultunult verestnõretavat, nälgivat Sevastoopolit. Niisugune oli Nikolai poolt loodud riigisüsteem Venemaal.

Kuid siin oli ka teistsugune Venemaa. Seda esindas üks tema silmapaistvamaid inimesi — Nikolai Ivanovitš Piro-

gov. Väljapaistev vene arst, kes oli arstiteadust kaugele edasi arendanud, paljude teaduslike tööde autor, maailmakuulsa nimega akadeemik — tema sõitis Krimmi, et aidata Sevastoopolit kõigega, mida suutis.

Ta nägi ümberpiiratud linnas kohutavat pilti. Hospidalid olid tulvil. Hirmsas mustuses lamasid kokkukuhjatuna koos tüüfusehaiged ja haavatud peaaegu ilma arstiabita, näljastena ja närustena, riigivaraste poolt häbitult paljaksröövituina. Suremus hospidalides oli vapustav: siin hukkus inimesi rohkem kui bastionidel. Pirogov oli esimene Sevastoopoli arstidest, kes suhtus haavatud sõdurisse kui kannatavasse, abi ja tähelepanu vajavasse inimesse.

Ülevoolava energiaga hakkas ta Sevastoopoli hospidalides korda looma ning siirdus seejärel Simferoopolisse, mis oli samuti haigeid ja haavatuid viimse võimaluseni täis kiilutud. Pirogovi, väsimatut oma viiekümnest eluaastast hoolimata, näis jätkuvat igale poole. Ta taotles täiendava meditsiinilise personali kohalesaatmist, õpetas seda välja, vaidles intendantidega hospidalide toidumoona, pesu ja arstimite pärast ning tegi ise tohutu palju keerukaid operatsioone. Kangelaslik Sevastoopol on Pirogovile võlgu tuhandeid päästetud elusid.

Samal ajal käisid Simferoopolis ka üks vene teaduse korüfeesid — Dmitri Ivanovitš Mendelejev ja Lev Nikolajevitš Tolstoi, noor ohvitser ja tulevane suur kirjanik, aktiivne Sevastoopoli kaitsmisest osavõtja, kes ütles oma «Sevastoopoli jutustustega» uue sõna vene sõjakirjanduses.

Simferoopol säilitab mälestusmärke rahva revolutsioonilisest võitlusest ja võitlusest interventide vastu kodusõja aastail. Nõukogude võimu lõpliku kehtestamisega alustas linn uut elu.

Inimene, kes saabus Simferoopolisse aastat kolmkümmend tagasi, sattus provintslikult kitsast ja süngest vaksalist otse räpasele väljakule, mille peaaegu alatiseks kaunistuseks oli tema ühest äärest teise ulatuv tohutu sopamülgas. Armetud poekesed ja lagunenud plankaiad piirasid väljakut kolmest küljest. Neljandast, linnapoolsest küljest läks väljak üle suureks hoonestamata maaalaks, mida kasutati prügi mahapaneku kohana. Vaksal seisis tol ajal kaugel linnaserval, kust linna pääsemiseks oli vaja voorimehe abi.

See oli minevikupärand, niisama armetu ja nukrailmeline: nagu tatari Ak-Metšeti pimedad tänavalabürindid, nagu prahiga üle külvatud Salgiri kaldad, kus kõik majad asetsesid jõe poole seljaga, nagu kirjaoskamatute ja vähese kirjaoskusega inimeste väga suur protsent, nagu iga nurga tagant piiluv häda ja viletsus, nagu haigused, mis kaugeltki ei jätnud puutumata päikeselise linna elanikke.

Vana tänav Simferoopolis

Kui linnaelanikud said peremeesteks, oli neil üheks esimeseks mureks korra loomine, sealhulgas Simferoopoli ja vaksali vahel oleva prügivälja likvideerimine. Leninlike laupäevakute idee näitas selleks teed. Tehaste töölised, kommunistid ja kommunistlikud noored asusid ühendatud jõuga tööle.

Prügiväli muudeti skvääriks. Samal ajal kerkis Salgiri kaldale ühetaoliste hoonete keskele nägus, laiade akende ja rõdudega, avar ja valguseküllane neljakorruseline elumaja. See maja pöördus esimesena näoga jõe poole.

Mitšurini tänavale, kust praegu läheb Moskvasse viiv autotee, ilmusid samadel aastatel esimese nõukogude haigla korpused, seejärel uue skvääri äärde, vaksali lähedale, meditsiinilise instituudi hoone.

Kerkisid uute vabrikute ja tehaste korpused, Sevastoopoli maantee äärde aga kasvas hästikorrastatud töölisasula. Ehitati kinosid, koole, klubisid. Linnatänavate äärde istutati tuhandeid puid. Need olid uue linna piirjooned, millele sõjaeelsete viisaastakute iga aasta lisas uusi, eredaid jooni ja värve. Simferoopol muutus tõeliseks Krimmi halduslikuks, poliitiliseks, tööstuslikuks ja kultuuriliseks keskuseks.

Tema edasise arenemise peatas sõda. Simferoopolisse mitmele poole üles seatud mälestustahvlid meenutavad linna elanike rasket ja kuulsusrikast võitlust sissetungijate vastu.

Üks mälestustahvleid on paigutatud Karl Liebknechti tänaval majale nr. 33, kus hitlerliku okupatsiooni ajal

asus ÜK(b)P põrandaalune linnakomitee. See tähistab kommunistliku partei tegevust okupantide tagalas aastail 1943—1944, mil patriootlik liikumine linnas võttis kõige suurema ulatuse.

Partei linnakomitee eesotsas vana põrandaaluse tegelase, partei liikmega 1905. aastast Ivan Andrejevitš Kozloviga koordineeris tol ajajärgul 42 patriootliku grupi tegevust, evis oma raadiojaama ja trükikoda ning pidas püsivalt sidet Krimmi metsades tegutsevate partisanidega.

Kõige aktiivsemalt tegutsesid patriootlikud grupid leivatehases, trükikojas ja eriti Simferoopoli vaksalis. Sealset patriootlikku gruppi juhtis jaamaülem Viktor Jefremov. Teatrikunstniku, teenelise kunstitegelase Barõševi juhtimisel tegutses energiliselt patriootlik organisatsioon draamateatris. Üheks väljapaistvamaks Simferoopoli põrandaaluste organisaatoriks oli õpetaja Vološinova.

Ainuüksi kuue kuu jooksul — 1943. aasta novembrist kuni 1944. aasta aprillini — teostasid partei linnakomitee poolt ühendatud põrandaalused üle kuuekümne diversiooniakti. Nad lasksid rööbastelt välja üksteist sõjaväeešeloni, põletasid kolmsada tonni mootorikütust, hävitasid palju vaenlase sõdureid ja ohvitsere. Elanike hulgas levitasid nad üle viiekümne tuhande eksemplari ajalehti ja lendlehti.

Mälestustahvel kooli nr. 66 hoonel meenutab mehist võitlust, mida pidasid okupantide vastu põrandaaluse parteikomitee juhtimisel Simferoopoli kommunistlikud noored. Hitlerlaste sissetulekul organiseerisid 66. kooli õpilased Boriss Hohlov, Nikolai Doletov, Zoja Žiltsova jt. põrandaaluse kommunistliku noorsoo grupi. Samal ajal tekkis kümnenda klassi kommunistlike noorte organisaatori Vasja Babi juhtimisel noortegrupp 1. koolis. Seejärel need ühinesid. ÜLKNÜ põrandaalusesse linnakomiteesse kuulusid Boriss Hohlov, Vasja Babi, Lida Trofimenko, Zoja Žiltsova, Lenja Semenjakov ja Volodja Lanskihh.

Konspiratiivgruppidesse ühendatud põrandaalused kommunistlikud noored kuulasid, kirjutasid üles ja levitasid Nõukogude informatsioonibüroo teateid, hiljem aga, kui loodi side partisanidega, kogusid nende jaoks andmeid hitlerlike vägede kohta ja pildistasid sõjaväelisi objekte. Noorte diversioonigrupp teostas hulgaliselt võitlusoperatsioone.

Paljud hukkusid selles võitluses. Gestapolased võtsid kinni ja piinasid surnuks peaaegu kogu kommunistliku noorsooühingu põrandaaluse linnakomitee, kogu Viktor Jefremovi grupi ja õpetaja Vološinova koos abikaasaga. Kolm päeva enne Nõukogude vägede saabumist, 10. aprillil 1944, võeti kinni ja tapeti põrandaalused näitlejad. Kuid toodud ohvrid ei olnud asjatud. Koos partisanidega aitasid põrandaalused Nõukogude armeel purustada vaenlast. Krimmi põrandaaluste ennastsalgavast võitlusest jutustab haaravalt I. A. Kozlovi raamat «Krimmi põrandaaluses».

Simferoopoli keskuses, Pionerski skvääril, seisab alusel tank «T-34». Sellel tankil murdis 13. aprillil 1944 Nõukogude vägede eesotsas esimesena linna kommunistlik noor komandör Nikolai Tkatšov. Pärast kaks ja pool aastat kestnud okupatsiooni asus vaenlaste poolt purustatud linn jälle rahuliku elu teele.

Vähe oli piirkondi, mis kannatasid sõja all nii raskesti kui Krimm. Krimmi tööstuse tootmisvõimsus vähenes 80 protsendi võrra, lapsed aga kaotasid rohkem kui 850 kooli. Hitlerlikud okupandid hävitasid Krimmis kolm teatrit viiest olemasolnust, neliteist hotelli üheksateistkümnest, kogu trammimajanduse Simferoopolis, Sevastoopolis, Kertšis ja Eupatoorias, palju elumaju ja ühiskondlikke hooneid. Krimmi kogukahjud, juurde arvates ka põllumajanduse, kus hitlerlased hävitasid kõik stepikaevud ühes energiaseadmetega, kus peaaegu täielikult hävitati kariloomad — ületavad kakskümmend miljardit rubla.

Rahvas tõstis Krimmi külad ja linnad varemeist. Simferoopolil kulus neli aastat, et muutuda niisuguseks, nagu ta oli enne sõda. Seejärel hakkas ta edasi arenema, tõustes iga aastaga uuele astmele.

KÕRGEMASSE KLASSI

Sellel, kes pole kas või mõnigi aasta Krimmis käinud, on tänapäeval Simferoopolisse saabudes rohkesti põhjust imestamiseks.

Üllatused algavad juba vagunis. Aknast harjunud kombel välja vaadates, kui vedur lõpetab pikkamisi oma kauakestnud teekonda, näeb reisija päeva esimestes valguskiirtes rongist mööda libisemas uue vaksali õhulisi piirjooni.

Ja reisijale meenub, et veel 1948. aastal võtsid teda selles paigas vastu hunnik endise vaksali varemeid ja nende külge liibuv vaksalit asendav madaluke hoone.

Kuid ütelda, et uus vaksal kerkis vana asemele, õigupoolest ei saa. Maa-alale, mida ta hõlmab, mahuks vabalt kaheksa niisugust jaamahoonet, nagu oli sõja ajal purustatu. Esimeste sõjajärgsete aastate hoone, mis täitis kõiki reisijate teenindamise ülesandeid, on nüüd ainult pagasiosakonnaks.

Hooneteansambli avab neljatahuline ajanäitajatega torn, mida kaunistab kunstipärane vooling ja kroonib viisnurkse tähega tipp. Oma soliidse kõrguse tõttu, mis võrdub kümnekorruselise maja kõrgusega, ei näi torn sugugi kohmakana. Selle kõrval on peasissekäigu kõrge kaar, mis ühendab torni teenistusruumidega ja kuurortlaste osakonnaga. Kerge ažuurkaarestik, mida kannavad kaunid sambad, viib piki perrooni peahoone juurde.

Vaksal on ehitatud kohalikest ehitusmaterjalidest ja on kaetud valge Inkermani kiviga. Parimad meistrid on rakendanud tema loomisel oma kunsti.

Rongilt maha astudes satub reisija kõigepealt peahoonesse. Ja otsekohe valdab teda puhkusetunne. Avarad valguserikkad saalid, voolitud pannood ja ornamendid, pronkslühtrid, marmorist ja tammepuust paneelid, siid- ja sametdrapeeringud, maalid, palmid ja sidrunipuud — kõik see meenutab sanatooriumipalee saale. Vaksal, mis on loodud NSV Liidu Arhitektuuri Akadeemia korrespondeeriva liikme A. N. Duškini projekti järgi, on täis õhku ja päikest.

Iga päev läbib Simferoopoli vaksalit tuhandeid inimesi ja igaüks viib siit kaasa tunde millestki heast ja suurest. Siin on kõik seatud hüveoluks nõukogude inimesele, kes on aasta jooksul hästi töötanud, kellel on õigus tähelepanule ja hoolitsusele ning täisväärtuslikule puhkusele.

Krimmi saabunud reisijat võtavad sissesõitjate saalis vastu sanatooriumide ja puhkekodude esindajad. Ta võib otsekohe istuda autobussi või taksiautosse, mis reas ootavad sissekäigu juures, võib peatuda, et enne uut teekonda puhata, end korrastada. Teda teenindavad restoran, hotell, duširuumid, juuksuritöötoad, post ja telegraaf linnadevaheliste ja linnasiseste telefonidega, teadetebüroo, raamatu- ja ajalehekioskid, kinosaal.

Omaette saal on puhkamiseks ette nähtud Krimmist

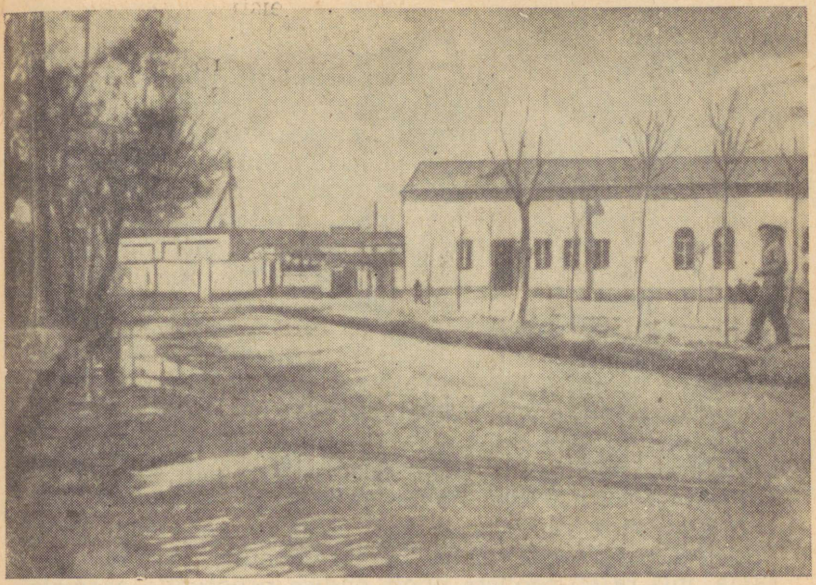

Nii nägi välja Simferoopoli vaksaliesine väljak enne rekonstrueerimist

Simferoopoli vaksaliesine väljak tänapäeval

ärasõitjaile. Kuid suvel eelistavad reisijad rongi oodata peakorpuse siseõuel, suurel saleda sammastikuga ümbritsetud nelinurksel väljakul. Siin on palju rohelust ja lilli, puhas õhk, mida värskendavad purskkaevude pritsmed, ning katusealused, kuhu saab varjuda kuumuse eest.

Vaksalis on mõnikord üheaegselt kuni tuhat kolmsada reisijat, kuid ka siis ei ole siin tavalist, raudteejaamadele omast askeldust ja rüsinat. See on vaksali töötajate kollektiivi teene; ladusalt ja kõrvalisele silmale märkamatult juhivad nad oma suurt ja keerukat majapidamist. Vaksalit teenindab töötajaid rohkem kui kahekümne viielt eri ametialalt.

Uus vaksalihoone on uhkuseks simferoopollastele, kes on palju teinud selleks, et nende linn muutuks kauniks ja mugavaks eeskojaks Krimmi ravilatele. Heameelega näitavad linna elanikud sissesõitnule ka ulatuslikku hästikorrastatud vaksaliesist väljakut lillevaipade ja purskkaevudega, igihaljaste puude ja muruplatsidega. Sellelt väljakult viib linna keskusse asfalteeritud magistraal. Vasakul pool saadab seda Lenini-nimeline skväär, seesama, mis rajati tööliste poolt endise prügivälja asemele nõukogude võimu esimestel aastatel. Skvääri puud on suureks kasvanud ja see on praegu üks linna kõige ulatuslikumaid ja varjurikkamaid haljasalasid. Püramiidjad hõbepaplid, kandelaabrikujuliste valkjasroosade õitega laiaoksalised kastanid, valged ja roosad akaatsiad ning lillepeenrad, mis jätkavad vaksaliäärseid, viivad sissesõitnu esimestest sammudest peale maale, mille loodus on helde mitmekesiste andide poolest.

Skvääri lõpust, teda jätkates, kulgeb Karl Marxi nime kandev peatänav. Pidev autode, busside ja trammide vool, elav jalakäijate liikumine kõnniteedel, päevitunud näod ja kerge riietus; sissesõitnu sukeldub lõunamaise linna õhkkonda, mis on täis valgust ja eredaid värve. Eriline elevus valitseb uue autojaama juures Karl Marxi tänaval. Kümned autobussid ja taksod suunduvad iga päev autojaamast poolsaare kõigisse nurkadesse, tuues sealt reisijaid oblastikeskusse.

Kõik see on loodud viimaste aastate jooksul: nii tänavate asfaltkate, vaksaliesine väljak, autojaam kui ka nägus vaksalihoone ise.

Reisijate vool suureneb iga aastaga. Lisaks kahele hotellile, mis hiljaaegu avati vaksali juures ja automagistraali

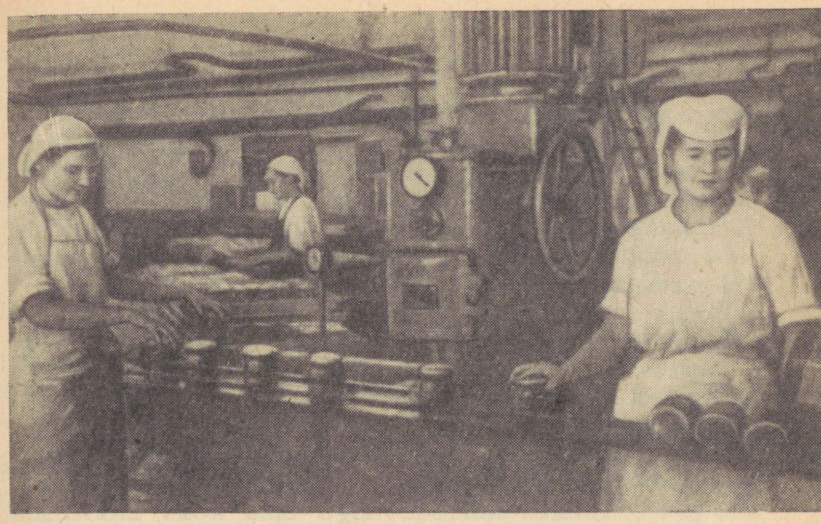

Simferoopoli konservitehases «Trudovoi Oktjabr»

ääres, ehitatakse lähemail aastail autojaama lähedale, Pionerski skvääri äärde, veel üks mugav hotell. Selle numbrites, milledest paljud koosnevad kahest toast oma vanni ja dušiga, võib samaaegselt peatuda kakssada viiskümmend inimest.

Kes pole mõni aasta Simferoopolis olnud, ei tunne ära ka tema tööstusettevõtteid, mis on sõjajärgseil aastail samuti tegelikult uuesti loodud.

Niisugune on konservitehas «Trudovoi Oktjabr», mille korpused paistavad Petrovski kõrgendikult. See on Krimmi ühe vanema tööstusharu vanim tehas. Poolkäsitööndusliikust Abrikossovi kondiitrivabrikust suureks sotsialistlikuks ettevõtteks arenenud, andis ta enne sõda meie maale kuni kakskümmend kuus miljonit purki mitmesuguseid konserve ning kaks ja pool tuhat tonni halvaad aastas. Simferoopoli kompotid ja keedised, sukaadid ja glasuuritud puuviljad, pipra- ja baklažaanikonservid, vekitud kurgid ja tomatid on tuntud kogu Nõukogude Liidus. «Trudovoi Oktjabr» koos kahe teise konservitehasega on rahvusvahelistel näitustel oma toodete suurepärase kvaliteedi eest saanud seitse kuldmedalit.

Kui «Trudovoi Oktjabri» töölised ja insenerid pöördusid pärast sõda tagasi koju, kes rindelt, kes evakuatsioonist, siis ei leidnud nad enam oma ettevõtet. Kivi- ja prahihunnikutest tõusis vaid nagu imekombel püsti jäänud katlamaja korsten. Kuid juba 1949. aasta keskpaiku ilmusid meie maa kauplustes müügile esimesed partiid sõjajärgseid konserve Simferoopoli tehase «Trudovoi Oktjabr» vabrikumärgiga. Vähesed teavad, missugust pingutavat tööd nõudis see kollektiivilt, kes neli aastat omaenda kätega ehitas uut tehast.

Pikad, heledaks värvitud tsehhidekorpused kerkisid avarale tehaseõuele. Rajati kuuesaja kohaga klubi ja avar söökla. Õuel valitseb puhtus. Noorte puude roheluse keskel on asfalteeritud teerajad, skulptuurid, purskkaev, lilleklumbid.

See, mis on näha õuel, on tehtud tehase kollektiivi poolt väljaspool tööaega. Iga päev pärast pingerikast tööd jäädi siia ja korrastati tehaseõue nagu oma kodu, mõtlemata selleks kuluvale ajale.

Nüüd on siin tööliste armsaim puhkepaik lõunavaheajal.

Tsehhides aga säravad niklist ja heledatest värvidest uued masinad ja aparaadid. Range, piinlik puhtus, naistöötajate valged kitlid ja pearätid annavad tsehhidele laboratooriumi ilme. Mootorite ühetoonilise mürina saatel liiguvad konveieril katkematu lindina klaaspurgid, mida käigu peal täidetakse kullakarva õunte ja erepunaste tomatitega.

Polaaraladel talvitajatele ja Uraali metallurgidele, Kaug-Ida ehitajatele ja Kaug-Põhja metsatöölistele lähevad Krimmi annid, muudetuna toodeteks, mis ei karda kaugeid, tuhandete kilomeetrite pikkusi teekondi ega käredaid põhjapakaseid. Ja praegu on tehase kollektiivi peamine mure hoolitseda selle eest, et neid tooteid oleks võimalikult palju ja et need oleksid veelgi maitsvamad ja mitmekesisemad.

«Trudovoi Oktjabr» koos kahe teise Simferoopoli konservitehasega — 1. Mai nimelise ja Kirovi-nimelise tehasega valmistab puuviljadest, köögiviljadest ja kaladest üle neljakümne eri liigi tooteid. Nende hulk ületab juba lähemail aastail suuresti sõjaeelse taseme. Ainuüksi «Trudovoi Oktjabr» hakkab andma meie maale igal aastal kuni 40 miljonit purki konserve.

Toodangut aitavad tõsta masinad. Siin on harjutud sellega, et igal aastal ilmub kord ühte, kord teise tsehhi uue konstruktsiooniga masinaid. Ja neid oodatakse — ustavaid sõpru töös, kes aitavad tõsta tootmise taset. Masinad võtavad üha rohkem enda peale väsitava käsitsitöö, mida konservitööstuses oli kuni viimase ajani väga palju. Ja juurdekandjaist, puhastajaist, pesijaist, sorteerijaist, ladujaist, kes saadavad õhtuid mööda raamatute taga, õppides tehase kursustel, kaugõppetehnikumides ja instituutides, saavad aparaatide juures töötajad, mehaanikud, meistrid ja insenerid.

Tehase «Trudovoi Oktjabr» ühes tsehhis näidatakse teile keerukat masinat — kuuespindlilist täitmise-sulgemise automaati, mis paneb valmis puuviljakonservid purkidesse ja suleb need.

Väliselt mitte millegi poolest silmapaistev (meil on keerukate masinatega harjutud), ilmus see siia ja hõivas oma tööpaiga alles üsna hiljuti koos paljude teiste sõjajärgseil aastail tehasesse üles seatud uut konstruktsiooni masinatega. Kuid selle ilmumine oli erilise tähtsusega seik, mis tähendas tsehhi töös üleminekut uuele tasemele.

Parimad Krimmi ladujad täidavad vahetuse jooksul konservidega kolm kuni kolm ja pool tuhat purki. See nõuab erakordset täpsust ja küllaltki suurt pingutust. Kuuespindliline automaat aga täidab vahetuse jooksul ligi kuuskümmend tuhat purki — ligi kakskümmend korda rohkem kui eesrindlikud töölised. Igas sekundis täidab ja suleb ta kaks konservipurki. Rohkem kui kahekümne töölise käsitsitööd asendades avab uus masin võimalusi tootmise edasiseks laiendamiseks.

Kuuespindliline automaat nagu paljud teisedki «Trudovoi Oktjabris» töötavad masinad on loodud siinsamas naabruses, Kuibõševi-nimelises Simferoopoli Masinaehitustehases, mis toodab seadmeid Liidu toiduainetetööstuse ettevõtteile.

Selle tehase saatuses on paljugi ühist «Trudovoi Oktjabri» ja teiste Krimmi ettevõtete saatusega. Tehas, mis sõja ajal oli samuti täielikult purustatud, tootis kolm aastat pärast taastamise algust juba rohkem masinaid kui enne sõda, veel kolm aastat hiljem, 1951. aastal, aga oli sõjaeelne tase kolmekordselt ületatud. Tehast ehitati ja ta ise ehitas teisi tehaseid. Rohkem kui tuhat tema vabrikumärgiga masinat ja tööpinki hakkas töötama

pärast sõda uuesti rajatud konservitehastes, lihakombinaatides ja piimatööstuses ainuüksi esimesel sõjajärgsel viisaastakul. Sadu miljoneid purke konserve, tuhandeid tonne liha- ja kalatooteid on nende abil välja lasknud Nõukogude Liidu toiduainetetööstuse ettevõtted.

Kuid seda, mis on kuibõševlaste kollektiivi poolt loodud, ei tule mõõta ainult protsentidega sõjaeelse tasemega võrreldes. Tehas on taastamisaastail tõusnud uuele, kõrgemale astmele. Õigupoolest on temast saanud teistsugune tehas ning tema endised võimed ja mastaabid näivad nüüd kollektiivile kehvade ja kitsastena. Vananenud, sõjaeelse konstruktsiooniga hõõrumis- ja tükeldamismasinad on tootmisest täiesti kõrvaldatud. Tehas on nüüd suuteline tootma kaugelt keerukamaid ja täiuslikumaid seadmeid. Just neid vajavadki praegu toiduainetetööstuse ettevõtted, mis elavad samuti üle hoogsat täiustamisperioodi.

... Mööda konveierilinti liiguvad vahetpidamatult valged plekkpurgid. Veidra kujuga, kaheks jaotatud käelabadega sarnanevad hoovad tõmbavad neid automaadi kettale. Üksainus hetk ja purk läheb juba tagasi konveierile ning sealt valmistoodangu lattu. Poole sekundi jooksul, mil purk kulges ringi mööda, täitis automaat ta kondenseeritud piimaga ja sulges purgi hermeetiliselt. Kolm tuhat kuussada purki kondentspiima saadab automaat iga tund piimakonservitehase valmistoodangu lattu.

Sulatatud juustu tehases võib näha teist automaati. See sooritab mitut väga erinevat tööd: teeb lehtmetallist karbikese, valab sellesse täpselt doseeritud koguse sulatatud juustu, pakib, liimib peale etiketi. Üksainus säärane masin laseb aastas välja kuni poolteist tuhat tonni juustu.

See masin nagu eelminegi on valmistatud Kuibõševi-nimelises tehases Simferoopolis. Tehas toodab kahtkümmet kaheksat eri liiki masinaid. Kui palju inimesi vabastavad need masinad igal aastal kvalifitseerituma, huvitavama töö jaoks, nii palju suureneb mitmesuguste toidutoodete väljalase meie maal.

Iga uus tehase poolt toodetud masin on kogu kollektiivi — konstruktoreist kuni monteerijateni — suure loomingulise töö ja otsingute vili. Need otsingud ei lakka ka pärast seda, kui uus masin on leidnud endale koha ühes tehaseist. Tehasega peetakse sidet, koostöös tarbijaga juureldakse masina edasise täiustamise kallal. Niisugune on koi-

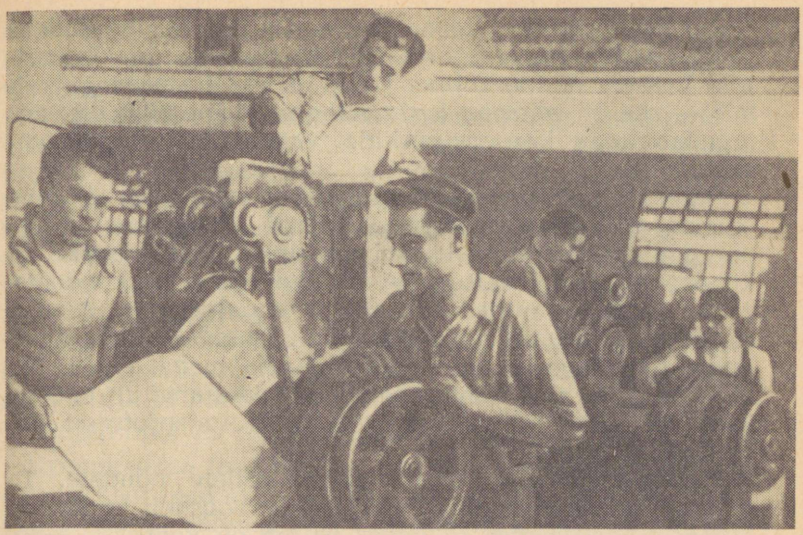

Keeruka automaadi kokkupanek Kuibõševi-nimelises masinaehitustehases

lektiivi töö põhimõte. Ja ilmselt sellepärast armastataksegi meie maa tehaseis Kuibõševi-nimelise tehase masinaid ning nõudmine nende järele üha suureneb.

Masinaid täiustades täiustatakse siin omaenda tööd. Töölised meenutavad, kuidas nad sõjaeelseil aastail kogunesid, et ühisel jõul mõnd suuremat detaili tõsta või paigaldada. Praegu on sellest veider isegi mõtelda. Viietonnised sildkraanad, kahetonnise kandejõuga tõstekraanad, individuaalkraanad, millega saab iseseisvalt tõsta ja paigaldada pooletonniseid detaile, muud tööprotsesside mehhaniseerimise viisid, täpsed mõõteriistad — kõik see on tööd erakordselt kergendanud ning toodetavate masinate maksumust vähendanud.

Praegu on tehas oma arenemises jõudnud uude etappi: üleminekule tootmistaseme kõrgemasse klassi; ta on muutumas keerukate automaatide tehaseks.

Kõrgem tehnika on seotud tootmisprotsesside automatiseerimisega. Vajadust juurutada automaatliine ka toiduainetetööstuses tuletas masinaehitajaile meelde partei XIX kongress.

Kuibõševi-nimelise tehase kollektiivile tehti ülesandeks hakata valmistama automaatide seeriat, nn. plekkpurgiliini konservide tootmiseks. Nüüd on see liin peaaegu valmis — see on esimene kodumaine masinate süsteem, mis muudab kogu konservipurkide valmistamise automaatseks.

Näib, et ei ole midagi lihtsamat, kui valmistada tavaline valgest plekist konservipurk. Kuid missugune kõige paremgi meister suudaks valmistada nii palju purke, et kuuespindliline täitmise-sulgemise automaat või kondentspiima villimise automaat saaks vahetpidamatult töötada. Oleks vaja spetsiaalset purkide valmistamise tsehhi suure hulga töölistega, et mitte automaadist maha jääda. Nii toob tootmise täiustamine ühes lülis paratamatult endaga kaasa ülemineku kõrgemale astmele tootmisprotsessi kõigis teistes lülides.

Plekkpurkide automaatliin vastab sellele nõudele. Ta toodab tunnis kuus tuhat purki. Liin koosneb kuueteistkümnest agregaadist, milledest paljud on keerukad automaadid. Tohutust tööde mahust, mida liini väljatöötamisel tegid Üleliiduline Toiduainetetööstuse Masinaehituse Instituut ja Kuibõševi-nimeline tehas, kõneleb järgnev näide. Üksnes korpuse valmistamise masina ühe automaadi jaoks, mille pikkus on kaheksa ja pool meetrit ja mis koosneb viiest tuhandest detailist, on tehtud umbes 25 000 joonist. Masin kaalub mitu tonni.

Plekkpurgiliini valmistamine on loomingulise mõtte tõeline küpsuseksam, siirdumine täpsuse klassi, tootmiskultuuri kõrgemale tasemele. Selle raske eksami sooritas tehase kollektiiv auga.

Laialdased teed edasiseks loominguliseks kasvuks avanevad tema ees tulevikus. Linna serval, Eupatooriasse viiva maantee ääres, kerkivad uute hoonete ulatuslikud korpused. Siia kolib tehas lähemail aastail oma praegustest, juba kitsaks jäänud ruumidest. Tehase võimsus suureneb neli korda. Kuibõševlased hakkavad siis hoopis täielikumalt rahuldama meie maa kasvava ja samuti rekonstrueeruva toiduainetetööstuse vajadusi. Suureneb töötajate arv tehases. Kahe-kolme aasta pärast töötab tehases kaks korda rohkem töölisi kui kõigis kaheteistkümnes Krimmi masinaehitustehases enne revolutsiooni.

«Trudovoi Oktjabr» ja Kuibõševi-nimeline tehas on Simferoopoli tööstuse tüüpilised esindajad. Enamik linna

ettevõtteid on suuremal või väiksemal määral seotud Krimmi põllumajandusega või põllumajandussaaduste ümbertöötamisega.

Simferoopol on Krimmi toiduainetetööstuse suurim keskus. Paljudel selle harudel — konservi-, kala-, veini-, tubaka- ja jahutööstusel — on üleliiduline tähtsus. Simferoopolis esindavad toiduainetetööstust kolm konservitehast, uus, 1951. aastal töötama hakanud makaronivabrik, eeterliku õli kombinaat, veinitehas jt. Põllumajandusega on seotud ja teda teenindavad masinaehitus- ja metallitöötlemisettevõtted.

Linna kergetööstust esindavad Dzeržinski-nimeline naha- ja jalatsikombinaat, kaks õmblusvabrikut, trikotaaživabrik ja puidutöötlemiskombinaat.

Simferoopol on oblasti teaduslik keskus.

Krimm, tema loodusvarad ning tema territooriumil toimunud keerukad ajaloosündmused on ammust ajast pälvinud teadlaste tähelepanu. Krimmis on tegutsenud paljud vene teaduse väljapaistvad esindajad, kes on siin teinud rohkesti tähelepanuväärseid avastusi, mis ulatuvad oma tähtsuselt kaugele väljapoole poolsaare piire. Kuid suur hulk teaduslikke probleeme ootab veel lahendamist.

Simferoopolis töötab Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Krimmi filiaal, mille ülesandeks on ühendada oblasti loodusvarade ja ajaloo uurimisega tegelevate teadlaste jõupingutusi.

Filiaali teadlasi huvitavad probleemid on väga mitmekesised ning erinevad on ka nende probleemide uurimise teed.

Ammust ajast peale uuritakse Krimmi ajalugu. Sellele on pühendatud sadu teaduslikke uurimusi. Kõik kokku kujutavad need endast kõikvõimalike arvamuste ja kontseptsioonide kirevat põimingut, mis sageli annab ühele ja samale sündmusele erinevaid tõlgendusi.

Sõjajärgseil aastail on Krimmi teadlased teinud suurt tööd poolsaarel aset leidnud keerukate ajaloosündmuste marksistlikul valgustamisel. P. N. Nadinski «Krimmi ajaloo piirjooni» on selle töö esimene tulemus.

Arheoloogid koos ajaloolastega avardavad ajalooteaduse vaatevälja. Teaduslike ekspeditsioonide diapasoon on väga laiaulatuslik ruumiliselt, veelgi enam aga ajaliselt. Sküüdi Neapoli väljakaevamised, mis avasid Krimmi

iidse ajaloo mõningaid lehekülgi, on ainult üks Krimmi teadlaste arheoloogilisi marsruute.

Viimaseil aastail võtsid nad ette teekonna niisugusesse aegade sügavusse — sada tuhat aastat tagasi —, mida tegelikult on peaaegu võimatu kujutella. Alma jõe orus, Krimmi mägede teise aheliku järskude kaljude jalamil avastasid arheoloogid varasesse kiviaega kuuluva asula. Väljakaevamised Alma orus tõestasid veelkordselt, et Krimm oli üks varasemaid inimkonna hälle. Edasised uurimistööd toovad kahtlemata päevavalgele paljugi uut. Sellest kõnelevad eriti Staroselje küla lähedalt Bahtšisarai rajoonist kiviaja koobasasulast leitud lapsekolju ja -luustik, mis kuuluvad Neandertali tõu ja Crô-Magnoni tõu vahelisse üleminekutüüpi.

Veel üks marsruut. See ulatub minevikku kolm aastatuhandet. Utš-Baši kalju tipult Inkermani lähedalt leidsid Hersonesose muuseumi arheoloogid iidseima teadaoleva tauria kindlustatud asula: elamute jäänuseid, ränist sirpe, palju voolitud nõude kilde. Ja kõige huvitavam: aegade jooksul mustaks tõmbunud odra- ja nisuteri, viinamarja- ja kontpuuseemneid. Järelikult juba kolm tuhat aastat tagasi, enne kreeka linn-kolooniate tekkimist Krimmis, tegeles kohalik elanikkond põllutöö ja võib-olla isegi viinamarjakasvatusega. Taurid tegelesid ka karjakasvatuse ja kalapüügiga, tundsid pottsepatööd, kudumist ning teisi käsitöid. Kõik need arheoloogide leidudega tõestatud faktid evivad suurt tähtsust ning heidavad uut valgust vana-kreeka kolooniate ja kohaliku elanikkonna osale Krimmi ajaloos.

Antiikne Hersonesose linn tekkis nähtavasti territooriumile, kus juba ammust ajast asusid taurid.

Sealsamas naabruses, Inkermani orus, tehakse uusi korrektiive Krimmi ajaloo teistele lehekülgedele. Siin avastati jäänuseid varase keskaja asulast, mis eksisteeris IV kuni IX sajandini.

Ajalugu jutustab, et neil sajandeil asustasid Krimmi sarmaadid ja alaanid. Arheoloogide uued leiud parandavad seda: Inkermani orus elasid tollal ka slaavlased. Tähendab, Novgorodi vürsti Bravlini ja Kiievi vürsti Vladimiri družinnikud, kes ilmusid Korsuni[1] alla hilisematel

[1] Korsun — vana-kreeka linn-koloonia Hersonesose venekeelne nimetus. *Toim.*

aegadel, polnud enam esimesed vene inimesed poolsaarel; järelikult ilmusid slaavi elanikud Krimmi kaua aega enne Kiievi riigi rajamist.

Stepi-Krimm, kõige suurem osa poolsaarest, oli kuni hilise minevikuni arheoloogilises suhtes «valgeks laiguks». Missugused olid siin inimese ja looduse vastastikused sidemed ja mõjustused ajaloolise arenemise eri perioodidel? See jäi kõigile saladuseks. Varem arheoloogid peaaegu ei käinudki selles nende arvates tühjas ja ebahuvitavas poolsaare osas. Alles viimaseil aastail tulid nad siia tõsiselt tööle.

Selgus, et ajalugu on oma jälgi steppi laiali pillanud väga rikkalikult. Kui osataks neid lugeda, kes teab, missugused uued varaaidad avaneksid siis teadusele...

Kõikjal stepis on näha kurgaane. Nendeta on Krimmi stepimaastik mõeldamatu. Kuhu ja kuidas kulgevad need muistse inimese kaaslased, tema materiaalse kultuuri hoidlad? Teadlased on seiranud nende peateid.

Rühmade ja ahelikena, üksikult ja paarikaupa levivad sajad kurgaanid alates Perekopi vallist ja kraavist üle Perekopi maakitsuse kolmes suunas: Krimmi looderannikule, tema keskosadesse ja piki Aasovi-äärset Sivašši. Siit kulgesid muistsed teed Krimmi, nende ääres tuikas elu kõige hoogsamalt ja selle möödunud elu mälestusmärkideks ongi muistsed kääpad — kurgaanid. Palju kurgaane leidub ka piki jõgede orge.

Mitmesugustest ajajärkudest — alates pronksiajast kuni keskajani — pärinevad kurgaanid koos stepi-Krimmis avastatud asulate jäänustega on jutustanud teadlastele juba paljugi. Nad võimaldasid teadlastel pilku heita pronksiaega, rahvaste ellu, keda meist lahutab viis aastatuhandet. Matmisviisid ning kalmetesse pandud esemete jäänused kõnelevad tolle aja elu-olust ja kommetest. Kuid need on ainult selle ammumöödunud elu fragmendid.

Fragmendid enam ei rahulda arheolooge. Koostöös teiste erialade teadlaste — paleobotaanikute ja paleozoloogidega — püüavad nad jälgida nii looduse kui ka inimtegevuse arenemise kogu protsessi, mis toimus siin aastatuhandete jooksul. Uued uurimismeetodid võimaldavad paljutki näha seal, kus varem oli võimatu midagi leida. Üks niisuguseid meetodeid on mikroskoopiline analüüs.

Krimmi arheoloogid ja botaanikud uurisid mikroskoopi-

liselt muistsete sküüdi linnuste samantelliseid[1]. Nad leidsid neis teraviljade jäljendeid ning nisu- ja hirsiõle jäänuseid. Järelikult olid need antud perioodil antud kohas põhilisteks kultuurideks. Jätkates niisugust tööd kõigi arvukate väljakaevamiste juures, võiks koostada täieliku ülevaate teraviljakultuuride levikust Krimmis mitmesugustel aegadel ja mitmesugustes rajoonides.

See on probleemi üks osa. Seda võib veelgi laiendada. Viie tuhande aasta vanuste kurgaanide all peitub koos inimmatetega sama ajajärgu pinnas, selle peal aga lasuvad uued pinnasekihid hilisematest ajajärkudest. Uurides neid kaasaegsete mineraloogilise, keemilise ja mikrobioloogilise analüüsi meetodite abil, võib saada täieliku pildi nii mulla tekkest ja taimkatte arenemisest kui ka klimaatilistest muutustest vähemalt viie tuhande aasta ulatuses. See materjal võib saada suureks panuseks kliima, mullatekke, taimestiku, loomastiku ja põllumajanduse ajaloo alal.

Ent kui kasulikud võiksid need uurimised olla majanduse edasisel arendamisel ja stepi-Krimmi looduse ümberkujundamisel! Nii hakkab näiliselt tänase päeva vajadustest kaugel seisev teadusharu — arheoloogia — nõukogude teadlaste käes teenima sotsialistlikku ülesehitustööd.

Arheoloogid opereerivad andmetega tuhandete aastate mastaabis. Nende geoloogidest kolleegidele näivad need mastaabid liiga tagasihoidlikena. Nemad on harjunud tegelema miljonite aastatega. Kuid ka Krimmi geoloogid, uurides meist hirmuäratavasse ajasügavikku kadunud sündmusi, töötavad tänase ja homse päeva jaoks.

Krimmi geoloogiline ehitus on erakordselt omapärane ja pakub uurijaile suurt huvi. Siin on paljandunud, maapinnale välja tulnud kõik teda moodustavad geoloogilised kihid. Järelikult avab maa siin otsekui ise kogu oma geoloogilise ajaloo ja võimaldab seda tervenisti näha.

Kaugetel geoloogilistel ajastutel moodustusid ka tähtsamad, rahvamajanduses esmajärgulist osa etendavad maavarad. Nende moodustumise ja maamassiivis jaotumise seadustel on nii teoreetiline kui ka väga laialdane praktiline tähtsus. Rühm Krimmi geolooge eesotsas filiaali esimehe asetäitja geoloogia-mineraloogiateaduste dok-

[1] Samantellis — põletamata telliskivi sõnniku, õlgede ja muude ainete lisandusega. *Tõlk.*

tori Jakov Dmitrijevitš Koziniga teostabki neid uurimistöid.

Bioloogiateaduste doktor Vladimir Aleksejevitš Rõbin, filiaali botaanikasektori juhataja, ei jõua kõigile järelepärimistele vastata. Temale, «akadeemilise» teaduse esindajale, kirjutavad raudteelased ja autoteede ehitajad, tehaste juhid ja parteitöötajad, kolhoosnikud ja pioneerid. Paljud sõidavad kohale, et temaga isiklikult kokku saada.

Mida on teadlasel-botaanikul asja oma erialadelt ja huvidelt niivõrd mitmekesise auditooriumiga? Lühidalt võib seda väljendada nõnda: iga V. A. Rõbini korrespondent tahaks endale saada kas või mõndagi pistikut sellest imetlusväärsest püramiidpaplist, mille omanikuks ja, kui nii võib öelda, «autoriks» teadlane on.

See pappel kuulub väga tavalisse puuliiki, mis on levinud mitte ainult Krimmis, vaid ka kaugel põhja pool, kuid tema populaarsuse saladus peitub tema ebaharilikult kiires kasvus. Juba teisel aastal pärast pistiku mahapanekut muutub väike Rõbini pappel saledaks viie meetri kõrguseks puuks. Niisama kiiresti kasvab vahest ainult eukalüpt, kuid see puu, millel on ka paljusid teisi väärtuslikke omadusi, on tulnukas Austraaliast; ta ei talu külma ega ole seniajani veel Krimmis üle astunud lõunaranniku piirist, samal ajal kui kohaliku päritoluga pappel tunneb end kõikjal suurepäraselt.

Püramiidpaplid on Krimmi maastiku, eriti tema jõeorgude lahutamatu osa. Tihedate papliridade müüriga varjatakse viljapuuaedu tuulte — suvel kuumade ja kõrvetavate tuulte, talvel jäiste põhjatuulte — eest. Nad on tarvilikud veehoidlate juures niiskuse säilitajatena, auto- ja raudteede ääres, kõikjal, kus on vaja rohelist kaitsevööndit. Kaitsemüür kasvab tavaliselt pikkamisi — kulub rohkem kui kümme aastat, enne kui ta hakkab oma ülesannet täitma. Miks siis mitte tervitada, eriti Krimmi steppides, niisuguse paplipuu ilmumist, mis mõne aasta jooksul võib kasvada kümmekond meetrit, miks siis mitte püüda hankida kas või ühtegi pistikut, mis võiks saada esivanemaks tervele kiirestikasvavale paplisalule!

Kümneid tuhandeid pistikuid saadetakse igal aastal filiaali katsepõldudelt oblasti kõigisse nurkadesse. Kümneid tuhandeid papleid aastas! Ent alles mõni aasta tagasi oli niisuguseid papleid üksainus.

Tema maailmatuleku lugu on järgmine.

Ükskord sai Vladimir Aleksejevitš Rõbin kirja. Taiganski veehoidla hüdrotehnik Kordov kirjutas teadlasele, et ta oli lugenud püramiidpapli emaseksemplaride otsingust, mida teostas Ukrainas akadeemik Kolesnik. Pappel on kahekojaline taim ja arvati, et lõunas kasvab meil ainult papli isaseksemplare, mis ei anna seemneid. Paljundatuna sadade aastate jooksul ainuüksi vegetatiivselt — pistikute abil, hakkasid paplid välja surema. Nende eluvõime taastamiseks oli hädatarvilik ristamine ja seemnete abil paljundamine. Akadeemik Kolesnik otsiski emaseksemplare, et päästa rahvamajandusele väga tarvilikku, hävimisel olevat püramiidpapli kultuuri. Kolesniku otsingud erutasid paljusid. Vastukaja leidis see ka Krimmi hüdrotehniku juures. Ta teatas akadeemia filiaalile, et tema veehoidla ääres leidub emasõitega püramiidpapleid.

V. A. Rõbin sõitis viivitamatult veehoidla juurde. See, mida ta seal nägi, ületas kõik lootused. Veehoidla kaldaid katvate kivide keskel kasvas terve salu noori papleid. Need olid arenenud seemneist, mida vesi oli juhuslikult kaldale toonud.

See oli uute paplivormide looduslik taimelava: loodus ise oli alustanud selektsioonitööd nende ristamisel ja seemikute väljaarendamisel. Teadlane jätkas seda tööd ja viis selle lõpule. Ta valis välja kolmteist kõige huvitavamat eksemplari, lõikas neilt pistikuid ja hakkas oma meetodi järgi puid kasvatama. Üks kasvandikest püstitaski kasvamiskiiruse rekordi — see oli sama pappel, mis praegu huvitab V. A. Rõbini arvukat korrespondentide peret.

Teadlane tegi oblasti rahvamajanduse hüvanguks ära väärtusliku töö. Tähelepanuväärse papli maksimaalse paljundamise ülesanne tuleb kohalike majandusorganisatsioonide poolt kõige lähemal ajal lahendada.

Kiiresti kasvav pappel pole akadeemia filiaali botaanikute ainuke panus Krimmi rahvamajandusse.

Nad saavutasid seda, et kartul, mida Krimmis seniajani mõnikord hinnatakse õunast kallimaks, annab siin ühe suvega kaks saaki. Niisugust kartulit hakkavad nüüd kolhoosid kasvatama sadade hektarite ulatuses.

Tõsiselt on hakatud uurima ja kultuurtaimeks muutma kontpuud — metsikult kasvavat mäestikupõõsast, mille

vitamiini- ja pektiinirikaste viljade järele on kondiitritööstuses piiramatu nõudmine.

Üks probleeme, mille kallal töötavad zooloogid, on kohalike lindude bioloogia uurimine. See esimesel pilgul puhtteoreetiline probleem osutus lähemal süvenemisel väga tihedalt seotuks ka rahvamajanduse vajadustega.

Näide selle kohta. Teadlasi huvitas ühe kajaka omapärane bioloogia; see kajakas pesitseb Musta mere loodeosa ja Sivaši saartel ning teda nimetatakse erilise iseloomustava kisa tõttu naerukajakaks.

Imelik oli näha seda väga suurt, kuni poolteisemeetrise tiibade ulatusega kajakat, tüüpilist merelindu, pidevalt tiirlemas stepi kohal. Oli selge, et ta lendab siia jahti pidama.

Teaduslik töötaja F. A. Kisseljov otsustas välja uurida, mida kajakas stepist otsib. Ta tegi ära suure ja hoolika töö. Selle tulemused olid erakordselt huvitavad. Üksainus kajakas hävitab päeva jooksul paar suslikut, kuni kuus põldhiirt ja palju kahjulikke putukaid. F. A. Kisseljov arvutas välja, et ainuüksi Lebjaži saartel elab alaliselt viis tuhat naerukajakat. Suve jooksul hävitavad need naabruses asuvate kolhooside põldudel ainuüksi suslikuid kuni seitsesada viiskümmend tuhat. Niisuguse hulga kahjurite hävitamiseks tuleks kolhoosnikutel kulutada igal aastal kümneid tuhandeid normipäevi. Kajakad säästavad kolhoosnikutele vähemalt kolm tuhat tonni teravilja ning kaksteist tuhat tonni heinu ja õlgi aastas.

Ammust ajast on siin olnud kombeks korjata kajakate mune. Selleks korraldati saartele terveid retki. Missugust tahtmatut kahju iseendale, oma põldudele tekitasid selliste retkede harrastajad! Hoida ja kaitsta kajakaid ning teisi viljasaaki kaitsvaid linde — niisuguse praktilise järelduse tegid kolhoosnikud teadlase teoreetiliste uurimiste põhjal.

Peale Teaduste Akadeemia Krimmi filiaali töötab Simferoopolis neliteist teaduslikku uurimis- ja katseasutust, kolm kõrgemat õppeasutust — pedagoogiline, meditsiiniline ja põllumajanduslik instituut — kuus teaduslikku meditsiinilist ühingut, kuhu kuulub üle kolmesaja arsti, ning teaduslik geograafiaselts. Linna teaduslik elu on rikas ja täisvereline.

Krimmi ja Simferoopoliga on seotud suurimate nõukogude kirjanike loominguline töö.

Kakskümmend kaks aastat elas Simferoopolis üks nõukogude dramaturgia rajajaid — Konstantin Andrejevitš Trenjov. Samas gümnaasiumis, kus kunagi õpetas keemiat Mendelejev, oli Trenjov revolutsioonieelseil aastail kirjanduse õpetajaks. Siin, Simferoopolis, kirjutas ta peaaegu kõik oma teosed, välja arvatud varasemad jutustused ja olukirjeldused, mis on loodud enne Krimmi sõitmist Doni ääres. Siin kirjutas ta Krimmi aineil klassikalise näidendi «Ljubov Jarovaja», mis on läinud nõukogude kirjanduse kullafondi. Kaua ja pidevalt elab Aluštas epopöa «Sevastoopoli rasked päevad» autor akadeemik S. N. Sergejev-Tsenski.

Varsti pärast sõda asus Krimmi alatiseks elama Pjotr Andrejevitš Pavlenko. Gorki õpilasena oli ta uut tüüpi kirjanik, kunstnik-poliitik, tribuun ja organisaator. Sõitnud Krimmi, et töötada suure ja keeruka, loomise õnne käsitleva romaani kallal, astus ta ise vabastatud Krimmis tormiliselt ärkava uue elu aktiivsete organisaatorite ridadesse.

Pavlenko üks esimesi muresid oli kirjanduslike jõudude koondamine ja kasvatamine. Ta asutas 1947. aastal Nõukogude Kirjanike Liidu Krimmi osakonna, mis ühendas kohalikke kirjanduslikke jõude, ning organiseeris almanahhi «Krõm», mis avas noortele tee kirjandusse.

Aastail, mil Pjotr Andrejevitš elas Krimmis, ei olnud ühtegi enam või vähem suuremat kohalike autorite kirjandusteost, mis oleks loodud tema kõige lähema ja aktiivsema abita. Ta võttis osa selliste Krimmi kirjanike raamatute loomisest, nagu J. Popovkini «Perekond Rubanjuk», I. Kozlovi «Krimmi põrandaaluses», millele omistati Stalini preemia, ja D. Holendro romaan «Mäed õites». Loomingulise töö ajal Krimmis kirjutas Pavlenko ise niisugused nõukogude kirjanduse tuntud teosed, nagu romaan «Õnn» ja jutustus «Stepi päike», arvestamata paljusid jutustusi ja publitsistlikke teoseid, milledes kajastuvad kõik kaasaja tähtsamad sündmused. Surm katkestas tema töö suure kunstilise pannoo «Rahu töötajad» juures, mis kujutab rahvaste võitlust rahu eest.

TULEVIKU PIIRJOONED

Simferoopoli peaarhitekti kabinetis võib näha suurtele lehtedele joonestatud linnaplaani. Sellel ei ole midagi peale kuivade, täpsete joonte, kuid see plaan on eredam mistahes pildist ja veenvam mistahes dokumendist. See jutustab uue linna sünnist, suurest loomingulisest tööst, mille mastaape me igapäevastes toimingutes mõnikord ei märkagi.

Punktiirina on plaanile kantud väikeste korratute tänavate ämblikuvõrk. See on vana Simferoopol, mille ilmele on oma pitseri vajutanud tatari Ak-Metšet ning vanad agulid, mis stiihiliselt kasvasid korralikult planeeritud kesklinna ümber.

Ämblikuvõrgu kõrval ja peal on uue, meie päevil loodava Simferoopoli selged jooned. Need jooned on punktiirjoonestiku kaugelt ületanud: linn on oma endistest piiridest juba kahekordselt välja kasvanud ning kasvab üha edasi.

Arhitektuuritöökodades sünnib tulevase Simferoopoli ilme. Valgusküllased hooned, uued korrapärased kvartalid, aedade ja parkide rohelust läbivad avarad magistraalid — sellisena kerkib meie ette homne linn joonistelt, eskiisidelt ja makettidelt. Kuid kas tervenisti ainult homne?

Linnas kõndides näeme, kuidas on tegelikkuseks muutumas paljugi sellest, mida alles eile projekteeriti.

Alles üsna hiljuti tušiga plaanile tõmmatud täpsed jooned ja ruudud on täna juba elav, pulseeriv magistraal või elumaja, milles juba asuvad inimesed.

Hämmastava kiirusega viiakse ellu Simferoopoli rekonstrueerimise generaalplaani, mis kinnitati alles mõni aasta tagasi.

Linn kasvab, tal on endiste tänavate raamistikus kitsas. Ta püüab laieneda, muuta olemasolevaid tänavaid avaramaks ja mugavamaks.

Kesksel Puškini tänaval asub palju teaduslikke ja kultuurilisi asutusi: Teaduste Akadeemia filiaal, koduloo muuseum, oblasti draamateater, kinod, klubid, kauplused.

Mõni aasta tagasi näis Puškini tänav väga kitsana. Seal sõitis tramm, tehes lühikesel vahemaal kaks korda järsu käänaku, seal sõelusid autod ja liikus väga palju jalakäijaid.

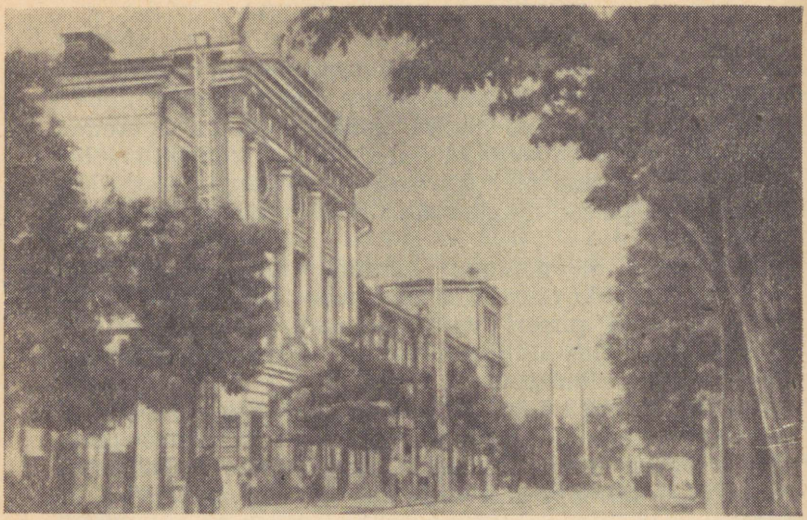

Oblasti draamateater Simferoopolis

Ühel kevadpäeval tulid Puškini tänavale ettevõtete töölised, koduperenaised, parteitöötajad ja asutuste teenistujad. Nad tulid samuti nagu töölised esimestel revolutsioonijärgsetel aastatel, et ühiste jõupingutustega muuta linn ilusamaks ja mugavamaks. Kõrvaldatud trammirööbaste asemele laotusid keset Puškini tänavat lillepeenarde vöödid, piki kõnniteed kerkisid noored puud. Koos temaga piirneva Gorki tänavaga, mis kujutab endast varjuliste kastanite ja valgete akaatsiate alleed, muutus Puškini tänav nüüd simferoopollaste armastatumaks õhtuste jalutuskäikude ja puhkuse paigaks.

«Laiendatakse» tänavaid ka teisel viisil. Praegu ei näe peaaegu üldse enam umbseid müürseinu, milledega kunagi Ak-Metšeti eeskujul eraldati maju välismaailmast isegi kesklinnaga piirnevail tänavail. Tohutud kohmakad seinad on kõrvaldatud; alles on jäetud ainult nende alumine osa, mis on muudetud sõreda metallaia vundamendiks.

Ühtäkki ilmus nähtavale seinte taga peidus olnud viljapuu- ja ehisaedade rikkalik rohelus ning tänavad avasid esimest korda oma palge.

Üheks mineviku sünnimärkidest jäävad uuele linnale veel vana Ak-Metšeti urkad. Need algavad Puškini tänavaga paralleelsest Kirovi tänavast. Kuid ka seal hakatakse juba korda looma.

Varsti kulgeb paralleelselt Kirovi tänavaga, sellest ida pool, lai asfaltmagistraal, lõigates läbi vanade põiktänavate rägastiku. Uus linn astub maa-alale, mis on pärandiks jäänud möödunud sajandeist, hakkab seda ümber kujundama tänapäevasel, sotsialistlikul viisil. Tänava äärde kerkivad aedadega ümbritsetud kolme- ja neljakorruselised hooned. Avanevad laiad aknad, lähevad pärani rõdude uksed. Avaratesse päikeselistesse korteritesse kolivad põiktänavailt sajad perekonnad.

See on Simferoopoli homne tänav. Sellele järgnevad teised tänavad. Nad kasvavad aasta-aastalt üksteise järel niikaua, kuni asendavad oma puhaste rangete joontega kogu vanade põiktänavate ämblikuvõrgusegadiku, kuni kogu linn kõige kaugemate ja veel korrastamata servadeni muutub helgeks ja kauniks.

Uut tüüpi tänavad — Sevastoopoli maantee ja Mitšurini tänav — kuuluvad juba linna tänapäeva. Üks kõige nooremaid, kuid seejuures kõige avaramaid ja roheluserikkamaid tänavaid — Mitšurini tänav, mis jätkab linna piirides Moskva automagistraali, määrab teistest rohkem tulevase Simferoopoli ilmet. Uued kolmekorruselised elumajad upuvad aedade rohelusse. Sel tänaval, mis kannab looduse suure ümberkujundaja nime, asub terve rida

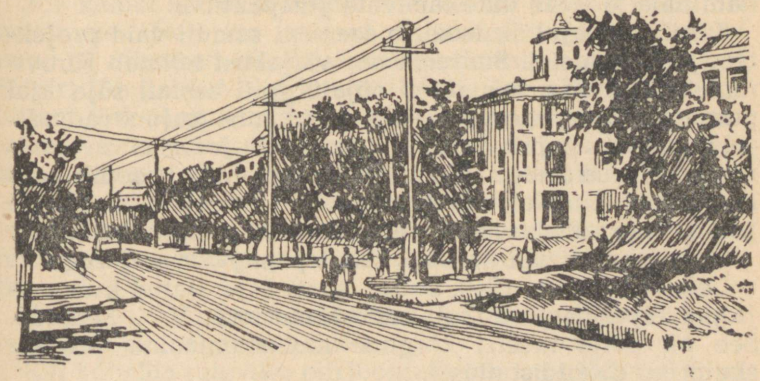

Mitšurini tänav Simferoopolis

põllumajandusliku tootmisega seotud organisatsioone. Nende hulgas on eeterliku õli kombinaat ja eeterliku õli tööstuse trust, mida ümbritsevad roosiistandused, ning põllumajandusinstituut õppemajandite viljapuuaedadega, mis paiknevad tänava alguses ja lõpus; kõik need annavad Mitšurini tänavale omapärase, tüüpiliselt krimmiliku ilme.

Sevastoopoli maantee alguses kõrgub aegade jooksul mustaks tõmbunud purskkaev — mälestusmärk neist aegadest, mil Simferoopolis ei olnud veel veevärki ja purskkaev oli kogu linnale peaaegu ainsaks veeallikaks. Tema järgi on oma nime saanud ka väljak — Fontannaja.

Väljak näib praegu tühja ja korrastamatuna, kuid tema nurgal juba kerkib Ametiühingute Maja kolmekorruseline hoone. Seda kaunistavad valged sambad ja peened voolitud ornamendid.

Ametiühingute Maja on esimene Fontannaja väljaku äärde ehitatavaist hooneist. Sellest paremale kerkivad monumentaalne sidekontor ja administratiivhooned, samuti universaalkauplused. Kõik üheskoos annavad nad väljakule uue, sotsialistliku ilme; mälestuseks linna minevikust jääb väljakule vaid vana purskkaev.

Simferoopoli vanas plaanistuses ei olnud ruumi jäetud väljakuile. Linn näis seetõttu kokkusurutuna, kitsana, ning tal ei ole seniajani keskväljakut. Laiendatud ja hästikorrastatud Fontannaja kujunebki linna keskväljakuks.

Läbinud Fontannaja väljakult lähtudes kaks kvartalit mööda Kirovi tänavat, satume teisele väljakule, mis avardab linna ja avab uute tänavate perspektiive.

Täielikul kujul eksisteerib see seni samuti vaid projekteerijate joonistel. Suurema osa väljakust hõlmab Kirovinimeline skväär, mis rajati sõjajärgseil aastail sõja ajal purustatud hoonete varemeile. Kuid juba kujunevad väljaku tulevased piirjooned. Esimeseks jooneks on varemeist tõusnud kahe saaliga kinohoone, mida kroonib kaks klaastorni. Kino kõrval on kultuuri- ja puhkepark. Puude ja põõsaste rohelusest tõuseb esile suur Lenini skulptuur. Sellel skulptuuril on oma tähelepanuväärne ajalugu.

Otse enne sõda, 1940. aastal, avati äsjarajatud kultuuri- ja puhkepargis pidulikult mälestussammas V. I. Leninile. See oli nelja meetri kõrgune monumentaalne pronkskulptuur dioriidist alusel.

Fašistlikud okupandid, vallutanud Simferoopoli, vedasid

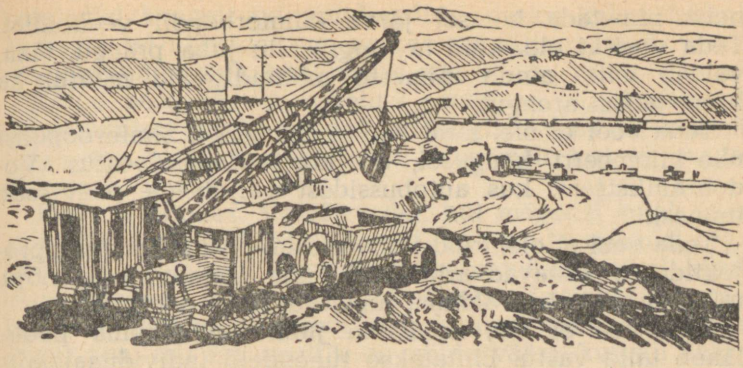

Simferoopoli veehoidla ehitusel

skulptuuri ära ümbersulatamiseks. Nad võtsid maha ka teise Lenini mälestussamba, mis oli püstitatud juba 1930. aastal Puškini ja Rosa Luxemburgi tänava nurgale. Kuid ära viia nad seda ei jõudnud. Eluga riskides kandsid Nõukogude patrioodid öösel skulptuuri ära ja peitsid selle ühe maja õue. Kaks ja pool aastat varjasid nad surmaohus viibides juhi monumenti. Pärast okupantide väljakihutamist püstitatigi see kultuuri- ja puhkeparki hitlerlaste poolt hävitatud mälestussamba asemele.

Kultuuri- ja puhkepargi juures ümbritsevad ümberkujundatud Salgirile avanevat väljakut uue arhitektuuriga hooned.

Jõe kaldal katseaia viljapuude keskel kõrgub kaks hiigeltamme. Neil on aastaid kuuesaja ümber. Võimsad puud on viimased esindajad neist ammustest aegadest, mil Salgiri jõe kaldad olid kaetud tiheda tammemetsaga, mis hiljem järk-järgult hävitati. Nüüd on hiigelpuud tunnistajaiks sellele, kuidas nõukogude inimene annab Salgirile tagasi tema metsad ja aiad. Läbi kesklinna piki jõge laotuv tihe parkide ja skvääride ahel täieneb linna ümber tekkiva parkide ja metsaparkide rohelise rõngaga. Simferoopol, kus praegugi on rohkesti rohelust, muutub aedlinnaks.

Kõik see saab teoks mõne aasta pärast, mil Simferoopol leiab end suure järve kaldalt.

Kui kõnelda tuleviku piirjoontest, mis on nähtavad juba praegu, siis võib vahest kõige olulisema ja otsustavamana

neist nimetada homset järve—Simferoopoli veehoidlat. Teda veel ei ole, kuid ta tungib ellu juba praegu, täna, valdab mitte ainult inimeste mõtteid, vaid määrab ka linna tänast arengut.

Teda veel ei ole, kuid Alušta maanteel, Simferoopolist ühe kilomeetri kaugusel, on juba autobussipeatus «Vodohranilištše»[1], kus autobussidest väljub iga päev sadu inimesi.

Teda veel ei ole, kuid linna ehitus- ja heakorrastusprojektides arvestavad arhitektid tema olemasolu ja mõju, mida ta hakkab avaldama linna edasisele arengule.

Teda veel ei ole, kuid linn juba tungib tema poole, läheb talle vastu. Ehitatakse tuhandeid individuaalmaju, nende juurde rajatakse viljapuuaedu — lähemale siia saabuvale veele. Ilmuvad terved tänavad, mis suunduvad tulevase järve äärde.

Veel kunagi ei ole individuaalelamute ehitus linnas saavutanud sellist hoogu nagu viimaseil aastail. Ehitavad tehaste töölised, autojuhid, raudteelased, teadlased. Uusi kauneid kuurorditüüpi maju laiade terrasside ja suurte akendega, elektri ja veevärgiga, vannide ja dušiga, viljapuuaia ja väikese viinamarjaistandusega võib praegu näha kõikjal Simferoopoli servadel. Sõjajärgseil aastail on linna plaanile ilmunud üle kahekümne niisugustest majadest moodustunud tänava. Promõšlennaja, Višnjovaja, Kaštanovaja, Orehhovaja, Solnetšnaja, Vinogradnaja, Provodnikov, kus ehitavad raudteelased — nende tänavate nimedes peegeldub linna uus pale.[2]

On ka selliseid tänavaid, nagu Morskaja ja Lesnaja, kuigi Simferoopoli lähedal pole ei merd ega metsa.[3] Need tänavad kajastavad linna homset päeva, mil tema juures on oma «meri», mil metsad kohavad Simferoopoli praegu lagedate küngaste nõlvul.

Simferoopoli kaguservalt, Salgiri kõrgelt kaldalt, paistab kaugele lõunasse kaduv ja looklev jõeorg. Seal, silmapiiril, joonistub sinakas Tšatõr-Dagi trapets, mille jalamilt saab alguse tujukas Salgir. Järsud, kuumusest kõrbenud lagedad kaldad hoiavad teda oma kivistes piirides. Ainult all, otse vee ääres, lehvib ahta ribana tihe põõsastik ja

[1] Vodohranilištše — vene keeles «veehoidla». *Tõlk.*

[2] Tõlkes vastavalt Tööstuse, Kirsi, Kastani, Pähkli, Päikese, Viinamarja ja Vagunisaatjate tänav. *Tõlk.*

[3] Tõlkes Mere ja Metsa tänav. *Tõlk.*

paistavad kaugelt püramiidpaplid, vasaku kalda lammil ja veerjatel nõlvadel aga paiknevad viljapuuaiad, viinamarjaistandused ja köögiviljaaiad.

Kõike seda elavat rohelust joodavad niisutuskraavidesse juhitud Salgiri veed. Kuid Salgiri haljas ääris ei ole lai — see ei ulatu jõesängist kaugemale kui kakssadakolmsada meetrit.

Jõgi on tujukas. Varakevadel, kui mägedel sulab lumi ja voolavad kevadised suurveed, kannab ta mürinal orgu tohutuid veemasse. Vastupandamatu mässav vool kisub endaga kaasa kive ja väljarebitud puid. Ta uhub ja purustab oma teel niisutussüsteeme, kannab põldudele liiva. Suvel aga, mil iga veetilk on kulda väärt, kuivab Salgir kokku. Kitsas ojake, millest võib mõnikord jalgu märjaks tegemata üle astuda, vuliseb vaevu kivide vahel ja nimetus Suur Salgir kõlab siis kurja irooniana.

Ent ta on siiski «suur». Üle seitsmekümne miljoni kuupmeetri vett — tohutu järve — saadab Salgir igal aastal läbi Krimmi eelmägede ja stepi. Kuid stepp ei näe seda, ei tunne selle õnnistusrikast mõju. Veed, mis kihutavad metsikult läbi rohkem kui sada kilomeetrit, paiskuvad Sivašši, siis aga kaovad terveks suveks.

Ammust ajast püüdsid inimesed Salgiri kinni pidada, tõsta tema vett kõrgemale, viljakaile nõlvule, juhtida seda küngastevahelistesse nõgudesse. Need katsed jäid viljatuks nagu Salgiri oru enda künkadki. Jõgi purustas primitiivselt ehitatud tammid ja niisutussüsteemid. Sajandeid kannatas veepuudust ka oblastikeskus Simferoopol, mida igast küljest ümbritses meri, ning mis ise asus vahetult Suure Salgiri ääres.

Nüüd asusid inimesed tõeliselt Salgiri ohjeldama. Kui minna linna lähedal jõe järsule vasakpoolsele kaldale, siis on sealt hästi näha tööde panoraam.

Kahe järsu kaldaveeru vahel linnast lõunas asetseb pais — massiivne muldtamm. See sulges Salgirile harjunud tee, mille ta oli sajandite vältel metsikutest kaljudest läbi murdnud. Jõgi kulgeb nüüd mööda teed, mille talle määras inimene — mööda paisu läbistavat raudbetoontunnelit.

Jõele on kindlaks määratud mitte ainult asukoht, vaid ka täpsed käitumisnormid. Nüüdsest peale võib ta märatseda ja tujutseda vaid tammist kaugel, seal, kus algab järv — jõe energia hiiglaslik akumulaator. Paisu juurde

saabub Salgir vaikse ja alistunud järvevoolusena. Ta hakkab oma veega niisutama kolhoosi- ja sovhoosimaid, linna parke ja skvääre, käitama turbiine hüdroelektrijaamas, mille korpus rajatakse paisu jalamile.

Järve veel ei ole. Paisu taga alles kaovad kaugele lõunasse tema tulevaste kallaste künklikud piirjooned. Järve rajamiseks on tehtud juba suurt tööd; järv ise on selle töö lõppetapiks.

Vaadates kõike tehtut, on raske ette kujutada, et veel 1951. aasta suvel seisis siin, Salgiri oru tühjade küngaste vahel, üksainus presenttelk. Kohal, kus praegu asetseb pais, uurisid geoloogid kümnete meetrite sügavuseni hoolikalt läbi kivimi, millest pidi saama alus tulevasele ehitusele. Nad otsisid selles üles pisimadki praod ja tühikud: kõik need tuli tsemendiga sulgeda, et vesi neist läbi ei pääseks. Ka hüdrotehnikud, agronoomid, maakorraldajad ja mullateadlased olid lõpetamas oma väliuurimisi.

Kuid ära oodata uurimistööde täielikku lõpetamist ei olnud aega. Leningradi projekteerimisinstituudi «Lengiprovodhozi» ekspeditsiooni uurijad ja projekteerijad veel askeldasid puurimismasinate, teodoliitide ja nivelliiride juures, kui orgu juba täitsid mürina ja kärinaga esimesed saabuvad ekskavaatorid, buldooserid ning võimsad traktorid greideritega.

Alušta maantee lähedale tasasele kõrgendikule kerkis ehitajate linnake. Oktoobris 1951 laoti seal esimesed üheksa vundamenti, kolme kuu pärast aga oli seal juba uus asula.

Kilomeetri kaugusel tulevasest paisust, Alušta maantee taga, tegid uurijad väärtusliku leiu — nad avastasid seal nn. aptski savi suured lademed. See tihe, kihiline, peaaegu täiesti veekindel meresettelise päritoluga savi on eriti hinnatud pottsepatöös, kuid selle lademeid esineb harva. Siin aga oli võimsas kihis maapinnast kahe ja poole meetri sügavusel vähemalt kolm miljonit kuupmeetrit aptski savi. Umbes pooltest neist varudest piisas paisu ehitamiseks.

Selleks, et eemaldada kihti kattev muld ja välja võtta poolteist miljonit kuupmeetrit savi, oli vaja tohutut tööd. See poleks olnud jõukohane ilma kaasaegse tehnikata.

Veehoidla ehitajate kasutuses olid ekskavaatorid, milledest igaüks asendab viissada kuni kaks tuhat mullatöölist,

skreeperid, buldooserid; mullatöölise elukutse on meie ehitustehnikast lõplikult ja jäädavalt kadunud.

Savi tuli paisu ehituspaigale vedada üle Alušta maantee; viimane on Krimmi üks kõige elavamaid teid, millel liigub lakkamatu autodevool.

Lühikese ajaga rajati karjääri juurest ehituseni kilomeetri pikkune teetamm võlvsillaga üle Alušta maantee. See ehitati mullast, mis oli vaja eemaldada savikihi paljastamiseks. Nii vabanes üheaegselt ehitusmaterjal paisu jaoks ja kindlustati selle vedu töökohale. Kümned mahukad traktorivankrid ja isekallutajad vedasid seejärel tervete ööpäevade kaupa mööda seda trassi savi üle Alušta maantee, häirimata minutikski liiklust sellel.

Samal ajal arenesid teised tööd lõuna pool, Lozovoje küla juures.

Küla vastast, Salgiri vastaskalda kohal rippuvate rohekashallide dioriidikaljude juurest kuuldus tervete päevade kaupa tugevaid plahvatusi. Kõrgele paiskusid kivirahnud ja -killud ning lendasid siis kümnete meetrite kaugusele. Ka siin valmistati paisu jaoks materjali — kivi, mis oma tugevuselt ei jää alla graniidile.

Karjäärist, kus töötasid kivimurdjad, võis öösiti näha teisel pool jõge Lozovoje lähedal pimeduses hõljuvaid tulesid. Seal, Alušta maantee järsu looke kõrval, ehitati pingeliselt tammi, mis pidi ära lõikama vana maantee järsu looke, sest see pidi koos oru alaosaga jääma tulevase järve vee alla.

Ettenähtud ajast poolteist korda kiiremini lõpetati ka selle tammi ehitus. Aprilli lõpus 1952 siirdusid ekskavaatorid põhilisele hüdrotehnilisele objektile — paisu süvendi kaevamisele.

Veehoidla paisu, Salgiri teed tõkestava tavalise muldpaisu ehitamine ei olnudki nii lihtne ülesanne, nagu see võib paista esimesel pilgul.

Salgir ei ole harilik jõgi, ta on nagu kahekorruseline. Tal on kaks sängi: ülemine — maapealne, mida näeme kord tormilise, käreda voolusena, kord vaevu suliseva ojana, ja alumine — maa-alune.

Maa-alune Salgir on alati veerikas. Talvel ja suvel ühteviisi võimsa ja rahulikuna voolab ta liiva- ja kruusakihis, mille on ise siia kandnud oma tuhandete aastate pikkuse eluea jooksul. Uhtudes järk-järgult orgu kord ühest, kord teisest kohast, korduvalt oma sängi vahetades, kattis jõgi

oru kogu ulatuses paksu kruusa- ja liivakihiga. Kohati on maa-aluse Salgiri «sügavus» kuni seitse meetrit — kahekorruselise maja kõrgus!

Kui ehitada pais Salgirile tavalisel viisil, siis ei teki mingisugust veehoidlat: vesi valgub ära maa-aluseid käike mööda. Pais peab siin olema teistsugune — samuti kahekorruseline. Seepärast puurisidki geoloogid nii kaua ja hoolikalt kogu oru ulatuses puurauke: nad uurisid nähtamatut maa-alust Salgiri, mille jaoks oli samuti vaja aluskaljule tõke rajada.

Üheks esimeseks tööks paisu juures oligi niinimetatud «hamba» ehitamine.

Risti jõesängile, sinna, kuhu pidi tulema paisu keskkoht, telg, kaevati sügav, viie- kuni seitsmemeetrine kaevik. Seejärel ehitati sellesse valkja ribana betoonist ja aptski savist sein. Veekindel sein tõkestas maa-aluse Salgiri. Kuid sellest oli vähe. Betoon-«hambale» kinnitati puurmasinad. Arvukad puuraugud, kogupikkusega ligi kuus kilomeetrit, lõikasid läbi nii betooni kui ka selle all oleva kaljupõhja kuni kahekümne meetri sügavuseni. Neisse aukudesse suruti suure rõhu all tsemendisegu. Nii saadi täiesti veekindel tsementsein.

Enne selle töö juurde asumist oli tarvis teatud ajaks kõrvale juhtida nii maapealne kui ka maa-alune jõgi, mis oleksid takistanud paisu ehitamist. Paisu ette, ülespoole jõge, ehitati tõkketamm, keskele piki jõesängi aga raiuti kaljusesse aluspõhja ajutine säng, mis oli Salgirile ette nähtud kuni püsiva sängi rajamiseni.

See püsiv säng — põhja-veeläbilase — saigi mitmeks kuuks üheks tähtsamaks töölõiguks ehitusel.

Parema kalda lähedale oru põhja kerkisid pika angaariga sarnaneva ehituse kuplikujulised sillused. Seejärel muutusid need jõesängiga paralleelselt kulgevaks raudbetoontunneliks, millest mahub vabalt läbi sõitma raudteerong.

Kolm tohutut, 260-meetrist toru asetati põhja-veeläbilaske tunnelisse. Neist saab Salgirile määratud tee.

Kuid mitte mingid torud ei suuda mahutada Salgiri, kui see hakkab möllama kevadise suurvee ajal. Sööstes paisu juurde, võib ta sellest üle tormata ning ehituse purustada. Ehitajad nägid seda hädaohtu ette. Paremale kaldale rajati läbi mäe suurvee läbilaskmiseks viiesajameetrine betoneeritud kaevik, mis kaugemal läheb üle muldkana-

liks. Kui vesi paisu ees saavutab ähvardava taseme, lülitatakse sisse suurvee läbilaske päisehitus. See juhib paisu juurest kõrvale üleliigse vee ja viib selle hulga maad allpool jõesängi.

Võimsale veesurvele peab suutma vastu pidada ka pais ise.

Salgiri oru kõige kitsamas osas, kus tema kõrgete ja järskude kallaste vahe on veidi üle poole kilomeetri, ulatub ühelt kaldalt teisele massiivne paisukeha: veerand kilomeetrit lai jalamil ja nelikümmend meetrit kõrge.

Viiekorruselise maja kõrgune kivist prisma toetab paisu. Prisma on kaetud aptski savi paksu kihiga ja vooderdatud veehoidla poolt küljest dioriidiga.

Mööda paisu kümne meetri laiust ülaosa kulgeb asfalteeritud maantee rinnatiste ja nägusate elektrilaternatega.

Salgiri teed sulgev pais moodustab enda ees kahekümne ühe ruutkilomeetrise pindalaga järve. See ulatub seitsme kilomeetri pikkuselt kuni Lozovojeni, mis jääb otse järve kaldale. Veehoidla sügavus paisu juures on kolmkümmend viis meetrit.

Järv kujundab ümber Salgiri oru. Tema kaldad kattuvad parkide ja aedadega. Roheluse keskele kerkivad pioneerilaagrid ja puhkekodude hooned. Simferoopoli järv muutub linlaste pühapäeva-puhkepaigaks. Ujulad, paadijaamad, staadionid ja spordiväljakud täituvad noortega. Ka kalapüügi harrastajad leiavad endale tegevust: veehoidlas hakatakse kasvatama kalu.

Järvest kaugemal, lähemal mägedele, tekivad suvitusasulad. Ehitajate töölisasula liitub linnaga, mis juba liigub talle vastu. Veehoidla piirkond muutub kõige ilusamaks ja hästikorrastatumaks eeslinnaks. Esimene trollibussiliin, mis järk-järgult hakkab asendama linna trammi, kulgeb vaksalist veehoidlani.

Tunnelit läbides peab jõgi tegema tööd. Ta hakkab ringi ajama turbiine hüdroelektrijaamas, mis asetseb põhja-veeläbilaske käigu lõpul. Vee abil toodetud elektrienergia hakkab reguleerima ka jaama enda tööd: sulgema ja avama kilpe, käitama mootoreid. Elektri abil hakatakse spetsiaalsest juhtimispuldist automaatselt reguleerima kõigi hüdrosõlme seadmete tööd. Nende teenindamiseks on vaja ainult mõnd inimest. Hüdrojaam valgustab tänavaid ja parke järve kaldal ning asulat.

Vesi suundub pärast tunneli läbimist linna. Ta täidab basseine, sätendab purskkaevude jugades, hakkab kastma skvääre ja lillepeenraid, pesema linnatänavaid. Kaheksa nägusalt kujundatud raudbetoonist seadeldist hoiavad jõge kinni linna piirides, muudavad ta veerikkaks kogu aasta vältel. Rahuliku kaskaadina läbib Salgir kogu Simferoopoli, seejärel aga kogub päisehitus suurema osa tema veest torudesse ja suunab põldudele. Üheksakümmend seitse kilomeetrit kulgeb jõgi mööda magistraalveejuhet, hargnedes seejärel kolmeks harukanaliks. Üks neist läheb piki Salgiri vasakut kallast, teine mööda paremat kallast, kolmas aga, möödunud Moskva—Simferoopoli automagistraalist, suundub Tubaiski orgu. Salgiri veed voolavad vastu Dnepri vetele ja elustavad neid Krimmi keskrajoone, kuhu Dnepr ei ulatu.

Niisutatav tsoon varustab Simferoopolit ja Krimmi lõunaranniku kuurorte külluses värske köögi- ja puuviljaga. Salgir, mis seni paiskas kasutult oma veed Sivašši, hakkab igal aastal niisutama kümmet tuhandet hektarit sovhoosi- ja kolhoosimaid Simferoopoli ja Oktjabrskoje rajoonis. Uued aiad, viinamarjaistandused, köögiviljaaiad ja eeterliku õli kultuuride istandused hakkavad kasvama neil maadel. Uued loomakarjad ilmuvad karjamaadele. Uue külluse toob Salgir inimestele.

Mägedesse ja mere äärde

Salgir
Zuja
Belogorsk
Starõi Krõm
Grusevka
SIMFEROOPOL
Vechoidla (ehitatav)
Lozovoje
Pionerskoje
Zaretšnoje
Karabi Jaila
Privetnoje
Novõi Svet
Sudak
Dobroje
Demerdži Jaila
Demerdži m.
1375
Morskoje
Perevalnoje
Tšatõr-Dagi m.
1525
Lutšistoje
Rõbatšje
Izobilnoje
Kutuzovka
Kats
Riiklik looduskaitse-ala
Alušta
Babugani Jaila
Kasteli m.
Uraga m.
Roman-Koši m.
1543
Belbek
Nikita Jaila
Medvedi m.
Aju-Dagi n.
Gurzuf
Ai-Petri Jaila
JALTA
MUST MERI
KRIMM
MÄED

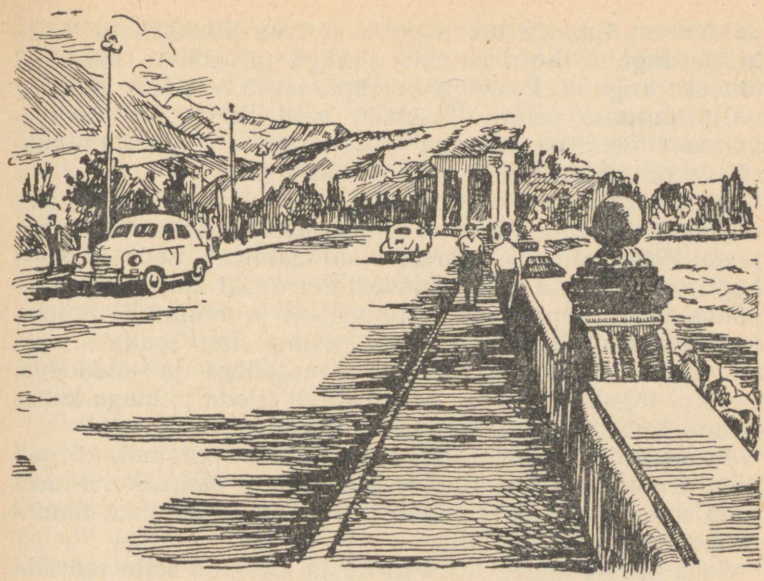

«Oivaline amet — olla inimene maa peal, kui palju näed imeilusat, kui piinavmagusalt erutub süda vaikses hardumuses ilu ees!»

A. M. Gorki

AUTOBUSSI AKNAST

Kerge pilvekesena, mis sirutub piki kagupoolset silmapiiri, ilmuvad Krimmi mäed reisija silmade ette juba peaaegu otse Sivaši väravaist alates. Kui matkaja suundub lõunasse, siis see roosa pilveke kasvab, tumeneb, omandab teravamad kontuurid ning muutub lõpuks Simferoopoli juures selgesti nähtavaks mäeahelikuks. Edelast kirdesse kulgeva tumesinise kivimüüri taha on loodus peitnud luuletajate poolt ülistatud lõunamaa — selle Krimmi osa, kuhu loodus on koondanud palju oma rikkusi. Peateele aga, mis viib sellele maale põhja poolt, on ta mägimüüri ette paigutanud vahitelgi — Telkmäe, Tšatõr-Dagi.

Tšatõr-Dag on Simferoopolis peaaegu igalt poolt nähtav. Ta näitab end linnale kord läbipaistev-helesinises kerges talvises taevas pimestavalt särava lumise tipuna, kord

palavusest tumeda taeva poole tõusva lillakashalli tulise hiiglarüngana, kord sompus ilmaga pilvedesse mässitud ähmase koguna. Peaaegu korrapärasena, otsekui peitliga väljaraiutuna, seisab Telkmäe veidi kergitatud parempoolse ülemise nurgaga tüvipüramiid lõunarannikule sõitva reisija ees, olles talle teenäitajaks.

Automagistraal Moskva—Simferoopol on ammu kaugelt üle astunud oma nime määratlevatest piiridest. Ta ei peatu Simferoopoli juures, vaid läbistab seda loodest kagusse. Ta möödub igivanadest Petrovski kaljudest, tänapäeva Simferoopoli uutest hoonetest ja veehoidla ehitustest, kus sünnib linna tulevik. Ning linn saadab kaua magistraali oma valgeseinaliste majadega ja aedadega, otsekui tahaks ta ka ise vaba asfaldi sileda pinnaga kaasa minna sinna, mägede salapärasesse sinasse.

Peaaegu kohe linna taga, magistraalist paremal, kõrgub lillepeenrast ümbritsetud kolmetahuline sambake. Murdjoon selle ühel küljel näitab trassi edasist suunda: Simferoopol — Alušta — Jalta.

Sada aastat tagasi raius kirka ja kangiga selle tee läbi metsikute mägede vene sõdur. Uus magistraal läheb peamiselt mööda seda vana teed.

Sujuvalt kulgeb ta algul mööda laiade madalavõitu küngaste nõlvu piki Salgiri orgu, korrates nende pehmeid rahulikke lookeid. Varakevadel — märtsis ja aprillis, kui päike veel ei kõrveta — kandub neilt küngastelt jahedust. Kullakarvalised adoonised, tumepunased metspeooniad ja metssalvei ultramariinsed vöödid muru roheluses

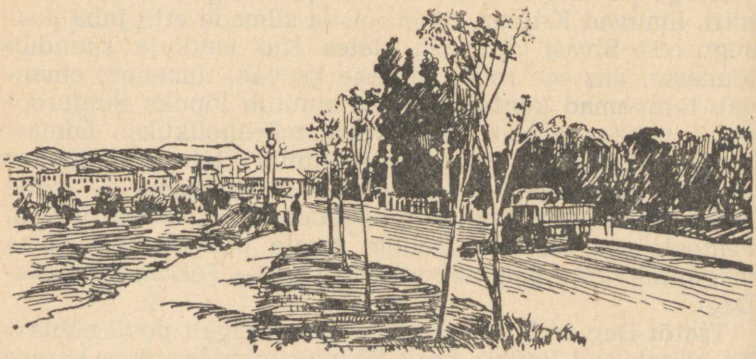

Alušta maantee Simferoopolist väljasõidul

annavad neile omapärase mustri, hiljem aga voogavad teeäärseil nõlvul moonide tulipunased lained. Oma tulise kumaga teatavad nad, et on saabumas suvi — aeg, mil eelmäestiku nõlvult kaob rohelus ja kõik, nii maa kui ka ärakuivanud rohi, muutub halliks nagu kivi, millest need künkad koosnevad. Ainult Salgiri orgu täitvad aiad püsivad hallis raamistuses haljana ja käharana. Nad ulatuvad piki orgu kaugele lõunasse, varjates silmade eest oma olemasolu allikat — Salgiri. Vaiksena ja peaaegu nähtamatuna voolab ta puude vahel, jaotatuna niisutusvagudega tuhandeteks ojakesteks, jootes puu- ja köögiviljaaedu. Vaid harva vilgub ta kusagil veel kasutuselevõtmata maalapil lagedal käänakul vaba voona, ja siis tunnetad tema jõudu.

Üksteise järel kerkivad aedade roheluses püramiidpaplite ridade vahel külad. Sisse- ja väljasõidu juures olevatel valgetel tahvlikestel vilksatavad: Lozovoje, Pionerskoje, Dobroje, Zaretšnoje — magistraali äärde tekkinud uute külade uued nimed. Mõned neist küladest on juba üksteisega liitunud ning tahvlikesed eri nimedega seisavad seetõttu päris tihedalt kõrvuti.

Kõik on siin uus: puhtad, klaasitud terrassidega majad, mille suured aknad vaatavad tee poole, noored õuna-, kirsi- ja aprikoosipuud, mis kasvavad majade kõrval uudismaakruntidel, mida on esimest korda puudutanud labidas ja ader. Ka inimesed on siin uued — ümberasujad, kes on sõitnud siia, Salgiri orgu, meie maa mitmesugustest nurkadest elu uut moodi korraldama.

Inimesed rajavad aedu tuleviku jaoks, oma lastele. Ka noored viljapuud ümberasunute majade juures kõnelevad kõige veenvamalt sellest, et uued Krimmi elanikud on siia asunud lõplikult, alatiseks. Kõige selle uue — majade, tänavate, külade, aedade — tihedusse kaovad hoopis küünidena pikad ja kitsad endisaegsed majad, mis on süngelt teest eemale pöördunud.

Org muutub kitsamaks. Teda laia poolrõngana ümbritsevad mäed nihkuvad ligemale, saadavad temasse eelmäestiku järske harju, mis on kaetud madala roomava võsaga. Ikka sagedamini näeb villasarnases metsakattes punakaid ja halle kaljujärsakuid. Korrapärasena ja ülevana valitseb nende üle Tšatõr-Dag.

Perevalnoje on viimane küla siinpool mägesid. Maantee kulgeb nagu sügavas rohelises kaevikus. Paremalt poolt

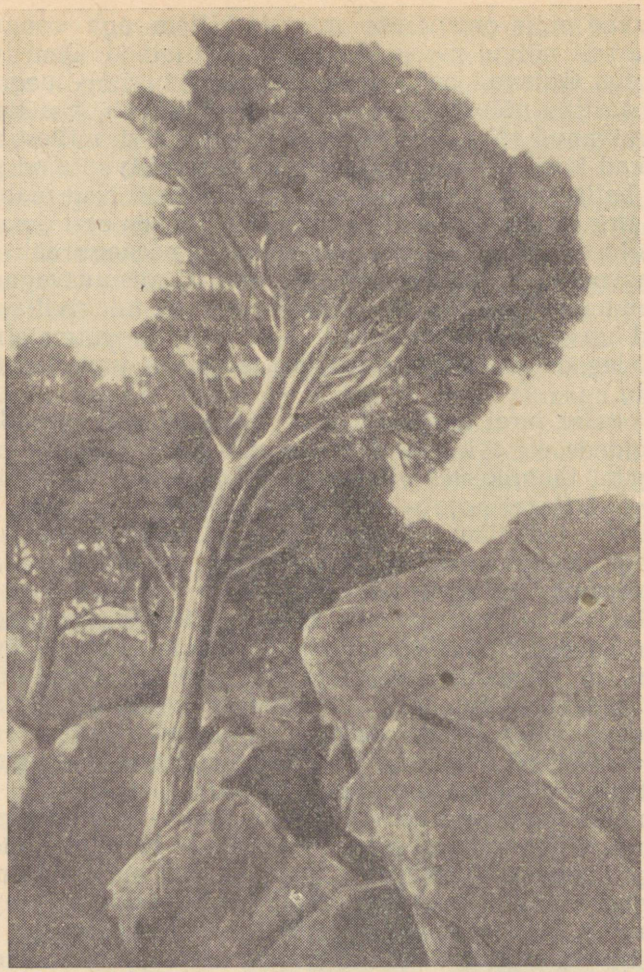

Männid mägedes

lähenevate mägede poolt kokku surutud aiad liginevad teele, vasakul seisavad rohelise müürina püramiidpaplid, mis varjavad aedu kirdetuulte eest.

Küla lähikonnas algab üleminek Krimmi mägede esimesest, kõige kõrgemast ahelikust. Mäed on juba siinsamas, kuid neid ei ole seni veel näha. Neid varjavad

Mets mäenõlval

metsarikkad nõlvakud, millest tee on läbi raiutud. Taevas ja roheline tihnik ümberringi on kõik, mida näed Perevalnojest edasi sõites.

Peatselt hakkab paremal paistma Tšatõr-Dag. Nüüd ei ole see enam taeva taustale joonestuv püramiid, vaid võimas ja omapärane hiiglane. Tohutud hallid massid ripuvad haigutavate kuristike kohal. Kivised rusukalded on tema nõlvadele moodustanud sügavaid kurde. Kuni suveni valendab neis hiline lumi, meenutades neid päevi, mil vana Tšatõr-Dag on peaaegu ligipääsmatu. Kuus kuud aastas on tema tipud lume kütkeis ning ainult laviinide mürin ja keerlev lumetolm häirivad nende liikumatust ja täielikku vaikust.

Siit, ida poolt, ei saa Tšatõr-Dagi kaljusid otsejoones vallutada ka suvel. Otseteed tema tippudele tungida ei ole võimalik. Tuleb käia pikka ringteed mööda mägiradasid. Ei suuda neid tippe vallutada ka tema nõlvadel roomav mets, mis jääb peatuma ülemiste astangute järskude, peaaegu püstloodis seinte ees. Ainult männid, kõige vastupidavamad alpinistid, ründavad neid samm-sammult, haarates kinni igast lõhest paljastes kaljudes. Ja kuidagi ela-

vad nad neis lõhedes, kuristiku kohal rippudes, teadmata kust leides endale toitu ja vett, teadmata kuidas vastu pidades marulistele mägituultele.

Kitsas org lookleb Tšatõr-Dagi jalamil, viib sügavale mägedesse, muutub ahtaks kuristikuks. Selles voolav mäestikujõeke kord vilgub, kord peidab end jälle põõsaste padrikusse. See on Salgiri lisajõgi Angara, tagasihoidlik jõeke, mida suvel on hõlpus koolmeid kaudu ületada, Ida-Siberi võimsa, veerikka ja kuulsa jõe nimekaim. Kuid see nimi ei tundu liiga pretensioonikana, kui pidada silmas, et just see jõeke saagis paljude sajandite jooksul Tšatõr-Dagi kivisesse kantsi lõhe, mis eraldas mäe naabruses asetsevast Demerdži Jailast. Niisiis oli ka temal vägilase jõud. Selle jõe järgi saigi oma nime Angara mäekuru, mille kaudu juba ammust ajast läheb üks lõunarannikule viivaid teid.

Maantee hakkab tõusma mäekurule ja jõgi jääb alla, kuristiku põhja. Nüüd on ta täiesti peitunud puude alla, mis katavad nõlvu nii tihedalt, et nähtavad on vaid nende ladvad, mis paistavad ülalt vaadates paksu põõsastikuna. Ainult hilissügisel ja talvel, kui lehed langevad, võib läbi kõrgete saledate puutüvede võrgu näha nii jõge kui ka kuristiku tõelist sügavust.

Maantee looked on üha järsemad ja sagedamad. Mäed ahistavad teda mõlemalt poolt ja kokkusurutud spiraalvedruna püüab ta leida pääsu ülespoole, avarusse. Undab autobussi mootor, juhi näoilme on keskendunud. Uskumatuna tunduva osavusega teeb raske masin kuristiku serval lookleval kitsal asfaltlindil keerukaid spiraale. Reisijad paiskuvad tsentrifugaaltungi mõjul kord ühele, kord teisele poole. Kiirelt, peaaegu täisringe tehes, kanduvad kurvidel mööda mäed, puud ja nende kohal olev taevas. Reis sarnaneb meresõiduga tormi ajal.

Kurvidel ilmuvad ootamatult nähtavale ja kihutavad üha suureneva mürinaga mööda vastutulevad mahukad ja rasked autobussid, sõiduautod, veoautod, mootorrattad.

Magistraal — üks Krimmi suurepäraseid autoteid, mis ühendab üksteisega poolsaare kaugemaid nurki, elab kogu ööpäeva jooksul. Hoolitsus teede eest, selle eest, et oleks võimalik sõita kiiresti, mugavalt ja ohutult, avaldub siin igal sammul.

Seda on tunda auto sujuvas sõidus siledal asfaldil, mis katab nüüd rangel, täpselt ettenähtud mõõdul kõiki

Krimmi tähtsamaid teid ja kindlustab seega igal ajal täiesti ohutu sõidu mööda kõige ohtlikumaid mäejärsakuid. Valgete betoontulbakeste tihedad read tähistavad tee piire, mille taga haigutab kuristik. Öösiti signaliseerivad tulbakesed tulukeste ahelaga, mis süttib neil autotulede vastupeegeldusest. Samasugused valgussignaalid teatavad järskudest kurvidest ja ristteedest. Ohtlikud teeosad kuristike servadel on kaitstud pideva massiivse kivimüürikesega.

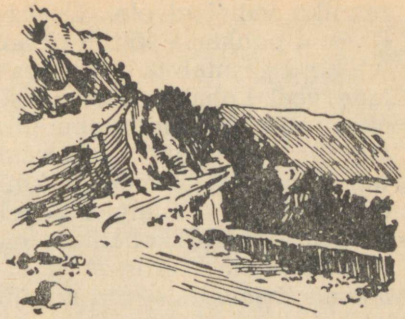

Mägitee

Teid õgvendatakse ja seatakse ümber. Mäed, mis suruvad neid otse kuristike servale, peavad taanduma ja andma aset asfaldile. Siin ja seal näed kord äralõigatud mäenukki, kord täisaetud nõgu, ja tee, mis veel hiljuti lookles silmusena nende ümber, kulgeb nüüd otse. Räägitakse, et Simferoopoli ja Jalta vahelisel teel oli üle kahe tuhande järsu kurvi. Nüüd on neid palju vähem. Jalta on mitme kilomeetri võrra oblastikeskusele lähenenud ja teda lähendatakse veelgi: Krimmi mägiteede õgvendamine käib täie hooga.

Reisides Krimmis ei saa tänutundeta mõelda mägiteede tähtsaimale vaevanägijale — Krimmi autojuhile.

Kunagi oli ta kuulus kui tulipea, hulljulge «ajaja», kes metsiku uljusega kihutab mööda ohtlikke teid. Ja paljudki, enne kui söandasid istuda bussi või autosse, heitsid kartliku pilgu autojuhile, et veenduda, kas ta ei näi liiga hulljulgena.

See kuulsus on ammu oma aja ära elanud. Terve armee esmaklassilisi autojuhte sõidab Krimmi teedel. Just nimelt esmaklassilisi, sest ainult kõrgeima kvalifikatsiooniga juhid saavad loa mägiteedel sõitmiseks.

Krimmi autojuht teeb hiiglasuurt ja vastutusrikast tööd. Krimmi lõunarannikul puhkab ja ravib end nüüd igal aastal ligi pool miljonit inimest. Igaüht neist sõidutab Krimmi autojuht vähemalt kaks korda — sinna ja tagasi, sest teisi teid peale autotee Simferoopoli ja Krimmi lõuna-

ranniku vahel ei ole. Lisaks sellele käib peaaegu iga Krimmi puhkama sõitnu ekskursioonidel ja automatkadel. Iga kord kasutab ta seejuures autojuhi teeneid. Kui arvestada veel kohalike elanike sõite mööda oblastit ja asjaõiendusteks Krimmi saabunute sõite, siis selgub, et Krimmi autojuht teenindab igal aastal rohkem kui miljonit reisijat. Aga veosed? Peaaegu kõike, mis läheb Krimmi ehitamiseks, heakorrastamiseks, selleks, et hästi toita kuurortides viibijaid ja kohalikke elanikke, kõike, mida toodab ja saadab oma piiridest välja Krimm — seda kõike veab mööda Krimmi siseteid autojuht.

Oma kitsas, suvepäikese palavusest hõõguvas kabiinis, kuumust ja bensiinilõhna õhkuva mootori juures sõidab ta tervete päevade kaupa mööda teid, mis väsitavad harjumata reisija juba esimese tunniga. Ta vastutab iga inimese eest, keda ta sõidutab päevast päeva, vastutab masina vigastamatuse ja korrasoleku eest.

Olles seltsiv, igapäevases elus sageli lõbus naljahammas, sünnib ta ümber masina rooli taha istudes. Kulmud tõmbuvad kortsu. Suu ümber ilmuvad teravad jooned. Nüüd näeb ja tunnetab ta ainult lõputute kurvidena vastu sööstvat teed, vastutulevat autodevoolu ning omaenda masinat — kuulekat ja täpset tema kätes. Virtuoosliku kunstnikuna dirigeerib ta oma paljutonnilist veoautot või kogukat bussi, mis järgib täpselt iga tema käeliigutust.

Bussist mööda kihutavatel veoautodel vilksatavad vahetevahel pealkirjad: «150 000...», «300 000...», «500 000 kilomeetrit ilma kapitaalremondita». Üle kuuesaja Krimmi autotrusti autojuhi võttis endale kohustuse saavutada sääraseid läbisõite. Need kohustused kõnelevad paljustki, eelkõige aga Krimmi autojuhi uuest suhtumisest oma töösse.

Üks Krimmi parimaid autojuhte on Valentin Lavrovitš Savkin.

Kui ta novembris 1945 naasis rindelt koju, Feodossiasse, anti talle autobuss «ZIS-5», mis oli läbi teinud avarii. Kuueaastase teenistusaja vältel sõitis see autobuss Savkini käes numbri «28—60» all Krimmi teedel kolmsada kolmkümmend tuhat kilomeetrit ega olnud selle aja vältel kordagi kapitaalremondis. Autobuss ületas talle ette nähtud kapitaalremondi tähtaja neljakordselt. Savkin avastas seninägematuid võimalusi bussi kasutamiseks. Auto ekspluatatsioonimeetodite põhjaliku täiustamise

Rühm Krimmi autojuhte õnnitleb Stalini preemia laureaati V. L. Savkinit, kes sõitis 500 000 kilomeetrit ilma kapitaalremondita

eest anti V. L. Savkinile 1951. aastal NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt Stalini preemia.

Autobuss «28-60» teenib ka praegu oma juhti ustavalt ja truult. Ta on läbi sõitnud juba üle poole miljoni kilomeetri, tee, mis ulatuks mööda ekvaatorit kaksteist korda ümber maakera! Üldine kokkuhoid, mille kuulus bussijuht andis riigile selle aja jooksul, ületab veerand miljonit rubla.

V. L. Savkini eeskuju järgivad, temalt õpivad mitte ainuüksi Krimmi autojuhid. Kõigist meie maa nurkadest kirjutavad talle autojuhid, mehaanikud, insener-tehnilised ja teaduslikud töötajad. Nad paluvad jagada kogemusi, anda nõu, konsulteerida.

Viimane roolipööre ja autobuss veereb lahtisele platsile. Mäekuru on tee kõrgeim punkt, millele järgneb laskumine mere poole.

Väike puhkus, et veidi sirutada liikmeid, sisse hingata mägede ja metsade imepäraselt kerget ja puhast õhku. Tšatõr-Dagi paljad tipud on siin tajutavamad ja kättesaadavamad: nad on juba üsna lähedal. Vastasküljel kõrgub itta kaduv mäeahelik — Demerdži Jaila.

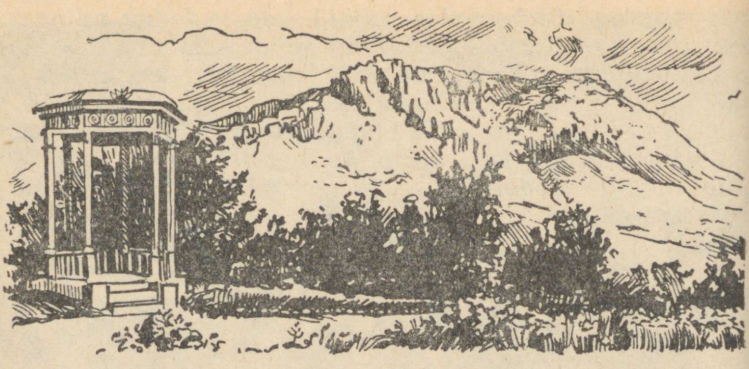

Vaade Demerdžile

Algab laskumine. Maantee läheb alla hiiglaslike astmetena. Ühelt esimeselt astmelt avaneb vaade Katariina mäele ehk Demerdžile. Gigantne paljas kalju, üks efektseim ja omapäraseim Krimmi mägedest, paistab siit üleni, alates rohelisse orgu toetuvast jalamist kuni sakiliste, läbipaistvas sinas kümblevate kaljurüngasteni. Rohekad ja kullakasroosad, suitshallid ja peaaegu mustad toonid kord katavad teda, kord kaovad fantastiliste kivisammaste ja tippude, järsakute ja kuristike kuhjatistesse.

Mägi vilksatab otsekui kaleidoskoobis kord autobussist paremal, kord vasakul, kord ees, sest buss joonistab oma keerukaid kõveraid uuesti looklema hakanud maanteel. Üks tipu lähedal olevatest kummalistest kaljudest meenutab mõnest kohast vaadates naise kuju. «Katariina büstiks» nimetatuna andis ta nime kogu mäele.

Demerdži lõunajalamil on kaljutükkide kuhjatis — maalihe, mis toimus võrdlemisi hiljuti — 1894. aastal. Mäest alla veerevad kivid hävitasid osa jalamil asuvast külast. See viidi hiljem üle ohutumasse paika.

Mõne kilomeetri kaugusel mäekurust äratab üldist tähelepanu Kutuzovi purskkaev, mis ehitati kohale, kus lahingus türklastega sai haavata M. I. Kutuzov. Väikesel puudest varjatud ja lillepeenardega ilustatud terrassil purskab kiviseinast mägiallika joake. Väejuhi bareljeef ja mälestustahvlid meenutavad sellel paigal toimunud sündmusi.

See oli samal aastal, kui Venemaa ja Türgi kirjutasid alla Kjutšuk-Kainardži lepingule, mis kehtestas ametlikult

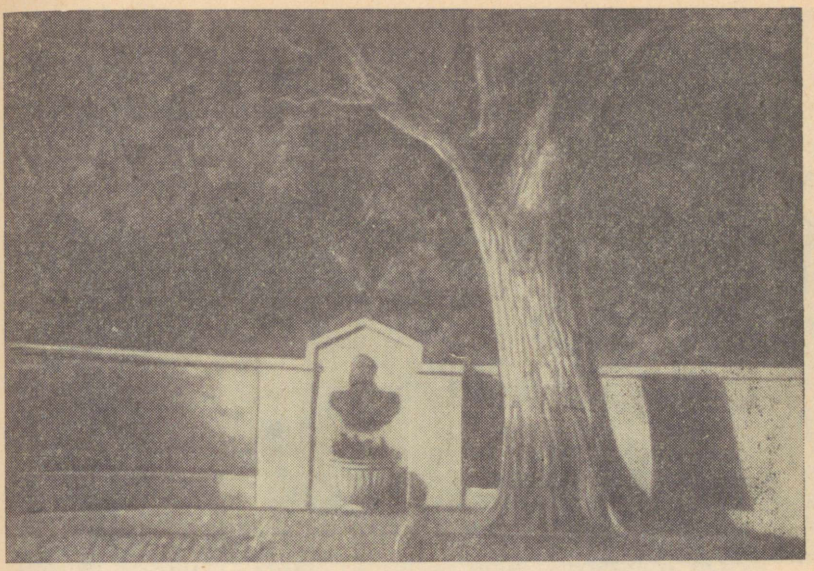

Kutuzovi purskkaev Alušta lähedal

nende vahel rahu. Kuid mitteametlikult jätkas Türgi Krimmis intriige ja reeturlikke rünnakuid. 1774. aasta suvel saabus Krimmi rannikule Türgi eskaader. Janitšaride salgad maabusid ja ründasid väikesearvulisi Vene rannakaitsegarnisone. Aluštas panid janitšaride ja tatarlaste ratsaväelaviinile vastu sada viiskümmend garnisoni jäägrit. Kuus tundi võitlesid nad. Üle mäekuru ruttas garnisonile appi abivägi noore alampolkovniku M. I. Kutuzovi juhtimisel. Šumõ (nüüdse Kutuzovka) küla lähedal järsul käänakul tabas vaenlase kuul Kutuzovit meelekohta ja lendas välja parema silma juurest. Šumõ juures puhkenud lahingus Türgi dessant purustati ja paisati merre.

Ühel käänakul Kutuzovi purskkaevu taga avaneb ootamatult meri. Selgena ja ääretuna tõrjub ta oma sädeleva, taevakaugustesse kaduva avarusega kohe kõrvale kõik muu. Alles siis, kui oled veidi kohanenud tema pimestava, juubeldava iluga, hakkad märkama muud.

Siis näed, kuidas mäed taganedes ja kõrvale astudes annavad teed merele. Seljataha jääb sünge Tšatõr-Dag.

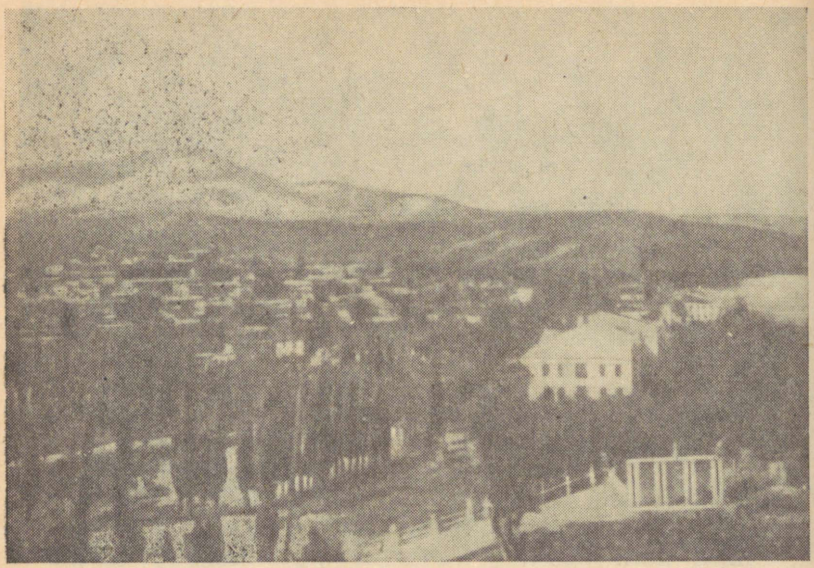

Alušta üldvaade

Temast läänes laskuvad mere poole laia poolrõngana Babugani Jaila, Tšamnõ-Buruni ja Uraga metsased tipud ning otse mere ääres on näha Kasteli mäe miniatuurne kuppel. Laiali nihkudes moodustavad mäed laialdase Alušta oru, mis sujuvalt valgub mere avaruste poole. Seal, kus oru roheline äär lõikub mere sinasse, joonistub rannikule majade valge muster — Alušta.

«Ei ole midagi ilusamat Alušta orust,» kinnitas üks Prantsuse kodanliku revolutsiooni tegelasi, Gilbert Romme, kes reisis Krimmis XVIII sajandil. Org on tõepoolest väga kaunis. Kaunid on tema künkad heina heledas roheluses, mida nõgudes palistab tihe põõsastik. Kaunid on viinamäed, kus järskudel kildanõlvadel ronivad spaleeride[1] traate pidi üles viinapuud, mille peenikesed väädid jõuavad vaevu kanda raskeid kobaraid. Kaunid on viljapuuaiad täis tihkeid, mahlast pungil pirne, mis on oru eriliseks uhkuseks, täis aromaatseid ploome ja aprikoose, persikuid ja magusaid mandleid.

[1] Spaleer — eriline võrestik viinapuu toetamiseks. *Tõlk.*

Nähtavale ilmuvad teravatipulised küpressid — inimelamute lahutamatud kaaslased kogu Krimmi lõunarannikul. Maantee teeb viimase käänaku, kulgeb siis vähe aega sirget mööda, sukeldub hiiglaslike plataanide varju ning jõuab Alušta aedadest ja majadest ahistatuna otse mere äärde.

ALUŠTA ORUS

Must meri. «See elas oma avarat elu, täis võimast liikumist. Lainekarjad veeresid mühinal kaldale ja purunesid liival, liiv sihises tasa, endasse vett imedes. Valgeid lakkasid lehvitades sööstsid eellained rinnaga mürinal vastu kallast ja taandusid sealt tagasilööduina, kuid kohtasid samas teisi, kes tulid neid toetama. Üksteist tugevasti kaisutades veeresid nad vahus ja pritsmeis uuesti kaldale ja peksid seda, püüdes laiendada oma elupiire. Taevarannalt kuni kaldani, mere kogu ulatuses, sündisid need nõtked ja tugevad lained ning liikusid lakkamatult kalda poole, liikusid tiheda massina, ühise eesmärgiga tugevasti üksteisega seotud... Päike valgustas ikka heledamalt nende harju, kaugeil silmapiiriäärseil laineil paistsid need veripunastena. Ükski piisk ei kadunud jäljetult selles veemassi titaanlikus liikumises, mida näis hingestavat mingi teadlik eesmärk — mille ta nüüd kohe saavutab nende laiade rütmiliste löökidega. Oli võluv esilainete kaunis vaprus, kui nad uljalt kargasid vaikivale kaldale, ja oli hea vaadata, kuidas meri, kogu võimas, päikesevalgusest juba kõigis vikerkaarevärvides särav meri, täis oma ilu ja jõu teadvust, rahulikult ning üksmeelselt neile järgneb...»

Kes mõttes ei kanduks neid haruldaselt poeetilisi ja tabavaid Gorki ridu lugedes mere rannale, kes, isegi kunagi merd nägemata, ei tunnetaks seejuures tema mehist ja ammendamatut ilu?

Ja nüüd on ta siinsamas, otse jalgade ees, seesama Gorki poolt kirjeldatud Krimmi meri, elav, tõeline... Kristallselge on tema vesi praegu, suvehommikul, vaevalt loksub ta kerge lainetusega vastu puhtakspestud ja siledakslihvitud rannakive. Missugune nauding on sukelduda tema elastsesse, jahedasse sügavusse ja siis ujuda, ujuda vastu ääretule päikeselisele avarusele!

Meri on Alušta, piki randa laiali pillatud väikese mereäärse linnakese suurimaks vaatamisväärsuseks. Lainete

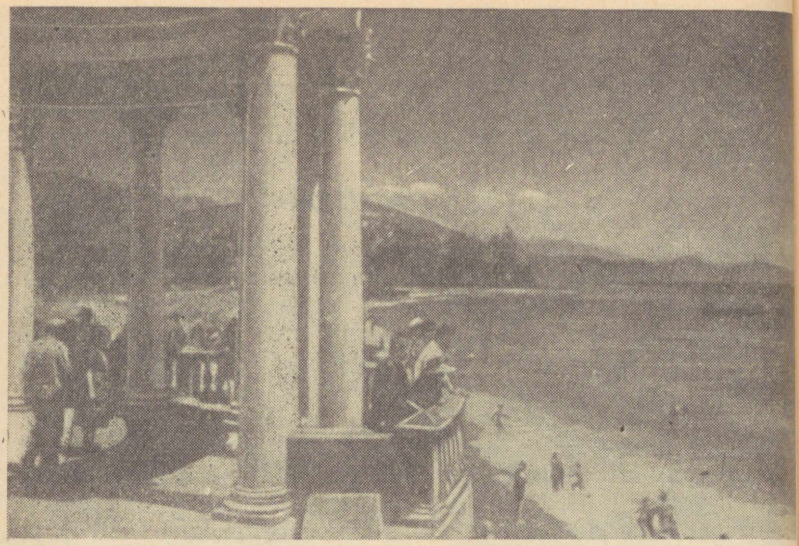

Nurgake Alušta mererannast

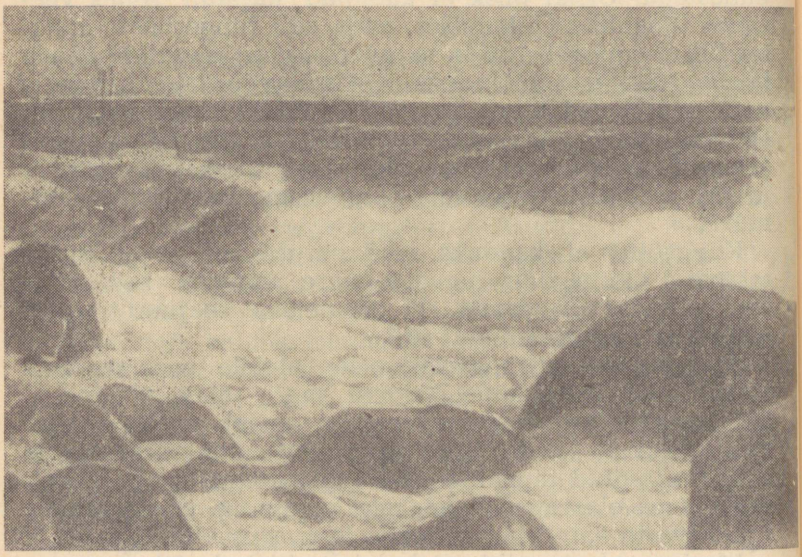

Murdlainetus Krimmi rannikul

loksumine siinsamas, päris lähedal, mere soolakas niiske hingus, tema kõikjalt nähtav avarus annab Aluštale erilise võlu. Siin on üks Krimmi parimaid supelrandu ning meri ise on soe, meelitav. Supelda saab mõnel aastal kuni novembri keskpaigani. Muide, Alušta võib mitte ainult raviplaaži, vaid ka üldsupelranna heakorrastuse poolest olla eeskujuks paljudele teistele Krimmi kuurordilinnadele.

Maaliline on ka mägede avarus. Mäed on siit kaugel, nende jalamile on seitse-kaheksa kilomeetrit. Rannikust taandunud, on nad tervikuna, jalamist tipuni nähtavad, igaüks oma ainulaadses omapäras. Põhja pool aga kõrgub Alušta kohal iidne Tšatõr-Dag. Üksik ja sünge, otsekui õlgadeni metsade aukliku rüüsse mässitud, kerkib ta iidsest ajast üle kõigi teiste, teda läänest ja idast piiravate mägede.

Kaks kuru eraldavad teda mäeahelikust: Angara ida poolt ja Kebit lääne poolt. Kaks jõeorgu, mida lahutab madalavõitu kõrgendik, laskuvad kurudelt alla mere äärde, moodustades üheskoos laialdase Alušta oru.

Mäekurud ja neid jätkavad sügavad orud on koridorideks, mille kaudu stepiõhk tungib mere äärde, mereõhk aga steppi, tekitades alatist tõmbetuult. Suvel on see mõnus: siin on jahedam kui näiteks Jaltas; talvel aga on siin tunduvalt külmem kui lõunarannikul, kuid soojem kui idarannikul.

Päikest on Aluštas kaks korda rohkem kui Moskvas. Paljude aastate andmeil on siin pilviseid ilmu aastas kõigest nelikümmend seitse päeva.

Meri, päike ning mäed meelitavad Aluštasse tuhandeid inimesi. Siia sõidetakse puhkama ja end ravima igast meie maa nurgast. Alušta on esimene kuurort, mis avab piki kogu lõunarannikut kulgeva pika puhkekodude ja sanatooriumide aheliku.

Alušta on ka omapärane ühepäevakuurort Krimmi töötajaile. Simferoopolist Aluštasse on vaid poolteise tunni tee. Suvisel pühapäevahommikul kihutavad siia Simferoopoli maanteed mööda reas bussid ja autod täis lõbusaid piduriideis inimesi. Siinse kauni traditsiooni kohaselt sõidavad Simferoopoli, lähedaste steppide ja eelmägede elanikud organiseeritud kollektiividena mere äärde puhkama. Nad täidavad avarad Alušta supelrannad, teevad jalutuskäike mägedesse ja metsadesse. Õhtul liigub sõi-

dukite vool vastupidises suunas. Inimesed saabuvad koju tagasi puhanuina, olles nautinud külluses päikest ja õhku, värskeina meresuplusest, tuues endaga kaasa selle meie maa imepärase nurgakese meeltülendavat ilu.

Alušta on vana linn. Juba iidsetel aegadel, poolteist tuhat aastat tagasi, tekkis siia, merest põhja poole viivate teede äärde, Alustoni kindlus. Kuni praeguse ajani kõrgub künkal keset linna pooleldi varemeis ümmargune torn. See on tunnistaja nendest aegadest, mil rannikul peremehetsesid geenualased. Alušta valvas tol ajal poolsaarele viivaid teid ning tegeles tasapisi kauplemisega. Siis hakkas ta kiratsema ning möödunud sajandil oli temas ainult kolmkümmend seitse maja. XX sajandist alates aga loetakse teda linnaks, kuigi sajandi algul ei olnud tema ilmes ega elu-olus midagi linnalikku.

Alles nüüd on Alušta leidnud oma kutsumuse. Aasta-aastalt ta aina kasvab ja muutub kaunimaks. Sõites Aluštasse kas või igal aastal, leiad sealt tingimata midagi uut, mis on talve jooksul loodud puhkajate saabumise ajaks, nende heaoluks, nende puhkuseks.

Meenub, et veel võrdlemisi hiljuti, 1927. aastal, kirjutati Alušta kohta: «Õigupoolest ei ole Aluštas kohta jalutamiseks. On väheldane tolmune sadamakai, rannaäärne Stahhejevi tänav ja puiestee, mereäärne tee ja Rabotši Ugolok[1]. Hiljuti mere äärde istutatud linnapark on väike ja alles lapseeas. Kõik need kohad pakuvad vähe varju ja on tolmused.»

Lai rannapuiestee, milleks nüüd läheb üle Simferoopoli maantee, pöördub mere ääres järsult paremale ja viib edasi piki linna. Nägus skväär terrassidega, kust avaneb vaade merele, sileda asfaldiga kaetud maantee ja kõnniteed, mis kulgevad otse mööda mere äärt ja on sellest eraldatud vaid nägusa kivirinnatisega, varjulised, päikese eest kaitsvad alleed — nii näeb nüüd välja Alušta rand. Seal on linna keskus — kõige armastatum puhkepaik. Ilma selleta ei ole linn praegu mõeldav.

Vähe varju pakkuvate ja tolmuste paikade hulka oli arvatud ka Rabotši Ugolok. Külastagem seda.

Linna lõpul, seal, kus maantee Jaltasse suundudes teeb järsu käänaku mägedesse, pöördub tema teine haru veelgi lähemale merele ning jõuab välja rannale, mis peaaegu

[1] Rabotši Ugolok — vene keeles «tööliste nurgake». *Toim.*

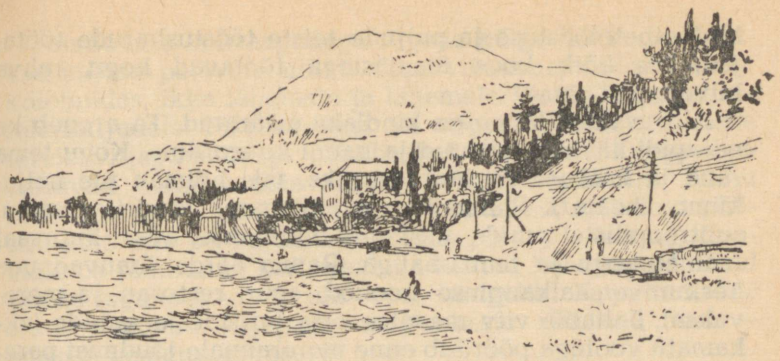

Rabotši Ugolok Alušta juures

püstloodis langeb vee suunas. Ahistatuna merest ja pealetungivast kivisest nõlvakust, tungib ta edasi peaaegu otse lainete kohal.

Kuid eespool vilgub rohelus. Mägesid eemale tõrjudes tungib see ettepoole, mere suunas, ja mäed jäävad tagaplaanile. Avaneb väike õdus org, mis liibub läänes Kasteli mäe jalamile, põhjas aga tõuseb kurdudena Uraga karuste nõlvade poole.

Sanatooriumipaleede lumivalged hooned on sukeldunud rohelusse, mis valgub nõlvadelt alla, mererannale. Ainult maanteelint eraldab neid avarast puhtast supelrannast. Oma valgeid linaseid tiibu laotades seisavad piki supelranda päikesevarjud, kutsudes oma jahedasse villu.

Selline on tänapäeval Rabotši Ugolok, kus kõik teenib töörahva puhkuse ja tervise huve.

Selle nime sai ta pärast revolutsiooni. Kunagi oli siin, tühjadel rohelistel nõlvadel, kaks-kolm professorite erasuvilat ja orgu hakati kutsuma Professorski Ugolokiks[1]. Olles võimu enda kätte võtnud, hakkasid töölised seda ümber korraldama. Kahe-kolme professori asemel puhkavad ja ravivad end nüüd siin igal aastal sajad teadlased. Nende jaoks on loodud eri sanatoorium «Professorski Ugolok», mis vaevalt paistab välja pargi rohelusest. Teadlaste jaoks on lahti ka kõik teised Alušta raviasutused, kuhu ühes nendega sõidavad puhkama lennuki-, metsa-,

[1] Professorski Ugolok — vene keeles «professorite nurgake». *Toim.*

toiduainetetööstuse ja paljude teiste tööstusharude töötajad, kes kõik koos teadlastega töötavad kogu rahva hüvanguks.

Alušta tulevikutee on kindlaks määratud. Ta areneb ka edaspidi hästikorrastatud ja kauni kuurordina. Kogu tema rand ja keskosa muutub pargiks, mis hõlmab üle neljakümne hektari. Plataanide ja liibanoni seedrite varju, subtroopiliste puude keskele ehitatakse avar kuursaal raamatukogu ja teatrisaaliga. Ranna äärde ilmuvad uue keskuniversaalkaupluse hooned, suur restoran ja merevaksal. Jaltasse viiv maantee oma busside ja autode lakkamatu vooluga pöördub enne mererannale jõudmist paremale, Jalta suunas, ja rand muutub vaikseks, mugavaks puhke- ja jalutuspaigaks. Vanast ajast alles jäänud kohmakate, lamedakatuseliste hoonete asemele ehitatakse uued nägusad kahekorruselised majad.

Alušta alatiste elanike arv kasvab kaks ja pool korda. Hoopis rohkem inimesi hakkab siia sõitma puhkusele ja ravile. Mindalnaja metsatukas avatakse uus sanatoorium, olemasolevaid laiendatakse ja korrastatakse. Uue, avara hoone saavad turistid, kes sõidavad siia tuhandetena proovima oma osavust ja vastupidavust Tšatõr-Dagi ja Demerdži kiviseil nõlvul. Maalilises, praegu vaikses orus, mis ulatub Aluštast itta, Sudaki maantee poole, hakkavad puhuma pioneeride sarved, helisema lastehääled. Org antakse laste valdusse. Kogu Nõukogude Liidust hakkab siia sõitma lapsi suveks pioneerilaagrisse.

Mägede nõlvadele, mis hõivavad poolt horisonti, on valgete helmeste peotäitena laiali pillatud kolhoosikülad: Izobilnoje ja Kutuzovka Tšatõr-Dagi jalamil, Lutšistoje Demerdži kivitornide juures.

Kui vaadata Izobilnojet alt, Aluštast, siis näib, et see kaob hoopis ära hiiglaslike kivikurdude vahele, mis laskuvad Tšatõr-Dagilt mere poole. Kuhu mahub seal küll kolhoosi majapidamine? Et saada ettekujutust sellest, kuidas Izobilnojes elatakse, selleks tuleb tõusta mäenõlvadele ning seal ronida või ratsahobusel ringi sõita.

Kõrb kolhoosihobune ronib laudjat pingutades harjunult mööda kiviseid mägiradu, laseb kerget traavi suhteliselt tasastel, küngaste vahel looklevatel teedel, poeb läbi puude vahelt ja need silitavad okstega tema higist tumenenud külgi. Hobune töötab kohusetruult terve päeva, kuid kolhoosi maadel ei ole lõppu.

Painduvate köitraagudega tugede külge haakudes ronivad mööda palavaid nõlvu üles viinamarjapõõsad, rivis, kolonnides, ikka lähemale ja lähemale Tšatõr-Dagi paljastele kaljudele. Piki orukesi ja nõgusid tõusevad neile järele viljapuuaiad ja pähklisalud. Roheliste kangastena laotuvad hallidel mäeveerudel tubakaistandused. Palju ruumi on neile juba loovutanud okkalised, metsikud põõsastikud, mis on sajandeid nõlvul peremehetsenud, koomale on tõmbunud kivirusudega kaetud kõnnumaad. Kuid nende taganemine ei ole veel kaugeltki lõppenud. Tee ääres vilguvad viljapuukooli puukeste rõõmsad read — edasise pealetungi reserv.

Üsna Tšatõr-Dagi kantside juures jahedas, heledas sinas laiuvad metsad; need on laialdased, varjurikkad ja tihedad. Kohisegu nad, need inimese ustavad sõbrad, tema abilised maa ümberkujundamisel. Kuid miks ei võiks nad saada veelgi täisväärtuslikemaks abilisteks?

Metspirnipuudel, mis kasvavad metsas tervete padrikutena, valmivad siin ja seal hapude metspirnide asemel «düšessid» ja «võipirnid». Need on kolhoosi mets-aiad. Metspirnipuudele kultuursorte pookides saavad inimesed metsast õrnu lõunamaisi puuviljasorte.

Tšatõr-Dagi nõlvadel müürisevad traktorid, urisevad tigedalt buldooserid, mis tasandavad ülearuseid künkaid ja parandavad looduslikku reljeefi.

Aedades, viinamarjaistandustes, mis ulatuvad inimesel üle pea, ja neile kasvu poolest järele jõudvate takjataoliste tubakate vahel vilguvad naiste valged pearätid, kuuldub hääli. Voolav, laulev ukraina keel vaheldub gorkilastele omase «o»-tähe rõhutamisega.

Samal aastal, kui võidusaluut kuulutas kogu meie maale rahu, astusid veoautodest tolmuseile mahajäetud külatänavaile Tšatõr-Dagi jalamil esimesed ümberasujad — kolhoosnikud Gorki oblastist ja Kubanimaalt. Nad laadisid maha varanduse ja hakkasid end sisse seadma. Kõik oli siin harjumatuse tõttu kummaline: nii looklevad, justkui kogemata kaljude vahele ära eksinud teed, mis tõid neid siia, vaiksesse ja mahajäetud mäestikunurka, nii maapind, mis sugugi ei sarnanenud ei Kubanimaa rammusa mustmullaga ega Gorki leetmullaga, nii ka mittevenepärane külanimi — Korbeklõ. Kuid pikaks järelemõtlemiseks ei olnud aega, maa ootas.

Küla, milles tuli nüüd elada neil ja nende lastel, nimetati paljutõotavalt Izobilnojeks[1].

Kuid küllus oli veel kaugel. Siin-seal nõlvadel lapikestena paistvad armetud, kuivamas olevad aiad ja viinamarjaväljad uppusid umbrohtu. Maapind, mis juba ammu ei olnud tundnud inimkätt, oli kivistunud. Ta oli veel võimeline kasvatama ainult umbrohtu ja okastaimi.

Kui järeleandmatu oli see maapind algul kätes, mis olid harjunud tegelema rukki ja nisuga, odra ja päevalillega, avarate tasandikega veerikaste jõgede ääres! Siin oli kõik uus, tundmatu, elas oma erilist, tihtipeale arusaamatut elu, millesse oli tarvis süveneda, täielikult sisse elada, enne kui oli võimalik seda painutada oma tahte järgi.

Ja nüüd haljendavad mäekülgedel taastatud kolhoosiaiad, istandused ning viinamarjaväljad, mis ulatuvad endistest piiridest palju kaugemale. Nad tasuvad töö eest kõrge saagiga, mis ületab esialgseid arvestusi. Kolhoosil on praegu juba üle saja hektari aedu ja niisama palju viinamarjavälju. Tubakasarad ei mahuta aromaatseid lehtedevanikuid, iga aastaga suureneb kolhoosi lambakari. Kolhoosnikud annavad kodumaale viinamarju poolteist, puuvilja kaks ja villa kolm korda rohkem, kui plaanis oli ette nähtud. Kolhoos saab miljonilisi tulusid. Ometi on see veel väga noor majand, mille iga on vaevalt kümme aastat. Küllus asub kolhoosi, mis kasvab ja areneb ühes teda rajanud inimestega.

Mööda kolhoosi põlde ja aedu looklevad jalgrajad ja teed koonduvad külla, mis avaneb ootamatult ühe käänaku taga väheldases orus.

«Oja, mis moodustab iga tatari mägiküla peatänava, voolab siin üsna kiiresti vastu hobuse kapju ja tõusu ei saa nimetada eriti kergeks...

...Lõpuks olemegi Korbeklõs endas; oja ei voola enam üksinda, kuid need, mis on tema kaldail, ei ole muldonnid ega ka koprakoopad. Või õigemini nad on nii ühed kui teised. Tõesti, raske on leida dioogeneslikumat ehitussüsteemi. Tared on nii madalad, et ära loodagi neisse sisse astuda sirgelt; poolenisti on nad kalju sees, ülejääv osa on enamalt jaolt põimitud hagudest ja pealt kollase saviga tihedalt kokku määritud; uksed on vaid augukesed,

[1] Izobilnoje — vene keeles «külluslik». *Toim.*

Uusasujate asula

aknad puuduvad peaaegu hoopiski... Katused on tõeliselt idamaised, lamedad ja siledad nagu plaadid; mäelt sõidetakse nende peale otse hobustega ja isegi plaanvankriga. Pealt on katus tihedalt saviga kinni tambitud ja tõenäoliselt ei jookse läbi isegi tugeva vihmaga.»

Nii kirjeldas seda küla üks reisijaid XIX sajandi lõpul. «Mina omalt poolt,» lisab autor melanhoolselt juurde, «leian katuse sellise kasutamise üheaegselt rõduna, söögitoana, kuivatina ja tänavana olevat väga ökonoomse...»

Ei hakka maitse üle vaidlema. Seda enam, et sellest, mida kirjeldas reisija, ei ole järel mälestustki. Ei ole enam oja. Võib olla, et siin, kust läheb lai ja puhas tänav, voolasid kunagi tema sogased veed. Võib olla, et nendesamade pimedate muldonnide kohal, mille peale sõideti plaanvankriga, seisavad nüüd kõrvuti kaks kahekorruselist maja — kool ja kolhoosi juhatus. Nende laiadest akendest on näha kaugele ümberringi.

Ojadele on nüüd määratud hoopis sobivam koht kui kolhoositänav. Niisutuskraavidesse suletuna teevad nad nüüd kasulikku tööd: joodavad plaani järgi puu- ja köögiviljaaedu. Inimeste jaoks aga on mägijõa juurest rajatud veejuhe.

Vastupidavad vene majad, valgeseinalised ja punasekatuselised nagu igal pool Krimmis, on moodustanud uusi tänavaid, terveid uusi külasid. Küngaste taga on kolhoosi teine küla — Kutuzovka.

Kolhoosis on kaks seitsmeklassilist kooli, kaks lasteaeda, kaks meditsiinipunkti, neli kauplust. Kolmesajakohalise vaatesaaliga klubis lavastab draamaring vene klassikute näidendeid, küla lektooriumis peavad teadlased, agronoomid, arstid ja õpetajad loenguid.

Kuid kõike seda leidub ka mujal. Kõige tähelepanuväärsem Izobilnojes on kolhoosi muuseum, mida tavaliselt on harva leida.

See tekkis kolhoosnikute püüdest oma kodukohta lähemalt tundma õppida. Mida kujutavad endast nende elukohaks saanud Krimmi mäed, kuidas on need tekkinud, mille poolest on need rikkad? Mida kasvab neil metsikuna kasulikku ja mittekasulikku, mida teha, et kasulikku oleks rohkem? Missugused linnud, loomad ja putukad elavad seal ja mis kasu või kahju neist on? Kõike seda on vaja teada, kui juba kord on tõsiselt hakatud seda maad ümber kujundama. Kolhoosi agronoom Pozdnev oli koos kommunistlike noortega muuseumi organiseerijaks, tema eksponentideks aga said kõik alates koolilastest kuni kolhoosi esimehe Ivan Ivanovitš Samištšenkoni.

Õpilased lähevad mägiretkele — mida kõike nad sealt ei too muuseumi jaoks! Naiskolhoosnik leiab viinamarjavälja ümberkaevamisel vanaaegse mündi — ta viib selle muuseumi. Teine avastab aias tundmatu rööviku, kes hävitab puude lehti. Tuleb küsida agronoomilt, mis röövik see on ja kuidas tema vastu võidelda, seda tuleb muuseumis ka teistele näidata.

Rahutu vaim on ka kolhoosi esimehel. Ta tahaks, et tema majandis oleks olemas kõik väärtuslik, mida vaid võib kasvatada Krimmi maa. Brigaadides käies, mägedes ühelt maatükilt teisele ronides korjab ta alati taskud täis igasugust kraami — seemneid ja taimi. Kusagilt metsikute kivide keskelt leiab ta üniohaka põõsakese. Kuidas võis siin kasvada see väga väärtuslik, tööstusele äärmiselt vajalik taim? Nupp seemnetega kaob taskusse: tarvis külvata, katsetada. Teisal satub ette metspistaatsiapuu: miks mitte organiseerida oma kolhoosis pistaatsia-puukooli, kasutades pookimiseks metspistaatsiaid. Ja pistaatsia seemned rändavad uniohaka nupule järele. Kolmandas kohas kasvab kreeka pähklipuu haruldaselt suurte pähklitega... Paljugi võib leida mägedes inimene, kui ta läheb sinna avasilmi nagu peremees, kellele läheb tarvis kõike, mis on kasulik.

Nii tekkiski kolhoosis huvitavatest leidudest terve muuseum; need leiud näitavad inimestele, missuguseid varandusi leidub nende ümber, kui laialdaselt võib veel kasvada nende kätetööga Tšatõr-Dagi jalamil loodud kolhoos.

«Viibida Krimmis ja mitte külastada Tšatõr-Dagi on laiduväärne ükskõiksus,» hüüatas kohtunik Sumarokov. Kohtunikul oli õigus. Ainult looduse vastu täiesti ükskõikne inimene ei käi Alušta orus viibides Tšatõr-Dagil, Demerdžil või mõnel teisel veelgi ligipääsetavamal mäel.

Oma matka mööda mägesid alustame Kastelist. See on linnast vaid viie-kuue kilomeetri kaugusel, tema kõrgus aga on vähem kui viissada meetrit üle merepinna. Erinevalt naabreist — hiiglastest, millede kiviseid tippe ei ole suutnud vallutada metsad, katavad teda puud jalamist kuni tipuni; seetõttu pole retk temale väsitav isegi kuuma ilmaga.

Rabotši Ugoloki supelrandade juurest viib teerada algul mööda päikesele avatud künkaid, mida vaid siin-seal katab harv ja madal põõsastik. Palavust õhkuvad siin nii koltunud okashein ja kivid kui ka põõsaste jändrikud, otsekui tules kägardunud oksad. Õhus kaigub kuiv ja lakkamatu tsikaadide sirin — kuumade lõunanõlvade maastiku lahutamatu osa. See iseloomulik sirin on tuttav igaühele, kes kas või kordki on suvel Krimmis käinud, kuid selle tekitajaid näha on õnnestunud väga väheseil. See kogukas putukas, kes sarnaneb tohutu kärbsega, maskeerub ümbritsevas maastikus niivõrd hästi, et teda, vaatamata kõrvulukustavale sirinale otse kõrva juures, on peaaegu võimatu leida.

Teekond lagedail künkail ei ole pikk; varsti jõuame Kasteli jalamile ning jalgrada sukeldub kontpuude ja madalate tammekeste rohelusse, mis moodustab selle kohal jaheda telgi. Ülalpool muutub mets kõrgemaks ja tihedamaks. Okstelt alla rippuvad samblatuustid annavad puudele raugaliku ja saladusliku ilme. Mäenõlvadele kuhjunud maassekasvanud kivimürakaid kaunistavad samblamustrid. Kunagi nähtavasti irdusid need rahnud tipust ja takerdusid igaveseks metsatihniku vaikusse ja poolhämarusse. Ja juba tundub imelikuna, et kusagil siinsamas läheduses paistab kuumalt päike ning mere ääres asub lõbus ja kärarikas kuurordilinnake.

Kuid siis jõuabki teerada mäetippu — lamedale tasandikule, mida katab hõre, päikest mitte varjav mets tiheda rohuga ja väikeste lagendikega. Rohus on lumikellukeste rohelisi leheteravikke. Kevadel, veebruarist aprillini, täi-

davad Krimmi lumikellukese valged allarippuvad õied Kasteli nõlvu kohati niivõrd tihedalt, et näib, nagu oleks siin sadanud hilist lund. Puudel roomab eefeu — lõunaranniku metsade alatine kaaslane, kattes tüvesid karvase helerohelise rüüga. Kastel, barjäär Krimmi ranniku lõuna- ja idaosa vahel, on levikupiiriks paljudele lõunaranniku taimedele. Siin näiteks on ühe omapäraseima Krimmi taime — maasikapuu — kõige idapoolsem levimispunkt. Selle puu lehed on kogu aasta läbi ühetaoliselt rohelised, kuid vastavalt aastaaegadele muutub sile, otsekui poleeritud tüvi. Talvel on tüvi teda katva roosakashalli õhukese koore tõttu heleda värvusega; kevadel muutub see koor sarnaseks pragunenud pärgamendiga ja pudeneb tükkidena, paljastades järk-järgult alumist, telliskivipunast kihti. Suvel on maasikapuu tüvi pealmisest kihist täiesti vabanenud ning näib paljana, otsekui kõvasti päevitununa lõunapäikese all. Krimmi mägede iseloomulik elanik — maasikapuu — ei söanda Kasteli piirist üle astuda jahedamale idarannikule.

Ei levi Aluštast edasi itta veel üks omapäraseid Krimmi taimi — tauria kuldkann, mida kohtab kindlasti Kasteli avatud nõlvadel. Selle kuldkanni väikesed, tihedalt roosade õitega kaetud põõsad sisaldavad, nagu on kindlaks teinud Krimmi teadlased, väärtuslikku vaiku, mis on hädavajalik parfümeeriatööstusele lõhnaõlide ja odekolonni aroomi kinnistamiseks. Tauria kuldkann kasvab ainult Krimmi mägede lõunanõlvadel Aluštast kuni Alupkani ja teda ei leidu kusagil mujal. Krimmi teadlased hakkavad seda hinnalist taime kultuurtaimeks muutma.

Kastel pakub huvi ka ajaloolise mälestusmärgina. Alušta rajooni territooriumil on avastatud üsna rohkesti tauria mälestusmärke. Kasteli mäe põhja- ja kirdeküljel, mis on tõusuks ligipääsetavamad, seisab tohututest kividest ilma sideaineta laotud tauria kaitsemüür, «kükloopide müür». Oma otstega toetub see järsakuile, mis olid vaenlasele loomulikuks tõkkeks. Tasasel väljakul puude keskel on veel säilinud elamute jäänuseid. Need möödunud elu jäljed kõnelevad sellest, et Kastel oli palju sajandeid tagasi asustatud, olles keskajal ilmselt kindluseks. Kastelil ei leidu aga mageveeallikaid. Kuidas võis veetul mäetipul eksisteerida kindlus? Jalta maantee rajamisel möödunud sajandi keskpaiku avastati maa sees savist veetoru-

sid. Läks korda kindlaks teha, et neid mööda voolas vesi Uraga mäel olevast allikast, kahe kilomeetri kauguselt Kastelist, isevoolu teel kindlusse.

Mäe kõrgeimaks tipuks on tema kagunukk. Teerada sinna viib läbi metsa ja katkeb äkki kivirahnude kuhjatise juures. See on nn. «kraater». Kui ronida ühele kivirüngale «kraatri» kõrval, siis avaneb igast küljest mere ja ümberkaudse ranniku lai ja maaliline panoraam. Kaugel idas paistavad ähmaselt roosakate, merre kaduvate Sudaki mägede piirjooned. Nende lõppu tähistav Meganomi neem näib mere kohal horisondi tagant välja ujunud lameda pilvekesena. Alušta oma parkide ja sanatooriumidega rannal, mida palistab murdlainetuse valge vaht, on üleni nagu peopesal. Künklik rannik kulgeb edelasse. Seal, horisondil, paistab ebaselgelt end vee ligi suruva kivikaru hallikaspruun mürakas.

Ent otse jalgade ees avanevat süvist täitev kivikaos sarnaneb tõepoolest vulkaani kraatriga. Kivid on nurgelised, teravate servadega, aegade jooksul peaaegu silumata, nagu oleksid nad laiali paiskunud alles hiljuti. Kraatrit täitev rohekashall porfüriit on ebatavaliselt kõva purskekivim. Selle leidumine siin võib samuti viia mõttele, et miniatuurne Kastel on tõesti vulkaan.

Kuid Kastel ei ole kunagi laavat pursanud ja kui tema tipul asuvat lehtrit on hakatud «kraatriks» nimetama, siis on selle põhjuseks ebaõige ettekujutus tema päritolust. Kasteli võib nimetada äpardunud vulkaaniks. Ta tekkis aegadel, mida meist lahutavad kümned miljonid aastad, iidse vulkaanilise tegevuse ajajärgul juura ajastu keskpaiku. Maapõue suletud tulivedel mass hakkas sisejõudude mõjutusel endale väljapääsu otsides seestpoolt maakoorele rõhuma, tungides lõhede ja tühikute kaudu hiiglasuure surve all maapinna poole. Seal, kus koor oli õhem, ei pidanud see survele vastu ja rebenes, avades magmale väljapääsu maapinnale. Selliseid purskekivimite väljumiskohti leidub näiteks Simferoopoli läheduses, Kara-Dagil ja Simeizi juures.

Teistes kohtades ei suutnud laava maapinnale tungida ja tardus lõhedes, kummudes üles suure ümara leivapätsina. Sääraseid purskekivimite masse nimetatakse lakoliitideks. Miljonite aastate jooksul purunes ja murenes lakoliite katnud paks kivimikiht pikkamisi ning lakoliidid paljastusid. Krimmis väga laialdaselt levinud lakoliitide

hulka kuulub ka Kastel. Tema purskekivimid koosnevad peamiselt dioriidist, lõuna- ja idanõlvadel aga porfüriidist. See, mida nimetatakse «kraatriks», on vaid süvis, mis on moodustunud nähtavasti väga ammu, kuid põhjustel, milledel ei ole midagi ühist purskega.

«Kraatrist» edasi langeb Kastel järsult mere suunas. Laskumine siit otsesihis mööda kivirahne on väga lühike, kuid küllaltki raske, ja võib valmistada palju lõbu sellele, kes ei armasta kaht korda käia ühte ja sama teed. Ühtlasi on see heaks treeninguks Tšatõr-Dagi retke jaoks, mis nõuab nii mõningat ettevalmistust kui ka teatavat jõupingutust.

Niisiis, Tšatõr-Dagile! Tugevad ja mugavad jalatsid, millel seisab ees tõsine jõukatsumine teravate kividega, kerge sobiv riietus (seljakotis tagavaraks midagi sooja tipul ööbimiseks ja koobaste külastamiseks), ööpäevane toiduvaru, millest peab jätkuma värskes mäeõhus tekkinud suure söögiisu rahuldamiseks, välipudel vee jaoks, taskunuga, latern, igaks juhuks köis — see on peaaegu kõik, mis on vaja retke materiaalseks kindlustamiseks. Mägiretke vältimatu kaaslase — tugeva kepi — võib valmistada teel, vett leidub allikais. Reipuse, energia ja teadmistejanu varu — varustuse mittemateriaalne osa — on samuti väga tarvilik. Ees seisab kaksikretk: tõustes poolteise kilomeetri kõrgusele mägedele, teeme ühtlasi retke sadu miljoneid aastaid tagasi aegade sügavikku ja jalutame mööda neid ülivanu aegu umbes saja miljoni aasta ulatuses.

Meie tee Tšatõr-Dagile viib algul mööda tuttavaid kohti: läbi Izobilnoje küla, mööda selle taga mäenõlvadel asetsevatest kolhoosi viinamarjaväljadest.

Kui lopsakalt ja rõõmsalt haljendavad viinamarjavääd, kasvades kuivas tumehallis mullas, mis kujutab endast plaadikesi meenutavaid lamedaid kivitükikesi. See on sama savikilt, mida võib siin näha igal sammul. Lugematute õhukeste kihtidena, nagu hiiglasliku raamatu lehekülgedena laotub see mägede alumiste osade järskudel nõlvadel; siin-seal on kihid lõõtspillina kägardunud või vertikaalselt üles kerkinud. Murenenuna, peenestatuna ja inimese poolt töödelduna muutuvad nad põllumajanduslikult kasutatavaks. Kolhoosnikud nimetavad niisuguseid maid kiltkivilisteks ja eelistavad neid viinamarja kasvatamisel kõigile teistele maadele. Heal harimisel ja

väetamisel annavad need maad rikkalikult magusaid, joovastavaid viinamarju.

Kuidas siis aitab see kivist loodud muld peenikesel ja hapral viinamarjaväädil kuumuses ja kuivuses kasvatada mahlakaid, raskeid kobaraid?

Geoloogid on uurinud Krimmi kivimeid. Kivimikihtides leidsid nad jäänuseid ja jäljendeid taimedest ja loomadest, kes võisid elada kas ainult meresügavuses või ainult maismaal, seejuures igaüks neist teatud ajaloolisel epohhil. Nende leidude seostamine neid ümbritsevate kivimitega võimaldas jälgida sündmusi, mis toimusid Krimmis sellistel aegadel, mille reaalset sügavust inimaju ei ole peaaegu võimeline haarama.

Selgus, et peaaegu kõik Krimmi mäed on settelise, merelise päritoluga. Nende ehitamisest võtsid osa mered kolmest põhilisest geoloogilisest jaotusest: uusaegkonnast — tertsiaarist[1], keskaegkonnast — mesozoikumist ja vanaaegkonnast — paleozoikumist. Krimmi mäestiku peaaheliku moodustasid mesozoilise aegkonna — triiase, juura ja osaliselt ka kriidi ajastu — merede setted; see aegkond algas kakssada kakskümmend miljonit ja lõppes sada kakskümmend miljonit aastat tagasi. Saja miljoni aasta kestel paigaldasid eelajaloolised mered kogu selle materjali, millest koosnevad Krimmi mäed! Ja tõustes nende jalamilt tippudele, võime tänapäeval, rohkem kui sada miljonit aastat pärast nende töö lõppu, jälgida kogu grandioosse loomisprotsessi käiku.

Me oleme kõige vanemate mesozoiliste merede — triiase ja juura mere — põhjas.

Sada viiskümmend kuni sada seitsekümmend miljonit aastat tagasi kattis seda raske, liikumatu mereveemassiiv, millest ei tunginud läbi päikesekiired ega elu. Jõed kandsid merre liiva ja savi, mis kihikaupa settides katsid põhja sitke vaibaga.

Kuid vaikus ja pimedus ei valitsenud siin igavesti. Maakoor sai tunda sagedasi ja tugevaid võnkeid; muutus ka kliima. Kesk-juuras, mida Krimmis iseloomustas eriti aktiivne vulkaaniline tegevus, kerkis merepõhi üksikutes kohtades üle veepinna, moodustades saari. Saartel hakkas

---

[1] Peab olema «kainozoikum»; nimetus «tertsiaar» kogu uusaegkonna kohta pärineb tänapäeval juba aegunud geoloogilisest kronoloogiast. *Tõlk.*

arenema maapealne elu. Niiske õhk ja soe kliima soodustasid taimede lopsakat arengut. Juura süsteemi keskosa setetes võib siin leida sõnajalgade, saagoliste ja ginkgoliste jäljendeid. Need mattusid uute savi- ja liivakihtide alla, mis hakkasid uuesti ladestuma maismaa järjekordsel merrevajumisel. Miljonite aastate jooksul, mis on neist aegadest möödunud, on eelajaloolised taimed meie planeedi pinnalt kadunud ja asendunud teiste, kaasaegsete vormidega. Ainult üks liik neist — *Ginkgo biloba* — esineb Krimmis ka meie päevil. Seda imetlusväärset taime — elavat fossiili — näeme Nikita botaanikaaeda külastades.

Eelajalooliste merede pehme, mudane põhi muutus savikildaks — kõvaks kivimiks, mis teravate rahnudena ripub teede ja mereranna kohal ning kahiseb rusukaldena kildanõlvadel. Ja viinamarjapõõsad, tungides oma tugevate juurtega sügavale kiltkivisse, ammutavad sellest toitaineid, mida meri on kogunud poolteistsada miljonit aastat tagasi.

Savikilt, mida geoloogid nimetavad tauria kildaks, moodustab Krimmi mägede hiiglasliku vundamendi, millele hilisematel aegadel tekkisid teistsugused pealisehitused. Et neid näha, selleks jätkame oma retke Tšatõr-Dagi tippudele.

Pärast kaks ja pool kuni kolm tundi kestnud teekonda Izobilnojest, kui kõrvetav kuumus ülalt ja tuliseks köetud kaljude hõõg alt hakkavad teid väsitama, jõuab teerada ootamatult kaljudest välja voolava allika juurde. Selle vesi on läbipaistev nagu õhk, külm ja niivõrd maitsev, et tema juurest on raske kiiresti lahkuda. Siin on peatus, puhkus enne kõige järsemat tõusu.

Tee muutub raskemaks peaaegu otse allika juurest. Kuid ümbruse ilu ja suurejoonelisus sunnivad seda unustama. Mäed avavad teile siin üha enam nii oma tõelist kõrgust kui ka tõelisi mõõtmeid. See, mis kõrgus teie pea kohal, kui olite mere ääres, on nüüd juba sügaval all. Ent seejärel jäävad ka uued tipud, mis kerkivad ees raskesti ületatavate tõketena, omakorda kaugele alla, kui jõuate veelgi kõrgemale mäeahelikule.

Juba ammu jäid alla savikildanõlvad. Ees ja ümberringi on massiivsed hallid kaljud. Monoliitse pangasena kerkivad nad sadade meetrite kõrgusele. Ja äkki näete kaljusse müürituna korallrifi jäänust, teisal suure molluski kivistunud koda ja kivisse lõikunud merisiiliku jäljendit — need

pole ju hoopiski mitte mägede elanike jäljed. Kuidas on need sattunud siia, mäetippudele, kividesse?

Matk eelajalooliste merede põhjas jätkub. Me liikusime kümneid miljoneid aastaid meie ajale lähemale, kuid ei ole veel välja jõudnud nende merede tegevussfäärist maapinna kujundamisel.

Hallid kaljud on Krimmi lubjakivi, kuid lubjakivi saab olla ainult merelise päritoluga. Selle loojaiks on ülemjuura süvamere elanikud. Sarnaselt varasemate merede savi ja liivaterадega, mis moodustasid savikilda, langesid nad müriaadidena merepõhja, kattes selle üleni oma lubikilpi rüütatud kehakestega. Kogunedes sinna paksu kihina koos lubivetikatega, tihenesid nad pikkamisi ja muutusid lubjakiviks. Kui palju epohhe, aastatest kõnelemata, kulus selleks, et püstitada neist mikroskoopilisist olendeist mäetippude gigantne hoone!

Juura mered moodustasid taandudes kohati madalaveelisi lahti. Siis astusid tegevusse teistsugused tegurid. Merelained killustasid ja hõõrusid puruks rannaäärseid kive ning muutsid neid mitmesuguse suurusega veerikuiks ja liivaks. Lahtedesse suubusid jõed, mis samuti täitsid neid liiva ja veerikutega. Siis tuli jällegi süvameri, kus toimus lubjakivi teke. Lubiaine liitis veerikud. Moodustus tsementeeritud mass, sarnane sellega, mida valmistavad krohvijad, segades lupja kruusa ja liivaga. Miljonite aastate vältel muutus see kivimeiks — kompaktseks mitmevärviliseks liivakiviks ja konglomeraadiks. Need asetsevad tavaliselt vahekihtidena savikilda ja lubjakivi vahel, kildudes mõnikord keeltena lubjakivvi, mis ulatub otse mäetippudeni.

Kõik peamäeaheliku tipud koosnevad ülikõvast lubjakivist, mis on sügavate siseprotsesside tagajärjel muutunud marmoritaoliseks kristallilise ehitusega kivimiks. Seda nimetatakse krimmi marmoriks. Värvuselt on ta mitmesugune, üsna heledast kuni tumepunaseni, peaaegu mustani, ning on kaetud imepärase mustriga; teda saab hästi poleerida ja ta on tuntud kui suurepärane kattematerjal.

Krimmi marmoriga on kaetud mitmete Moskva metroo maa-aluste paleede seinad: jaamad «Krasnoselskaja», «Komsomolskaja», «Krasnõje Vorota», jaama «Ploštšad Revoljutsii» maapealne vestibüül jt. Ta sobib hästi nii hoonete seinte, laiade astmete ja sammaste jaoks kui ka

purskkaevudeks ja ehisvaasideks aedades ja parkides. Krimmi marmori mäed (mäed sõna otseses mõttes) võimaldavad rajada terveid linnu suurepäraseid hooneid. Juura merede väikesed elanikud valmistasid inimesele loomistööks, tema elu kaunistamiseks materjalivarud, millest jätkub paljudeks sajanditeks. See tagavara seisab veel peaaegu puutumatuna.

Mida lähemale mäetipule, seda tujukamaks muutuvad teeraja siksakid, mis viivad üles mäe järsku lõunanõlva mööda. Siin tuleb kasutada toeks mitte ainult keppi, vaid ajuti kõiki nelja jäset, et mitte alla kukkuda.

Õnneks pole kõige raskem tõus kuigi pikk. Veel mõned jõupingutused, ja siis on see ületatud — oleme tipul.

Kuid see, mis siin pilgule avaneb, ei sarnane sugugi tavalise ettekujutusega mäetippudest kui põhjatuse kohal kõrguvaist teravikest. Meie ees on kivitasandik. Selgub, et Tšatõr-Dagi tipp kujutab endast tervet süsteemi paralleelseid mägiplatoosid, mis on tema astmeiks, ja ainult ülemine lauakujuline kahesaja meetri kõrgune pangas kõrgub monoliidina tema järskudel nõlvadel nagu pjedestaalil olev kuju, paistes kõikjale sadade kilomeetrite kaugusele. Poole tunni tee mööda platood läände, ja me oleme juba Tšatõr-Dagi kõrgeimas punktis, Krimmi ühel kõrgeimal mäetipul — Eklizi-Burunil, mis tõuseb 1525 meetrit üle merepinna.

Sellelt tipult avanev panoraam on hämmastav ja unustamatu. Näib, nagu liibuks kogu Krimm Tšatõr-Dagi jalamile. Pimestav ja tohutu on meri. Otsekui siitsamast jalgade eest algab ta ja tõuseb kohe laia haardega samasugusesse puhtasse ja mõõtmatusse taevasinasse. Sügaval all on väike Kasteli künkake, mis tundus temale ronimisel küllaltki soliidse mäena. Alušta on nagu mitmevärviline nööp, mis kinnitab mere äärde kogunenud mägede laiu volte. Mäed piiravad Tšatõr-Dagi igast küljest, kord veerjate astangute ja harude sujuvate lainetena, mida katab mets nagu tihe rohi, kord paljaste kaljude kivise soomusrüüna, mida kroonivad tipud ja tornid, kord sügavikku kaduvate kuristikena.

Meie ees on elav reljeefne Krimmi kaart. Me oleme ligikaudu Krimmi mägede iidseima ja kõrgeima esimese aheliku kõige võimsamate tippude keskkohas. Tuhande kahesaja kuni tuhande viiesaja meetri kõrguse barjäärina eraldab see mäeahelik kitsast rannikuriba ülejäänud pool-

saarest. Tekkides väikese eendina Hersonesose poolsaarel ranniku edelaosas, tõuseb ta üha kõrgemale, moodustades kord mere kohal rippuvaid seinu, kord orgusid, kord gigantseid harusid, millede vahel voolavad jõed.

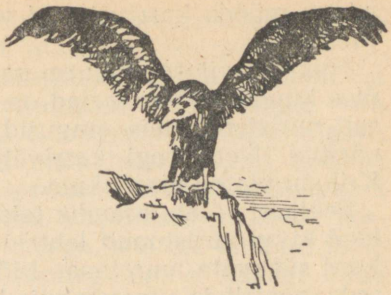

Must raisakotkas

Peaaegu kogu esimese mäeaheliku harjadel levib laialdane platoo — jaila, mis tõlkes tähendab «karjamaa». Jaila laius on väga kõikuv. Mitme kilomeetri laiused lamedad kivised tasandikud vahelduvad kitsaste ja tavaliselt madaldunud seljakutega — «sadulatega». Jailasid on terve rida. Alupka ja Jalta kohal kõrgub Ai-Petri Jaila, Jalta ja Gurzufi vahel Nikita Jaila, edasi kuni Aluštani Babugani Jaila. Alušta lähedal katkestab jailat kaugele põhja poole taanduv Tšatõr-Dag. Seejärel kulgeb jaila edasi itta Demerdži Jaila ja Karabi Jailana. Aluštast idas mäed pikkamisi madalduvad. Sügavad orud jaotavad neid igas suunas hargnevaiks ahelikeks ja künkaiks. Feodossia juures kaob peamäeahelik täiesti, muutudes madalaiks laugeiks künkaiks.

Tšatõr-Dagist põhjas ja läänes ilmuvad vöötidena ja laikudena kauguse hägus nähtavale teise mäeaheliku kontuurid kõrgusega kuni viissada viiskümmend meetrit, veelgi kaugemal põhjas aga peaaegu eraldamatuna kolmas, kõige madalam ahelik. Kaks ahelikku nagu kaks kiviastet viivad peamäeaheliku tippudelt lamedale stepitasandikule. Mõlemad algavad samuti Sevastoopoli lähedalt ja lõpevad Feodossia juures. Päikeseloojangul lööb tasandiku kõige kaugemal serval kuldse niidina lõkkele päikeses sätendav merepind, mis piirab Krimmi põhjast. Eklizi-Buruni tipult paistab mägede ja stepi piiril asuv Simferoopol ja mäelõhedesse hääbuv Bahtšisarai «Paabeli torni» — Tšufut-Kale mäe — kõrval.

Viibides Tšatõr-Dagil, ei saa vaatamata jätta tema koopaid — Holodnajat ja Tõsjatšegolovajat. Selleks tuleb laskuda alla teisele, madalamale platoole. Koobasteni on umbes seitse kilomeetrit ja nende juurde tuleb

minna mööda karriväljasid vähemalt poolteist kuni kaks tundi.

Nukra kivitasandiku on nagu mingi imejõud vagudena üles kündnud. Vaoharjad on kitsad, teravad ja kummaliselt uuristatud, täis pragusid, lohke ja auke, otsekui ära näritud. Need ongi karriväljad, mis on iseloomustavad Krimmi platoo maastikule.

Seejärel võtab tasandik teistsuguse ilme. Nüüd lõikavad teed kivvi uuristunud lehtrid kord lamedate taldrikutena, kord sügavate uuretena. Mõne lehtri läbimõõt on kuni sada meetrit ja sügavus viis kuni kaheksa meetrit. Ainult siin-seal haljendab lehtrite põhjal lopsakas tihe rohi, mis rõõmustab silma nagu oaas kõrbes. Ent ümberringi on tõeline kuiv ja surnud kivikõrb. Ei ojakest ega jõekest — täielik veetus.

Ometi on mägikõrbe loonud vesi, mis jätkab ka praegu oma tööd: Lubjakivi on vees lahustuv kivim. Mägedel külluses sadav vihm ja lume sulamisel tekkiv vesi loovadki maapinnal uuristatud karriväljad, lehtrid ja taldrikud. Sattudes kivide pragudesse, lahustab ja uhub vesi nende seinu. Praod suurenevad iga aastaga ning muutuvad sügavateks vertikaalseteks kaevusteks, kald- ja horisontaalkäikudeks ning koobasteks. Tšatõr-Dagil ja Karabi Jailal, Tšatõr-Dagist idas, on vesi uuristanud kaevuseid, mille sügavus on üle saja meetri.

Jõudes veekindlate savikiltadeni, kogunevad veed nende pinnale ning voolavad neid mööda, moodustades ojakesi, seejärel terveid kivimassiivis voolavaid jõgesid. Kuid maapinnal, kust nad on tulnud, ei ole piiskagi vett. Platool võib leida vett üksnes lehtrites, mille põhi on saviuhetega tsementeeritud. Kõik ülejäänud veed, mis ei voola ära vihma- ja sulavetena, kaovad mäeaheliku sisemusse.

Seal, kus veekindel kivimikiht, mida mööda voolab maapõues vesi, lõikub mäenõlvaga, väljub päevavalgele, suliseb mägedes puhta jääkülma veega allikas, mille vesi on filtreeritud ja jahutatud kivisügavustes. Mägiallikana algab Tšatõr-Dagi nõlvalt oma pikka teekonda läbi kogu Krimmi ka Salgir. Selle allika laia suuet varjab kolme avausega koobas, mis asub mäe põhjanõlva jalami lähedal.

Kõik see, mida näeme Tšatõr-Dagi mäestikuplatool, kõik nähtused, mis on seotud kivimite lahustumisega vees,

kannavad karstinähtuste nimetust. Karstinähtuste hulka kuuluvad ka Krimmi koopad, milledele läheneme.

Võlvkaarena lai ja avar sissekäik, mis väljastpoolt on maskeeritud kaljude ja kivirahnude kuhjatistega, viib ühte suurimasse Tšatõr-Dagi koopasse — Holodnajasse. Tema hiiglaslikud grotid ja maa-alused saalid kaovad kerge kallakuga maapõue sügavusse, põimudes omavahel ja moodustades labürinte. Ühes maa-aluses saalis on bassein suurepärase jääkülma veega, mis on andnud nime kogu koopale[1]. Fantastiline vooling kattis kunagi selle koopa lage. Laterna valgusel tuhandeis sädemeis helklevate narmastena rippusid laest alla kivipurikad — stalaktiidid. Põrandalt kerkisid neile vastu nõrgtulbad — stalagmiidid. Kahjuks on Holodnaja koobast sageli külastanud inimesed, kes ei ole osanud hoida looduse väärtuslikke teoseid; seal pole peaaegu üldse enam säilinud stalaktiite ja stalagmiite, mida leidub külluses teistes, vähem külastatavais Krimmi koopais.

Neid keerukaid kaunistusi ehitab samuti vesi. Laes olevatest pragudest läbi imbudes sadestub temas olev lubi. Laes pragude kohal hakkavad kasvama väikesed lubjakivitorukesed. Torukeste välisseinu mööda voolavad veetilgad katavad neid uute lubjakihtidega. Kivipurikas kasvab, pakseneb. Kuid vesi ei jäta sellele kogu lupja, mis ta on endaga kaasa toonud mägede põuest. Põrandale langedes kannavad tilgad osa lubjast sinna. Alt hakkab stalaktiidipurikale vastu kasvama nõrgtulbake — stalagmiit. Liitudes moodustavad nad samba. Aja jooksul muutub kivisammaste mets tihedamaks ning sambad liituvad, täites uuesti vee poolt uuristatud tühikuid. Nii teeb veetilk sajandist sajandisse ja aastatuhandest aastatuhandesse ühtaegu nii purustavat kui ka loovat tööd, kujundades ümber mägede põue.

Tõsjatšegolovaja koobas, mis asetseb Holodnaja koopa lähedal, on oma nime saanud suure hulga inimkolpade ja -luude järgi, mis olevat leitud tema lõpututest pimedatest saalidest.[2] Selle koopa ümber tekkinud legendid suurendavad ilmselt katastroofi ulatust, kuid on täiesti võimalik, et siin hukkus kunagi traagiliselt palju inimesi, kes olid siia elavalt maetud vaenlaste poolt... Koopasse viib kitsas tunnel, mille kaudu pääseb vaevu sisse.

[1] Holodnaja — vene keeles «külm». *Tõlk.*

[2] Tõsjatšegolovaja — vene keeles «tuhande pea». *Tõlk.*

Ööbimiseks võib valida koopa, mis pole nii grandioosne kui Holodnaja ega ka nii sünge kui Tõsjatšegolovaja, ning on küllaldaselt puhas ja kuiv. Tavaliselt kasutavad turistid selleks Dlinnõi grotti, mis asetseb Holodnaja ja Tõsjatšegolovaja koobaste vahel, neist veidi kõrgemal. Dlinnõi grotis mahub lahedasti ööbima viiskümmend inimest.

Hommikul, olles küllaldaselt imetlenud päikesetõusu muinasjutulist vaatepilti mere kohal, võib hakata valmistuma laskumiseks.

Igaüks, kes kunagi on mägedel roninud, teab, et laskumine nõuab rohkem jõupingutusi kui tõusmine. Seetõttu me eriti ei viivitagi. Teel võib kiviseilt nõlvult korjata kimbukese krimmi jänesekäppi — puht-Krimmi mägifloora huvitavaid esindajaid. Nende madalate, maaligi kasvavate põõsakeste ovaalsed lehed näivad olevat välja lõigatud valgest pehmest vildist, võsud ja õied aga hõbetavad arvukaist hiilgav-valgeist karvakesist, mis katavad neid tihedate udusulgedena. Mässinud end udusulgkattesse, mis hoiab neid liigse auramise eest, kaitsevad jänesekäpad end kõrvetava päikese ja läbitungiva tuule eest ning säilitavad neid veetilku, mida leiavad vaevaga oma kivisel eluasemel.

Demerdžile ronides võib näha paljutki sellest, mida nägime Tšatõr-Dagil. See retk on kergem ja lühiajalisem kui teekond Tšatõr-Dagile. Selle võib sooritada ühe päevaga, käies mööda mägesid kakskümmend kuni kakskümmend viis kilomeetrit.

Demerdžilt avanevais maastikes on palju omapärast, kohati aga on need niivõrd ootamatult efektiivsed, et nad ka Tšatõr-Dagil käinule pakuvad palju uusi muljeid.

Erilise omapära annavad Demerdžile konglomeraadi murenemisel tekkinud kummalised tulbad ja tornid. Erinevalt Tšatõr-Dagist koosneb Demerdži põhiliselt võimsatest konglomeraatidest.

Tõus vahetult Demerdžile algab Lutšistoje küla juurest, mis asub kuussada viiskümmend meetrit üle merepinna, umbes poolel teel merest kuni mäetipuni.

Küla läheduses, sellest viieteistkümne minuti tee kaugusel, on mäelihe — kaootiline kuhjatis mäest alla veerenud kivirahne, milledest paljud on oma mõõtmeilt võrdsed kahekorruselise majaga.

Mäelihkest alates kulgeb tõus Demerdžile mööda kuristikku, milles voolab ojake. Kahetunnise ronimise järel olete sadulal, mis eraldab Demerdži mäge Demerdži Jailast. Siin võib näha murenemise jälgi ning konglomeraatidest on moodustunud veidraid kujusid ja tulpi.

Väikesed pöögi- ja männimetsad ning jänesekäppadega üle külvatud aasad viivad konglomeraadisammastest mööda mäe lõunaservale, kust avaneb väga lai vaade merele, mägedele, Aluštale ja orgudele. «Katariina büst», mis asetseb vormitu rahnuna mõnevõrra madalamal, ei sarnane siit vaadates mingil määral inimkujuga.

Lõpetades matka mööda eelajaloolisi meresid, teeme väikese sõidu tänapäeva meredel, mis on mägede poolt oma muistsetest valdustest eemale tõrjutud. Sõidame mootorpaadil või väikesel aurikul, mis peab regulaarselt ühendust Alušta ja Jalta vahel, piki rannikut kas või Medvedi mäeni.

Alušta näib merelt eriti nägusana teda igast küljest piiravate metsaste mägede sügavrohelises raamistuses.

Kasteli taga lõpevad tema sanatooriumide hooned ning laiad, inimesi täis supelrannad. Kõik alumised nõlvad on siin kaetud viinamarjaistandustega, mida piiravad puud ja põõsad. Kasteli jalamil ja nõlvadel asub veinikombinaadi «Massandra» sovhoos «Kastel», mis on kuulus oma portveinide ja muskaatidega.

Tagapool laiuvad teiste sovhooside ja kolhooside viinamarjaistandused — lai heleroheline vööt mere ja mägede ülemiste metsaste nõlvade vahel. Muistse mere põhi kasvatab tänapäeval maismaa vilju.

Kasteli kupli kohal hõljub temaga mõnevõrra sarnane Uraga, mis on kuni tipuni metsaga kaetud; veelgi kõrgemale kuhjub Tšamnõ-Burun. Horisonti varjav mäeahelik kõrgeneb, tema nõlvad muutuvad järsemaks ja katkendlikumaks.

Umbes mäeaheliku keskpaigas kulgeb Alušta—Jalta maantee. Siin-seal paistavad tema looked nendel vilksatavate busside ja autodega, mis siit vaadatuna sarnanevad edasi-tagasi saalivate miniatuursete põrnikatega. Teistes paikades tähistavad maanteed asulad, mis paiknevad selles rannikuosas peamiselt maantee ääres. Kuid neid on väga vähe. Ei ole peaaegu näha ka sanatooriumihooneid. Rannikunurk Alušta ja Medvedi mäe vahel on veel vähe asustatud, tema suurepärane kliima, paksud metsad, meri

ja maa, kuhu mahuks sadu hektareid aedu ja viinamarjaistandusi, on tohutu varandus, mis veel ootab inimesi, nende peremehesilma ja tööd.

Rannikul asub kõigest kaks-kolm sanatooriumi. Üks neist — «Karassan» — paikneb maalilises nurgakeses Plaka neeme taga. Omapärase arhitektuuriga hoonet ümbritsevad vahemere piiniate iseloomulikud päevavarjud, hiiglaslikud seedrid, männid ja igihaljad taimed. Siin, Rajevskite juures, kellele Karassan kuulus, viibis kunagi Puškin. Karassani pargi varjus lõi ta oma hingestatud värsid Tauriast, sealhulgas ka Medvedi mäest — Aju-Dagist. See on siit üsna lähedal, väikese ümmarguse lahe kaldal.

See laht, mille ääres asub Frunze-nimeline sanatoorium, on teine imeilus koht rannikul. Lahte ümbritsev supelrand ei jää maha Alušta omast. Kaitstud kolmest küljest mägede poolt ja avatud ainult lõunasse, mere ja päikese suunas, on Frunze org üks kõige soojemaid paiku Krimmi rannikul. Hiiglaslikud kreeka pähklipuud ja ploomipuud on siin täis suuri vilju. Küpsemas on granaadid, viigimarjad ja magusad kastanid. Kuid neid on siin viljakas orus, mis on võimeline kasvatama külluses kõige haruldasemaid subtroopilisi vilju, kahetsemisväärselt vähe. Orgu pole veel peaaegu hakatudki kasutama inimeste hüvanguks. Seal paistavad vaid mõned lamedakatuselised majad ning maa on üles harimata, okastaimi täis kasvanud.

Medvedi mägi kaotab lähedalt täiesti oma sarnasuse metsloomaga, kelle nime ta kannab.[1] Sügavad kurrud, mida on tekitanud voolav vesi ja kiviveermed, on tema punakashallid küljed vagusid täis kündnud; need on allpool kaetud samblaga, kõrgemal põõsastikuga, mis läheb harjal üle metsaks. «Koonu» moodustavad lauskivikuhjatised, mis on uurendatud sügavatest pragudest ja murretest.

Medvedi mägi, samuti nagu Kastel, Uraga, Plaka neem ja paljud teisedki rannikul hajali asetsevad kõrgendikud, on lakoliit. Tema massiiv koosneb dioriidist, rohekashallist kivimist, mis poleerimisel sarnaneb graniidiga ja on niisama vastupidav. Seda dioriiti on kasutatud laialdaselt Moskva-nimelise kanali ehitamisel. Sellega on kaetud

---

[1] Medved — vene keeles «karu». *Tõlk.*

iseäranis Severnõi jõevaksal Moskvas. Suurel hulgal kasutatakse dioriiti kuurortide ehitamisel Krimmis. Selle varud nagu marmoritaolise lubjakivigi varud on ammendamatud.

Tertsiaari ajastul algas Krimmi mäeaheliku kerkimise protsess. Esialgu tõusis ta üle veepinna väikese saarekesena. Aegamööda saarekese mõõtmed suurenesid, Krimmi mäed aga muutusid kerkides väikesest seljandikust mäeahelikuks.

Hiljem, nagu arvavad geoloogid, toimus piki kerkivat mäeahelikku hiiglaslik murrang. Sealjuures Krimmi mägede lõunaosa vajus, moodustades sügava, veega täidetud alangu, põhjaosa aga jäi püsima sügaviku kohale. Krimmi mäed kujutavadki endast murrangu järskude seintena mere kohal rippuvat kildu Krimmis olnud suuremast mäeahelikust, mis vajus sügavikku. Pikk Musta mere alang on rohkem kui kahe tuhande meetri sügavune. Mere kohal rippuvad kiviseinad hakkavad selgesti esinema Medvedi mäe taga, Jaltale, Ai-Petri järsakuile lähenemisel.

LOODUSKAITSEMETSA HOIDJAD

Vanadel aegadel kaitsesid seda tihedat laant mäed. Ümberringi tungis kirves mahlasesse puusse ja sajanditevanused hiiglased varisesid tema hoopide all. Ainult siia, Krimmi mägede südamesse, ei tunginud puuraiuja kirves. Mäeharjade võimsat tõket oli raske ületada. Niikaua, kuni leidus teedele lähemal olevaid metsi, ei olnud puidu hankimine siit tulus.

Ja siis said võimu enda kätte inimesed, kes kuulutasid esmakordselt ajaloos metsade kaitsmise riiklikuks ülesandeks.

Noorele Nõukogude vabariigile raskeimal ajajärgul mõtlesid bolševikud ka sellele, kuidas säilitada teadusele ja rahvale hävimisohus olevaid loodusvarasid: veel puutumatuid tammikuid, mägesid ja järvi neis asuvate väärtuslike ja haruldaste loomade ja taimedega, kalliskivipahtlaid. 1921. aastal kirjutas V. I. Lenin alla dekreedile loodusmälestusmärkide kaitse kohta. Selliste elavate mälestusmärkide hulka arvati ka Krimmi looduskaitseala, mis loodi 1923. aastal.

Nii säilis mägi-Krimmi keskosas kogu oma ürgses ilus ja rikkuses looduskaitsemets, läbitungimatu põlis-

laas, milles Krimmi loodus oli saavutanud oma kõige suurema täiuslikkuse. Vaatamata kodusõja aastail kaks korda Krimmi vallutanud valgekaartlaste ja okupantide metsikule salaküttimisele, vaatamata hitlerlike okupantide julma hävitustöö katseile Teise maailmasõja ajal, jäi hoiumets alles. Nõukogude rahvas, kelle esindajana juba Tauria vabariigi valitsus oli välja kuulutanud loosungi: «Kaitske hoiumetsa ja tema asukaid!», säilitas kõigist viletsustest hoolimata laialdased metsaalad ja jätkab nende hoidmist ka tänapäeval.

Hoiumetsa võib pääseda mitmest kohast. Jaltast ei ole selle piir kaugel: tuleb ainult tõusta ümberkaudsete mägede kirdeharjadele; ka Simferoopolile ja Bahtšisaraile on ta üsna lähedal. Külluslik Alušta org on tema peasissekäik, avar ja hele eeskoda. Nende linnade vahel asetsev laialdane roheliste mägede massiiv ongi Kuibõševi-nimeline Krimmi Riiklik Looduskaitseala. Tema valdused hõlmavad peamäeaheliku põhja- ja lõunanõlvul kolmkümmend tuhat hektarit.

Kolmkümmend tuhat hektarit ei näi olevat looduskaitseala jaoks kuigi suur territoorium. Ent kui kevadel õitsevad looduskaitseala alumisel piiril pirnipuud, siis on tema keskosas, mägedes, veel sügavad lumehanged. Alles kuu aja pärast, kui all puudel juba ripuvad tugevad, jämedad viljanupud, jõuab õitseaeg ka mägedeni. Täpselt niisama pikk on õitseaegade vahe Moskva-lähise ja Krimmi aedades, mida lahutab üksteisest poolteise tuhande kilomeetrine vahemaa.

Looduskaitseala läbi käies võib siin leida igasugust pinnast, alates lõuna mustmullast kuni leetmullani, mida leidub teel Krimmist Moskvasse, ning maastikke, mida üksteisest eraldavad tavaliselt sajad ja tuhanded kilomeetrid. Siin on võimsaid pöökpuumetsi, milliseid kasvab veel ainult Kaukaasias, niiskeid pimedaid padrikuid, mis meenutavad Valgevene jõgede kaldaid, põhjamaa männi kõrgetüvelisi valgusküllaseid tukki ja põhjalase südamele armsaid kasekesi. Siin, Nikita Jaila platool, on ka kivine, tühi, külm, ainult sammalde ja samblikega kaetud «Krimmi tundra», on isegi nagu Arktises talvituspaiku, millega ühenduse pidamine katkeb kinnituisanud teede tõttu täielikult mitmeks kuuks aastas. Ent samal ajal õitsevad rannikul, looduskaitseala piiril, roosid ja mäenõlvu katab noore muru hele rohelus.

Kaitseala territooriumil kasvab umbes kaheksasada eri taimeliiki, nende hulgas sääraseid, mida ei leidu kusagil mujal maakeral. Seal asub linde umbes sada viiskümmend ja imetajaid kolmkümmend neli liiki. Kaitseala territooriumilt saavad alguse peaaegu kõik Krimmi jõed.

Kui seda kõike arvesse võtta, siis avarduvad kaitseala valduste piirid kaugele üle kolmekümne tuhande hektari.

Aluštast viib kaitsealale juba tuttav mägitee. Me läksime seda teed Tšatõr-Dagile tõustes ja viibisime isegi kaitseala piirides, kui tõusime Eklizi-Burunile. Tšatõr-Dagi läänenõlvad ühes harjadega kuuluvad juba kaitseala piirkonda. Kuid hoiumetsi kogu nende ilus ja omapäras võib näha ainult siis, kui tungida sügavale neisse rohelistesse mäeahelikesse, mis ulatuvad Tšatõr-Dagist läände ja mida varjavad mere poolt Babugani paljad kaljurüngad.

Partizanskaja tänav Aluštas viib linna äärde, nägusa kahekorruselise, hiiglaslike seedritega ümbritsetud hoone juurde. Igihaljaste puude ja põõsaste vürtsine aroom ning kullakarva sidrunid süvendlavade klaaside taga viivad meid lõunaranniku looduse õhkkonda. Fassaadi ees on alusel V. V. Kuibõševi büst. Siin asub looduskaitseala valitsus ja tema teaduslik osakond. Ainult valitsuse loal võib astuda teadlaste pealaboratooriumi — hoiumetsa.

Tee kulgeb algul kolhoosi aedade ja viinamarjaväljade vahel. Seejärel, linnast viiendal kilomeetril, pöördub kolhoositee paremale, meie tee aga vasakule mööda maanteed, mis märkamatult viib mägiterrasse, järsakuid ja kuristikke täitva metsamere sügavikku.

Algab uuesti mägitee. Maantee ronib loogeldes üles vasakult täiesti püstloodse järsaku ja paremalt teed õõnestava kuristiku vahel. Järsaku kõrgust ja kuristiku sügavust varjavad silmade eest tihedad roheluselained.

Metsa tagant paistvate Eklizi-Buruni paljaste kaljude vastas ristab teed tõkkepuu. Siit, Uzenbaši kordonist algab kaitseala territoorium. Maantee viib edasi Kebiti mäekurule. Kunagi läks selle kaudu iidne tee, mis ühendas Lõuna-Krimmi Põhja-Krimmiga. Hiljem tuli selle asemele sobivam tee läbi Angara mäekuru.

Krimmist tagasi pöördudes kirjutas Puškin:

«... Me sõitsime üle mägede, ja esimene asi, mis mind hämmastas, oli kask, põhjamaa kask! Mu süda ängistus: juba hakkasin tundma igatsust armsa lõunamaa järele,

ehkki alles viibisin Taurias, ehkki oli veel näha papleid ja viinamarjavääte.»

Ainuke Krimmis praeguseni säilinud kasesalu kasvab kaitsealal, Kebiti mäekuru lähedal, mäenõlval Golovkinski joa juures, kust algab Uzenbaši jõgi. Kask Krimmi mägedes on jäänus sellest kaugest ajajärgust, mil Krimmile lähenesid jääliustikud ja nende jäise hinguse mõjul omandas lõunamaa loodus mitmeks aastatuhandeks põhjamaiseid jooni.

Väikesel hubasel lagendikul, mis kaob kuruäärsetesse metsadesse, asub Kebit-Bogazi kordon. Lagendiku ümber vuliseb tihnikusse peitunud looklev ojake ning vee kohal rippuvad puud ja põõsad kastavad sellesse oma oksi. See on Alma jõgi, mis voolab oma sünnipaigast alles esimesi kilomeetreid. Mustade varjudena liuglevad kiires voolus kerged ja tabamatud noored forellid. Neid on võimatu vaadelda, kuigi vesi on kristallselge, nii hoogsalt jälitavad nad oma saaki — kalamaime ja putukaid. Seda väga maitsvat ning nüüdisajal üsna haruldast kala leidub kaitseala mägijõgedes küllaltki palju. Õng on siin keelatud vahend ja forell elab seda julgeolekut kasutades vabalt, kogub rasva ning kasvab kuni poole kilogrammi raskuseks.

Jõe läheduses on uus, korralikult valgendatud vaatlejamaja, mida ümbritseb puu- ja köögiviljaaed. Ümberringi valitseb võimsa metsa rahulik ilu, ürgne vaikus . . .

Äkki kargab otse jalgade alt üles jänes. Ta teeb mõne hüppe, seisatub siis ja silmitseb tõmpi koonukest välja sirutades uudishimulikult tulijaid — see on hirmutamata olevus, kes ei tunne jahikoera haukumist ega küti kohutavat püssikuuli.

«Küll on tüütud!» toriseb vaatleja kõõrdsilma peletades. «Ei ole neist pääsu köögiviljaaias, närivad kõik puhtani ära. Ka noort metsa kahjustavad, ei jõua nende järele valvata.»

Pikakõrvaline ubikvist[1], kes tunneb end ühteviisi hästi tihedates luhametsades, peadpööritavail mäenõlvul ja stepis, sigineb tõepoolest uskumatult ning hakkab juba oma puutumatust kuritarvitama.

Jänese ainus vaenlane hoiumetsades on mägirebane. See Krimmi metsade alatine elanik, välimuselt jässakam

---

[1] Ubikvist — taim või loom, kes võib eluneda mitmesuguseis väga erinevais looduslikes tingimusis. *Tõlk.*

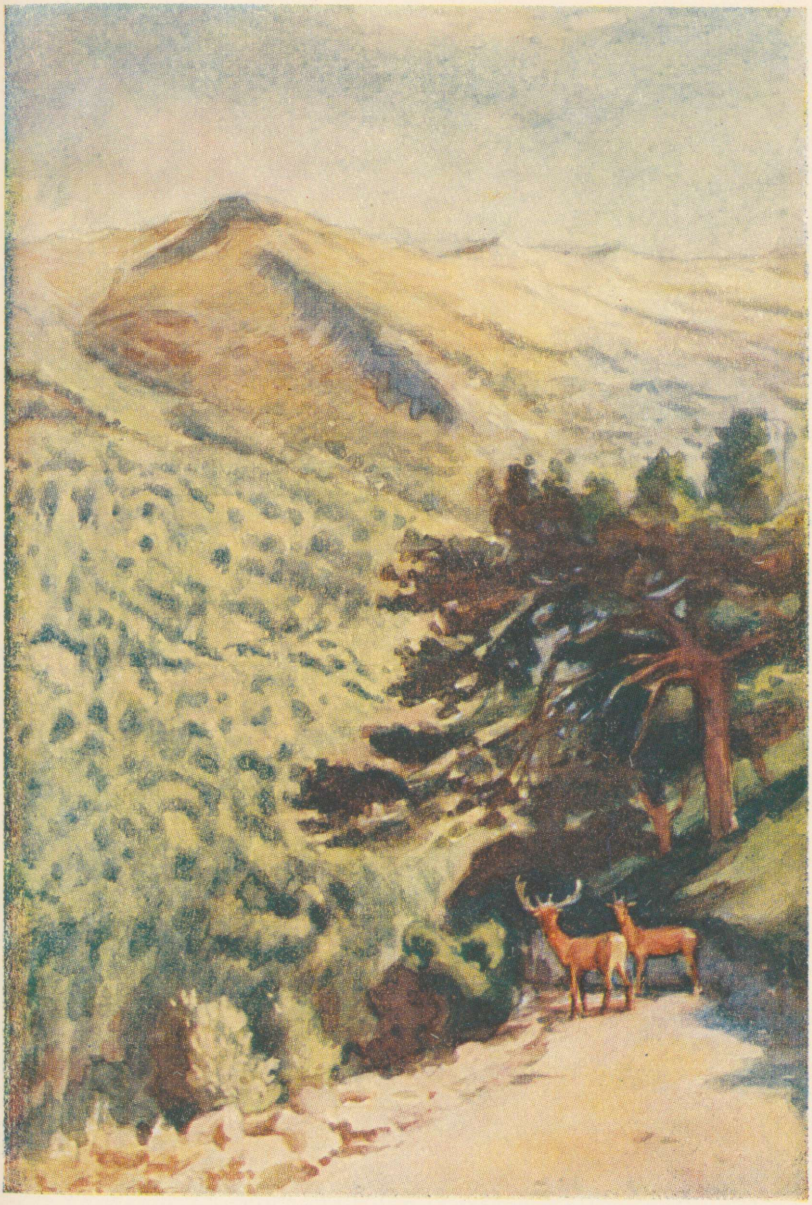

Tee Krimmi riiklikul looduskaitsealal

ja sarnakam kui stepirebane, tunneb end siin peremehena. Suuremaid kiskjaid kaitsealal ei ole. Viimne hunt hävitati Krimmis juba 1914. aastal. Rebast ennast ei ähvarda keegi. Kärme ja osavana ei pea ta jahti ainuüksi jänestele, vaid on tõsiseks vaenlaseks ka noortele hirvedele, kes ei jõua end põgenemisega päästa. Räägitakse, et lumerikastel talvedel tungib ta kallale isegi täiskasvanud hirvedele, kes väsinuina liiguvad lumehangedes vaevaliselt edasi. Üle poole hirvede hukkumisjuhtudest lasub rebase südametunnistusel. Rebane tungib mõnikord kallale ka väikestele põdravasikatele.

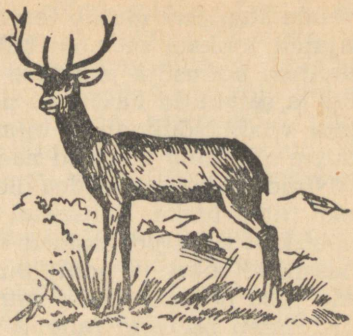

Krimmi põder

Neid Krimmi põlise loomastiku kõige väärtuslikumaid esindajaid — Krimmi põtra ja hirve — võib näha kordoni lähedal voljääris[1]. Nad on siin omamoodi elusad eksponaadid, mida demonstreeritakse külastajaile. Kuid vajadust sellise väljapaneku järele õieti enam pole. See, kes kõnnib kaitseala jalgradadel metsatihnikuis, lagendikel ja mäenõlvul, näeb seal kindlasti kusagil puude jahedas varjus vana isapõdra punakaspruuni massiivset haraliste sarvedega kogu või rahulikult karjamaal söövate, pikajalgseist vasikaist ümbritsetud emapõtrade rühma. Kahtlemata näeb ta ka hirvi, põdrast väiksemaid, kuid nendega nii välimuselt kui ka eluviisilt väga sarnaseid loomi. Hirv on rohkem uudishimulik kui kartlik: ta ei püüagi end kiiresti peita. Ta silmitseb inimest tähelepanelikult, ja kui see liikumatuna püsib, tuleb hirv lähemale, kord siit, kord sealt ligi astudes, kaela sirutades ja pead viltu keerates, ning jääb talle tundmatut olevust vaatlema. Alles lõhna haistes või liigutust märgates kaob hirv välgukiirusel padrikusse. Isahirv teeb seejuures omapärast katkendlikku, kähisevat, haukumist meenutavat häält. «Hirvesokk sõimleb,» lausub sel juhul vaatleja.

Põder ja hirv on Krimmi mäestiku vanimad asukad.

---

[1] Voljäär — võrestikuga ümbritsetud maa-ala loomade või lindude hoidmiseks. *Tõlk.*

Nende sugupuu ulatub tertsiaari ajastusse. Viimase poole sajandi jooksul on neid kahel korral ähvardanud täielik hävitus: kodusõja ja Suure Isamaasõja ajal, kui okupandid ja salakütid hävitasid neid väärtuslikke loomi tuhandete viisi. Nõukogude inimesed võtsid nad enda erilise kaitse alla ning päästsid nad seega teadusele.

Nüüd on hoiumetsades üle kahe tuhande põdra ja poolteist tuhat hirve. Kaitsealal on tekkinud huvitav olukord. Hoolikalt kaitstud loomad on niivõrd paljunenud, et nad massiliselt oksi ja noori puid süües hakkavad hoiumetsale juba hädaohtlikuks muutuma. Nende edasist paljunemist tuleb seetõttu rangelt reguleerida. Kaitsealast võiks saada põtrade ja hirvede laialdane levikukolle, kust neid võiks ümber asustada mitmesugustesse Nõukogude Liidu rajoonidesse.

Metsa tihedast asustatusest põtradega annavad eriti tunnistust septembriööd, mil terve hoiumets undab sügavatest venivatest pasunahäältest. See on põtrade «möirgamisaeg», jooksuaeg, mil isahirv «pasundab», kutsudes emahirvi. Siis toimuvad metsas hirmsad võitlused sarvekandjate vahel, mis lõpevad mõnikord ühe vastase hukkumisega. Talveks, novembris, heidavad isapõdrad sarved ära. Alles kevadel hakkavad need uuesti kasvama ja kolme-nelja kuu pärast on põdra ilusavormilises peas jälle raske haraline kroon.

Kebit-Bogazi kordonist kuni kaitseala Keskhäiluni on neli kilomeetrit metsateed. Lindude lakkamatu häälitsemine häirib sel teel metsade pühalikku vaikust.

Krimmi metsi peetakse «vaikivateks» metsadeks, kus puuduvad rahutud suliselanikud, kes toovad nii palju elavust kõige süngemassegi tihnikusse. Hoiumetsa varju astudes veendute kohe selle arvamuse ekslikkuses. Juba metsa serval näete muretult sõeluvaid kollaserinnalisi tihaseid, kes täidavad õhku rõõmsa häälitsemisega. Puude varjus, kuivades mahalangenud lehtedes, askeldavad rästad. Kõige süngemaist padrikuist kostab öösiti öökullide huikamist. Mäeharjade kohal aga hõljub kahemeetrisi tiibu suursuguselt laiali sirutades must raisakotkas ning sööstavad kõrgustesse kotkad.

Siinsesse suleliste maailma toob erilist elevust sügis. Üle Krimmi mägede kulgeb suur lindude rändetee, nähtamatu karavanitee, mis sügisel viib põhjast lõunasse, kevadel vastupidises suunas.

Sellel teel on Krimm üheks sõlmjaamaks, kus linnud puhkavad ning koguvad jõudu ja julgust lennuks üle Musta mere. Sügispäevil koguneb metsatutele jailadele massiliselt rasvaseid põldvutte, metsades aga võib kohata harksabasid, kaljukotkaid ja soolinde. Metsvindid, musträstad, kadakarästad ja punakurgukesed, lennanud siia sügisel, jäävad talvitama Krimmi metsadesse, kevadel aga siirduvad uuesti põhja poole.

Metsatihnik katkeb vaid otse Keskhäilu juures; viimane on omapärane ümmargune alang, mida igast küljest ümbritsevad mäed. Põhja pool tõuseb tema kohale kivine, lage Tšornaja mägi, mis läänes läheb üle Bolšaja ja Malaja Tšutšeliks ning koos viimastega moodustab Sinab-Dagi mäeaheliku; lõunas ripuvad Babugani paljad kaljud ja metsased nõlvad; idas varjab väljapääsu orust Koneki seljandik tema tagant välja paistva halli Tšatõr-Dagiga. Siin, häilu rohelises kausis säilitavad mäed terveks suveks metsadest ümbritsetud mahlakate lagendike jahedust ja mägiallikate puhtust. Üks allikaist, mis tungib purskkaevuna välja mäelõhe sügavusest, on alguseks Alma jõele. Suured mäemassiivid kaitsevad metsalagendikke kuumuse eest. Päike hakkab siia paistma kõige palavamal kuul — juulis — kaks tundi hiljem kui mujal Krimmis ja kaob siit kaks tundi varem. Vist küll mitte kusagil mujal Krimmis ei leidu sellist tihedat ja mahlakat rohtu kui siin.

Möödunud sajandi keskpaiku võlus see maaliline nurgake munki, kes rajasid siia Kosmo-Demjanskaja kloostri. Usklikele sai külgetõmbekeskuseks suurepärane jäise veega allikas, mis tungis maa seest välja väikesel metsalagendikul. Allikal arvati olevat raviomadusi, tema kõrvale ehitati bassein pesemiseks. Pikkades ridades voorisid siia teatud päevadel palverändurid, tuues allikale oma tõbesid, pühadele vendadele aga kõlisevaid münte.

«Ma ei saa käesoleva ajani unustada,» kirjutab üks tervendava protseduuri pealtnägijaid, «selle basseini vee hirmsat külmust ning tema kummardajate vaprust, kes kolm korda vette laskusid ja sealt välja hüppasid ilmega, nagu oleksid nad löögist rabatud.»

Võib kujutleda, missugused tagajärjed ootasid tuberkuloosi-, reuma- ja südamehaigeid pärast sellist «tervendavat» pesemist, kui paljude inimeludega tuli maksta rahva pimeduse eest, mägiallikat ekspluateeriva kloostri

hüvangu ja õitsengu eest! Selle allika vesi vuliseb veel praegugi muru roheluse keskel.

Veidi hiljem ehitati kloostri kõrvale tsaari jahimaja, Keskhäil ja Bolšaja Tšutšeli mägi aga said tsaari jahialadeks. Põlismetsa vaikuses kõlasid jahisarvede helid, koerte haukumine ja püssipaugud. Tituleeritud ülemkihi lõbustas end siin põtrade ja hirvede hävitamisega. Kümme tuhat sõdurit rajasid neile mägitee jahimajast kuni tsaari residentsini — Livadiani.

Nii klooster, jahimaja kui ka teised hooned, mis pärast revolutsiooni anti looduskaitseala valitsuse käsutusse, purustati hitlerlike okupantide poolt, kuid vana mägitee viib praegugi Keskhäilust Tšutšeli mäekuru kaudu Alabatši kõrgmäestikukordoni juurde.

Siin, kohe Keskhäilu taga, algab võimsate pöögimetsade ala. Avarailt metsalagendikelt satute looduse üleva ehituse sisemusse, mis teid haarab nii oma grandioossuse kui ka imepärase värvide ja vormide kooskõlaga. Hõbehallid, härmatist meenutava valge kirmega kaetud tüved, millest mitmel inimesel annab ümbert kinni võtta, tõusevad hiiglasammastena kõrgusse. Nad ei abista üksteist, ei moodusta läbipääsmatuid tihnikuid. Iga selline hiiglane seisab teistest soliidses kauguses ja on eemalt hästi nähtav. Kõrgel ülal laotuvad tüvede kohal jämedad oksad, milledest igaüks on keskmise puutüve jämedune. Need kannavad käharast lehestikust moodustunud tihedat rohelist võlvi, mida päikesevalgus ei suuda peaaegu üldse läbistada.

Pöögimetsas ei ole alametsa ning ta näib seetõttu avarana ja väga puhtana. Üksnes langenud lehtede vaip katab pöögimetsade all olevaid laugeid nõokesi ja nõlvakuid, ning metsa all kõndides ei kuule üldse enda samme. Lehestiku ere ja elav rohelus koos võimsate tüvede marmorliku, külma ilu ning langenud lehtede kullaga jätab unustamatu mulje.

Iidsest ajast kasvab see pöögimets Krimmi mägede põhjanõlvade keskvööndis. Kuid tuhandeaastasi puid sealt ei leia. Ei ole peaaegu näha ka noort võsa. Mets on praegu umbes kahesaja-aastane. Vanemad puud on välja surnud, kuid noori puukesi mets endasse veel ei lase. Tõuseb maa seest peenike pöögivõsuke, elab kaks-kolm aastat ja hääbub ilma päikesevalguseta oma auväärse eaga kaasvendade varjus.

Nii toimub veel aastat viiskümmend. Siis hakkavad vanemad, kahesaja viiekümne aasta vanuseni jõudnud puud välja surema. Alles siis ilmub nende asemele, väljalangenud metsa «aknaisse», noore metsa lopsakas võsa. Järgneva saja aasta jooksul asendub, uueneb kogu mets ja taeva poole tõusevad jälle ühtlased, sirged tauria pöögi sambad. Sel viisil on pöögimetsad säilitanud oma ilme, oma korrapärasuse ja puhtuse pidevalt paljude aastatuhandete jooksul alates tertsiaari ajastust, mil nad ilmusid siinseisse paigusse.

Pöögimets

Selle kauge ajaloolise epohhi mälestusmärkideks on ka mägede kuivemaid lõunanõlvu katvad männimetsad ja mäeharjade paljal kivil kasvavate puukujuliste ja roomavate kadakate rägastikud. Nende hulgas leidub üle viiesaja aasta vanuseid puid.

Hoiumetsades võib leida ka punast puud — jugapuud, mis tertsiaari ajastul hõlmas laialdasi maa-alasid. Ai-Petri tipul kasvab seniajani jugapuu, mille elueaks loetakse üle tuhande aasta! See Krimmi metsade patriarh on elav tunnistaja sellest, et jaila kivikõrb oli kunagi paljudes kohtades paksu metsaga kaetud. Jugapuu on tüüpiline metsaelanik: ta võib kasvada ainult puude keskel. Tähendab, mitusada aastat tagasi kohises selle praegu üksiku puu ümber mets.

Hoiumetsa rohelised aarded avanevad oma täies toreduses Tšutšeli mäekurult, kuhu viib tee Keskhäilust. Lõputud mäeahelikud, mis on kaetud metsadega nagu rohuga, tunglevad jalgade ees ja eemalduvad kaugusse, uppudes kergesse sinisesse uduvinesse. Silm ei ole suuteline neid kõiki haarama. Ees aga kerkib Krimmi kõrgeima mäe Roman-Koši (1543 m) pruun kuppel. Endasarnaste mägede

hulgas ei näi ta nii mõjukas kui näiteks Tšatõr-Dag, mis on küll madalam, kuid üksikuna seistes on nähtav peast kuni jalgadeni.

Need mäeharju katvad ääretud metsad ei ole väärtuslikud mitte ainult väga mitmesuguste taimede elava muuseumina, vaid nad täidavad ka tähtsat ülesannet Krimmi majanduses.

Metsased mäed on Krimmi hiigla-veetorniks. Mägedes langeb igal aastal sademeid kaheksasada, vahel ka kuni tuhat millimeetrit, seega kaks-kolm korda rohkem kui stepis. Mets kogub ja säilitab seda niiskust nagu käsn ning jaotab seda siis kogu poolsaarele. Ega muidu saadaks teid hoiumetsa tihnikuis peaaegu lakkamatult mägiallikate ja ojade vulin. Neis tihnikuis saavad alguse kõik Krimmi tähtsaimad jõed ning Katša ja Alma oru aedade saak «plaanitakse» kõigepealt siin, mägedes, viinamarjakobarate hulk «Massandra» viinamarjaväljadel lõunarannikul aga on otseselt võrdeline metsapuude arvuga Nikita Jaila või Babugani mäenõlvul.

Mets oma sitkete juurtega kinnistab pinnast mägede nõlvul, ja seal, kus kasvab mets, ei esine mägedes peaaegu kunagi maalihkeid ega varisemisi. Mets hoiab mägesid lagunemise eest ning nende jalameil paiknevaid asulaid ja istandusi loodusõnnetuste eest.

Teine ülesanne, mida täidab hoiumets, on õnnistusrikka kliima hoidmine rannikul, kuhu sõidab end ravima sadu tuhandeid inimesi ning kus kasvavad haruldased ja nõudlikud lõunamaa puuviljad. Mägede nõlvu katvad paksud metsad löövad tagasi talvel läbi mäeaheliku tungivate põhjatuulte jäiseid rünnakuid, nii et lõunaranniku parkides ja aedades ei närtsi ka talvel metsade kaitse all olevad igihaljad puud ning õitsevad aasta läbi lilled. Mägede lõunanõlvu katvad männimetsad saadavad öiste briisidega rannikule aromaatseid, vaigulõhnalisi õhulaineid, mis on täis haigeid kosutavat osooni; ka keset männitukki mägede nõlvul asub kümneid ravilaid.

Kahjuks ei ole veel piiri pandud hirmsale protsessile, mis muudab Krimmi mäeharju ja nõlvu kiviseks kõrbeks, nagu nägime seda Tšatõr-Dagi platool. See on mägimetsade maharaiumise ning piiripidamatust loomade karjatamisest tingitud heinamaade hävimise tagajärg. Palja mulla, mida enam ei sidunud taimede juured, uhtus ära vesi ning kandis laiali mäetippudel määratsev rajutuul.

Paljandunud lubjakivikaljud ei olnud enam suutelised vett kinni pidama, seda säilitama.

Mäed purunevad vee otsese, lahustava tegevuse mõjul. Seda nähes hakkad kogu teravusega taipama metsa tohutut osatähtsust Krimmi majanduses.

Roman-Koši kõrval, 1200 meetrit üle merepinna tõusval lagendikul paistab valge täpikesena, üksildase paadina metsaookeanis vaatlejamajake. Alabatši kordon on kõrgeim Krimmi mäestikus. Seda nimetatakse «talvituspaigaks» — ebatavaline, lõunamaal kummaliselt kõlav termin.

Kuid Alabatš on tõeline talvituspaik. Aastas mitmeks kuuks lõikavad lumehanged ära kõik teed «suure maa» ja Alabatši vahel. Enne seda, sügisel, veetakse siia mitme kuu toiduainete tagavara, arstimeid, raamatuid, ja siis jääb talvitaja-vaatleja Aleksandr Ivanovitš Naumenko koos perekonnaga üksinda mäestiku ürgjõududega ja hoiumetsaga.

Ta on üksinda, kuid mitte üksildane. Raadio ühendab teda «suure maaga». Naumenko on alati kursis sellega, mis maailmas sünnib.

Kes on siis see vaatleja, kes aasta läbi elab üksi metsas?

Looduskaitsealale on laiali pillatud üle kahekümne kordoni — need on puhtad, valgusküllased valgest kivist hooned, mis on ehitatud sõjajärgseil aastail hitlerlaste poolt hävitatud kordonite asemele. Igale kordonile on eraldatud oma metsapiirkond. Metsakaitse-vaatleja on oma piirkonna peremeheks. Kui juhtub metsatulekahju või puude kallale tungivad massiliselt kahjurid, siis püüab vaatleja ise päästa metsa ning kutsub appi inimesi ja masinaid. Ta kuulatab, kas ei kosta kusagilt salaküti lasku, kirve hoopi või sae sahinat — hääli, mis hoiumetsas on lubamatud. Ta asetab põdraradadele kaste soolaga — «soolakuid», mille juurde sarvekandjad tulevad kindlasti maiustama, ning talveks, lumehangede puhuks, varub neile heina ja paneb seda sinnasamasse, põtrade harjunud radadele. Ta toob koju, ravib terveks ja laseb jälle vabadusse sügavas lumes jõuetuks jäänud hirve ning vabastab kaadunud, surnud puu alt mahalitsutud noore võsa. Ta hoolitseb hoiumetsa ja selle elanike eest, ning arvatavasti sellepärast, et Roman-Koši jalamil elab aasta läbi vaatleja Naumenko, ronivad Alabatši ja Gurzufi sadula vahelisel

metsatul, lagedal jailal mööda nõlvu üles noored männid — esimesed pioneerid, kes rajavad metsale teed mäeharjadele.

See on tähendusrikas nähtus. Peremees-inimese poolt hoitud ja hoolitsetud mets hakkab uuesti katma oma elustava vaibaga kiskja-inimese poolt kõrbeks muudetud mägesid.

Kuid kaitseala vaatlejal on ka kohustusi, mis eristavad teda kõige paremast, kõige kohusetruumast metsnikust. Ta on naturalist, kaasosaline suures ja mitmekülgses teaduslikus töös, mille elavaks laboratooriumiks on hoiumets.

Otsekui botaanika-katseaias ripuvad siin-seal piirkonna metsikuis padrikuis puude ja põõsaste küljes numbrid. See on niinimetatud fenopost: fenoloogiliste vaatluste punkt. Regulaarselt käib siin vaatleja ning täpselt lahterdatud vihikusse ilmuvad märkmed, mille järgi saab otsustada, millal katsealused taimed — igast liigist kolm eksemplari — kattusid lehtedega, kuidas nad õitsesid ja vilja kandsid, millal langesid nendelt viimsed lehed. Koos vaatlusandmetega loomade käitumise ning ilmastiku kohta on need märkmed elavaks ja vahetuks lätteks, allikaks, mille alusel koostatakse «looduse kroonika» — hoiumetsa elu seaduste ja rütmi raamat, mida peetakse siin aastast aastasse.

Hoiumetsa vaatlejal peab tingimata olema kaks omadust: vaatlusvõime, mida eeldab juba tema ametinimetuski, ja loodusearmastus, milleta ei näe siin midagi huvitavat. Need mõlemad omadused, nagu teada, võivad olla sünnipärased või hiljem omandatud.

Ivan Vassiljevitš Krapivnõi, looduskaitseala direktor, omandas armastuse looduse vastu, nii kummaline kui see ka on, sõja ajal. Olles töölisperekonnas üles kasvanud, puutus ta loodusega kokku ainult pühapäevastel jalutuskäikudel, kui oli soov puhata, värsket õhku hingata. Kaugemale see huvi ei küündinud. Raadiojaam, kus ta Simferoopolis töötas, oli hoopiski kütkestavam.

Algas sõda, vaenlane lähenes Simferoopolile. Raadiojaam jätkas tööd viimse minutini.

Linna evakueerimise päeval tuli Krapivnõi partei linnakomiteesse: ta palus end saata rindele või partisanisalka. Mõni päev enne seda oli Krapivnõi vastu võetud partei liikmeks. Nii sattus Ivan Krapivnõi esimest korda partisane varjavasse hoiumetsa.

Kaks ja pool aastat viibis ta ühtesoodu metsades, algul partisanisalka, pärast rühma juhtides.

Need olid uskumatult rasked aastad. Äraandjad reetsid hitlerlastele ja röövisid tühjaks suure hulga partisanide toidumoona- ja varustusbaase, mis olid juba varem metsades loodud.

1941. aasta lumerikkal, käredal talvel jäid metsa varjunud partisanid peaaegu toiduta, sooja riietuseta, laskemoonata ja arstimiteta; nad olid suletud õela vaenlase rõngasse.

Sellest rõngast. läbi hiilides käidi kordamööda stepikülades toiduaineid hankimas. Seal elasid omad, nõukogude inimesed, kes olid valmis aitama partisane, jagama nendega oma viimast pala. Öö jooksul tuli laskuda läbi lume mägedelt alla, jõuda sõiduteid vältides mõnda külla ja pöörduda kandamiga sama teed mööda tagasi, käies läbi mitukümmend kilomeetrit. Metsani jõudes kukkusid inimesed nõrkenult maha.

Selliseid retki ei võinud ette võtta tihti. Nälg lähenes halastamatult. Tuhniti lumes, korjati sammalt, keedeti ja söödi, täites kõhtu kõigega, mida võis metsast leida. Kui vaenlase tulest läbi murdnud lennuk laskus metsa kohale ja langevarjudega maandusid suured toiduainete pakid, siis saabus suur pidupäev. Ent sellised pidupäevad üha harvenesid, sest rinne eemaldus sügavale sisemaale ja lennukitel oli üha raskem läbi tungida. Kuid partisanid teadsid, et kodumaa peab neid meeles, ja võitlesid tema eest nii kuidas suutsid.

Näost mustaks tõmbunutena, näljast kõhnunutena ilmusid nad mägiteedele ja vaenlase autod lendasid pilbasteks purunedes järsakuilt alla. Relvi ja laskemoona hankisid nad siinsamas, kokkupõrkeis pea kaotanud hitlerlastega.

Lõunarannikut Sevastoopoli ja poolsaare keskosaga ühendav magistraal sai partisanide pearindejooneks. Kui fašistid valmistusid rünnakuks Sevastoopoli vastu ja koondasid sinna oma reserve, siis tegid partisanid vaikides oma kaaluka paranduse hitlerlaste juhtkonna plaanidesse kümnete nõlvakuilt koos sõdurite ja sõjatehnikaga alla lastud autode näol, mis olid määratud kangelaslinna kaitsjate hävitamiseks. Kui algasid rasked võitlused Kertši poolsaarel ja vaenlase sõjatehnika voolas mööda autoteid vastupidises suunas, siis andsid partisanid ka siin mõju-

kaid lööke interventidele, astudes sellega ühtsesse võitlusrivvi Kertši dessandi kangelastega.

Jõuetuks jäänud inimesed, kes kurnatusest vaevalt jalgu järele vedasid, olid siiski ähvardavaks võitlusüksuseks. Koos teiste — põhja ja ida — partisanikoondistega sidusid nad küllaltki suuri vaenlase jõude. Hiljem, 1943. aastal, teostasid nad vaenlase Sevastoopoli kindlustuste ja lõunaranniku luuret. Teated anti edasi rinde juhtkonnale. Kõigi koondiste etteotsa asus partisanisõja esimestest päevadest alates üks 1918.—1920. aastate partisaniliikumise juhte Krimmis — A. V. Mokroussov.

Hitlerlased võtsid partisanide hävitamiseks kasutusele kõik abinõud: haarangud ja metsade kammimised, provokatsioonid ja blokaadid. Nad põletasid poolteist tuhat hektarit hoiumetsa, purustasid seal kõik ehitused ja kordonid, hävitasid kõik piisonid, tuhandeid põtru, hirvi ja metslambaid. Nad olid valmis maapinnalt ära pühkima kogu partisane varjava hoiumetsa.

Hitlerlaste metsikusel ei olnud piire. Looduslikul kivikindlusel Ab-Dugal, mis kõverdub loogana keset hoiumetsa, on üks partisanide kalme. Siin võtsid fašistid kinni ja põletasid elusalt seitseteist raskesti haavatud partisani. Vangilangenuid piinati ja vigastati.

Ühe haarangu ajal hukkusid kaitseala vanemmetsnik Rõnkovski ja tema naine.

Partisanisalka astudes võttis Rõnkovski kaasa paksu vihiku, mida ta hoidis rinnal vattkuue all, lahkumata sellest sõjaretkedel ja lahinguis. Vaikseil hetkil võttis ta selle välja ning tegi kiiresti märkmeid. See oli looduse päevik — kõige selle kroonika, mida tähelepanelik vaatleja nägi hoiumetsas, olles sellega palju kuid järjest silm silma vastu.

Kui vihikusse ei olnud jäänud ühtegi vaba lehte, peitis Rõnkovski selle Holodnaja Voda nõkku, salakohta, kust seda võis alati vajaduse korral võtta, hoides vihikut seega sõdurielu juhtumite eest. Ta näitas seda kohta oma naisele ja oma sõbrale, kaitseala entomoloogile Bukovskile.

«Küllap läheb pärast sõda tarvis. Kui mind enam pole, andke teistele!»

Mõni päev hiljem, järjekordsel metsakammimisel, sai Rõnkovski surma. Tema naine koos rühma partisanidega piirati sisse. Nad panid vastu viimse võimaluseni, kui aga vangilangemist ei saanud enam vältida, hävitas vapper

naine granaadiga nii iseenda kui ka pealetungivad hitlerlased. Hiljem hukkus ka Bukovski. Nii hoiab Holodnaja Voda nõgu ühe ustava hoiumetsakaitsja partisanivihikut siiamaani saladuses.

Sellistes partisanilahingutes kiinduski metsasse kogu eluajaks Ivan Krapivnõi. Ta käis selle oma salgaga risti ja põiki läbi. Karmis ja raskes partisanielus sai hoiumets talle koduks. See oli tükike kodumaad, piinatut, kuid vaenlasele mitte alistunut. Seda oli vaja kaitsta elu säästmata. Ja siis ta nägi, kui imeilus oli see tükike maad, mis oli talle saanud kodumaa kehastuseks.

Kui partisanide poolt toetatud Nõukogude väed vabastasid Krimmi, ei lubanud haav ja põrutus Krapivnõil rindele minna. Kuid ta ei tahtnud istuda käed rüpes. Kuu aega puhanud, pöördus ta tagasi hoiumetsa. Tulid ka teised partisanid kirvest ja saagi kaasa võttes. Nad ehitasid purustatud kordonite asemele uued, puhastasid metsa tõkkeist, tegid kahjutuks lõhkemata miinid ja mürsud, millega hitlerlased tulistasid hoiumetsa, loendasid terveksjäänud loomad ja hakkasid jälle kirjutama «looduse kroonikat».

Üks kaitseala kaugemaid kordoneid on Japolahh. Ümbritsetud paljude kilomeetrite ulatuses läbipääsmatu metsatihnikuga, kus ei kohta ühtegi elavat hinge, näib ta asuvat kusagil «maailma otsas». Kuid nii Japolahhi juhataja metsnik Vladimir Filippovitš Katškailo kui ka vaatleja Harlampi Vassiljevitš Polijenko ei tahtnud töötada üheski teises kordonis. Siin, just neis tihnikuis tegutses nende partisanisalk, siin oli sõja ajal läbi käidud iga jalgrada, siin oli üle elatud, läbi mõeldud nii palju, et oli võimatu end sellest lahti kiskuda.

Vilunud metsnik H. V. Polijenko asus kordonisse kohe pärast sõda, noor ja enne sõda veel kindlakskujunemata elukutsega V. F. Katškailo aga lõpetas aianduskursused ning hakkas töötama lillekasvatustehnikuna ühes Jalta sanatooriumis. Kuid mets meelitas vastupandamatult. Ja Katškailo jättis kahjutundeta maha linnaelu ning asus alatiseks elama väikesse, metsast tihedasti ümbritsetud majakesse. Raadiovastuvõtja, värsked ajalehed, palju raamatuid metsanduse, dekoratiivaianduse ja agronoomia alalt, vihikud metsas tehtud vaatluste andmetega, Fedini «Ebatavalise suve» ja Leonovi «Vene metsa» köited kõnelevad noore vaatleja tegevusest ja huvidest.

Luuraja partisanlik vilumus ning eelkõige partisani terane vaatlusvõime on väga sobivad naturalisti töös. Krapivnõil, Katškailol, Polijenkol ja teistel kogenud partisanidel on metsa elu käsitlevate täpsete ja üksikasjaliste tähelepanekute ammendamatu tagavara ning kaitseala teaduslikud töötajad on nendega tihedas kontaktis.

Kaitseala kõige kaugemates nurkades ringi hulkudes võib ootamatult sattuda presenttelgile, mis on püstitatud kivisele mäeharjale, läbipääsmatusse metsatihnikusse või järsakute vahele kaduva oja kaldale. Turistidele hädavajaliku varustuse kõrval leidub seal aparaate ja katseklaase, herbaariumivõrke ja mõõteriistu. Need on looduskaitseala teadlaste kerged elamud. Paljudeks nädalateks lähevad teadlased rikkasse, elavasse laboratooriumi, mida kunstlikul teel ei ole kunagi võimalik luua. Neid huvitavad paljud probleemid, mis avavad looduskaitseala taime- ja loomariigi eluseadusi ning märgivad teid nende juhtimiseks.

Võtame näiteks metsakatte vahetumise probleemi, mille kallal töötab kaitseala direktori asetäitja teaduslikul alal Kapiton Konstantinovitš Võssotski. Probleemi sisu seisab selles, et määrata kindlaks teed inimese vahelesegamiseks metsa vahetumise põlisesse protsessi, allutada see protsess rahvamajanduse huvidele. Puhastades vanas metsas kohti noortele võsudele, tuleb saavutada seda, et metsa vahetumine ei toimuks suhteliselt lühikesel ajavahemikul, vaid järk-järgult ja vahetpidamata, et mägedes kasvaks alati täisväärtuslik, tugev mets.

Üks tähtsamaid probleeme on jailade, Krimmi mägede kivi- ja kildanõlvade metsastamine. Jõuda selleni, et varjulised metsad uuesti kataksid paljandunud, kuumusest hõõguvaid mäenõlvu, et uuesti laotuksid jaila kivisel platool metsatukkade poolt kaitstud tihedarohulised alpi aasad, et hoiumets oma haruldaste ja väärtuslike asukatega ületaks kaugelt oma praegused piirid — selline on looduskaitseala teadlaste tähtsaim ülesanne, mille lahendamiseks võib neile soovida parimat edu.

Mööda Ida-Krimmi

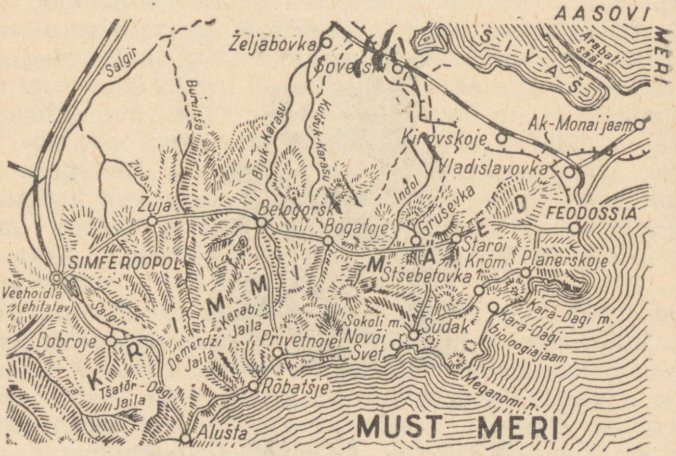
AASOVI MERI
Salgir
Željabovka
Sovetski
SIVAŠ
Arabati saar
Burultša
Bijuk-Karasu
Kuišuk-Karasu
Ak-Monai jaam
Kirovskoje
Vladislavovka
Zuja
Indol
Gruševka
FEODOSSIA
Belogorsk
Bogatoje
Staroi Krom
Planerskoje
SIMFEROOPOL
Štšebetovka
Veehoidla (ehitatav)
Salgir
Karabi Jaila
Sokoli m.
Sudak
Kara-Dagi m.
Kara-Dagi bioloogiajaam
Dobroje
Demerdži Jaila
Privetnoje
Novoi Svet
Alma
Tšatõr-Dagi Jaila
Rõbatšje
Meganomi n.
Alušta
MUST MERI

Veest kaljurüngad peegelduvad vastu
ja merel laeva peagi silm ei näe,
vaid karju luhas häälitsedes astub,
kui merevaigust raske ripub väät;
ning seal, kus Mithridates puhkab kalmus,
näeb laevnik kaugelt kuldset ehavalgust.

A. S. Puškin

KALLIHINNALISED ÕIELEHED

Kolmanda mäeaheliku künkaid lõigates kulgeb Feodossia maantee Simferoopolist otse itta, Sudakki, Feodossiasse ja Kertši. Maastik on linna lähistel üsna üksluine. Vasakul on valkjashallid, nagu tuhaga üle puistatud lubjakivikünkad, paremal stepp. Edasi kerkivad silmapiiril paremat kätt katkematu reana peamäeaheliku mäed, veel kauged, külma ja tardunud sina peidus.

Simferoopolist viieteistkümne kilomeetri kaugusel ilmub tee ääres nähtavale aedadesse uppuv Zuja küla. Sügavas orus, samanimelise jõe kallastel, mida ääristavad tihedad puudesalgad, asuvad kolhoosi «Krasnaja Niva» hooned.

Krimmi roosi istandused Simferoopoli lähedal

Zuja on Krimmis üks vanemaid vene asundusi, kus vene inimesed elasid juba Katariina aegadel.

Kolhoosi avarad põllud ulatuvad jõekese äärest kaugele steppi ja tõusevad ümberkaudsetele kinkudele. Seal on selle tubli, korraliku majandi viljapõllud ja tubakaistandused. Jõekese orus aga laotuvad köögiviljaaiad ja laiub suur sajahektarine puuviljaaed.

Tuleb aeg, mil selles aias painutab mahlast paisunud puuvili rasked oksad maa ligi. Siis algab kibekiire ja lõbus puuviljakoristusaeg. Kuid seni on Vassili Mitrofanovitš Štšerbina aiandusbrigaadis käsil teine kiire töö, kõige varasem ja vist küll kõige kaunim. Aia kõrval, sellessamas rohelises orus, mida ümbritsevad madalad künkad, on õitsele puhkenud kolhoosi roosid.

Selgel hommikul, kui esimesed päikesekiired alles riivavad puude latvu, hakkavad rooside tugevad teravatipulised õiepungad elavnema. Nad vabanevad järk-järgult oma rohelisest kestast — õietupest, ja seks ajaks, kui päi-

kesekiired neid puudutavad, muutuvad nupud lopsakateks roosiõiteks.

Sel hommikutunnil tulevad istandusse kolhoosnikud. Nad tulevad kogu perega nagu peole. Täpsete kiirete liigutustega eemaldavad nad õitelt nende kerged ehted. Õielehed saadetakse pikale keerukale teekonnale. Seda läbides muutuvad nad kontsentreeritud lõhnaks.

Krimmi roos

Roosi aroom! Seda on ülistanud luuletajad, selle kohta on tekkinud legende. Sellepärast kasvatavadki inimesed juba kaks tuhat aastat ühte vanimat kultuurtaime — roosi.

Õie sügavais salakambreis tekib lõhnakandja — õie eeterlik õli. See protsess on imeline ja keerukas nagu elu ise. Ja inimene, vaatamata kolossaalseile edusammudele keemia alal, ei suuda seda protsessi veel teostada kunstlikul teel. Kõige mitmekesisemad lõhnaained, mida orgaaniline keemia juba saab sünteetilisel teel, jäävad seni veel väga kaugele maha lillelõhnadest, mis oma mitmekesisuses loovad elava looduse täiusliku lõhnade harmoonia, sellise harmoonia, mis oma esteetilise mõju poolest seisab samal tasemel värvide ja helide harmooniaga.

Just sellepärast ongi inimene juba ammust ajast oma tootmistöösse kaasa tõmmanud imepärase, lõhnu välja töötava laboratooriumi — lille.

Sotsialistliku rahvamajanduse paljud harud — parfümeeria-, farmatseutika-, seebi- ja toiduainetetööstus — vajavad igal aastal sadu tonne kõrgeväärtuslikke lõhnaaineid. Seda tarvidust rahuldavad nüüd täielikult meie tehaseis meie oma tooraineist saadavad eeterlikud õlid. Nõukogude õlid on ühtlasi rahvusvahelise kaubanduse väljapaistvaks artikliks, mille järele on tema kõrge kvaliteedi tõttu suur nõudmine.

Eeterlikud õlid on õites mikroskoopiliste annustena hajutatud. Et saada üks gramm roosiõli, mis vabalt mahub sõrmkübarasse, tuleb ümber töötada, keerukale tehnoloogilisele protsessile allutada ligi tuhat roosiõit! Seejuures

tuleb igaüht neist korjata õigeaegselt, siis, kui ta on just puhkenud ja täis lõhna, määratud ajast mitte tundigi hiljem.

Sellelt elavalt õitekonveierilt nõutakse väga täpset ja kooskõlastatud tööd. Kui korjamisega viivitada, seda edasi lükata õhtuni või järgmise päevani, siis muutuvad elastsed õielehed lõtvadeks ja kahvatuteks ning neisse ei jää peaaegu üldse enam eeterlikku õli. Ja uus, järgmisel hommikul puhkenud õiepungade partii matab oma roosadesse lainetesse noppimata jäänud õied. Seepärast ei ole kargeil mai- ja juunihommikuil kolhoosis teist kohta, kus töö käiks nii ladusalt ja üksmeelselt. Elavad hääled ja vahel ka uljas laul rõkkavad orus.

Õunapuude jahedas varjus kaalu kõrval reguleerib sale tütarlaps vilunult keskendunud ilmega istandustest lakkamatult saabuvat aromaatset voolu. Korjajate poolt toodud lõuendkottidest suunab ta selle kaalule, märgib kaalu paksu vihikusse ning pakib õielehed pikkadesse vineerkastidesse, mis kerkivad künkana tihedas rohus. Selleks ajaks, kui kerge virn jõuab ettenähtud kõrguseni, peab kolhoosi veoauto — «kiirabi», nagu teda siin tabavalt nimetatakse, — olema jõudnud eelmise virna viia naabruses asuvasse eeterliku õli tehasesse.

Kallis on iga minut, kallis seepärast, et iga minut venitamist ja viivitamist ähvardab kallihinnalise õli kaoga: see haihtub õielehtedest kinnipüüdmatult. Ent kolhoosnikud võitlevad nende õlitilkade eest ometi terve aasta.

Seda võitlust korvab suur ja kindel tulu, mida annab kolhoosile roos; see on tubliks lisaks kolhoosi mitmekesisest majapidamisest saadavatele tuludele. Tulukuselt ei saa roosiga võrrelda ühtki teist kultuuri.

Valkjashallide lubjakiviküngaste ahelik eraldab kolhoosi tema lähimast naabrist ja õpetajast eeterliku õli alal, tehas-sovhoosist «Krõmskaja Roza», mis asub mõne kilomeetri kaugusel edasi piki Feodossia maanteed.

Sellel huvitaval sotsialistlikul ettevõttel, mis ühendab põllumajanduslikku ja tööstuslikku tootmist, on laialdane kuulsus. «Krõmskaja Roza» on suurim eeterliku õli ettevõte Nõukogude Liidus. See on terve linnake rohkem kui tuhande elanikuga ning elanikkonda teenindavate kultuuriliste ja elukondlike asutuste kompleksiga, milleta meie elu pole enam mõeldav. Ka sovhoosi tootmistegevuses on

kõige iseloomustavamateks joonteks kultuursus ja laialatuslikkus.

Sovhoosi «põllumajandustehni» moodustab kaks tuhat hektarit maad. Neli agronoomi juhivad seda agronoomiateaduse kindlate seaduste järgi.

Sovhoosi peamiseks rikkuseks ja uhkuseks on eeterliku õli kultuurid — eeskätt krimmi roos —, mis hõlmavad ühe kolmandiku kogu maast. Mitte kusagil mujal maailmas ei leidu nii laialdasi ja külluslikke roosiistandusi kui need pärlmutrina sillerdavad, steppi katvad hiiglaslikud roosiruudud.

Krimmi roos. Parfümeeria alal töötajad hindavad teda kulla kaaluga. Krimmi mägede nõlvadel, Nikita botaanikaaias, sündis see esimene nõukogude õliroos, väärikas võistleja külmakartlikele ja tujukaile välismaalasile, mis varem täitsid monopoolselt roosiistandusi.

Uus roos ei karda külma, paljuneb kergesti ja annab suurt õielehtede saaki. Need omadused avasid talle tee kolhoosi- ja sovhoosiistandustesse, kus ta varsti sai täielikuks peremeheks.

Krimmi roos on Krimmi selektsionääride esiklaps. Kuid ta ei ole teadlaste viimane sõna. Roos «Novinka», mis on saadud Krimmi eeterliku õli kultuuride tsoonikatsejaamas, kavatseb tõsiselt krimmi roosi varjutama hakata. Ta annab rohkem õli ja see kuulub oma kvaliteedilt kõrgemasse sorti. «Novinka» teeb tootmises juba esimesi samme. Esialgu hõlmab ta kümme hektarit. Kes teab, kui kiirel sammul hakkab ta edasi astuma.

Ent Nikita botaanikaaias kasvavad juba ka «Novinkale» võistlejad — uute rooside seemikud. Need on alles iseloomu väljakujunemise ebakindlas eas, kuid juba nüüd näitavad mõned neist küllaltki paljutõotavaid omadusi.

Sovhoosi roosiistanduste naabruses ulatuvad lõputute ridadena silmapiirini sinakashallid lavendlipõõsad, mis sarnanevad kohevilelöödud patjadega.

Need on samuti tsoonijaamas ja Nikita botaanikaaias aretatud uued sordid. Nende juurutamisega hakkas sovhoos saama endiselt pindalalt poolteist korda rohkem lavendliõli.

Lavendel on teine peamine eeterliku õli kultuur Krimmis. Oma väärtuslike omaduste tõttu pälvib see taim tähelepanu nii tööstuses kui ka põllumajanduses.

Lavendliõli, millel on tugev meeldiv lõhn, evib ka bakteritsiidseid omadusi, see tähendab võimet tappa bakte-reid. Kui seda õli oleks võimalik lisada kõigile tehaste poolt toodetavatele seepidele, siis oleksid need heaks desinfektsioonivahendiks. Seebitööstuses valitseb lavendliõli järele pidev ja piiramatu nõudmine.

Põllumajandus aga on huvitatud vahetult taimest endast. See vähenõudlik padjataoline põõsas kohaneb hästi kuivadel ja viljatutel nõlvadel, kruusasel pinnal, kus ei kasva ükski kultuurtaim. Oma pikkade haakuvate juurtega kindlustab ta nõlvu, andes ühtlasi selliseis paigus eriti head õli.

Uute nõukogude sortide all on sovhoosis ka laialdased muskaatsalvei- ja iiriseistandused, kust saadakse kuulsat «kannikesejuurt», kannikese lõhna allikat. Puhtasordilised istandused ja laitmatu hoolitsus nende eest annavad tehasele sadu tonne kõrgekvaliteedilist toodangut. Kuid nad teenivad ka teisi, veelgi tähtsamaid eesmärke.

Sovhoosi istandused on muutunud külgetõmbekeskuseks Zuja rajooni, Krimmi ühe peamise eeterliku õli rajooni kolhoosidele. Siin õpivad kolhoosnikud, siit saavad nad istutusmaterjali oma uutele istandustele. Igal aastal saadetakse sovhoosist kolhoosipõldudele kaks miljonit puhtasordilist roosi- ja lavendliistikut.

Teine külgetõmbekeskus ümbruskonna kolhoosidele on «Krõmskaja Roza» tehas, «tööstustsehh», mis töötleb nii sovhoosi enda kui ka kolhooside eeterliku õli toorainet. Siia kihutavadki suvehommikuil piki kõiki teid roosiõielehtedega täidetud veoautod, jättes enda taha lõhnalaineid.

See «tsehh» on omapärane ja ebatavaline ettevõte.

Kõrge kerge katuse alla on galeriina kahte ritta üles seatud valged värtnakujulised, tihedalt asbesti mähitud silindrid. Iga «värten» mahutab kolm tuhat liitrit. Nendes algavadki roosi õielehekesed oma keerukat teekonda, mille vältel nad muutuvad kontsentreeritud lõhnaks.

Terve veoautotäis õielehti puistatakse ülalt alla veega täidetud destilleerimisaparaati. Andes kraanide abil kord «kõva», kord «nõrka» auru, ammutavad aparaadi juures olevad naistöötajad kolme tunni jooksul õielehtedest välja lenduva õli. See voolab mööda torusid läbi jahutite ja anumatesüsteemi, läbi keemiliste ainete ja filtrite puhastustule. Selle kavalasti välja mõeldud labürindi läbi-

misel saab veoautotäiest õielehtedest väike pudelitäis õlist läbipaistvat vedelikku.

Vedeliku õlisus ja tihedus on aga petlikud. Tarvitseb teda vaid tilgutada, ning raske tilk haihtub täiesti, täites õhku hurmava roosilõhnaga.

Terve kuu voolavad aparaatide torusid mööda kallihinnalise õli tilgad. Tilgad liituvad grammideks, kilogrammideks, sadadeks kilogrammideks. Viiekilogrammistes kinnitinutatud anumates, hoolikalt sisse pakituna ja spetsiaalse saatja hoole all lähetatakse roosiõli Moskvasse. Adressaat — parfümeeriavabrik «Novaja Zarja».

Seal algab ta uut elu.

Siirdume mõttes sinna, kus asub Liidu parfümeeriatööstuse üks eesrindlikumaid ettevõtteid.

Avaras lumivalges toas valitseb range vaikus. Siin käib loomistöö, mis on üheaegselt nii hoolas, täpne teadlasetöö kui ka kunstniku vaba fantaasialend.

Väliselt meenutab toas kõik keemia laboratooriumi. Kolvid, katseklaasid, ühesuuruste pudelikeste tihedad read töölaua kohal poolümaras vitriinis on keemiku lahutamatud kaaslased.

Ent siin on nad pigem kunstniku paletiks. Nagu kunstnikul värvid, heliloojal helid, on parfümööril, kes töötab selles laboratooriumis, loominguliseks materjaliks lõhnad. Isegi nende kombinatsioone nimetatakse analoogia põhjal kompositsioonideks.

Igaühes töölauda ümbritsevast kolmesajast pudelikesest on eri lõhnaga aine. Parfümöör peab meeles pidama kõik nende lõhnade varjundid ning ühtlasi ka teadma, kuidas neid üksteisega sobitada. Segades lõhnu uutes kombinatsioonides ja annustes, «klappides» üht teisega, saab parfümöör uusi kompositsioone, mis on aluseks odekolonnidele ja lõhnaõlidele. Mida avaram ja julgem on seejuures parfümööri palett, seda paremad ja huvitavamad on tulemused. Üks meie parim odekolonn — «Krasnaja Moskva» — koosneb näiteks neljakümne viiest lõhnast, mis kuuluvad nelja kompositsiooni.

Krimmi roos etendab selles paletis väga tähtsat osa. Sõna otseses mõttes mikroskoopilised annused tema õli õilistavad kompositsiooni, annavad sellele eriti väärtuslikke omadusi. Ükski kõrgema parfümeeria toode ei saa läbi ilma temata.

Nii jätkab Krimmi istandustes kasvatatud õielehekeste aroom oma elu sadades nõukogude parfümeeria kõrgemais tooteis.

Võitlus, mida peavad Krimmi kolhoosnikud, sovhooside töötajad ja teadlased istandustes iga kallihinnalise õlitilga eest, jätkub eeterliku õli tehastes. Loomingulistes otsingutes luuakse uusi, täiuslikke meetodeid maksimaalsete eeterliku õli koguste ammutamiseks õielehtedest.

Simferoopoli eeterliku õli kombinaadi peainseneri, kommunist Grigori Ivanovitš Bobõlevi paljuaastane loominguline töö on sel alal viinud huvitavate avastusteni.

Grigori Ivanovitšil on seljataga soliidne, rohkem kui kahekümneaastane tööstaaž eeterliku õli tööstuses, sellest viisteist aastat Krimmis. Tema kui peainseneri tööülesannete hulka kuulub istandustest kohale toodud tooraine töötlemise organiseerimine. On olemas õli väljatuleku normid, samuti peensusteni väljatöötatud tehnoloogia. Insener võiks rahuliku südamega piirduda ainult järelevalvega nende kõrvalekaldumatu täitmise üle.

Kuid Grigori Ivanovitš suhtub niisugustesse spetsialistidesse siira kaastundega kui õnnetutesse inimestesse, kelle elu siin maailmas on kindlasti väga igav.

Tema ise, lüheldane ja liikuv, hallipäine ja nooruki rahutu südamega mees, ei suudaks kuidagi kujutleda oma tööd kui ranget ja kindlaksmääratud «teenistust». Aina tulvil loomingulisi kavatsusi, võib teda alati leida inseneritöö kõige raskematel lõikudel.

Sõjaeelseil aastail pani Grigori Ivanovitš, mitmekülgse ülikooliharidusega keemik ja bioloog, koos teiste entusiastidega Krimmis aluse eeterliku õli tootmisele ning taotles roosiistanduste laiendamist kolhoosides ja sovhoosides.

Nagu teada, ei olnud Venemaal enne revolutsiooni ühtegi väärtuslike eeterliku õli taimede istandust. Prantsuse ärimehed, kes olid parfümeeria- ja seebitööstuse tervenisti enda kätte haaranud, levitasid visalt mõtet, et Venemaa kliima ei ole sobiv parimat õli andvate õrnade ja nõudlike taimede viljelemiseks. Venemaa kasvatas aniisi, piparmünti ja koriandrit, müüs neid tühise hinna eest toorainena välismaa firmadele ja kulutas igal aastal ligi kuus miljonit kuldrubla välismaalt eeterlike õlide ja parfümeeriatoodete hankimiseks.

Nõukogude võim tegi lõpu välismaa kapitali röövelli-

kule peremehetsemisele meie maal, sealhulgas ka eeterliku õli tööstuses.

See rahvamajandusharu tuli tegelikult alles luua. Meie põldudel tuli õppida kasvatama taimi, mis annaksid terve gamma ülipeeni lõhnu. Tuli luua omad masinad, omaenda tööstus, mis oleks võimeline välja laskma äravalitute luksusainest miljonite inimeste esmajärguliseks tarbeaineks muutunud tooteid.

See ülesanne täideti. Sotsialistlik industrialiseerimine ja kolhoosikord võimaldasid selle küsimuse lahendada niisuguses mastaabis, mida ei ole nähtud üheski teises riigis. Selle ürituse üks juhte Krimmis sõjaeelseil aastail oligi G. I. Bobõlev.

Sõda sundis teda Krimmist lahkuma. Grigori Ivanovitš sattus Kesk-Aasiasse. Ka siin leidis ta endale raske ja rahutu ülesande — sellise ülesande, mille täitmisel tunned end olevat nagu tuleliinil.

Kahe tuhande meetri kõrgusel Kesk-Aasia mägede raskesti ligipääsetavatel kaljudel kasvab eriline kadakaliik, mille okkad sisaldavad haavu parandavat, tervendavat õli. Seda õli oli väga tarvis rinde jaoks, haavatud nõukogude võitlejate ravimiseks!

Ja Grigori Ivanovitš pani aluse selle õli tootmisele. Mööda kitsaid järske jalgradu viidi aparatuur eeslite seljas «tootmisplatsile» kõrgele taeva alla. Siin, mägikõrbes, kuhu ei olnud tõenäoliselt veel astunud inimjalg, rajas käputäis nõukogude inimesi uue, rahu ajal tundmatu tootmisharu.

Järsakuil ronides koguti toorainet ja kütust, metsikuist mägiallikaist hangiti vett. Iga piisk toodangut maksis pingutavat tööd ja eluga riskimist. Ent nõukogude hospidalidesse ilmus tervistav õli, mis andis elule ja kodumaale tagasi sadu sõjamehi.

Aprillis 1944 vabastas Nõukogude armee Krimmi. Mõne päeva pärast, just esimeseks maiks, oli Grigori Ivanovitš jälle Simferoopolis.

Sel kevadel, esimesel rahukevadel Krimmis, muutus võitlus majanduse kiirema taassünni eest vaenlastest puhastatud maa-aladel teiseks rindeks. Bobõlev määrati peainseneriks korraga nelja — Simferoopoli, Zuja, Sarabuzi ja Nižnegorski — eeterliku õli tehasesse.

Peainseneri silmade ees avanes ettevõtete ülevaatusel masendav pilt: hitlerlaste poolt metsikult purustatud apara-

tuur, hävitatud hooned, inimtühjus, siin ja seal aga hakkavad allesjäänud roosiistandused just nüüd õitsema ning nagu kiuste sel aastal ebaharilikult rikkalikult.

Möödusid päevad, tormilised ja viimse võimaluseni pingelised, tulvil võitlust tuhandete takistuste ja häiretega. Ent tehased hakkasid töötama. Õielehed roosiistandustes ei varisenud sel aastal kasutult nagu sõja-aastail. Nad andsid meie maale kolmsada grammi õli igalt tonnilt — niisama palju, kui saadi varem tavalistel aastatel.

Kuid Grigori Ivanovitš oli mures. Nad võiksid ju anda hoopis rohkem! Ei piisa inimesi: ei jõua õielehti õigeaegselt ära korjata ja ümber töötada. Kallihinnaline õli haihtub õhku. Kolme-nelja tunni jooksul kaotavad nopitud õielehed kuni nelikümmend protsenti õlist, kuid mis seal salata, juhtub, et nad seisavad vahel veelgi kauem. Kilogramme roosiõli, tuhandeid kuldrublasid lendub õhku!

Uneta öödel sündiski idee, mis novaatorit-inseneri täielikult valdas: tuleb leida abinõu eeterliku õli kinnihoidmiseks õielehtedes, et mitte iga tund nende teel roosipõõsast kuni destilleerimisaparaadini ei ähvardaks hiiglakadudega.

Grigori Ivanovitš teeb katseid. Kümneid katseid, otsides kobamisi õiget teed. Iga aastaga muutuvad tema katsed laialdasemaks ja julgemaks.

Lõpuks on abinõu leitud. Imetlusväärselt lihtne ja odav abinõu, mida saab rakendada igas tehases, igas istanduses.

Õielehed, mis on korjatud põõsastelt ja töödeldud Bobõlevi meetodi järgi, võivad seista mitu ööpäeva, kaotamata ühtegi grammi oma imeväärsest toodangust. Vastupidi, esimesel päeval näib, et nad jätkavad töötamist, jätkavad eeterliku õli kogumist. Ja seda üsna energiliselt.

Laboratoorsed analüüsid näitavad, et sel viisil säilitatud õielehtedes on kakskümmend viis protsenti õli rohkem kui vastnopitutes. Seega võib küllalt suuri täiendavaid õlikoguseid saada veel pärast korjamist.

Uus võidab alati eluõiguse võitluses vanaga, iganenuga. Leidus inimesi, ka eeterliku õli tööstuse mõjukate töötajate hulgas, kellele Bobõlevi ettepanek näis liiga hulljulgena; see näis liiga resoluutselt kummutavat kõik aastasadu kehtinud eeterliku õli tootmise kaanonid. Mitmeid aastaid püüdsid nad Bobõlevi katsete tulemusi igati kahtluse alla seada.

Kuid elu ise oli uue eest väljas. Ümberlükkamatuteks argumentideks selles pikaleveninud poleemikas uue ja vana vahel olid katsed, mida iga aastaga ikka laiemalt toetasid eesrindlikud ja ettenägelikud juhid.

Lõpuks teostati kõige ulatuslikum tootmiskatse. Kaks tehast — Simferoopoli ja Bahtšisarai tehased — töötasid tervenisti uue meetodi järgi ja saavutasid hiilgavaid tulemusi. Nüüd viiakse Bobõlevi meetodile üle töö kõigis Krimmi tehaseis.

Uue tehnoloogia praktiline väärtus on väga reaalne. Kõige lihtsam on seda väljendada arvudes. Kui teistes Liidu piirkondades saadakse keskmiselt 700—750 grammi õli õielehtede tonnilt, Krimmis aga mitmesuguste täienduste tulemusena 900—1000, siis Bobõlevi meetod annab kuni 1250 grammi. Kõige lihtsamad arvestused näitavad, et rakendades seda meetodit kõikjal, võib meie maa saada igal aastal täiendavalt miljoneid rublasid. Ent kui palju võib tehas peale selle säästa sisemisi vahendeid ja jõude, tänu sellele, et Bobõlevi meetod vabastab tootmise «kiirabi» kasutamisest ning loob tehaseile võimalusi plaanikindlamaks ja rütmilisemaks tööks.

See meetod pakub veel ka teistsugust, palju laialdasemat huvi. See kõneleb sellest, et inimene võib mõjustada keerukaid, siiani seletamatuid eeterlike õlide tekkimise protsesse elavates taimedes.

«Me juba läheneme sellele,» kõneleb Grigori Ivanovitš, «et reguleerime oma äranägemise järgi õli kogust õielehtedes.»

«Oleks juba aeg pilku heita roosi õielehe sisemusse,» väljendab piltlikult teine Krimmi eeterliku õli tootmise praktik. Teadlaste auvõlaks ongi selle imetaolise protsessi saladuse lõplik lahendamine.

«MAHAJÄÄNUD NURGA» ÄRKAMINE

Mäed ja stepp. Nende ühendus, mis on eriti veetlev kevadel, kui stepp on täis värsket rohelust ja lilli, hakkab varsti esinema sovhoosi «Krõmskaja Roza» istanduste taga. Mäed on siin lähemal ja annavad end seetõttu rohkem tunda. Näha on laiuvaid orge, mis laskuvad alla eelmägede seljandikelt ja kaovad steppi.

Orgudes, kus voolavad väikesed jõed, keset aedu ja viinamarjaistandusi asuvad kolhoosikülad. Hästiplaneeri-

tud sirged tänavad, väljakud, kivimajad, koolid ja haiglad, klubid ja raadiosõlmed paiknevad küla piirides, väljaspool küla aga on avarad majapidamis- ja loomakasvatushooned, elektrijaamad. Kõik see, korralik ja vastupidav, pajatab uuest elust, mis on kanda kinnitanud nii siin kui ka põhjastepis ja mäenõlvadel. Samuti nagu sealgi, on küladel uue aja nimed: Svobodnoje, Radostnoje, Blagodatnoje, Bogatoje.[1]

Kõigis kolhoosides käib lakkamatu ehitustöö: kasvavad külad, tugevneb majapidamine. Belogorski rajoonis, kuhu need külad kuuluvad, on kolhooside aedade ja tubakaistanduste pindala suurem kui üheski teises Krimmi rajoonis. Paljudel neist kolhoosidest ulatuvad tulud miljonitesse rubladesse.

Viljapuuaiad on üks põhilisi rajooni rikkusi ja paljud kohalikud majandid peavad võitlust õige ja kultuurse aianduse eest. Mõned kolhoosid on juba saavutanud seda, et nende aedades kannavad puud vilja igal aastal. Selle poolest on kuulus ka Krimmi suurim eesrindlik aiandussovhoos «Predgorje», mis demonstreerib oma edusamme üleliidulisel põllumajandusnäitusel. Tema aiad hõlmavad Bijuk-Karasu jõe orus, Belogorski juures, 600 hektarit.

Ümberkaudsete orgude roheluses ja jaheduses kerkib rajooni keskus Belogorsk nagu mingi kontrastina. Juba ammu enne seda, kui hakkab paistma linn ise, ilmub silmapiirile maastiku üle valitsev hiiglaslik valge kalju, mis langeb järsult väiksesse orgu. Selle linna kohal kõrguva mäe jalamil asubki Belogorsk. Suvel kütab päike kivihiiglase tuliseks. Kuumust õhkub ka samuti üleni valgest kivist linn, mille koridor-tänavate ilmes on säilinud veel palju sellest vanast Karassubazarist, mis varjas oma elu kõrgete müürseinte taha. Belogorskis on palju kivi ja vähe rohelust, ta on tolmune, korrastamata. Ja kahju on elanikest, kes nähtavasti on oma linna nukra ilmega harjunud ega märkagi, kuidas ümberkaudsete külade elanikud jõuavad neist ette, kasvavad neist üle oma hoolika ja peremeheliku suhtumisega oma eluasemesse.

Hubase ja jõuka Bogatoje küla järel, Topolevoje taga, seal, kus püramiidpaplite rohelised kilbid varjavad tuulte eest Plodovaja katsejaama aeda — puuviljakasvatus-

[1] Svobodnoje, Radostnoje, Blagodatnoje, Bogatoje — vene keeles vastavalt «vaba», «rõõmus», «külluslik», «rikas». *Tõlk.*

alaste uuenduste levitajat kogu piirkonnas —, asub teelahkmel Gruševka küla. Teeviitade nooled annavad valida kaks teed: otse, läbi Starõi Krõmi Feodossiasse, või paremale, läbi peamäeaheliku Sudakki. Kuid isegi ilma noolte abita, vaid teedele endile pilku heites, oleks raske neid ära vahetada: sile, paljude autode poolt läikivaks sõidetud tee viib Feodossiasse ja tagasihoidlik, väikese autoliiklusega tee Sudakki.

Vähesed Krimmi külastajaist ja ka neist, kes seal alatiselt elavad, heidavad pilgu Sudakki. See on paljude arvates poolsaare «mahajäänud nurk», mõnede ettekujutuses Krimmist aga on see hoopiski «valge laik». Just sellepärast pöördumegi meie paremale.

Meie kindlameelsus leiab kohe tasu imeilusas vaates metsastele mägedele, millede ületamine meil ees seisab. Siin ei esine nad pideva ahelikuna nagu poolsaare kesk- ja lääneosas. Igaühel neist on eri ilme, omaenda iseloom, ja matk nendel pakub tõelist naudingut.

Mäed peidavad endas orgu.

Avar, paljude kilomeetrite pikkuselt lõunasse ulatuv roheluserikas org asetseb maaliliste mägede raamistikus, mis piirab teda tihedalt igast küljest. Ainult lõunas avaneb ta otse mere suunas. Mäed kaitsevad orgu kõigi külmade tuulte eest, jättes vabaks juurdepääsu päikesele. Kuid siin see ei kõrveta. Niisked merebriisid, millele siia on samuti vaba tee, roheluseküllus mäenõlvadel ja orus endas leevendavad päikese palavust. Sudaki oru kliima on seetõttu ühtlane ja pehme isegi talvel.

Väheldane Suuk-Su jõgi niisutab orgu. See on nii-öelda oru ametlik veevarustusallikas, mis on ära märgitud kõigis teatmikes. Ent kaevamistel orus endas selgus, et org on peale selle uuristatud maa-alustest «kuivadest jõekestest». Nende vesi kaob ülemjooksul, mäenõlvadel võimsa uhtklibustiku sügavusse ja rändab maa all kogu oru ulatuses. Alles päris mere ääres tungib see jälle maapinnale, kuid vahel ei tule üldse nähtavale ja voolab kellelegi teadmata merre.

Päikesepaisteline ja viljakas, allikaist joodetud org on ammust ajast kuulus kui viinamarjamaa. Kuid tema jõude kulutati mõistmatult, röövellikult. Üks XIX sajandi alguse reisijaid nägi orus «kahesaja mõisniku kahtsada aeda ja viinamarjaistandust». «Kuid need on lohakile jäetud. Mõisnikud sõidavad siia septembriks, veinitegemise hoo-

ajaks, ja siis org elavneb.» Võib kujutleda, missugusel tasemel oli agrotehnika nende gastroleerivate peremeeste aedades. Ja on ka arusaadav, et «vein, mida toodetakse kuni 150 000 pange, on halvasti korraldatud valmistamise tõttu halb ja odav ning läheb müügile lähikaudsetes kubermangudes».

Oma võimeid hakkas Sudaki org, nagu teisedki naabruses asuvad niisama viljakad orud, õigel viisil avaldama alles revolutsioonijärgseil aastail. Kõigist viinamarjadest, mida Krimmis kasvatati sõjaeelseil aastail, andis Sudaki rajoon veerandi.

Ent kelle unistuseks ei olnud enne sõda külastada Krimmi kuulsat Rooside Orgu, kus igal kevadel voogas õitemeri? Siin, Sudaki mägede kaitse all, õitsesid ja lõhnasid kõige nõudlikumate ja väärtuslikumate õliroosi sortide suured istandused.

Sõda hävitas Rooside Oru. Roosid hukkusid, istandused jäid tühjaks ja umbrohtusid. Hävines ka suurem osa viinamarjaistandustest, allesjäänutes aga turritasid armetud, harvad, viimse võimaluseni jõuetuks jäänud põõsakärbised.

Külastades Sudaki orgu tänapäeval, näed, kuidas ta tõuseb mahajäetusest, missuguseks väärtuseks ta võib saada homses Krimmi majanduses.

Taas õitseb Rooside Org. Taassündinud istanduste pindala võrdub juba sõja ajal hävinute omaga. Kahekolme aasta pärast aga laienevad need veelgi enam. Org hakkab igal aastal meie maale andma üle saja kilogrammi kõige hinnalisemat roosiõli «Absoluut» — kahekordse ekstraheerimise produkti, mis annab täielikult edasi elava roosiõie aroomide harmooniat. Krimm on Nõukogude Liidus ainus piirkond, kus saadakse «Absoluuti», ning peaaegu kogu materjali selle jaoks annab Sudaki Rooside Org. Selleks tuleb siin igal aastal kasvatada sada miljonit roosiõit!

Taassündinud aedade ja viinamarjaistanduste värske rohelus hakkab jälle rüütama mäenõlvakuid ja orge. Nende niisutamise küsimuse lahendamiseks on kolhoosnikud juba ära teinud küllaltki suure töö.

Kõigepealt meenusid neile «kuivad jõed». Eriteadlaste abiga otsiti need üles ja hakati rajama omapäraseid hüdrotehnilisi ehitusi, mis on meile juba osaliselt tuttavad paisu ehitusest Simferoopoli juures. Põhjatammidega

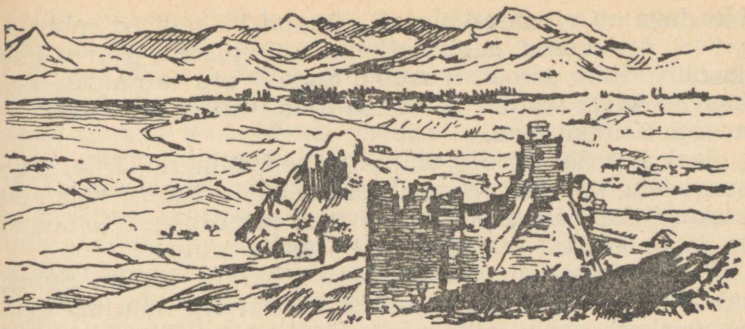

Sudaki org

tõkestati maa-aluste jõgede nähtamatud sängid. Püüdnud kinni vee ja sundinud teda tõusma maapinnale, juhtisid kolhoosnikud ta sinna, kuhu tarvis — istandustesse ja aedadesse.

Kuid mitte iga maa-alust jõge ei saa püüda tammi abil. Mõned neist on liiga sügaval ega ole sel viisil kättesaadavad. Säärastest jõgedest ammutatakse vett pumbajaamade abil. Ždanovi-nimeline kolhoos on juba rajanud ühe kahest planeeritud põhjatammist. Stalini-nimelises kolhoosis ehitatakse kaht põhjatammi, kolme pumbajaama ja kaht veemahutit. Molotovi-nimelise põllumajandusliku artelli kolhoosnikud kaevasid tiigi ja viisid sealt veejuhtme viinamägede niisutamiseks; nad ehitavad kolme pumbajaama, mis annavad vett aedadele ja viinamarjaistandustele veel saja hektari ulatuses. Ka teised kolhoosid, asudes oma maad uuendama järelekaalutult, peremehelikult, kõige tähtsamast alates, rajavad tammisid, veemahuteid ja niisutussüsteeme.

Viinamarjaistanduste all on Sudaki orus üle tuhande hektari. Seda ei ole küll palju sellega võrreldes, mis olla võiks, kuid kes julgeks väita, et nüüd, mil algus on juba tehtud, ei lähe töötajad edasi, ei arenda oma edusamme? Juba mõne aasta pärast võiks Sudaki org kolhoosnikute tööga, riigi ulatuslikul toetusel anda tohutul hulgal viinamarju ning külluses ka muid suurepäraseid puuvilju.

Soojades, mägede poolt külma eest kaitstud orgudes kasvavad edukalt hinnalised õuna- ja pirnisordid, varased murelid, ploomid, persikud, kreeka pähklid ja mandlid.

Nendega on viimaseil aastail liitunud ka sellised subtroopilised õrnukesed, nagu kakiploom, viigimari, granaatõun ja oliiv. Kõik see võib muuta Sudaki oru lausaiaks, kus kasvab kõige kallim ja hinnalisem, mida on võimeline andma Krimmi maa.

Seal, kus Sudaki org väljub mägedest mere äärde, asub suure lahe rannikul rajoonikeskus Sudak. Saanud sõja ajal raskesti kannatada, ei ole ta veel purustustest toibunud ja jätab väikese, tagasihoidliku asula mulje.

Kunagi asus siin, Sudaki lahe rannikul, kuulus Surož, mis oli keskajal kogu maailmas tuntud ühe suurima kaubanduskeskusena, mille nime järgi nimetasid araablased üksvahe isegi Musta merd Suroži mereks. Linn elas omal ajal üle korduvate tõusude ja languste tormilise ajaloo. Lõunast avatud, läänest ja idast aga üksteisele järgnevate neemedega kaitstud ning laevadele ohutut varjupaika andev suur laht, väga viljakas org, mugavad teed sisemaale — kõik see muutis Suroži keskajal rahvusvahelise kaubanduse asendamatuks keskuseks.

IX sajandil oli Surož, suur kaubalinn, tihedalt seotud Kiievi Venega. Juba tollal oli Suroži orgudes asuvate maavaldajate-kaupmeeste hulgas, kes tegelesid nii kaubanduse kui ka põllundusega, rohkesti venelasi. Seda on mainitud XII sajandi vene kirjalikus mälestusmärgis «Lugu Igori sõjaretkest». Suroži side Vene riigiga kestis XIII sajandi lõpuni, kuni Lõuna-Venemaa vallutamiseni rändrahvaste hordide poolt. Järgneva poole sajandi jooksul hävitati ja laastati Surož täielikult kolmel korral tatarlaste poolt, käis siis korduvalt ühe anastaja käest teise kätte, kuid elas edasi tähtsa sadamana. Alles pärast türklaste kohutavat hävitustööd 1475. aastal algas Suroži lõplik langus. Oma koha rahvusvahelise kaubanduskeskusena loovutas ta Feodossiale — Kafale.

Olles eemal uutest liiklusteedest ning uutest majanduslikest ja poliitilistest keskustest (Simferoopolini sada neli kilomeetrit, Feodossiani ligi kuuskümmend), jäi Sudak mitme järgneva sajandi vältel «mahajäänud nurga» armetuks külakeseks.

Revolutsioonijärgseil aastail tõmbasid suurepärased kliimaatilised tingimused uuesti tähelepanu Sudakile. Ta hakkas intensiivselt arenema kuurordina. Kuid kõik, mis sel alal tehti, purustas sõda: hävinesid kõik sanatooriumid ja puhkekodud. Nüüd on Sudak jälle tõusuteel. On ainult

kahju, et teda arendatakse nii pikkamisi, palju väiksema energia ja armastusega, kui ta seda vääriks.

Ometi võiks Sudak kuurordina mitmeski suhtes ületada kuulsaid lõunaranniku ravilaid. Ligi kahe kilomeetri pikkune ja kuni neljakümne meetri laiune oivaline supelrand, mis on kaetud pehme peenikese sõmeraga ning läheb üle laugeks liivaseks põhjaks, võib võistelda parimate Krimmi supelrandadega. Ühtlane, järskude kõikumisteta mereveetemperatuur. Väga puhas õhk ja kerged, suvist palavust leevendavad briisid, puuviljaküllus. Suurepärased jalutuskäigud mägedesse ja tiheda taimestikuga orgu, oma originaalsuse, metsiku ilu ja ülevuse poolest ainulaadne mäestikuloodus. Ja mitte millestki häiritud vaikus. See, kelle närvid vajavad rahu, kelle aju on väsinud pingelisest tööst, leiab vaevalt kosutavamat nurgakest täielikuks ja sügavaks puhkuseks. Ka see, kes tahab Krimmi täielikult, kogu tema omapäras tundma õppida, peab tingimata külastama Sudakki ja selle ümbruskonda.

Üks kõige huvitavamaid jalutuskäike Sudaki ümbruses on teekond Sokoli mäele ja «Novõi Svetti».

Keskaegse kindluse varemeist möödudes viib mägitee mööda järske, mere kohal rippuvaid kaljusid läände. Kusagil päris lähedal peksab meri vastu kallast, pea kohal aga kuhjuvad üha kõrgemale metsikud rahnud. Nende keskelt kerkib taeva poole Sokoli mägi. See, nagu paljud teisedki Sudaki ümbruse kaljused tipud, kujutab endast ülem-juura korallriffi.

Otse mäe jalamil, üksiku teravatipulise Tšortov Paletsi kalju vastas, algab tõus. Kitsas varisev jalgrada möödub puutaoliste kadakate tukast, mis eritab vürtsist lõhna, ning läheb edasi piki kõrbenud nõlvakuid, kus kuiv rohi ragiseb jalgade all nagu liiv. Metsikute, karmide mägede ilu sunnib unustama lähedalolevat merd. Ja mäkketõusul ei ole teda üldse nähagi.

Äkki aga laiub ta silmade ees üleni sätendava avarusena. Siit on näha, missuguse gigantse massina ta liibub vastu Krimmi rannikut. Näib, et Krimmis ei ole teist kohta, kust koos merega avaneks nii laialdane ranniku panoraam.

Terve kagurannik on nagu ekraanil. On näha, et mida kaugemale edelasse, seda enam liginevad mäeahelikud rannikule, tõusevad selle kohal kõrgemale ja langevad järsemalt merre. Paistab kogu looduse töökoda, kus on

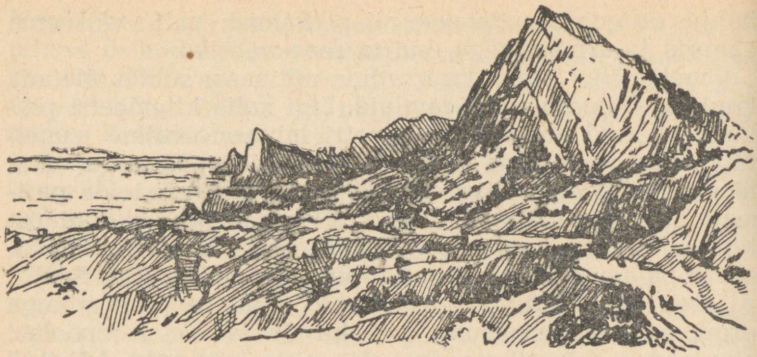

Sokoli mägi

palju vaeva nähtud selleks, et lihvida ja siluda katkimurdunud ja püstunud maakoore kujuteldamatut kaost. Eriti selgesti ilmnevad selle töö tulemused kaguranniku piirjoontes Aluštast alates. Siledad, peaaegu paljad, nagu lakutud nõlvad, mis on pikuti läbi lõigatud sügavate kuristike ja kitsaste orgudega, laskuvad merre arvukate lõugaste ja lahtedena. See on mägesid lihvinud vee sajanditepikkuse töö tulemus; vesi jätkab seda lihvimist ka praegu. Kaguranniku metsatutel nõlvadel viib see katastroofiliste tagajärgedeni: vesi sööb mäed ära.

Erilise tunnustusega tuleb siin mõelda inimestele, kes on asunud neid päästma.

Moskva «Agrolesprojekti» ekspeditsiooni ja Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Krimmi filiaali ekspeditsiooni liikmed ronisid läbi kõik mägede lõunanõlvad Sudakist kuni Aluštani. Nad tegid kindlaks, et ainult metsad võivad päästa neid nõlvu edasisest purunemisest. Juba on koostatud nende metsastamise projekt. Lähemail aastail istutatakse neile nõlvadele nelikümmend miljonit mitmesugust puud, mille hulgas on väljapaistev koht vilja- ja pähklipuudel. Uued metsad katavad kogu poolsaare kaguosa, laskudes kaheksasaja meetri kõrguselt otse rannani. Kui praegu sõita Sudakki Aluštaga ühendaval rannikuäärsel mägiteel, siis võib kuivadel paljastel nõlvadel juba kohata esimesi noori istutatud puid, mis tähistavad suurte tööde algust. Head edu teile, inimestele, kes kannavad hoolt Krimmi homse päeva eest!

Mererannik Sudaki ja Alušta vahel

Pöörame pilgu Sokoli tipult avanevatelt kaugetelt panoraamidelt lähematele. Siit paistab avar, roheline, küllusele vastu minev Sudaki org. Otse jalgade ees suures sügavuses aga on kaljuste lõugaste taga laia Novõi Sveti lahe ovaal. Tema rannikul seisavad vahuveinitehase «Novõi Svet» hooned.

Mäelt alla laskudes ja mööda mägiteed edasi minnes võib üsna kiiresti jõuda tehase territooriumile.

Sellest ei ole kuigi palju aega tagasi, kui mõnede «Sovetskoje Šampanskoje» pudelite partiide siltidele ilmus «Novõi Sveti» vabrikumärk. Selle vahutava, mängleva, kullase varjundi ja omapärase «buketiga» veini järele on suur nõudmine. See vahuvein on loodud siin.

Tehas toodab vahuveine juba palju aastaid. Varsti tähistab ta oma kaheksakümnendat sünnipäeva. Loodud juba 1878. aastal kodumaise viinamarjakasvatuse ja veinitööstuse entusiasti Golitsõni poolt, hakkas ta Venemaal esimesena valmistama vahuveini. Kuid alles nüüd, veinimeistrite pika ja keeruka töö tulemusena, hakkas «Novõi Svet» tootma omaenda veinisorti.

Sõna «tehas» toob meie kujutlusse suuri hoonekorpusi ja masinaid. Siin ei märka esimesel pilgul midagi taolist. Tehase õuel on vaid tohutud virnad tumerohelisi pudeleid, mis on meile tuttavad kujult ja värvuselt, kuid ei ole veel varustatud hõbepeakese ja iseloomuliku etiketiga. Peaaegu kogu tehas asub maa all, tunnelites, mis on kolme ja poole kilomeetri pikkuselt mäkke raiutud.

Vahuveini valmistamise protsess seisab «tooraine» vastavas töötlemises, kusjuures «toorainena» kasutatakse

Vahuveinitehases «Novõi Svet»

Krimmi sovhoosidest toodud veinisorte «Risling», «Aligote», «Kaberne» ja «Silvaner».

Kolme kuu vältel võetakse nendega tehases ette mitmesuguseid operatsioone, mis kannavad keerukaid nimetusi — kupaaž, assamblaaž — ning kujutavad endast kord ühesuguste, kord erisuguste veinisortide segamist. Kindlaksmääratud vahekorras segatud veinid filtreeritakse ja villitakse pudeleisse. Et vahuvein saaks ettenähtud kanguse, selleks lisatakse talle pärmi ning likööriseegu suhkrust, konjakipiiritusest ja värskest veinist.

Kuid kõik see muutub vahuveiniks alles pärast seda, kui seguga täidetud pudelid laagerduvad kaks kuni kolm aastat. Kogu selle aja vältel on pudelid kindla järelevalve all: neid raputatakse süstemaatiliselt, paigutatakse ümber, eemaldatakse pudeli kaela kogunenud sogane pärmisete. Rea operatsioonide järel satub vein lõpuks praakijate kätte. Tugev elektrivalguskiir läbistab pudeli. Ainult sel juhul, kui vedelik on absoluutselt läbipaistev, kui temas on küllaldane gaasitagavara, ilmub pudelile silt: «Sovetskoje Šampanskoje», toodetud tehases «Novõi Svet».

Tehas «Novõi Svet» laseb igal aastal välja ligi pool miljonit pudelit «Sovetskoje Šampanskojet». See ilmub pidulauale kõigis Liidu nurkades — piduvein merevaigulistest kobaratest, mis on valminud Krimmi orgudes.

VIINAPUUVÄÄDI ALISTAMINE

Umbes poolel teel Sudaki ja Feodossia vahel, kui sõita mööda neid ühendavat kõige lühemat ja ilusamat teed, mis kulgeb mägedes piki mereranda, on sovhoosi «Koktebel» asula. Selle lähenemisest teatavad juba kaugelt laialdased viinamarjaväljad, mis katavad ikka tihedamalt ja tihedamalt nõlvu ja orge. Ja kui sõidate seda teed sügisel, mil nende lehestikus esinevad kõik spektrivärvid kõigis varjundeis õrnroosast ja kullakast kuni ruskeni, peaaegu mustani, siis on nad otsekui hiiglaslikud lillelised rätid, mis on visatud mägede õlgadele. Edasi ilmuvad mägede taustale asula ühe- ja kahekorruselised hooned. Joonistatuna selgepiirdeliselt aedade ja mägimetsade rohelusse, muudavad nad maastiku täiuslikuks ja eriliselt ilmekaks.

Puhas ja mugav asula oma rohkete viljapuuaedade, heledate hoonete ja korralike skvääridega, tänavate sileda asfaldi ja lillepeenardega, elektri ja raadioga sarnaneb väikese kuurordilinnakesega. Ei maksa siis imestada, et kuurorti sõitjad, kes suunduvad naabruses asuvasse «Krõmskoje Primorje» sanatooriumi, tulevad teadmatuse tõttu autobussilt maha tihtipeale just siin. Kuid olles siia sõitnud päevaajal, ei kohta te siin, erinevalt mistahes teisest Krimmi linnakesest, tänavail peaaegu ühtegi inimest. Kõik on viinamarjaistandustes. Ka teie soovite muidugi neid külastada, kõigepealt aga Brõntsevat.

«Esimene jaoskond, esimene brigaad, esimene lüli, lülivanem M. A. Brõntseva», teatab tee ääres viinapuuväätide tihnikus peituv tahvlike. Ükskõik mis päevaajal varahommikust kuni videvikuni, mistahes aastaajal — vihmasel külmal talvel, palaval suvel või vaiksel kuldsel sügisel —, kui heidate pilgu neisse viinapuutihnikuisse, kohtate seal alati lüheldast kõhna naisterahvast valges pearätis. Peaaegu mustaks päevitunud, sinakate soonesõlmedega käed, mis alati tegelevad mingi tööga, ning päevitusest tõmmu nägu sügavate enneaegsete kortsudega silmade ääres ja laubal kõnelevad sellest, et tolle naise elu ei ole olnud

kerge jalutuskäik. See ongi sovhoosi kuulus lülivanem, NSV Liidu Ülemnõukogu saadik, sotsialistliku töö kangelane, Üleliidulise Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu tegevliige Maria Aleksandrovna Brõntseva.

Tema nimi on laialt tuntud kogu Krimmis. Lihtne naine, kelles ilmneb haruldane loomupärane katsetaja-and, saab oma lülis ennenägematuid viinamarjasaake.

Seal ongi rekordiomanikud — viinamarjaistandused. M. A. Brõntseva näitab meeleldi oma rikkusi. Lihavad, inimese pikkusest poolteist korda kõrgemad väädid nõjatuvad raskelt traadiridadele — spaleeridele, mis on postide vahel pingule tõmmatud ja moodustavad laitmatult sirgeid ridu. Vanast süsteemita istutusviisist, kus väädid pisteti mistahes vabale kohale, üksteisele hästi lähedale, ei ole jäänud enam peaaegu jälgegi. Ometi oli just selline istutusviis lülivanema sõnade järgi siin kasutusel alles mõne aasta eest. Põõsad, mis olid kümneid aastaid korratult kasvanud, paigutati inimeste poolt ümber nii, nagu nad peavad olema tänapäevases eesrindlikus majandis, kus kasutatakse laialdaselt masinaid; ümberpaigutus teostati seejuures ilma taimi maast välja võtmata, nende kasvu ja viljakandvust häirimata.

Ümberpaigutus teostati võrsikute abil. Vanast põõsast, mis ei olnud õigel kohal, pandi üks väät vajalikus suunas kaevatud renni ja kaeti mullaga. Võrsikust juurdunud uus põõsas kasvas nüüd reas, talle määratud kohal, vanad aga juuriti järk-järgult välja. Nii loodi read, neis aga täideti kõik tühikud, mis haigutasid sõja-aastail hävinenud väätide asemel.

Sel viisil tekkisid viinamarjaväätidest läbitungimatute seintega koridorid, millesse astudes ei näe ülal mitte midagi peale taeva, jõuliste sõlmiliste võsude lopsaka põimingu ja laiade käpataoliste lehtede kuivavõitu roheluse. All aga varjab rohekasroosade viinamarjakobarate tihe kate oma raske voolitud mustriga nii võrseid kui ka lehti. Oma raskes tardumuses näivad tuhmid kobarad elutuina. Alles neid pihku võttes tunned elavat, vetruvat jõudu õhukeses kestas, mis vaevalt suudab vastu pidada jämedaid marju täitva mahla survele. Kest on poolläbipaistev ja sealt, kust kerge vahakirme on maha hõõrdunud, paistavad sisemuses tumedad pikergused seemned — uue elu läte.

Paljudel põõsastel on kuni viiskümmend sellist kobarat! Näib, nagu oleks maa kummalises helduses otsustanud anda väätidele ühekorraga kõik oma mahlad. Ja nad seisavad koormatuina, valmis iga hetk kokku langema ülemäärase raskuse all. Kuid pilk lüli saagiarvestusvihikusse näitab, et püsiv ja üha kasvav heldus on maa ja väätide väljakoolitamise tulemus. 1948. aastal sai lüli üle kaheksa hektari suuruselt alalt iga hektari kohta 99 tsentnerit marju, 1949. aastal — 114, 1950. aastal — 149, 1951. aastal — 177, ebatavaliselt põuasel 1952. aastal — 141 ja 1953. aastal — 186 tsentnerit. Üksikud maa-alad andsid hektarilt kuni 300 tsentnerit viinamarju. Ja samal ajal on Krimmi lõunaranniku viinamarjaväljadel keskmine saak 25—30 tsentnerit hektarilt!

Kuidas siis tehti see hiiglaslik hüpe püsiva, peaaegu kuuekordse saagikuseni, kuidas alistati tujukas viinapuuväät, mis tavaliselt reageerib väga kergesti nii «viljakaile aastaile» kui ka «ikaldusaastaile»? M. A. Brõntseva on kogu sovhoosi kollektiivi poolt kirjutatava raamatu «Sovhoosi «Koktebel» ajalugu» üks autoreid. Lugenud selle raamatu läbi ja heitnud pilgu mõned aastad tagasi, näeme järgmist pilti.

Maaliline org oli tühi ja mahajäetud. Isegi taidur-kevad, kes oskab nii meeldivalt kaunistada kõige nukramaidki maastikke, ei suutnud siin midagi ära teha. Mäenõlvadel turritasid viinamarjapõõsad nagu mustad söestunud odad. Enamik neist ei reageerinud isegi enam kevadele. Vaid siin-seal olid viimast jõudu kokku võttes madalate, jändrike tüvede kohal puhkenud mõned hõbedased käpataolised lehekesed. Kuid ka neid, kes julgesid veel elada, ähvardas oht. Umbrohulaviin ja okastaimede küünelised käpad valmistusid hapraid vääte surmavas haardes lõplikult lämmatama.

Ammust ajast tuntud viinamarjaorg sarnanes tulekahjuasemega. Tulease oli ka asula, mille purustatud majad seisid keset mahajäetud viinamarjaistandusi ühel mäenõlval. Kitsaste, kõverate tänavakestega ning lamedakatuseliste, üksteise külge liibuvate majadega tüüpiline mägiauul oli niivõrd ummistunud varemeist, prahist ja sassiläinud okastraadist, et oli peaaegu võimatu sealt mitte ainult läbi sõita, vaid isegi jalgsi läbi minna.

Sõda oli siit alles äsja lahkunud. Kui ta oli kõikjal jõudnud Krimmi väravate taha, minnes läände, ilmusid

orgu uued inimesed. Mõnedel neist olid vormipluuside ja -kuubede õlgadel veel selgesti näha päikesest pleekimata tumedad vöödid — hiljuti ära võetud pagunite jäljed. Siin, Štšebetovka orus, loodi veinikombinaadi «Massandra» uus viinamarjakasvatus-sovhoos. Vastsündinud sovhoosile anti üle kogu org koos asulaga.

Hakati oma majapidamist arvele võtma. Selgus, et oru kolmesaja viie hektarise kogupindalaga viinamarjaistandustest olid säilinud ainult veidi rohkem kui pooled, needki vaid tinglikult. Rajatud juba eraviinamarjakasvatuse kaugetel aegadel, kujutasid nad endast mägedel siinseal laiali pillatud maalapikesi, kus kasvasid vanad, tihedalt ja süsteemita paigutatud, pealegi veel sõja-aastail põhjalikult metsistunud viinapuukännud. Asula oli peaaegu tühi. Kariloomad olid okupantide poolt röövitud, veevärk rikutud.

Uustulnukad ning külla jäänud Vorošilovi-nimelise kolhoosi liikmed, kokku mõnikümmend inimest, moodustasid sovhoosi kollektiivi.

Töid alustati hävinevate istanduste päästmisega. Jõudumööda kaitsti elavaid vääte umbrohu eest, kobestati nende ümber mulda. Sügisel saadi väike saak. Mõnikümmend tonni värskeid viinamarju saadeti hospidalidesse haavatud sõjameestele ja okupatsioonist vabastatud rajoonide elanikele.

Saagi korjamine on viinamarjakasvatuses üheaegselt nii vana põllumajandusaasta lõpp kui ka uue algus. Viinapuu on tujukas ja nõudlik kultuur. Ta nõuab aasta läbi tähelepanu ega anna ühtki päeva aega hinge tõmmata — ainult siis tasub ta vaeva raskete kobaratega.

Uuel majandil, kõige nooremal «Massandra» süsteemis, seisis ees raske põllumajandusaasta.

Et luua pisutki korda viinamarjaistandustes, selleks oli tarvis hiiglaslikku jõukulu. Ei masinad ega hobused, kui neid oleks olnudki, poleks võinud midagi ära teha laostunud, süsteemita istandustes. Üksnes inimkäed võiksid päästa hävinevaid vääte, ravides igaüht neist individuaalselt. Kuid mida suudab teha käputäis isegi kõige usinamaid inimesi, kui ravida, päästa tuleb ühekorraga üle miljoni viinamarjapõõsa?

Sügisõhtul kogunesid sovhoosi direktori kabinetti naistöötajad, parteitegelased, spetsialistid — väike rühm inimesi, kes tundsid muret nende ees seisva keeruka üles-

ande pärast. Vanemagronoom Sergei Arhipovitš Merkulov jutustas sovhoosi seisukorrast ja eelseisvatest töödest ning tuletas meelde hektarimeetodit, mida oli hakatud kasutama naabruses asuvas vanemas sovhoosis «Sudak». Seal hakkasid mõned naistöötajad võtma endale iseseisvaks harimiseks viinamarjaistandusi ühe hektari kaupa.

«Kas meil leidub kedagi, kes sooviks järgida naabrite eeskuju?» küsis ta.

Kõik vaikisid. Oli raske järsku otsustada, kas on ühel inimesel jõukohane hooldada mitut tuhandet hukkuvat taime maal, mis ei ole neli aastat näinud labidat ega atra.

Kuulus lülivanem M. A. Brõntseva

Siis tõusis üles kõhnuke lüheldane naine, kes istus tagasihoidlikult otse ukse juures. Kõik pöördusid imestuse ja ootusega tema poole. See oli Maria Aleksandrovna Brõntseva, kuue lapse ema, lesk, kelle mees, kohalik Štšebetovka kolhoosnik, oli aasta eest hitlerlaste poolt tapetud sidepidamise pärast partisanidega.

«Olen nõus,» sõnas naine ja tema nägu kattus erutuspunaga. «Viinamari ju hukkub, süda ei luba seda pealt vaadata. Ta on ju nagu väeti laps, kellest järelevalve ja hooleta ei ole elulooma. Ühe hektari võtan oma hoole alla.»

«Mind pange ka kirja,» hüüdis koha pealt nooruslik, hakkaja Maria Pavlovna Pomoštšnikova, kes oli alles hiljuti saabunud sovhoosi Kurski oblastist. «Ma ei ole küll eluaeg viinamarja näinud ja arvasin, et ta kasvab puu otsas, aga Brõntsevast ma maha ei jää.»

Kirja pandi veel kaks: Anna Matjunina ja Matrjona Frolova, mõne aja pärast aga oli sovhoosis juba kakskümmend hektarlast. Nii sündis siin liikumine, mis on iseloomulik majanduse tõusu esimesele perioodile.

Esimeste tee ei olnud kerge.

Oli jaanuar, mil põllud ja aiad upuvad peaaegu kõikjal lumme, inimesed aga puhkavad pärast sügisest kibekiiret viljakoristust ning valmistuvad uuteks põllutöödeks. Ent siin, sooja mere ääres, mägede kaitse all ei kattu maa peaaegu kunagi lumega ja põllutööd ei katke ühekski päevaks.

Jaanuar on viinamarjaväljadel mullaharimisaeg. Oma maatükile, mille eest ta nüüd täielikult vastutas, tuli ka Brõntseva. Ta käis läbi read, istus maatüki servale ja jäi mõttesse. Üle kuue tuhande põõsa, kümme tuhat ruutmeetrit rasket, savist maad tuli omaenda kahe käega läbi töötada, ja seda mitte üks kord. Kolmkümmend erinevat tööd tuli teha nende kuue tuhande põõsa juures aasta jooksul, et nad hakkaksid vilja kandma. Nüüd ta teadis seda. Mitu õhtut olid nad koos agronoomiga istunud agrotehniliste tööde aastaplaani koostades. Ja siis veel lüli, mille eest ta samuti vastutas. Kodus aga oli kuus last — kõik poisid, halvad koduabilised. Vaevalt jõudis ta neid päeva jooksul kasida ja toita.

Kust küll võtta kõigeks aega ja jõudu? Hetkeks valdas teda kartus.

Kuid siis meenus hirmus öö, mil gestapolased leidsid nende õuest partisanirelva ja vedasid minema läbipekstud mehe; ta jooksis neile järele kuni väravani, jäi siis aga kinnipaisatud jalgvärava taha üksi seisma keset pimedat ööd koos oma ärahirmutatud lastega. Ja meenus veel, kuidas hiljuti, siis, kui nad agronoom Merkuloviga olid kõigi tööde üle juba aru pidanud, tõusis viimane püsti, surus hüvastijätuks tema kätt ja ütles: «Maria Aleksandrovna, ma olen kindel teie edus, kuigi seda on kahtlemata väga raske saavutada. Pidage meeles, et teie järgi joondub praegu kogu meie kollektiiv, teie näitate talle teed. Meie aga püüame teid aidata kõiges, milles suudame.»

Brõntseva tõusis püsti, võttis kitsa raske labida — liskeri — ja lõi selle jõuga kõvasse, pragunenud maasse.

Ta kaevas päevast päeva kuni nõrkemiseni. Lisker paindus tsemendina kivistunud pinnases. Maria Aleksandrovna läks kaevama ka kuuvalgetel öödel: maa tundus siis järeleandlikumana. Maale andis ta kakskümmend tonni sõnnikut ja mineraalväetisi, mida agronoom oli sel aastal nagu imekombel hankinud. Kõige raskema töö — ümberkaevamise — lõpetas Brõntseva kuu ajaga, ligi

kaks korda kiiremini, kui see oli plaanis ette nähtud. Nüüd seisis ees kõige keerukam ja vastutusrikkam töö — kärpimine.

Kui ümberkaevamine ja väetamine valmistavad mulda ette selleks, et see võiks viinapuuvääti küllaldaselt toita ja joota, siis kärpimine valmistab taime ennast ette nende hüvede ärakasutamiseks. Keeruka kärpimissüsteemi eesmärgiks on hoida taime pidevalt «ohjades», juhtida teda inimesele vajalikus suunas, maksimaalse viljakuse poole.

Kärpimiskunsti ei tunne kaugeltki igaüks. Tavaliselt omandatakse see praktika ja vaatluste pikkade aastatega. Selgus, et Brõntseval on eriline «vaist väädi jaoks», nagu armastab öelda Sergei Arhipovitš Merkulov, mingisugune intuitsioon, mis võimaldab esimesel pilgul kohe kindlaks määrata, milleks taim on võimeline. Ja olles omandanud kärpimisreeglid, ei hakanud ta juba esimesel aastal neid pimesi järgima, vaid lähenes sellele operatsioonile loominguliselt.

Suvel kerkis viinamarjakasvatajate ette täie teravusega veeprobleem. Seni olid veevarustusallikaiks ainult mägedelt alla voolavad sula- ja vihmaveed. See allikas oli juhuslik ja ebakindel. Nüüd algas Brõntseva lülis, selle eeskujul aga ka teistes lülides, lausa jaht vee järele.

Linlane, kes tänaval vihma kätte satub, ruttab varju alla, märjaks saades aga toriseb halva ilma üle. Siin on vastupidi. Kui taevast langevad esimesed vihmapiisad, olgu see päeval või öösel, siis tormavad kõik väikestest kuni suurteni tänavale ja jooksevad küla väravate taha. Tarvis on vesi kinni püüda, peatada pärast vihma mäest alla tormavad metsikud veejoad ja suunata need viinamarjaväljadele. Alles pärast selle töö lõppu tulevad inimesed tagasi külla läbimärgadena, väsinuina, kuid rahulolevaina: kui vihm oli tugev, siis õnnestus mulda küllaldaselt niiskusega varustada, põõsaid joota.

Raske, kahekümnesentimeetrise kõplaga tehtud korduv, ümberkaevamisega võrduv mullakobestamine, mitu pritsimist ja tolmutamist kahjurite ja haiguste vastu — kes jõuaks loetleda kõike, mida tegid suve jooksul rahva vara päästma asunud väikese naise käed! Kõik see toimus «oma» hektaril. Peale selle aga kuulus tema lülile veel seitse hektarit, mille eest ta vastutas ning millel tuli samuti teha kõiki neid töid; peale tema oli lülis veel viis hektarlast.

Kui viinamari hakkas valmima, siis palus Brõntseva end valvuriks üle viia. Ta õppis püssi käsitsema ja kolis päriselt viinamarjaistandusse. Laste järele palus ta vaadata naabreid. Ei olnud sovhoosis hoolsamat ega rangemat valvurit kui see väike naine, kes valvas kahtteistkümmet hektarit «oma» ja «võõrast» viinamarjavälja.

Ta korjas ise saagi, pani ettevaatlikult korvidesse rasked, mahlast pingul kobarad — suure töö magusa vilja. Ja kui tehti kokkuvõtteid, siis selgus, et sovhoosis saadi keskmiselt 29 tsentnerit viinamarju hektarilt, Brõntseva lülis 63 tsentnerit, temale kinnistatud hektarilt aga 92 tsentnerit — see oli kõige suurem saak sovhoosis. Teised hektarlased said igalt hektarilt ligikaudu kaks korda rohkem viinamarju, kui oli sovhoosi keskmine saak.

See oli õpetlik kokkuvõte, mis näitas eredasti kohusetruu töö tähtsust. Keegi ei saanud nüüd enam varjata oma hooletust, põhjendades seda metsistunud maa-alade, halva pinnase, vanade põõsaste ja veepuudusega. Kõik töötasid samal maal, samade põõsastega, tulemused aga olid igaühel omad.

1945. aasta sügisel saabus sovhoosi uusi inimesi. Armeest tulid tagasi demobiliseeritud töötajad, spetsialistid. Sovhoosi etteotsa asus Mihhail Andrejevitš Makedonski, Krimmi looduskaitsemetsades tegutsenud partisanikoondise komandör. Selle koondise ühe rühma komandöri I. Krapivnõiga kohtusime looduskaitsealal.

Energiline ja tahtejõuline, kõige eesrindliku ja areneva vastu tähelepanelik vana parteiliige oskas hinnata selle tähtsust, mis oli sovhoosis enne teda saavutatud, ning toetas tuliselt vanemagronoomi, kes püüdis leida teid kiire tõusu saavutamiseks sovhoosi majapidamises.

«Hektarlastest» said sovhoosi kõige populaarsemad ja lugupeetavamad inimesed. Nende arv suurenes pidevalt. Kolme aasta pärast ei olnud sovhoosis ühtegi maatükki, mis poleks olnud kinnistatud kellelegi töölistest. Võitlus suure saagi eest haaras kõiki. Selged vastastikused töövahekorrad ja range, hoolas arvestus muutsid selle võitluse mõjukaks inimeste kasvatamise vahendiks.

Tähelepanu ja toetuse õhkkonnas kerkisid esile ja kujunesid välja üha uued talendid. Makedonskil endal nagu Merkulovilgi, kes leidis Brõntseval olevat «vaistu väädi jaoks», osutus olevat õige vaist tõsiste tööinimeste leidmi-

seks, kelle annet nad oskavad esile tuua ja tegevusse rakendada. Omaenda suurest tööst, mis on kulutatud selleks, et need talendid võiksid täiel määral avalduda, ei armasta rääkida ei Merkulov ega Makedonski.

Kõige eredamaks kujuks sovhoosi loomupäraste talentide hulgas jäi Maria Aleksandrovna Brõntseva. Ta osutus väsimatuks katsetajaks, kes otsib ahnelt uut, täiuslikumat kõiges, mis puudutab tema elu tähtsaimaks ülesandeks saanud võitlust suurte viinamarjasaakide eest. Igast võimalusest saagi suurendamiseks haarab ta kinni tööd kartmata, enda eeskujuga teisi kaasa tõmmates.

Sovhoosil oli raskusi orgaanilise väetisega: oma karjaloomi oli vähe, teisi allikaid lähikonnas ei olnud. Brõntseva tähelepanu pöördus mägedelt vihmadega alla uhutud metsahuumuse kihtidele, mis laotusid mägede jalameil. Miks mitte kasutada seda mulla parandamiseks istandustes? Lülivanem organiseerib huumuse kogumist, selle komposteerimist koos sovhoosi veinitehasest saadud viinamarjajäätmetega, kogub tuhka ja linnusõnnikut naabrite õuedelt ja oma majapidamisest. Kõik see viiakse viinamarjaistandusse ja aasta-aastalt suureneb seal mulla viljakus.

Keerukaks küsimuseks jäi istanduste varustamine veega. See «jaht» vihmavee järele, mida siin aastast aastasse peeti, rahuldas majapidamise suurenemise tõttu sovhoosi tarvidusi üha vähem. Merkulovi ettepanek kaevata mäenõlvadele alatised veekogumiskraavid leidis esimesena vastukaja Brõntseva lülis. Viinamarjakasvatajad piirasid ümberkaudsed mäed kraavide spiraaliga, mis väikese kallakuga kulges viinamarjaväljadele. Üle lohkude, kuristike ja kaljujärsakute viidi tsementrennid ja -torud. Talvisel vihmaperioodil ei voola vesi nüüd enam mägedelt merre. Ta peetakse kinni istandustes, mida ta niisutab sellisel määral, et sellest jätkub nii kevadeks kui ka suveks.

Brõntseva kõige tähtsamaks panuseks aga on süsteem viinamarjataime enda mõjutamiseks.

Brõntseva tähelepanekud, tema väsimatud katsetused sel alal, mida juhtis ja toetas agronoom, on viinamarjakasvatuse praktikas uus sõna, mida võiksid kuulda võtta ka Krimmi viinamarjakasvatuse eriteadlased, kes muide seni ei saa kuigi palju kiidelda suurte tulemustega võitluses viinamarja saagikuse eest.

Üheski viinamarjaistanduses, ükskõik kui suur see ka oleks, ei leidu kaht täiesti ühesugust põõsast, nagu ka kõige suuremaski kollektiivis ei saa olla kaht ühesugust inimest. Igal põõsal on oma välisilme, oma «iseloom», oma tugevus, omad tarvidused ja tervis. Igaüks vajab seetõttu omamoodi lähenemist, eriti sellise tähtsa operatsiooni puhul, nagu seda on kärpimine.

Brõntseva iseärasus taimele lähenemises seisab selles, et enne kui taime mõjustada, küsib ta taimelt endalt, missugune mõju oleks temale kõige soodsam.

Märganud, et võrsed on oma kasvamisjõult erinevad, hakkas ta viljakandmiseks alles jätma kõige tugevamaid, hüljates vananenud reegli, mille järgi tuleb täpselt säilitada põõsa kuju, ohverdades selle nimel mõnikord jõulisi võrseid.

Brõntseva lakkamatu hoolitsus mulla eest, selle sügav kobestamine, niiskuse ja toitainete kogumine oli põhjuseks, et viinamarjaväädid iga aastaga tugevnesid ja muutusid lopsakamaks. Töötanud välja omaenda kärpimissüsteemi, hakkas Brõntseva iga aastaga suurendama põõsa koormust. Endise kärpimissüsteemi järgi jäeti igale põõsale mitte üle kuue-kaheksa võrse. Arvati, et võrsete hulga suurendamine viib põõsa hävingule. Brõntseva suurendas järk-järgult võrsete arvu kuni neljakümne viieni. Kõrge agrotehnika juures põõsad mitte ainult ei hävinenud, vaid vastuoksa, tugevnesid iga aastaga ja andsid rohkem saaki.

Brõntseva kärpimissüsteem võimaldab normaalsaake saada ka aastail, mil õiepungad hävivad osaliselt külma tõttu.

Viinamarjasaagid Brõntseva lülis kasvasid aasta-aastalt. 1948. aastal saadi lülile kinnistatud kaheksalt hektarilt 99 tsentnerit hektari kohta. Brõntseva enda maatükilt saadi 225 tsentnerit viinamarju; see oli Krimmi kohta enneolematu lõikus. Brõntsevale anti esimesena Krimmis sotsialistliku töö kangelase nimetus, tema lüli neli liiget on autasustatud ordenite ja medalitega, nende hulgas ka Brõntseva poeg Viktor, kes sai Tööpunalipu ordeni. Valitsuse autasu on saanud kakskümmend viis koktebellast.

See on tunnustus ennastsalgava töö eest kollektiivile, kes oskas oma majandi selle olemasolu kolme esimese aastaga viia mitte ainult Krimmi, vaid ka kogu Liidu eesrindlaste ridadesse.

Sotsialistliku töö kangelane A. V. Pikova

Juba 1947. aastal omistati «Koktebelile», kes oli saanud kogu viinamarjaistanduste pindalalt peaaegu kaks korda suurema saagi kui keskmiselt Krimmis, toiduainetetööstuse ettevõtete üleliidulise sotsialistliku võistluse võitja nimetus.

Mahukas, massiivses punases köites auraamat sisaldab sovhoosi parimate päevapilte, nende päevapilte, kes rajasid sovhoosis esimesi, kõige raskemaid teid ja kes viivad teda nüüd vastu uuele edule. Esimesena on seal Brõntseva pilt, teisena Pomoštšnikova oma. Viimane pidas oma sõna ega jäänud Brõntsevast palju maha. Nende järel on veel kümneid inimesi.

Seal on Brõntseva õpilane Aleksandra Pikova, uue kangelaste põlvkonna esindaja. Värske noor nägu, veidi trotslik püstnina, lohukesed põskedes — täielik nooruse kehastus.

Tagasihoidliku oskamatu tütarlapsena tuli ta tööle Maria Aleksandrovna lülisse. Nüüd on kommunist, partei oblastikomitee liige Aleksandra Pikova üks lugupeetavamaid inimesi sovhoosis, lülivanem, kes võistleb edukalt oma õpetajannaga, samuti sotsialistliku töö kangelane, millise nimetuse ta sai 1950. aastal.

Pikova lülis on peaaegu eranditult mehed. Maksab vaadata, kui läbimõeldult ja oskuslikult ta juhib oma meeskomandot, tavaliselt mitte eriti sõnakuulelikku rahvast, kui tuleb naisterahva alluvuses olla.

Ja kui palju on juba praegu sovhoosis sellist noorsugu, julget, hakkajat, kindlat oma jõus, teadlikku. Omandades seda, mida vanem põlv oli suure vaevaga saavutanud, jätkab ta selle teed ja kujuneb sovhoosis peamiseks, majandile kuulsust toovaks jõuks.

Kolm neljandikku sovhoosi kollektiivist on noorsugu. See ei tõtta siit kusagile. Siin on töös nähtav iga inimene ning igaühele on lahti sirge ja selge tee arenguks ja kuulsuseks.

Sovhoos tervikuna on omandanud kindla koha eesrindlike majandite hulgas. 1949. aastal loobus ta hektarluse meetodist, mis iseloomustas mahajäetud maadele majandi loomise esimest etappi, kuid ei vasta enam sovhoosi uutele nõudmistele üldise tõusu etapil.

«Koktebel», kes on esindatud laialdaste väljapanekutega viinamarjakasvatuse ja veinitööstuse paviljonis üleliidulisel põllumajandusnäitusel, muutub hästiorganiseeritud ettevõtteks, kes sõltumatult ilmastikutingimustest saab viinamarjaväljade sadadelt hektaritelt rekordsaake. Ta on juba kahekordistanud istanduste pindala võrreldes sellega, mis oli sovhoosi organiseerimise aastail. Lähema

Sovhoosi «Koktebel» veinitehas. Madeira «solaariumis»

kahe-kolme aasta jooksul suurendab ta seda veelgi poolteist korda.

Ligi kaks tuhat tonni — sadu veoautokoormaid viinamarju annavad igal aastal sovhoosi istandused. Üle viiesaja neist saadab «Koktebel» värskel kujul meie maa tööstuskeskustesse. Ülejäänu muudab ta oma veinitehases suurepärasteks Krimmi portveinideks ja oma erimarki madeiraks.

Mõne aastaga on majandis toimunud suured muudatused. Nüüd ei joosta siin enam iga vihmasagarat püüdma. Lisaks kraavide süsteemile, mis kogub niisutusvett mägedelt, otsiti üles ja tõkestati põhjatammi abil üks «kuivi jõgesid», loodi bassein ja pumbaseadmed, mis varustavad veega ühte jaoskonda. Viidi lõpule kõigi vanade viinamarjaistanduste rekonstrueerimine. Käsitsitöö istandustes kaob minevikku. Maaharimine mehhaniseeritakse.

Kergeneb töö, tõuseb selle tootlikkus, avaneb uusi teid sovhoosi kollektiivi kindla kavatsuse teostamiseks: saada igal aastal igaühelt istanduste sadadest hektaritest sellist saaki, mida taotlevad praegu sovhoosi parimad viina-

marjakasvatajad, saaki, millest vanas Krimmis ei võinud undki näha.

Viinamarjakasvatus on Krimmis seni üks mahajäänumaid põllumajandusharusid. Sovhoosi «Koktebel» kogemused on elav näide sellest, kuidas seda tuleks arendada.

IIDSE VULKAANI JALAMIL

Mägede rõngas, mis ümbritseb Štšebetovka viinamarjaorgu, avaneb ainult ühes suunas — lõunasse, moodustades kolme kilomeetri laiuse koridori, mille lõpus välgatleb helesinise klaasina tükike siledat merepinda. Astudes sellesse koridori, satud omapärasesse ja ebatavalisse mägede maailma.

Väljapääsu mere suunas peaaegu sulgedes kõrgub risti koridoriga hiiglasliku stegosauruse taoline lookjas mäeseljandik, mis näib olevat otsekui paleontoloogia õpiku pildilt võetud. Isegi tema harja aja jooksul hammastunud plaadid on üksikult näha.

Sellel süngel moodustisel on üllatav nimi: Medovaja mägi[1]. Räägitakse, et kunagi pesitsenud selle kivikoletise lugematutes aukudes ja süvistes suurel hulgal metsmesilasi, kelle mesi oli uljaspeadele magusaks, kuid riskantseks saagiallikaks.

Naabruses tõkestab väljapääsu merele ligipääsmatu hiina müür, selle taga, paremal tõusevad silmapiiri varjates taevasse ümbruskonna kõrgeima mäe — Gora Trjohh Bratjevi[2] — kolm tippu.

Vasakul aga on paljaste kivitulpade ja teravike, kindlusemüüride ja tornide korratu kuhjatis. Vaid siin-seal vahelduvad need laugjate mägede rahulike koonustega, mis on kaetud rohuga ning lõhede ja kurdude vahele kokku surutud madalakasvulise metsa ja põõsastikuga. See on Kara-Dag, mida akadeemik A. P. Pavlov nimetab «maailma üheks kõige õpetlikumaks vaatamisväärsuseks».

Kara-Dag on Krimmis üks suurimaid vulkaaniliste väljavoolude keskusi. Selle energiline tegevus avaldus juura ajastul.

Kara-Dag hõlmab laialdase, poolteise tuhande hektarise pindala; tema kaljud ääristavad mereranniku kümme-

[1] Medovaja — vene keeles «mee-». *Tõlk.*

[2] Gora Trjohh Bratjev — vene keeles «kolme venna mägi». *Tõlk.*

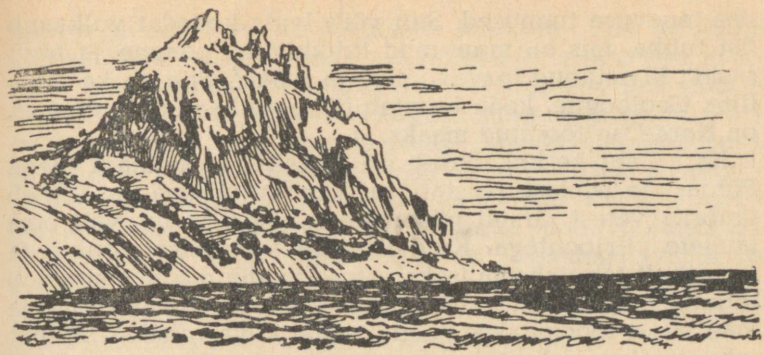

Kara-Dagi kaljud

konna kilomeetri ulatuses, Štšebetovka orust kuni Planerskojeni. Kogu see võimas mägede rühm ei ole midagi muud kui hiilgasliku vulkaanilise massiivi kild, mis jäi pidama maismaale, kui tema peamine osa vajus merepõhja.

Kara-Dagi mägedel võib näha maakoore titaanlike liikumiste jälgi: murdunud ja pudenenud maakoort, mille lõhede kaudu purskus maasügavusest tuliseid jugasid ja tuhapilvi, mis tardusid keset seda tormilist, kaootilist liikumist. Siin ei ole rahulikke horisontaalseid jooni. Kõik settekivimid on oma esialgsest asendist välja viidud. Nende kihid on kägardatud, koolutatud, üles tõstetud või alla paisatud. Igal sammul leidub siledaid kallakpindu, selle tunnistajaid, kuidas roomasid ja libisesid üksteisel liikumahakanud mägede tohutud massid.

Kogu selle omapärase Kara-Dagi maastiku loojaks on kolm võimsat jõudu: kesk-juura vulkaaniline tegevus, hilisemad mäetekkeprotsessid, mis kägardasid juura kivimeid, tõstsid üles ühtesid kihte, langetasid teisi ja uputasid merre suurema osa Kara-Dagist, ning kivimite murenemise protsessid, mis kestavad praegugi. Kivitahujatena lihvivad ja uuristavad need sajandist sajandisse Kara-Dagi, andes selle maastiku detailidele ääretu mitmekesisuse.

Ent ikkagi, vaatamata sellele, et terveks jäid ainult nende killud, on sadu miljoneid aastaid tagasi laavat pursanud vulkaanid säilitanud meie päevini kõik oma tormi-

lise tegevuse tunnused. Siin võib leida kohedat vulkaanilist tuhka, mis on muutunud tuhkkiviks, pomme ja bretšasid[1], kivistunud laavavoolusi ja daike[2]. Siin on ka lakoliite. Geoloogile, keda huvitab iidne vulkaaniline tegevus, on Kara-Dag tõotatud maaks.

Kara-Dagi keskel tõuseb eri massiivina Svjataja mägi. Põhjast ja edelast paistab ta kuplikujulisena ja erineb ümbritsevatest järsult püstuvatest mägedest teravalt oma laugete piirjoontega. Kuid lähemal tutvumisel osutub ta tegelikult teravaharjaliseks mäeseljandikuks, mis sisaldab tohutul hulgal iidset vulkaanilist laavat — trassi. Svjataja mäe trassi töödeldakse. Seda väga kõva rohelist kivimit jahvatatakse ja lisatakse tsemendile, et seda muuta vastupidavaks merevee lahustavale toimele. Selline tsement on suurepäraseks materjaliks hüdrotehnilistele ehitustele.

Ülevad ja omapärased on Kara-Dagi rannikuäärsed, piki mereranda kulgevad mäeseljandikud Kok-Kaja ja Karagatš. Nende põhjanõlvad on järsud, kuid enam-vähem ligipääsetavad, murrangu ajal meresügavuse kohale pidama jäänud lõunapoolsed nõlvad aga langevad seinana otse merre. Murenemine on nad muutnud fantastilisteks linnadeks ja kindlusteks, mis ripuvad oma tornide ja laskeavade, võlvkaarte ja sammastikega otse järsaku kohal.

Tee rannikuäärseile mäeseljandikele kulgeb vasakule jääva Magnitnõi seljandiku ja paremal oleva Svjataja mäe vahelt piki lagedaid, harva rohuga kaetud nõlvu. Lõhedesse ja kurdudesse on kokku surutud väikesed jändrike tammede, valge pöögi, kontpuu ja okkaliste põõsaste salgakesed.

Hiigelkalju «Sfinks», mis ripub mere poole pööratud nõlva kohal, valvab pääsu mäekurule. «Sfinksist» lõuna pool on rannaäärsete seljandike kõrgeim koht — «loož». Vaade «loožist» merele, kaljudele ja lahekestele on hämmastamapanev. Silmade ees on kogu ülev ja sünge Kara-Dag.

Kaugel all vasakul, päris Kara-Dagi jalamil, paistab Planerskoje küla juures miniatuurne Koktebeli laheke. Koktebeli supelrand on laialdaselt kuulus, eelkõige kui

---

[1] Bretša — teravnurksete purdosade kokkutsementeerumisel tekkinud kivim. *Toim.*

[2] Daik — kivimeid läbiv magmasoon. *Toim.*

ilusate mitmevärviliste kivikeste leiukoht. See leiukoht kutsub Planerskojes puhkajate hulgas esile peaaegu massilist haigestumist omapärasesse «kivitõppe», mis muide sugugi ei häiri puhkamist. Haiguse sümptoomiks on võitmatu kiindumus rannasse ja plaaži, kus suvisel ajal lausa hommikust õhtuni uitavad ringi spordipükstes ja supelkostüümides kummargil kogud, kes otsivad innukalt rohelisi ja roosasid jaspiseid ja ahhaate, poolläbipaistvaid kaltsedone ja lumivalgeid kvartse. Nendega varustab Koktebeli lahte Kara-Dag — mitmesuguste mineraalide poolest üks rikkamaid piirkondi Krimmis. Meri uhub neid välja mäemassiivist, lihvib ja kannab rannale.

Kara-Dagi paremal tiival, tema rannaäärsete seljandike juures, ümbritseb mägede amfiteater väikest Kara-Dagi orgu. Otse mere ääres, mere kohal rippuva Karagatši mäeseljandiku mustade astangute juures, seisab Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Krimmi filiaali Kara-Dagi bioloogiajaama kahekorruseline valge hoone. Jaamas on palju tegeldud Kara-Dagi tundmaõppimisega, nüüd aga uuritakse seal meresügavusi. Tee sinna kulgeb läbi mägikoridori, mis avaneb Štšebetovka orust ja mida kaitseb Medovaja mäe ähvardav kuju.

Haruldaselt mõjukas ja huvitav on Kara-Dagi rannik mere poolt. Kolmesaja meetri kõrguselt vette langevad kaljud on uuristatud väikestest lõugastest, mis kannavad kõlavaid nimesid: Razboinitšja, Lvinaja, Serdolikovaja; vee kohal mustendavad sünged grotid: Otverstije Ada, Baklani Bazar[1]. Geoloog leiab siit selliseid väga harva esinevaid vulkaanilise aparaadi ehitusdetaile, nagu vulkaani ühe kraatri läbilõige Ivan-Razboiniku kaljul ning laavaga täidetud lõhed vulkaanilises massiivis Serdolikovaja lahe lähedal. Lvinaja lahe ääres tõuseb merest terve arhitektuuriline ehitus — «Vorota Kara-Daga[2]» — gigantne daigikild, mis on keskelt ära uhutud ja moodustab kõrge, terava tipuga kroonitud võlvkaare.

Bioloogidele, kes on huvitatud mere elust, leidub siin samuti väga rikkalik elav laboratoorium. Järskude seintega piiratud, päikesest tugevasti soojendatud lahekesed on looduslikud akvaariumid, kus areneb loomulikul teel

[1] Tõlkes vastavalt Röövli, Lõvi, Karneooli, Põrguauk, Kormoranide Laat. *Tõlk.*

[2] Vorota Kara-Daga — vene keeles «Kara-Dagi värav». *Tõlk.*

väga rikkalik veetaimestik. Terved veealused metsad ja laialdased karjamaad laiuvad lahekeste põhjas, andes varjupaika ja toitu kõiksugustele mereasukatele. Meresügavuste ja nende elanike uurimisega tegelevadki Kara-Dagi bioloogiajaama teadlased.

Musta mere saladuslikud sügavused, mis varjavad paljusid mõistatusi, äratasid juba ammu vene teadlaste tähelepanu. Õigemini, kogu see gigantne veemass, mis laiub rohkem kui neljasaja tuhande ruutkilomeetri ulatuses, oli veel sada aastat tagasi üksainus suur mõistatus.

On teada, et Must meri on üks sügavamaid veebasseine Euroopas. Umbes kaheteistkümne kilomeetri kauguseni rannast suureneb tema sügavus pikkamööda ega ületa kahtsada meetrit, seal aga laskub põhi järsult rohkem kui kahe kilomeetri sügavusse. Kuidas siis areneb elu selles väga omapärases veekogus?

Esimesena püüdis sellele küsimusele vastust anda rühm Peterburi ja Moskva teadlasi, kes tegid reisi Mustale merele möödunud sajandi kuuekümnendail aastail ja panid aluse tema loomariigi uurimisele.

Reis valmistas pettumuse. Teadlased jõudsid järeldusele, et Musta mere fauna on tunduvalt vaesem Vahemere ja Atlandi ookeani faunast. Arvati, et Mustas meres on tingimused mereelanikele ebasoodsad, sest vesi on seal kaks korda magedam kui ookeanis. Kuid see seletus ei olnud ammendav. Pealegi uuriti ainult kõige ülemisi veekihte; meresügavusi teadlased ei puudutanudki. Tarvis oli asuda Musta mere süstemaatilisele uurimisele.

Selle idee tuliseks propageerijaks sai noor zooloog, pärastine väljapaistev vene uurimisreisija ja teadlane N. N. Mikluhho-Maklai. Tema algatusel asutati seitsmekümnendate aastate algul teaduslike ühingute kulul Sevastoopoli bioloogiajaam — esimene selline jaam Venemaal, kolmas maailmas. Selle meie maa vanima ja suurima merekatsejaama tööst on tema olemasolu kaheksakümne aasta jooksul osa võtnud üle tuhande teadlase mitmesugustelt erialadelt.

1914. aastal aga hakkas Krimmi Musta mere ranniku vastaspoolsel nurgal töötama Kara-Dagi bioloogiajaam. Aastaid varustas seda omal riisikol, omaenda kasinate rahadega, mis jäid üle arsti sissetulekust, Moskva ülikooli eradotsent T. I. Vjazemski.

Alles kakskümmend aastat pärast Sevastoopoli jaama loomist õnnestus korraldada esimene teaduslik ekspeditsioon Musta mere sügavuste uurimiseks. Kogu Musta mere veemassiivi põhjalik uurimine oli saanud vajalikuks juba ammu, eriti pärast väga huvitavaid vaatlusi, mida teostas 1872. aastal Bosporuse väinas Stepan Ossipovitš Makarov, kes sai kuulsaks oma okeanograafiliste uurimistega ja tegevusega sõjalaevastikus.

Tollal väikese sõjalaeva komandöriks olles kasutas S. O. Makarov laeva ajutist peatust Konstantinoopoli reidil Bosporuse — Musta ja Marmara merd ühendava kitsa väina — tundmaõppimiseks. Tema tähelepanu köitis Bosporuses alatine kiire veeliikumine Mustast merest Marmara merre.

Uurija teostas palju vaatlusi, sõites väinale sõudepaadil erisuguste ilmadega mitme kuu jooksul. Selgus, et Bosporus on imeline jõgi, mis voolab ühekorraga kahes vastupidises suunas. Voolava vee liikumise, nagu teada, määrab kindlaks maastiku reljeef. Vesi voolab madalamatele aladele ega saa kuidagi loomulikul teel liikuda vastupidiselt. Jõuks, mis antud juhul võimaldas sellist liikumist, oli kahe mere vee erisugune tihedus. Raske Marmara vesi, mille soolsus on üle kolme protsendi, liigub pidevalt Musta merre ja selle põhja vajudes tõrjub välja vähem soolase ja kergema Musta mere vee. See üles surutud, ainult kergelt alumiste kihtidega segunenud ja täiendavalt jõgede veega lahjendatud vesi voolabki Marmara mere vee peal vastupidises suunas — Mustast merest välja.

Kuidas siis kulgeb elu Musta mere kõrge soolsusega sügavustes? Sellele küsimusele pidigi vastuse andma üheksakümnendate aastate teaduslik ekspeditsioon.

Teadlased muidugi lootsid siit leida samasuguse süvaveeolendite maailma, nagu oli avastatud eelnevate ekspeditsioonide poolt ookeanide sügavustes. Missugune aga oli nende hämmastus, kui veeproovi võtmiseks suurde sügavusse lastud vaskbatomeeter tuli tagasi laevalaele mustana ja temas sisalduv vesi levitas lämmatavat väävelvesiniku haisu; selles vees mõistagi puudusid igasugused elu tunnused. Vastuse asemel oma küsimusele leidsid teadlased mere sügavusest mõistatuse.

Ekspeditsioonil õnnestus kindlaks teha, et Musta mere vee soolsus, mis pinnakihtides on tavaline, tõuseb pidevalt sügavuse suurenedes, umbes saja viiekümne meetri

sügavuses aga ilmuvad esimesed väävelvesiniku jäljed. Selle hulk kasvab sügavuse suurenedes, samal ajal kui vees lahustunud hapniku hulk väheneb, kuni kaob hoopis. Sellel piiril kaob ka elu, mis ei ole mõeldav ilma hapnikuta.

Nii nagu Bosporus osutus kahekordseks, eri suundades voolavaks jõeks, näis ka Must meri teadlastele kahekorruselisena, kahe üksteise peal asetseva merena. Ülemises meres võib elu areneda normaalselt. Siin on vees lahustunud õhku loomadele ja taimedele hingamiseks. Kuid toituda pole neil peaaegu millestki.

Tavalistes meredes annavad taimedele toitu põhjalähedased sügavused. Seal setivad ja mädanevad veemassi ülemistest kihtidest alla langenud orgaanilised jäänused. Merevee ringkäigus tihenevad jahtunud pinnakihid ja langevad järk-järgult alla, viies endaga kaasa hapnikku ning tõrjudes üles soojemaid ja kergemaid alumisi kihte, mis on täidetud orgaaniliste jäänuste lagunemise produktidega. Veetaimedele, mis omakorda on toiduks mereloomadele, tuuakse sel teel toit otse koju kätte.

Mustas meres ei näinud teadlased sellist pilti. Ülemised veekihid jäävad igasugusel jahtumisel ja tihenemisel ikka märksa vähem tihedaks ja raskeks kui väga soolane põhjavesi. Kihtide segunemist ei toimu. Ülemine meri kaotab orgaanilised jäänused, mis langevad põhja, alumisse merre, kuid viimane ei tagasta neid taimedele valmistoiduna. Neid kasutavad ainult müriaadidena sügavikesse kogunenud väävelvesinikubakterid, kes on võimelised elama ilma hapnikuta ning on alumised kihid järk-järgult täitnud mürgise väävelvesinikuga.

Selle ainukese ekspeditsiooniga piirdusidki revolutsioonieelsed katsed Musta mere sügavuste saladustesse tungimiseks.

Teaduses kujunes Mustast merest ettekujutus kui merest, mis on elu poolest väga vaene ja millel ei ole mererikkuste kasutamise mõttes mingit väärtust.

Laialdaselt ja põhjalikult jätkati Musta mere uurimist nõukogude ajal.

Esimese paranduse tegid nõukogude teadlased kehtivasse metafüüsilisse kujutlusse Musta mere struktuurist. Selgus, et väävelvesinikust mürgitatud veemassidel, mis laotuvad põhjas pideva kattena, on kahe kupli kuju ja

need paiknevad mere ida- ja lääneosas. Kuplite tipud on merepinnast umbes saja meetri kaugusel. Need viirastuslikud, ebakindlad ehitused tekivad voolustest, mis omandavad Mustas meres Maa pöörlemise kõrvalekallutava toime mõjul rõnga kuju.

Hilisemad tööd tõestasid, et nende vooluste mõjul toimub ka Mustas meres sügav kihtide segunemine, et ka siin toitained, mida aastatuhandete jooksul on põhja kogunenud mitu korda rohkem kui ookeanide sügavustesse, pöörduvad tagasi pinnakihtidesse.

Ootamatuid tulemusi andis kalade bioloogia uurimine. Professor Vladimir Aleksejevitš Vodjanitskil, praegusel Sevastoopoli bioloogiajaama direktoril, läks korda avastada Mustas meres selliste kalade pidevat kudemist, keda peeti siin haruldasteks külalisteks, juhuslikeks tulnukaiks Vahemerest, nagu skumbria, pelamiid ja kalade maailma hiiglane tuun. Musta mere ulguvetes avastati ootamatult rikas kalade maailm. Ammust ajast teaduses kindlaks kujunenud ettekujutus elu vaesusest Mustas meres ning toitainete vähesusest tema avavetes ei olnud enam ilmselt paikapidav. Mere tõelist elu ja arenemisseadusi, tema rikkuste kogunemise ja kasutamise teid võis avastada vaid suure teadlastegrupi laialdase kompleksse tööga. Selle tööga tegelevadki praegu Krimmis kolm teadusliku uurimise asutust: NSV Liidu Teaduste Akadeemia Sevastoopoli bioloogiajaam, Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Krimmi filiaali Kara-Dagi bioloogiajaam ning Aasovi ja Musta Mere Kalamajanduse ja Okeanograafia Teadusliku Uurimise Instituut Kertšis.

Meri nagu maismaagi elab taimede kulul. Taimed on olemasolu algallikaks kogu väga mitmekesisele mereloomade maailmale, alates palja silmaga peaaegu nähtamatutest vähikestest, keda mõõdetakse kümnendike millimeetritega, kuni veesügavuste mitme meetri pikkuste hiiglasteni. Tõsi küll, taimtoit, enne kui see jõuab merehiiglasteni, teeb läbi palju muutusi, palju astmeid. Vetikaist toituvad vahetult vähikesed, neid söövad suuremad organismid, kes omakorda on toiduks kaladele, algul väikestele, viimaste kaudu aga suurtele.

Selles toiteahelas on esimeseks lüliks plankton — meres elavate mikroskoopiliste taimede ja loomade maailm. See on kõige vajalikum maailm, millest oleneb mere kalarikkus või -vaesus. Ei tule siis imeks panna, et Krimmi bio-

loogiajaamade tegevuses on planktoni, tema koostise, hulga ja arenemisseaduste uurimisel küllaltki tähtis koht. Teadlased on Mustas meres avastanud üle kahesaja planktonvetika liigi ja ligi sada liiki planktonloomi. Kalamajanduse «söödabaasi» poolest osutus Must meri märksa rikkamaks Vahemerest, kuid vaesemaks Aasovi ja Kaspia merest.

Kuid taimestik ei esine Mustas meres ainult veemassiivis laialipillatud mikroskoopiliste vormidena. Vaikses meres võib näha läbi selge vee isegi küllalt kaugel rannast põhjas terveid suurte veetaimede metsi. Tiheda rõngana piiravad need kogu rannaäärset tsooni, ulatudes rannast kuni viie kilomeetri kauguseni. Kas on sellised veealused metsad meremajandusele kasulikud? Nii jah kui ka ei.

Vetikad ummistavad sageli kalavõrke, raskendades püüki. Nende hulgas on üks, mida kalurid kardavad nagu katku — tapurohi. Kui kalavõrku sattunud tapurohtu otsekohe kõige hoolikamalt ei eemaldata ja see ära kuivab, siis ei saa enam ükski vägi seda võrgust eraldada. Võrgud mädanevad ja rebenevad, enne kui saab lahti tapurohust.

Kuid teisest küljest annavad veetaimed varjupaika kaladele enestele, samuti kalade toiduks olevatele pisiorganismidele. Sellist tähtsat püügikala nagu meriärni leidub peaaegu alati vetikate keskel. Veealuseis tihnikuis elab arvukalt selgrootuid ja vähilisi: rannakarpe, austreid, krevette — väga rikkalik ja meil peaaegu veel täiesti puutumata varu erakordselt väärtuslikke söödavaid mereloomi. Nende liha, mis on kergesti seeditav ja maitsev, sisaldab peale hästi omastatavate valkude ja vitamiinide inimorganismile hädavajalikke elemente: joodi, arseeni, rauda, väävlit, fosforit, vaske, mangaani. Nende loomade varud Mustas meres on tohutud.

Ka vetikad ise on väärtusliku toodangu allikaks. Juba 1908. aastal avastas akadeemik S. A. Zernov, kuulus Musta mere elu uurija, kes tol ajal töötas Sevastoopoli bioloogiajaamas, Musta mere loodeosas tohutud punase füllofora padrikud, mis sisadavad palju miljoneid tonne toorvetikaid. Füllofora annab joodi ja agar-agarit — kondiitri-, leiva-, konservi- ja farmatseutikatööstuses, fotograafias ja mikrobioloogias laialdaselt kasutatavat toodet. Alles hiljuti toodi agar-agarit sisse teistest maadest.

Merihein — merilents —, mis kasvab liivasel põhjal, on hea ja odav materjal pehme mööbli polsterdamiseks ning tooraine tähtsate keemiatoodete valmistamiseks.

Veealuste metsade, aasade ja karjamaade rikkused pole kõik veel kaugeltki avastatud, nende uurimine on veel Krimmi bioloogide töö üks eesmärke. Kuid rahvamajandusele kõige tähtsamaks töösuunaks on kalarikkuste ja nende suurendamise abinõude uurimine.

Need rikkused avanevad iga aastaga üha laiemalt. Võtame näiteks sproti — väikese, kuid erakordselt väärtusliku kalakese. Arvati, et teda peaaegu ei leidugi Mustas meres. Kuid rannast kaugel, avamerel püütud delfiinide kõhtudes moodustas sprott peamise toidu. Selgus, et sprotti on Mustas meres palju, kuid ta elab hajutatult, mistõttu teda on raske püüda. Alles üsna hiljuti aga avastati, et sprott võib esineda ka parvedes. Musta mere kaluritele avanevad võimalused uue väärtusliku toodangu andmiseks.

Muide, Must meri on ainus veekogu maailmas, kus organiseeritult püütakse delfiine. Sel püügil on kahekordne tähtsus. Eelkõige, delfiini keret kasutatakse laialdaselt mitmeks otstarbeks: nahka kõiksuguste esemete valmistamiseks, liha söödajahuks kariloomadele, rasva tehnilisteks otstarveteks. Peale selle on kasulik ka delfiinide arvu mõningane vähendamine Mustas meres.

Meresõitudel äratavad üldist tähelepanu terved delfiinide parved, kes sageli järgnevad aurikule või paadile. Otsekui massiivsed mustad rattad, mis raskelt veerevad vees, tulevad veepinnal alatasa nähtavale nende kaarjad läikivad seljad. «Delfiinid mängivad,» ütlevad pealtvaatajad. Tegelikult nad hingavad vee kohale üles viskudes. Delfiin on ainus Musta mere imetaja, kui väga harva esinevat hüljest mitte arvestada, kes vajab hingamiseks atmosfääri õhku.

See «mängiv» imetaja on küllaltki ablas. Päevas sööb delfiin vähemalt viis kilogrammi kalu, seejuures kõige väärtuslikumaid, peamiselt sprotte. Kui silmas pidada, et delfiine on Mustas meres ligikaudu pool miljonit, siis kulub delfiinide igapäevaseks toiduratsiooniks kaks ja pool miljonit kilogrammi kala! Musta mere neljakümne miljoni hektari suuruse pindala kohta teeb see aastas üle kahekümne kilogrammi hektarilt — peaaegu kümme korda rohkem kalu, kui püüavad igal aastal sellest merest

kõik seda ümbritsevad riigid. Kuivõrd vähe küll alles kasutab inimene mere kalavarusid!

Mustas meres elab umbes sada seitsekümmend kalaliiki, kellest ligikaudu neljandik on püügikalad. Kuid ka nende mõnekümne kalaliigi kasutamine praktiliseks püügiks on veel väga puudulik, eriti avamerel, rannast kaugel. Musta mere tohutute ja peaaegu veel puutumatute kalarikkuste uurimine ning kalureile abi andmine nende kasutuselevõtmiseks — selliste eluliste rahvamajanduslike probleemidega tegelevad teoreetiliste probleemide kõrval Krimmi bioloogid, sealhulgas ka teadlased Kara-Dagi jaamast, mis paikneb otse mere ääres, iidse vulkaani Kara-Dagi süngete kaljude kõrval.

KRIMMI MATSESTA

Elektritulede vanikud valgustavad öösiti Feodossiat, iidset linna, mis laiub mereranniku l — seal, kust saab alguse lai kaarjas laht, mis lõunast eraldab Krimmi Kertši poolsaarest. Tuled ulatuvad piki rannikut kaugele kirdesse. Sinna kasvab uus linn, mis üha eemaldub vanadest sammaldunud geenua tornidest ja türgi Kafa kõveratest tänavakestest, kauge mineviku säilinud jälgedest. Need jäljed võimaldavad lugeda linna keerukat ja õpetlikku ajalugu.

Olles hõivanud Tauria idarannikul suurepärase, kinnikülmumatu lahe ja tõrjunud rannikult eemale seal ammust ajast elanud põliselanikud, rajasid muistse Mileetose ettevõtlikud kaupmehed siia oma koloonia. Sellele pandi nimeks Theodosia, mis tähendab «Jumalast antu». See toimus kaks ja pool aastatuhandet tagasi, VI sajandil e. m. a.

Peagi muutus koloonia õitsvaks linnriigiks. Kreeka kaupmehed ei maabunud mitte juhuslikult just siin. Mägi- ja stepi-Krimmi piiril asetsev laialdane laugja rannaga laht, kohane väikeste laevade randumispaigaks ja kaitstud künkast, mida võis kergesti muuta kindluseks, oli otsekui merekaubanduseks loodud. Peale selle oli ümbruskond kuulus leivavilja poolest.

Kohalik leivavili, mis voolas siia stepiteid mööda, tõi Feodossiale kuulsuse ja rikkuse. Sellega toitis end muistne Hellas. Kõneldes kaupadest, mida tema kaaskodanikud said teistelt rahvastelt, mainib Demosthenes, et ainuüksi

Feodossiast saabus neile rohkem nisu kui igalt poolt mujalt kokku. Tuluallikaks sai ka orjakaubandus. Olid ju orjad tasuta tööjõuks.

Kuid Feodossia külje alla, veelgi kaugemale itta, kasvas kiiresti ähvardav võistleja — Pantikapaion, millest peatselt sai laialdase Bosporose kuningriigi pealinn. Vihane võitlus esikoha pärast lõppes Pantikapaioni võiduga; viimane alistas Feodossia, kuid säilitas selle oma suure kaubanduskeskusena.

Varasel keskajal kattis hunnide ja kasaaride, hiljem tatarlaste pealetung selle maa ajaloo paljudeks sajanditeks läbitungimatu linikuga. Teada on ainult, et Feodossia antiiksest hiilgusest ei jäänud enam jälgegi. Alles XIII sajandi lõpul uue lainena Krimmi rannikule tulvanud võõramaised kolonisaatorid — Genua kaupmehed — kauplesid tatarlastelt välja pooleldi hävitatud linna ja nimetasid selle Kafaks.

Geenualased muutsid Kafa võimsaks kindluseks, piirasid selle müüride, kraavide ja tornidega, mille varemed on säilinud meie päevini. Linnas kerkisid jälle toredad lossid, mida kaunistasid skulptuurid ja purskkaevud. Suured tulud, mida kolonisaatorid said kohaliku elanikkonna ohjeldamatust ekspluateerimisest ning uuesti õitsele puhkenud kaubandusest leivavilja ja tatarlaste poolt toodud orjadega, võimaldasid elada toreduses.

Asudes Euroopast Kaukaasiasse, Kesk-Aasiasse, Indiasse ja Hiinasse viivate mere- ja maismaateede ristumiskohal, muutus Kafa kõigi Musta mere rannikul paiknevate Genua kolooniate keskuseks.

Lihtrahvas, kes oma higi ja verega oli loonud Kafa kaugeleulatuva kuulsuse, tõusis korduvalt üles «rasvunute» vastu. Üle viiesaja aasta tagasi, 1454. aastal puhkes linnas kehvikute ülestõus loosungite all: «Elagu rahvas! Surm ülikaile!» Kuid rahvas ei suutnud tulnukate sõjalisele jõule vastu panna ning ülestõus suruti maha.

1475. aastal purustati Kafa uute tulnukate — türklaste — poolt. Poolsaarele sisse tunginud türklased alistasid tatarlased, surusid geenualased kõigist nende valdustest välja ja kehtestasid Krimmis oma jagamatu võimu. Türgi sultani Krimmi valduste keskuseks sai Kafa.

Kitsaste tänavakeste rägastikud, umbmüüride taha peidetud majad ja pimedad mošeed kerkisid geenua losside

asemele. Linna ilme muutus idamaiseks. Algas Krimmi ajaloo kõige süngem ajajärk, mil ta muutus kolmesajaks aastaks Tatari-Türgi röövlipesaks.

Kafast sai hiiglaslik orjaturg, kus müüdi meretagustele kaupmeestele kümneid tuhandeid venelasi, ukrainlasi ja poolakaid, kes olid vangistatud tatarlaste röövretkede ajal. Orjade kätega loodi ka kõik materiaalsed väärtused, mis lubasid türklastel nimetada Kafat Kutšuk Stambuliks — Väikeseks Konstantinoopoliks. Pealtnägija Mihhalon Litvin kirjeldab vangide kohutavat saatust:

«Tugevamad neist õnnetutest... piinlevad kinniseotuina või aheldatuina päeval tööl, öösel vanglais; neil elu sees hoidmiseks määratud väike toiduportsjon koosneb lõpnud loomade roiskunud, ussidega kaetud lihast, mis on vastik isegi koerale... Kui orjasid müügile saadetakse, viiakse neid väljakule hanereas, kümnete kaupa kaelapidi üksteise külge aheldatuna, ja müüakse selliste kümnete kaupa enampakkumisel... See toimub kõigis poolsaare linnades, eriti Kafas. Seal viiakse neid õnnetuid orjasid suurte hulkadena turult otse laevale. See seadusevastane linn, meie verd joov täitmatu kurk, asub lahe kaldal, merekaubanduseks soodsal kohal.»

Kafas oli vahel ühtaegu kuni kolmkümmend tuhat orja. Sügavasse laeva lastiruumi laadituna veeti neid laiali Aasia, Aafrika ja Euroopa orjaturgudele. Orjade peamiseks tarbijaks oli sultani-Türgi, kes kasutas neid esijoones sõudjatena oma tohutu laevastiku galeeridel.

«Lained peksid lakkamatult galeeriorje,» kirjutab teine pealtnägija, «kes olid väga madala laevalae külge aheldatud ja igasuguse ilmaga vööni paljastatud. Magati ja söödi vahetuste kaupa, pinkidelt lahkumata, galeeri liikumist katkestamata. Orjad ei tundnud mingisugust puhkust, isegi mitte pühadel; neil ei olnud mingit õigust end sirutada, kohta vahetada ega sellelt külmalt pingilt minutikski lahkuda.»

Kuid ometi pääses vange põgenema. Ahelad saeti öösiti salaja läbi, valvurid tapeti ja kaldale jõudes mindi «alasti, paljajalu ja näljasena» tuhandeid versti mööda võõraid maid, vaevu kodumaale pääsedes. Siis aga koguneti Zaporožje Setši, et tasuda kätte enda eest ja vabastada orjusest seltsimehi. Kergetel paatidel, «kajakatel» laskusid kasakad piki Dneprit alla, ületasid Musta mere möllavad avarused ja jõudsid välja Konstantinoopoli endani.

Kasakate uljad rünnakud olid kättemaksuks anastajaile rahva piinade eest ning külvasid nende seas paanikat.

Kolmkümmend tuhat zaporoožlast hetman Konaševitš Sagaidatšnõi juhtimisel vallutasid 1606. aastal Trapezundi ja jõudsid «kajakatel» merd mööda Kafasse, kus põletasid ja uputasid Türgi laevastiku, vabastades tuhandeid orje. Kafa, kus orjuses vaevles kõige rohkem inimesi, oli kasakatele paljude retkede eesmärgiks. Kuid alles Krimmi liitmine Vene riigiga tegi Kafas lõpu orjakaubandusele. Viimased kümme tuhat orja viidi Krimmist ära Vene vägede poolt 1783. aastal.

Linn elas oma pika eluea jooksul üle palju anastajaid. Igaüks neist tähistas oma ilmumist Feodossia lahte linna täieliku hävitamisega. Kuid linn ei surnud. Ta pidas vastu ka nüüdisaegsete anastajate — hitlerlaste — vallutusretkele.

Halastamatu võitlus okupantide vastu tähistab seda linna ajaloo perioodi.

Detsembri lõpul 1941. aastal, kui Feodossia oli juba fašistlike vägede sügavas tagalas, Sevastoopol aga oli üleni veres, vaenlasega üks ühe vastu võideldes, saatis Musta mere laevastik viitseadmiral Oktjabrski juhtimisel maale kaks dessanti — Kertši ja Feodossiasse. Need pidid kangelaslinna abistama, tema juurest osa hitlerlaste vägesid ära tõmbama.

Feodossia dessant oli ebatavaline, hulljulge operatsioon. See pidi maabuma otse linnas, kus asus vaenlase suur garnison, kes oli linna viimse võimaluseni kindlustanud. Nõukogude laevadel tuli tungida tõketega tihedasti suletud sadamasse. See oli peaaegu võimatu ülesanne, kuid Nõukogude vägede juhtkond just seda arvestaski: löögi kiirust ja hoogu sellises kohas, kus löök ise paistis võimatuna. Pimedal ööl, metsikus tormis, lumetuisus ja kõva pakasega, mis suurendasid Nõukogude meremeeste katsumusi, kuid olid neile ühtlasi täiendavaks kattevarjuks, tungis dessant Feodossiasse. Puhkes halastamatu võitlus; hitlerlased ei suutnud meremeeste pealetungile vastu pidada ja põgenesid linnast.

1942. aasta kevadel tuli Nõukogude vägedel Feodossia uuesti maha jätta. Linnas algas metsik fašistlik terror. Hitlerlased purustasid linna, lasksid maha ja poosid nõukogude inimesi. Kuid nõukogude inimesed ei alistunud. Sama aasta suvel oli Feodossias juba suur põrandaalune

patriootlik grupp. Selle eesotsas oli N. M. Listovitšnaja, kes enne sõda juhatas lastesõime. Grupp valis välja ja suunas inimesi Starõi Krõmi ja Zuja metsades tegutsevatesse partisanisalkadesse, varustas partisane riiete, toidumoona ja arstimitega. Ta andis partisanidele edasi sõjalist informatsiooni ning valmistas ette diversioone okupantide vastu. Hirmsast terrorist hoolimata tegutses põrandaalune grupp edukalt peaaegu terve aasta. Märtsis 1943 reedeti ta provokaatori poolt ja peaaegu kõik grupi liikmed hukkusid gestapo piinakambris. Võitlust jätkasid teised patrioodid seni, kuni linn vabastati lõplikult Nõukogude armee poolt.

Jälle, nagu paljugi kordi varem oma pika ajaloo kestel, oli Feodossia varemeis. Kuid rahva surematu jõud äratas ta uuesti ellu. Ja mitte kunagi varem ei ole rahvas teda tõstnud nii kõrgele, nii avarale teele.

Feodossia ümbruskond ei saa kiidelda looduse välise iluga. Siin ei ole ülevaid mägesid, mis üllatavad kujutlusvõimet Kara-Dagil, ei ole looduskaitsemetsa taolisi võimsaid metsi, ei ole ka tõelist ääretut, lagedat steppi. Linn asub mägede ja tasandiku piiril. Siia ei ulatu Krimmi mägede võimsad vallid — ainult eelmägede harud kulgevad kivise virvendusena läänest lõunasse. Järsu Ilja neemega, mis tõuseb mere kohale ja varjab linna lõunast, algab madal Tepe-Oba mäeseljandik. Läände ja loodesse suundudes laskub see laugjate astangutena poolsaare sügavusse. Kirdesse, Kertši poole, venib madal Parpatšski mäeseljandik, mis kaob kiiresti ja muutub lainjaks, nõgudest läbistatud tasandikuks.

Asudes lahe läänekaldal kohas, kus rannik pöördub järsult põhja, on Feodossia lõunast ja läänest mägedega varjatud ning kirdest puhuvatele mandrituultele avatud. Suvel toovad need tuuled koos Aasovi mere ja Feodossia lahe niiskusega linna värskust ja jahedust, talvel aga tekitavad küllaltki ebameeldivusi, viies temperatuuri kuni kahekümne kraadini alla nulli ja põhjustades selle palavikulisi kõikumisi; kevadel kuivatavad nad sageli ära maapinna.

Kui Feodossias on midagi ilusat, siis on see meri. Ääretu, end eraldamatusse kaugusse varjav ja samal ajal lähedane, kõigi maastiku detailidega orgaaniliselt ühte kuuluv veeväli asendab siin kõiki teisi looduse kaunidusi ja võib-olla seepärast ongi eriti tajutav.

Rahulik ja ülev on Must meri suvel. Temas ei esine

pidevaid tõuse ja mõõnu nagu ookeaniga vahetus ühenduses olevates meredes. Suvel on tormid väga harukordsed. Oma nimetust õigustavat hirmuäratavat loomust hakkab ta avaldama sügisel, märatsedes seejärel peaaegu pidevalt kogu talve.

Kõige hirmsamad tormid möllavad tavaliselt novembri lõpus. Kogu meri kuni silmapiirini muutub siis tumeroheliseks, peaaegu mustaks, paisunuks. Näib, et tema sisemuses pulbitsev hiigeljõud tõstab teda üles, raiub miljoneiks paralleelseiks ahelikeks. Kobrutavas vahus tormavad need rongi kiirusega rannale, seisatuvad siin hetkeks hallikaspruuni paljutonnilise vallina ning langevad siis otsekui mingist nähtamatust tõkkest üle veeredes mürinal alla.

Nii paistab rannalt. Seda aga, kel tuleb novembri- või detsembripäevil ja -öil viibida ulgumerel, valdavad teistsugused tunded. Tema ees avaneb meresüli ja haigutab paljumeetriline vahumustritega kirjatud veekuristik. Kogu kerest vappuv laev seisatub hetkeks selle serval ning paiskub siis kuristikku, et järgmisel hetkel uuesti lennata üles harjale ja jälle sukelduda. Jõudu ja mehisust sünnitab meri nendes, kes on temaga pidevalt seotud.

Sellised on Mustal merel tavalised tormid. Kuid seal esineb ka erakordse jõuga torme. Niisugune näiteks oli torm, mis puhkes 2. novembril 1854. aastal, Krimmi sõja ajal. Seekord oli ta Vene armee liitlaseks, pekstes laiali Sevastoopolit blokeeriva vaenuliku Inglise-Prantsuse laevastiku. Vaenlaste laevade riismetega oli üle külvatud kogu Krimmi rannik Tarhankuti majakast kuni Balaklavani.

Veelgi võimsam torm puhkes 1861. aasta novembris, mil üheski poolsaare lahes ei pääsenud vigastusteta peaaegu ükski ankrus seisev laev. Pealtnägija kirjelduse järgi oli Jaltas pärast seda tormi kogu rand suuri kive täis kuhjatud. Viis laeva, mis eelmisel õhtul seisid rannast kaugel mitmes ankrus, olid samuti randa heidetud, üks aga oli tervenisti linna sadamakaile paisatud.

Merestiihia on Feodossias inimpilgule laialdaselt avatud. Ei ole ime, et just siin kasvas ja lõi särama suure kunstniku-maalinisti Ivan Konstantinovitš Aivazovski talent.

Maja, kus kunstnik elas palju aastaid ja kuhu on kogutud kõige suurem kollektsioon tema maalidest, on üks

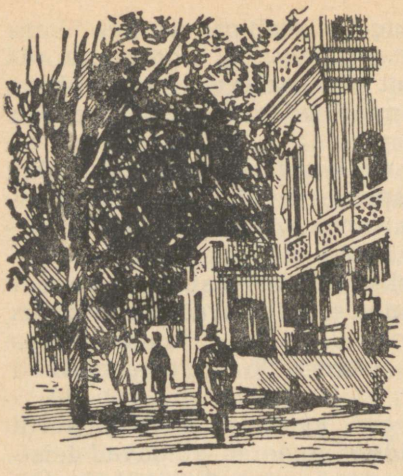

I. K. Aivazovski maaligalerii Feodossias

tähtsamaid Feodossia vaatamisväärsusi. Iga linna sissesõitnu püüab kõigepealt külastada seda maja, mille seinte juures mühab meri, avanedes ääretuna otse tema akende ees.

I. K. Aivazovski — meremaalija, kes pühendas mere kujutamisele kogu oma loomingu, maalis oma pika elu jooksul üle kuue tuhande pildi. Mitusada neist, mis on kogutud Feodossia maaligaleriisse, kõnelevad hämmastavast mitmekülgsusest ja emotsionaalsest sügavusest, millega kunstnik käsitles oma peateemat.

Tormine meri, mis marulises keerises kannab hiiglaslikke veemasse, ja inimesed, kes on vastandatud raevutsevatele loodusjõududele — need on kunstniku armsaimad kujundid, milledes tema looming on saavutanud harukordse väljendusrikkuse. Kõige tüüpilisem neist on üle saja aasta tagasi maalitud kuulus pilt «Üheksas laine», mida hoitakse Leningradi Riiklikus Vene Muuseumis.

Laialdast peegeldust leidis Aivazovski loomingus Vene laevastiku heroism. Kunstnik seisis noorest east alates lähedal suurtele vene laevastikujuhtidele Lazarevile, Kornilovile, Nahhimovile ja Istominile. Ta purjetas koos nendega korduvalt Musta mere laevastiku sõjalaevadel. Maalid «Navarino lahing», «Tšesma lahing», «Sinopi lahing», «Brigg «Merkuri» lahing Türgi laevadega», «Sevastoopoli kaitsmine» on Vene laevastiku kangelastegude kroonika, mis on jäädvustatud elavates ja mehistes kujundites.

Kunstniku kogu suure loomingulise tee apoteoosiks on hiigelmaal «Lainete keskel», millele kuulub galeriis keskne koht. Maalil on ainult merelained ja tükike äikesetaevast nende kohal. Kuid meremaalikunsti ajaloos leidub vähe pilte, mis on sellega võrdsed väljendusrikkuse ja poeetilisuse poolest.

Suure kunstniku looming sisendab galerii külastajaisse armastust võimsa ja vaba mere vastu, mis ümbritseb meie kodumaa rannikuid.

Meri on Feodossia peamiseks aardeks. Paljude sajandite vältel on ta määranud linna saatust kui kõige tähtsam majanduslik tegur, kui tema elu ja jõukuse alus.

Krimmi tagastamine Venemaale pani piiri selle teguri rõövellikule kasutamisele võõramaalaste poolt. Küllaltki kiiresti kujunes Feodossia tähtsaks kauplemiskeskuseks Vahemere maadega. Kuid tehnika äärmine mahajäämus rippus pommina linna jalus.

Aivazovski mälestussammas Feodossias

Jäädavalt olid minevikku kadunud ajad, mil merel sõitsid romantilised, kuid ebamugavad ja väheproduktiivsed purjekad, mis olid võimelised randuma otse liivasele rannale, ning maismaal vedasid kaupu krigisevate koormate ette rakendatud flegmaatilised härjad. Feodossia sadamat ja linna võis täisverelisse, teguvõimsasse ellu lülitada ainult meremajanduse rekonstrueerimine kaasaegsel kapitalistlikul viisil.

Varsti pärast Krimmi sõda otsustas valitsus Feodossiasse rajada raudtee — ühe esimesi Venemaal. Veidi hiljem tekkis mõte ehitada linnale moodne sadam.

Ja vaatamata sellele, et esimeste kümnete verstade rajamise järel jäi raudteekompanii pankrotti ning ehitustegevus vaibus paljudeks aastateks, tärkasid Feodossia tegelinskitel roosilised lootused.

«Tulevase kuulsuse joobumus pimestas Feodossia reformaatoreid niivõrd,» kirjutab Feodossia revolutsioonieelse raamat-juhi autor, «et lootuses raudtee rajamisest saadavatele hiigelkasumitele eraldasid nad selleks kõige rahulikuma südamega parima rannaäärse riba, hävitades seega Feodossial igasuguse lootuse kunagi korralikuks kuurordiks saada.»

Alles üheksakümnendail aastail lõpetati nii raudtee kui

ka sadama ehitus. Sellest, missuguste hiiglasuurte inimhulkade sunnitööga need loodi, kirjutab jutustuses «Konovalov» A. M. Gorki, kes käis Feodossia sadama ehitusel.

Need ehitused võtsid linnalt tõepoolest ära peaaegu kogu mereranna. Piki rannajoont kulgev raudteetamm eraldas merest linna põhjapoolse, sadamaehitused aga lõunapoolse osa. «Tulemuseks oli,» nendib seesama Feodossia juht, «et «merekuurordil» ei olnud üldse mereranda; seda asendas surrogaat — graniitmuul.»

Elu ise aga näitas linnale üha kindlamalt kätte uue arenemistee, mille määrajaks oli ikka seesama tegur — meri. Suvel on meri siin alati rahulik ja läheb pikkamisi üle väga laugeks liivarannaks. Pehme liivapõhi ning puhta, läbipaistva vee ühtlane temperatuur võimaldavad laialdaselt kasutada mere tervendavat jõudu. Suplemine algab siin juuni esimesel poolel ja kestab oktoobri lõpuni. Väga kerge, osoonist ja meresooladest küllastunud õhk on Feodossias teine tervendav tegur.

Meri on siin mitte ainult töötajaks, vaid ka arstiks.

Kaubandusažiotaažist[1] haaratud tegelinskid ei märganud neid Feodossia mere väärtuslikke omadusi. Kuid ka kaubandus, mis võrreldamatult elavnes seoses sadama ja raudtee ehitamisega, ei toonud oodatud õitsengut, kuigi lähendas linna tänapäevasele elutasemele.

Eespool tsiteeritud Feodossia juht maalib linnast üsna nukra pildi.

Suurepärast lahte ei kasutata kõrgete veotariifide ja mehhanismide puudumise tõttu kaugeltki täielikult. Feodossia kiratseb ka kuurordina. Ümbruskond on vaene. «Tugevad ja sagedased kirdetuuled mõjuvad eriti taimestikule, mida Feodossias muide peaaegu ei olegi. Mägede kuiv pinnas on taimekasvuks täiesti kõlbmatu ja vaade linna ümbritsevatele täiesti paljastele mägedele ei ärata mingit vaimustust Krimmi maastiku vastu. Valitsuse poolt 1876. aastal ette võetud abinõud ümbruskonna mägede metsastamiseks, vaatamata küllaltki suurtele kulutatud summadele, häid tulemusi ei andnud.»

«Eriti roosilisi väljavaateid,» lõpetab Feodossia juht, «ei ole linnal ka praegu, sest ei kaubanduslikul ega ka kuurortlikul alal ei ole tal laialdast tulevikku ette näha.»

---

[1] Ažiotaaž — kapitalistlik spekulatsioon börsil või turul väärtpaberite või kaupadega. *Tõlk.*

Kurikuulus «eraalgatus», mis ei ole võimeline avara pilguga tulevikku haarama, hoidis linna kammitsais.

Nüüd on meie ees tänane Feodossia, mis laiub ranniku küngastel ja näib seetõttu miniatuursemana, kui ta tegelikult on. Ainult kümme aastat on möödunud ajast, mil ta rüüstati interventide poolt, kes hävitasid kõik, mis oli tehtud nõukogude aastail. Selle hävitustöö jälgi paistab veel siin-seal kord kive täis laotud aknaavadega tühja majana, kord tules kõrvetatud kivihunnikutena, mida ei ole veel jõutud ära koristada. Kuid need on jäljed, mis kustuvad kiiresti ja järjekindlalt ega häiri peaaegu üldse enam taassündinud Feodossia üldilmet, mida määrab tema arenemine kahes pealiinis — sadamalinnana ja kuurordilinnana. Need kaks arengujoont ei satu plaanimajanduses teineteisega vastuollu, vaid vastupidi, täiendavad ja laiendavad teineteist.

Kümned paljutonnilised tõstekraanad, mis kurgede parvena seisavad reas sadamakai ääres, langetavad rütmiliselt oma nokki vaieritega kinnitatud aurikute siseruumidesse. Võimsad puksiirautod veavad eemale laevaruumist välja tõstetud kaste ja kaubapalle. Ligi üheksakümmend kaheksa protsenti kõigist lastimis- ja lossimistöödest sadamas, mis veel üsna hiljuti oli varemetehunnik, teevad tugevad ja täpsed kodumaised mehhanismid. Nad asendavad laadijate armeed, mis läheks tarvis tohutu hulga Feodossia sadamast läbi käivate kaupade lastimiseks ja lossimiseks.

Esimestel sõjajärgsetel aastatel olid ülekaalus saabuvad kaubad. Meie maa aitas linnal jalule tõusta.

Laevade lastiruumidest laaditi välja seadeldisi sadamale, taastatavaile ja uuesti ehitatavaile ettevõtteile ning kuurordiasutustele, mida oli samuti viibimata tarvis tõsta tuhast. Siis muutusid kaubavoolused võrdseiks. Linn ise hakkas andma paljutki meie maale: lõhnavat tubakat ja paberosse Krimmi suurimast tubakavabrikust, veine ja likööre likööri- ja viinatehasest, sukavabriku tooteid, ehitusmaterjale tellise- ja katusekivitehasest. Feodossia saadab nüüd ise teistesse mereäärsetesse linnadesse uusimaid sadamaseadmeid tehasest, mis kerkis siia sõjajärgseil aastail.

Uus lehekülg sadama ajaloos avanes 1952. aasta suvel, mil mere ja masinaõli lõhnadest läbi imbunud kai äärest lahkus esimene laev, mis suundus reisile mööda viit merd

ühendavat suurt veeteed. V. I. Lenini nimeline Volga—Doni kanal avas Musta mere laevadele otsetee läbi kogu meie maa Mustast merest Valge mereni, kuni pealinna Moskvani.

On loota, et lähemail aastail muutub Feodossia ka suureks reisijatesadamaks. Siin hakkavad peatuma suured Krimmi—Kaukaasia liini reisiaurikud, mis seni suundusid Kaukaasiast otse Jaltasse. Siis avaneb uus tee Krimmi lõunarannikule. Tuhanded kuurortidesse sõitvad reisijad, kes ei talu autosõitu mägiteil, hakkavad Moskvast rongiga Feodossiasse sõitma, sealt aga aurikuga lõunarannikule. Teised sõidavad aurikutel kohale otseteed Moskvast. Uued, mugavalt sisustatud nägusad mere- ja raudteevaksali hooned ning kaunid võõrastemajad, mis kerkivad lähemail aastail, võtavad seda reisijatevoolu külalislahkelt vastu.

Ja arvatavasti paljud reisijaist ei jätkagi teekonda. Oma tervendavate omaduste poolest laialdaselt tuntud kuurort, milliseks muutub Feodossia, kütkestab neid siin. Ei rutta linnast lahkuma ka need, kes sõidavad Krimmi, et tutvuda tema rikkuse ja iluga ning ronida tema mägedel ja metsades. Feodossiast saab alguse üks huvitavamaid turistlikke mägimarsruute. See kulgeb üle Kara-Dagi, Sudaki mägede ja edasi piki rannikut Aluštani.

Selleks, et muuta Feodossiat esmajärguliseks kuurordiks, on juba paljugi ära tehtud.

I. K. Aivazovski maaligaleriist põhja pool seisab mererannal rida avaralt paiknevaid nägusa arhitektuuriga hooneid, mida ümbritsevad lillepeenrad ja puude rohelus. See on kuurordi-linnaosa, mis on rajatud lausa tuhaasemele. Mõned korpused on veel tellinguis: kuurordis käib hoogne ehitustegevus, kuid juba praegu jätab ta täiesti kooskõlalise, korrapärase ansambli mulje.

Peaaegu pool neist lossidest kuulub ÜAÜKN sanatooriumile nr. 40 — ühele suurimale üldterapeutilisele ravilale, mis on varustatud kõige vajalikuga üheaegselt mitmesaja inimese täisväärtuslikuks puhkuseks ja raviks. Kümned kvalifitseeritud arstid juhivad seal ravimist. Muide, siin on kohane meelde tuletada, et kogu revolutsioonieelses Feodossias oli viis arsti: kaks kogu linna ainsas ambulatooriumis ja kolm haiglas.

Kõige uuema aparatuuriga on varustatud sanatooriumi ravikorpus, mis oma sisseseade ja mitmekesiste ravimee-

toditega ei jää maha pealinna parimatest raviasutustest. Kuid erinevalt neist rakendab ta ka kohalikke suure mõjuga tervistusvahendeid — omaenda mineraalvett ja omaenda tervismuda.

Juba ammust ajast on Feodossias vähehaaval kasutatud linnast kümme kilomeetrit idas asetseva Adžigoli järve muda. Palju aastaid tuntakse ka mineraalvett «Feodossia», mis voolab välja Paša-Tepe allikast Lõssaja mäe jalamil linna lähedal. Meie maa silmapaistvad balneoloogid leiavad, et see vesi, mis oma tüübilt on lähedane Jessentuki veele, omab suurt raviaktiivsust ega jää mõnede mao- ja soolehaiguste puhul maha Kaukaasia mineraalvetest.

Kahjuks kasutatakse nii üht kui teist siiani palju vähem, kui nad seda väärivad, ning allikad ise on korrastamata, algelises seisundis.

Ent hiljuti avastati Feodossia ümbruses ja ka linnas endas uued balneoloogilised rikkused: suured tagavarad Matsesta-tüüpi mineraalvett.

Feodossia, väga ilus klimaatiline kuurort, rikas mere, päikese ja õhu poolest, arendab kahtlemata lähemal ajal välja ka oma mitmekesised ja kindlasti veel kaugeltki mitte täielikult avastatud reservid balneoloogilise kuurordina. Krimmis tekib oma Matsesta, mida täiendab suurepärane supelrand, mis peaaegu ei jää maha Eupatooria ja Anapa rannast, muda, mis võrdub Saki mudaga, ning mineraalvesi, mis kvaliteedilt võrdub Jessentuki mineraalveega.

Kurortoloogia Keskinstituudi ja Ukraina NSV Teaduste Akadeemia Krimmi filiaali teadlaste viimased tööd näitavad, et kogu Krimmi poolsaar varjab endas mitmekesiseid ja peaaegu veel puutumatuid mineraalveerikkusi.

Geoloog Vladimir Afanasjevitš Obrutšev, praegu väljapaistev teadlane ja akadeemik[1], kirjeldas palju aastaid tagasi esimesena Krimmi narsaanitüüpi süsihaput vett. Üks sellise vee allikaid leidub Baštanovka küla juures Kuibõševo rajoonis. Sõjajärgseil aastail on teostatud laialdasi uurimisi, mille käigus avastati palju uut. Simferoopoli lähedal leiti allikas «Jessentuki nr. 17» tüüpi mineraalveega; Bogatoje asula juures, Simferoopoli ja Feodossia vahel annab puurkaev vett, mis on omadustelt analoogiline veega «Jessentuki nr. 20». Matsesta-tüüpi väävel-

[1] V. A. Obrutšev suri 1956. aastal. *Tõlk.*

vesinikuvett on avastatud peale Feodossia ka Sudaki lähedal ning Nižnegorski rajoonis. Mitmekesised mineraalveed tulid ilmsiks Krimmi lõunarannikul. Kõige väärtuslikumad allikad leiti Kertši poolsaarel, sealhulgas väävelvesinikuallikad, mis vee väävelvesiniku-sisalduselt ületavad kõiki seni tuntud allikaid. Juba üksnes Tšokraki järv, mis asetseb kaheksateist kilomeetrit Kertšist põhja pool, kujutab endast kange väävelvesinikuvee haruldast ühendust väärtusliku tervismudaga, mida veeti juba vanal ajal välja paljudesse meie maa kohtadesse.

Kõik need väärtuslikud loodusannid, välja arvatud Eupatooria ja Saki muda, ei leia peaaegu veel kasutamist. Kuid missuguseid ravijõude omandab siis Krimm, kui ka need rakendatakse terves ulatuses inimese teenistusse koos Krimmi kliima kosutava mõjuga.

Feodossia astub selles suunas esimesi samme. Hakatakse ehitama spetsiaalset vesi- ja mudaravilat ning üldkuurordilist polikliinikut, mis hakkavad töötama uute mineraalvee- ja mudaallikate baasil. Ka kõik need, kes on siia sõitnud sanatooriumituusikuta, võivad siin ravikuuri läbi teha.

Muutub ka linn ise. Mõne aasta pärast siia sõites näeme teda uueilmelisena, sellisena, nagu näeb ette Feodossia rekonstrueerimise generaalplaan.

Linn suureneb kolmekordselt, kerkivad uued tööstusettevõtted kohalike loodusvarade ärakasutamiseks. Kuurort puhkeb õitsele. Sanatooriumilossidele linna põhjaosas lisanduvad uued, veelgi kaunimad ja avaramad. Mugavad võõrastemajad ja pansionid ning hästisisustatud turismibaas võtavad vastu neid, kes sõidavad Feodossiasse end sanatooriumiväliselt ravima ja puhkama. Uued dieetsöögiklad kindlustavad neid vastava toitlustamisega. Juba lähemail aastail võib Feodossias puhata ja end ravida mitu korda rohkem inimesi kui praegu.

Linnas eneses tekib palju uusi hooneid, nagu draamateater ja kino ning lasteasutused. Feodossia, mis on merest eraldatud mõistmatult otse rannikule ehitatud raudteega, ületab selle takistuse. Kunstliku muldvalliga tagasi tõrjutud mere avaruste äärde tekib lai rannariba, mis muudetakse hästikorrastatud skvääriks. See ulatub kilomeetri kaugusele. Põhja poolt varjab raudteetammi lagedaid nõlvu puude ja muruplatside rohelus, üle raudtee kulgevad ilusad ülekäiguteed supelrannale. Aja jooksul aga

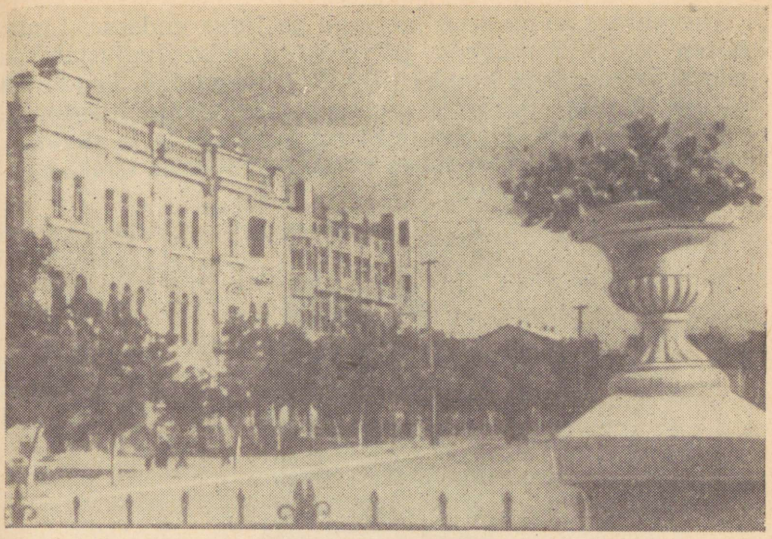

Lenini prospekt Feodossias

kaob raudteeliin rannalt võib-olla hoopiski, kolides üle talle sobivamale kohale.

Kaob lõplikult veelgi üks linna iseloomustav joon, mis kutsus revolutsioonieelses Feodossia juhis esile nukraid ennustusi, nimelt Feodossiat ümbritsevate küngaste metsatus, roheluse puudumine linnas endas.

Juhi autor eksis oma väites, et Feodossia mägede metsastamise katsed «häid tulemusi ei andnud». 1876. aastal mäenõlvadele istutatud segamets jäi väga raskeile tingimustele vaatamata elama ning kasvas suureks. See sajahektarine mets on lagedate mäenõlvade pindalaga võrreldes ainult tilk vett meres, kuid oma olemasoluga taunib ta sissejuurdunud vaadet Feodossia mägede viljatusest.

Vana mets pidas vastu ka sõja katsumustele. Laastatuna, purustatuna on ta Feodossia metskonna entusiastide-metsateadlaste hoolitsusel uuesti tõusnud ning kasvab silmanähtavalt. Kõrvuti temaga kerkivad mäenõlvadel rohelise harjasena laialdased noored, sõjajärgseil aastail istutatud metsad.

Metsandus astub koos metsaga ka linna endasse. Linna piires olevaid mägede põhjanõlvu juba haljastatakse männi ja seedriga, kreeka pähkli ja plataaniga. Feodossia kohale laotub laialdane, kolmesajahektarine mägipark. Seda täiendavad kümned hektarid linna parke ja skvääre. Nende rohelusse sukeldudes muutub Feodossia üheks kaunimaks Krimmi linnaks.

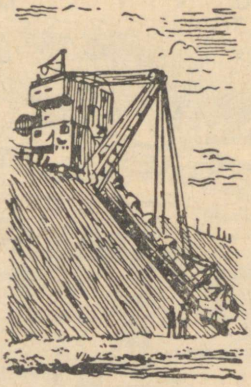

Raudne rannik

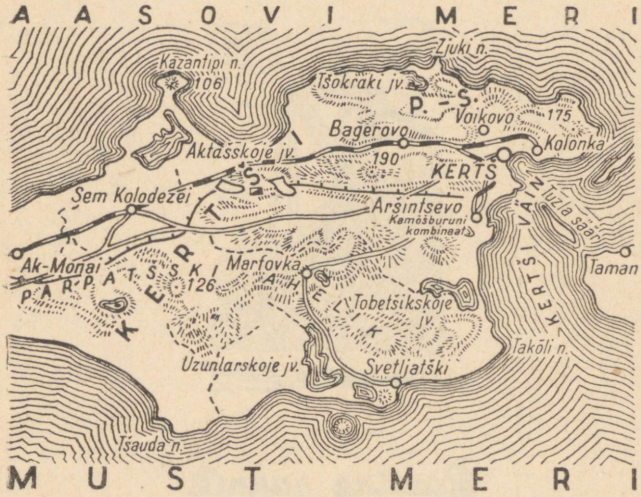
AASOVI MERI
Zjuki n.
Kazantipi n.
106
Išokrakt jv.
P. S.
Voikovo
175
Bagerovo
Aktasskoje jv.
190
Kolonka
KERTS
Sem Kolodezei
Arsintsevo
Kamõšburuni kombinaat
Tuzla saar
Taman
Ak-Monai
PARPATSKI
126
Marfovka
Tobetšikskoje jv.
KERTSI VÄIN
Iakõli n.
Uzunlarskoje jv.
Svetljatski
Išauda n.
MUST MERI

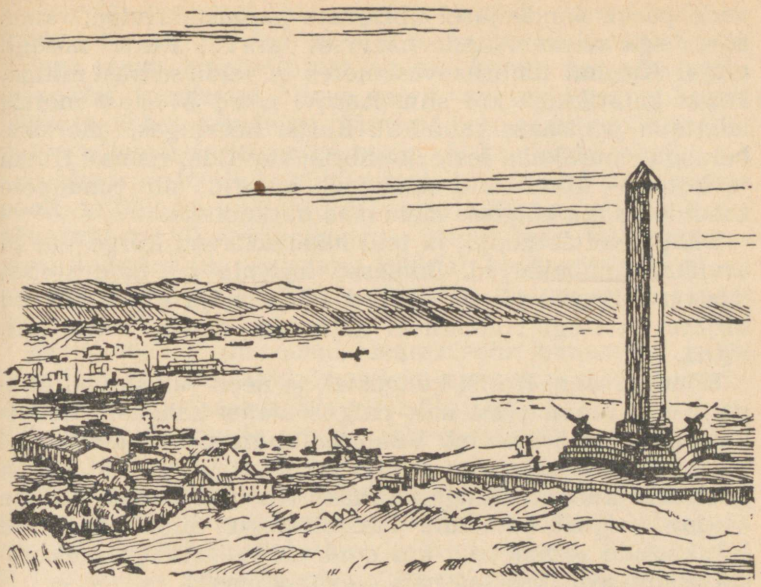

«Mis puutub maagikülluse probleemi Kertši ümbruses, siis pean kinnitama, et tegemist on tavatu rikkusega.»

Insener Gurjevi ettekandest 1830. a.

POOLSAARE POOLSAAR

Kummarduge ja võtke üles tükk punakaspruuni Kertši mulda. Ei tarvitse spetsialist olla arusaamiseks, et see muld on ebatavaline: tihe ja väga raske. See on rauamaak. Maailmas ei leidu teist kohta, kus sellisel väikesel maa-alal paikneksid niivõrd grandioossed rauavarud. Ja maailmas pole ka teist kohta, kus need oleksid niivõrd kättesaadavad, asetseksid otse käeulatuses. Vaid mõnemeetrine pinnasekiht katab poolsaare raudsüdamikku. Kuid raud ei ole ainus rikkus Kertši maapõues. Selles leidub nii naftat, väävlit, põlevgaasi, soola kui ka ehitusmaterjale — maapind on siin täis väärtuslikke ande.

Minge mere äärde, mis ümbritseb Kertši poolsaart peaaegu igast küljest, ja te näete kindlasti kauguses kalalae-

vade parve nende järel libisevate pargaste riviga, ranna ääres aga seisevnootade ažuurset tara... Mitte kusagil mujal Krimmi ümbritsevas meres ei leidu säärast mitmekesist kalarikkust kui siin, Aasovi merd Mustast merest lahutava poolsaare rannikul. Kertši heeringas, meriärn, beluuga, tuurakala, lest, skumbria, stavrida, hamsa, tjulka ja koha — kõiki neid saadavad kalurid siit tuhandete tonnide kaupa kõigisse meie maa nurkadesse.

Minge Kertši steppi, ja teid hämmastavad kõrge vili ja arvukad lambakarjad. Inimesed kasvatavad neid stepis, mis on esimesel pilgul niivõrd kõrbene ja kuiv, niivõrd viljatu, et isegi rohukõrrel näib siin olevat raske ära elada.

Kõndige ringi Kertši küngastel, ja need jutustavad teile palju uut rahva elust neis paigus alates kaugest minevikust kuni meie päevini. Vähe leidub maailmas kohti, kus oleks säilinud nii palju ajaloo mälestusmärke kui Kertši poolsaare künkail. Kõige kallimad neist on kohad, millele heidab valgust surematu kangelastegu, mille sooritasid Nõukogude sõjamehed, kes oma raudse tahtega saavutasid võidu seal, kus see näis olevat võimatu.

Kertši poolsaar on Krimmi üks huvitavamaid ja rikkamaid kohti, mida on seniajani veel vähe külastanud isegi suurem osa Krimmis alatiselt elavaid inimesi, ning mis on veelgi vähem tuntud neile, kes sõidavad Krimmi lühikeseks ajaks. Kuid sellel, kes tuleb siia mitte ainult otsima välist ilu, millega poolsaar ei saa kiidelda, vaid sooviga näha ja mõista tema sisemist elu, jäävad temast alatiseks head ja erutavad mälestused.

Krimmi väljasirutunud idatiib, mis algab Feodossia juurest Ak-Monai maakitsusega, ongi Kertši poolsaar. Teda ei saa õieti nimetada ei stepi- ega mägismaaks. Samuti nagu Feodossia ümber, on siin stepid, kuid mitte nii avarad kui Põhja-Krimmis, siin on ka mäed, kuid need on pigem ahelik kõrgeid künkaid, millega lõpevad lõunaranniku kõrgendikud.

Krimmi mäed, mis ulatuvad Kertši poolsaareni, lähevad siin üle kaarjaks looklevaks Parpatšski seljandikuks, mille kõrgus on vaid kohati üle saja meetri.

Seljandik jaotab poolsaare kaheks ebavõrdseks osaks: tasaseks edelaosaks ja künklikuks kirdeosaks. Lääne- ja idaosa vahelisel piiril kerkib mere ääres seljandiku kõrgeim punkt — Opuki mägi. Selle vastas meres, umbes

kilomeetri kaugusel rannast, valendavad «laev-kivid» — kummalise kujuga kaljud, mis meenutavad heisatud purjedega laevu. Nende kivist laevade kohta, mis juba palju sajandeid künnavad Musta merd, on tekkinud rohkesti legende. «Laev-kivid» on jäänused kunagi merepõhja süüvinud mäemassiivist, mille osaks oli ka Opuki mägi.

Poolsaar on loodud grandioossete tektooniliste liikumiste poolt, millele järgnenud protsessid küllastasid tema maapõue väärtuslike maavaradega, sealhulgas ka rauamaagiga. Seda leidub poolsaarel kõikjal, kuid eriti suured on maagikuhjumid piki Kertši väina ja Aasovi mere rannikut.

Kertši maagil on omad iseärasused: temas on palju lisandeid. On kasulikke lisandeid, nagu mangaan, mis võimaldab maagist saada kõrgesordilist terast, on ka kahjulikke, nagu fosfor ja arseen, mis muudavad metalli rabedaks.

Teisel pool Ak-Monai maakitsust, mis on ajaloos tuntud siin kodusõja ja Isamaasõja ajal peetud raskete lahingute poolest, avaneb ühetooniline ja tasane stepp. Ümberringi ei ole ühtegi puud ega varjulist paigakest. Stepp õhkub kuumust ja harv okastaimestik näib elutuna, juure peal kuivanuna.

Parimail aastail langeb siin kuni nelisada millimeetrit sademeid, kuid tihtilugu ei korju isegi kolmesadat. Suvi on kuum. Sageli puhuvad mandrilt kuivad kuumad tuuled, talvel aga märatsevad loodetormid. Karmi karastuse teevad siin läbi nii taimed kui ka inimesed.

Juba kaua, sellest ajast, mil Krimmist kadusid metsad, kannatab Kertši poolsaar rängalt veepuuduse all. See on üks kõige veetumaid paiku Krimmis ja veeküsimus on tema elanikele eluküsimuseks.

Siin kaevati kaeve, kuid peaaegu igal pool oli neis vaid kibesoolane vesi, samasugune kui väiksearvulistes järvedes. Paljudes kohtades elasid terved külad juurdeveetava vee abil: seda toodi kaugelt vaatides ning jaotati siis nagu kallihinnalist kaupa, iga tilga pärast värisedes. Koguti vihmavett ja isegi kastet ning kasutati teravmeelseid võtteid selleks, et seda võimalikult kaua alal hoida.

Missuguse hirmsa tondina ähvardas küll inimesi veepuudus, et isegi kasinaid vihmapiisku hoiti nii, nagu nälgija hoiab kuivanud leivakoorukest — kõige mustemaks päevaks!

Tee ääres on suur asula — Sem Kolodezei[1]. Ka tema nimes kajastub igavene piinav veeprobleem.

Kuni viimase ajani kõlas asula nimi irooniliselt. Siin oli tõepoolest seitse kaevu, kuid kõik nad olid tühjad. Vett aga veeti siia, nagu paljudesse teistessegi poolsaare küladesse, kaugelt vaatidega.

Hirmsa mälestuse on neisse paigusse jätnud valgekaartlike bandide märatsemine kodusõja aastail. Asula purustati ja seda hakati rahvasuus kutsuma «Sem Smertei»[2]. Teist korda tehti asula maatasa Isamaasõja aastail.

Praegu on Sem Kolodezei suur raudteejaam Simferoopoli—Kertši liinil ning on keskuseks Lenini rajoonile, ühele kolmest Kertši poolsaare põllumajandusrajoonist.

Valgete, roosade ja helesiniste seintega uute, korralike majade read helgivad rõõmsalt punaste telliskatuste all. Majaesistes aiakestes ja viljapuuaedades käharduvad noored puud. Paljud neist juba varjavad hooneid. Need puud on elavateks tõenditeks, mis kummutavad neis paigus väga tugevasti juurdunud veendumuse, et Kertši maa ei saa kasvatada puid, et nende juured, jõudnud poole meetri sügavuseni, hävivad ning puu hukkub.

Asulas toimub laialdane ehitustöö. Ehitatakse Nõukogude Maja, postkontorit, kauplusi, haiglaid. Asula nimi on lõpuks saanud oma tõelise tähenduse. See jääb juba isegi mõnevõrra maha tegelikkusest. Siin on praegu olemas vesi, kuid mitte seitsmes kaevus, vaid veevärgitsisternides, mis on paigutatud tänavate äärde ja varustavad elanikke külluses joogiveega. Ja tuleb öelda, et need tsisternid ei ole kadetsemisobjektiks ümbritsevatele küladele, nagu oli varem selleks iga kaev, mille vesi oli kas või pisutki vähem soolane ja kibe kui teistes. Ka naaberkülades on sisse seatud veevärk ning ehitatud rida tsisterne. Inimesed jõudsid tehnika abil kaevates lõpuks sügavalasetsevate maa-aluste jõgedeni ja juhtisid need maapinnale.

Kõik see on tehtud päris viimaseil aastail. Veel 1950. aastal oli Lenini rajooni neljateistkümne küla, kaheteistkümne põllumajandusliku artelli ja viie kaluriartelli kohta kolm veevarustusallikat. Praegu on igaühel neist joogivesi. Kolhoosides on rajatud seitse suurt veehoidlat, puuritud neli puurkaevu, ehitatud pumbajaamu.

[1] Sem Kolodezei — vene keeles «seitse kaevu». *Tõlk.*

[2] Sem Smertei — vene keeles «seitse surma». *Tõlk.*

Nii lahendavad Kertši kolhoosnikud oma majanduse ja igapäevase elu kõige aktuaalsemat ja pakilisemat küsimust — veeküsimust. Põhja-Krimmi kanal võimaldab seda lõplikult lahendada.

Vesi ja uus lähenemisviis maale, suurenev oskus temaga nõu pidada ja tema käitumist juhtida, aitavad muuta Kertšimaa ilmet, kasvatada seda, mille kasvatamist loeti ammust ajast võimatuks. Kertši viljasaake võivad sageli kadestada isegi kolhoosid, mis paiknevad hoopis paremates klimaatilistes tingimustes.

Aasovi mere kõrbelisel rannikul, Sem Kolodezei lähedal, kohiseb tuules noor mets. Õigupoolest mitte mets, vaid aed-mets. Selles on peale saarte ja tammede ka õuna- ja ploomipuid, aprikoosi- ja mandlipuid, mis hakkavad varsti andma külluslikku saaki. Kolhoosis «Putj Lenina» aga saadi neljakümne hektari suurusest viinamarjaistandusest esimene muskaatviinamarja lõikus ning valmistati esimene partii päikeselist veini, mille kodumaaks on Krimmi lõunarannik. Lähemail aastail hõivavad viinamarjaistandused ainuüksi selles kolhoosis kakssada viiskümmend hektarit ja Kertši muskaatvein hakkab võistlema lõunaranniku veiniga.

Need uue, Kertši külas ennenähtamatu jäljed saadavad reisijat kogu tee Ak-Monai maakitsusest kuni Kertšini, mis ilmub lõpuks nähtavale ees lamedail künkail.

Ükskõik, kas te sõidate Kertši rongiga, autoga või laevaga, ikka paistab talle lähenemisel esimesena silma Mithridatese mäe iseloomulik kontuur, mis sarnaneb oma voogamises üha kõrgenevate tardunud lainetega, mida lõpetab üheksas laine[1]. Kivisel laineharjal on kõrgusse püüdlev Kuulsuse obelisk. See kroonib tema jalamile laotunud linna.

Siin lõpeb Krimm. Kertš on tema idaraja, mis asetseb kahe mere — Musta ja Aasovi mere — piiril. Linna piirab idast Kertši väin, mis moodustab siin laia sirbikujulise lahe.

Põhjas ja lõunas ulatub tema vete tasandik otse horisondini. Ainult idas paistavad kauguse hägus kitsa viiruna vastasoleva Kaukaasia ranniku udused piirjooned vaevu eraldatavate majade valgete ruudukestega. Seal on Tamani poolsaar, mis sirutub Krimmile vastu.

[1] Mütoloogilise ettekujutuse järgi on tormi ajal iga üheksas laine teistest suurem ja tugevam. *Tõlk.*

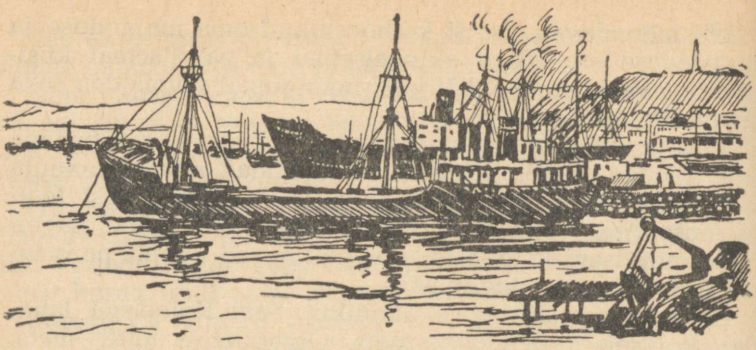

Kertši sadamas

Kertši väin on Krimmi idaväravaks. See viib Kaukaasiasse ja Kubanimaale, avaneb põhjas Aasovi merre, vastu meie maa sisemusse viivale Volga—Doni kanalile, ning lõunas Musta mere ääretutesse avarustesse.

Kalapüügilaevade parv õõtsub kergelt kai ääres, sõudepaadid ja pargased liuglevad mööda plinki, otsekui õlist lahepinda. Mere kohal venib aurikute suitsu halle keerde, mis kaugemal muutuvad kergeks, vaevaltnähtavaks vineks. Sadama poolt, laevaremonditehase juurest, kostab tumedaid metalseid lööke, nagu koputataks seal hiiglasliku haamriga vastu maad. Veoautode rodu saalib lakkamatult sadama ja raudteejaama vahet; viimase asukohta linna kvartalite taga reedab vedurivilede asjalik huiklemine. Meri on Kertšis tootmispind, linn-tehase tsehh.

Kertš on üks meie maa vanimaid linnu. Kolmkümmend sajandit elavad ja töötavad temas inimesed. Siin leidsid aset sündmused, milledel on meie maa rahvaste ajaloos suur tähtsus.

Üle saja aasta toimuvad Kertši rajoonis arheoloogilised kaevamised ja siit õieti saabki oma alguse vene arheoloogia ajalugu. Üle kahekümne aasta töötab Kertšis NSV Liidu Teaduste Akadeemia Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudi Bosporose arheoloogiline ekspeditsioon väljapaistva nõukogude teadlase V. F. Gaidukevitši juhtimisel. Kaevamisi teostavad ka teised ekspeditsioonid. Maa seest välja kaevatud muistsed linnad ja asulad, siin elanud inimeste säilinud tööriistad ja tarbeesemed on muutnud

reaalselt tunnetatavaks tegelikkuseks selle, millest teati vaid vana-kreeka allikate nappide andmete järgi.

Maapind aga annab üha uusi ja uusi leide, seejuures mitte ainult teadlastele. Meremehed tõid hiljuti merepõhjast, ilmselt muistsel ajal uppunud laevadest välja suured kitsakaelalised amforad, mida kasutati veini, vilja ja õli veoks. Koolipoisid leidsid vanu pronksmünte. Töölised sattusid Voikovi-nimelises asulas veetorustiku kraavi kaevamisel savinõudele, mis sisaldasid inimtuhka ning kuldehteid. Insener V. Vesselov, väsimatu kauge mineviku uurija, avastas suure asula jäänused Kertši väina rannikul. On põhjust oletada, et need on Porfmioni varemed. Seda linna mainivad vana-kreeka autorid, kuid kuni viimase ajani oli tema asukoht teadmata.

Ei ole siin maatükki, kus ei leiduks rahva töörohke ajaloo jälgi. Õigupoolest on terve Kertši poolsaar väga rikkalik ajaloo- ja arheoloogiamuuseum, kus aga pole kaugeltki veel avatud kõik saalid.

Üks suurimaid ajaloomälestusmärke on ka Mithridatese mägi ise, mida nimetatakse nii muinasaja kuninga ja väejuhi järgi, kes paljude aastakümnete vältel võitles Roomaga. Kunagi seisis mäel akropol — muistse Pantikapaioni tsitadell. Mäe tipul on tohutu suurte kividega kaetud kaljune astang. Seda kutsutakse Mithridatese hauakambriks. Mägi varjab endas maa-aluseid hauakambreid ja katakombe.

Ühel mere poole pööratud mäenõlva terrassil kõrgub kuuliaukudest täkitud sammastikuga üksik purustatud ehitus, mis oma arhitektuurilt meenutab vana-kreeka Theseioni templit. See on Kertši endise ajaloo- ja arheoloogiamuuseumi hoone, mis oli rohkem kui sada aastat ajaloomälestusmärkide hoidlaks ja mis kolmel korral — Krimmi sõja, kodusõja ja Isamaasõja ajal — hävitati täielikult võõramaiste okupantide poolt. Hoone on nüüd ka ise muutunud omapäraseks ajaloomälestusmärgiks. Ajalooliste väärtuste hoidlaks on praegu linnas asuv muuseum. Sellest ongi kõige parem alustada tutvumist Kertšiga.

PANTIKAPAIONIST KUNI MEIE PÄEVINI

Vaiksed muuseumisaalid viivad meid minevikku. Aastatuhandeid maapõues lebanud iidsed esemed on kandnud meie päevini elava jutustuse neid valmistanud ja nende abil töötanud inimestest. Käsikivid ja sirbid olid tööriistadeks põllumehele, kes tuhandeid aastaid tagasi külvas nisu neissamus paigus, kus praegu sahisevad kolhoosiviljad. Praeguste Kertši kalurite kaugete eelkäijate luunõelad võrkude kudumiseks ja muud kalastustarbed, kõikvõimalikud esemed kohalikust Kertši savist — meie silmade ette kerkib rahva ühtne ja vaevarikas ajalugu.

Viimase aja arheoloogilised leiud, mis kuuluvad pronksiaega, näitavad, et kolm tuhat aastat tagasi tegelesid inimesed siin, Kimmeri Bosporose (Kertši väina) rannikul, juba põllumajanduse, karjakasvatuse ja kalapüügiga. Bosporosele viisid muistsed kaubateed nii merd mööda — Maiotiselt, nagu tollal kutsuti Aasovi merd, kui ka maismaad kaudu — Musta mere rannikult. Need teed olid loodud kohalike elanike, võib-olla Bosporose muistsete asukate kimmerlaste poolt palju sajandeid enne, kui ilmusid tema rannikuile kreeklased.

Hellase, muistse maailma rahvusvahelise äritseja meremehed, kes sõelusid kõigil meredel «kuldvillaku» otsinguil, ei saanud kahe silma vahele jätta niisugust õnnistusrikast, rohkeid kasumeid tõotavat maanurka. Üha sagedamini ilmusid nende laevad Bosporose rannikule.

Kohalikud elanikud võtsid kutsumata külalisi ebasõbralikult vastu. Paljusid neist tabas ranna kivistes kuristikes osavasti lastud nool, teised leidsid endale haua Musta mere rahututes voogudes, ja kreeklased andsid Mustale merele nimeks Pontos Axeinos — Külalislahkusetu meri.

Kuid jõu ülekaal oli tulnukate poolel. Järk-järgult katsid nad Bosporose mõlemapoolse ranniku suurte ja väikeste linn-kolooniatega. Muistse asula kohale, mis asetses otse Bosporose keskel (praeguse Kertši kohal), kasvas VI sajandi esimesel poolel e.m.a. Pantikapaioni linn; sajand hiljem oli see juba iseseisva Bosporose kuningriigi keskus. Tema ümber paiknesid väiksemad linnad: Mürmekion, Tiritaka ja Ilurat. Tauria rannikule tekkis ka teisi linn-kolooniaid: Fanagoreia Bosporose teisele küljele, Theodosia Krimmi poolsaare kaguossa, Hersonesos edelasse.

Vallutanud ranniku ja rajanud seal oma eelpostid, kindlustasid kreeklased endale enam-vähem rahuliku meresõidu Mustal merel. Nüüd nimetasid nad teda Pontos Euxeinoseks — Külalislahkeks mereks.

Bosporose kuningriik kasvas ja rikastus, muutus võimsaks ja laialdaseks. Tema piirid ulatusid läänes Krimmi mägedeni, mööda Aasovi mere idarannikut aga kuni Doni alamjooksuni, kus asus Tanaisi linn. Orjade ja vabade käsitööliste töö ning helde loodus tõid talle kuulsust ja rikkust.

Ennenägematut tulu andis kreeklastele kauplemine kaladega, kes, Straboni sõnade järgi, «tungisid parvedena läbi Maiotise suudme Pontosesse». Kalu püüdsid kohalikud kalurid, sõites viletsatel laevakestel väinale ja Mustale merele.

Tulukas oli ka kauplemine katusekividega. Kärude külge aheldatud orjad vedasid veest üleujutatud karjäaridest välja tihedat ja sitket savi, teised orjad, kes töötasid kuumusest hõõguvate ahjude juures, muutsid selle müntidena helisevateks katusekiviplaatideks. Katusekivi-töökodade omanikeks olid sageli ka Bosporose kuningad.

Sepad sulatasid punakaspruuni rasket Bosporose maaki, valasid sellest kivi- või savivormides metallesemeid, tagusid kulda ja hõbedat. Relvapajad töötasid täie koormatusega: helleenidele oli tarvis palju relvi.

Juba II—I sajandil e.m.a. tuli Musta mere äärsetel Kreeka kolooniatel läbi elada suuri vapustusi.

Sküüdi riik, mis oli tolleks ajaks arenenud suureks jõuks, ei tahtnud leppida sellega, et soodsad väljapääsud merele olid võõramaalaste valduses.

Esimese löögi andis Skilur Hersonesosele. Löök oli purustav. Üksnes linna võimsad müürid päästsid Hersonesose vägede riismed. Linn seisis lõpliku hävingu lävel, kuid Hersonesose lahe kivisele rannale saabusid kuningas Mithridates VI Eupatori laevad. Üks muinasaja tugevamaid orjanduslikke riike, Musta mere kagurannikul asetsev Pontos saatis oma väed appi teisele orjapidajale — Hersonesosele.

Mitu aastat kestis ränk võitlus sküütide ja pontoslaste vahel. Pontoslaste poolt lõpuks saavutatud võit oli aga suhteline. Sküüdi riik jäi endiselt sõltumatuks ja säilitas oma võimu suurema osa Krimmi üle. Hoopis rohkem sai kannatada Hersonesos: kuningas Mithridatese abi eest

maksis ta oma iseseisvusega. Pontose «liitlane» muutis ta üheks oma provintsiks.

Teiseks löögiks Kreeka kolooniatele Krimmis oli rõhutute aktiivne väljaastumine. Pantikapaionis puhkes orjade ülestõus, mille eesotsas seisis kuninga ori sküüt Savmak. Linnasküütide hulgas alanud ülestõus levis kiiresti väljapoole linna piire, haarates kogu Kertši poolsaare. See oli üks esimesi rõhutute relvastatud ülestõuse rõhujate vastu meie maa territooriumil, klassivõitluse ere väljendus orjanduslikus riigis.

Savmak, kes valiti ülestõusnute poolt Bosporose valitsejaks, unistas uue riigi, õiglase «päikeseriigi» loomisest kõigile rõhutuile. Savmaki ajal löödud müntidel kujutati taolise riigi sümbolina kiirgavat päikest.

Vaba riik orjanduslikus maailmas oli sellele maailmale otseseks ähvarduseks. Diofantos, Mithridatese väejuht, juhatas otsekohe pärast võidu saavutamist Skiluri vägede üle erilist ekspeditsiooni Bosporose riigi vastu. Bosporose piiridesse tungides surusid Pontose väed Savmaki ülestõusu maha. Kõik Bosporose riigi valdused läksid Mithridatese võimu alla. Pontoslaste «vabastusmissioon» oli sellega täidetud. Kreeka kolonistidele appi tulles haarasid nad enda kätte nii Hersonesose kui ka Bosporose, alistasid oma «liitlased» ja hakkasid siin ise peremeest mängima.

Kuid Mithridatese vägevus lähenes juba loojangule. Areenile astus üha kindlamal sammul visalt maailma vallutamist püüdlev riik — Rooma impeerium. Varsti pärast Mithridatese võimu kehtestamist Hersonesoses ja Bosporoses purustati tema väed lõplikult roomlaste poolt. Mithridates põgenes Pantikapaionisse. Siin, hüljatuna nii sõjaväe kui ka õukonna poolt, lõpetas ta legendi järgi oma elu enesetapmisega mäel, mida hiljem hakati nimetama tema nimega.

Pärast Mithridatest jätkas Musta mere põhjarannik aktiivset võitlust Rooma vastu veel mitu sajandit. Sisemised vapustused, mis andsid tunnistust orjandusliku süsteemi kriisist, ja rändsuguharude sissetung viisid Bosporose riigi IV sajandil lõplikule lagunemisele.

Ajalugu pole peaaegu üldse säilitanud kirjalikke mälestusmärke varasemast keskajast Krimmis. Eriti rikas on «valgete laikude» poolest ajajärk IV kuni IX sajandini, kuid meieni jõudnud andmed kõnelevad sellest, et põlis-

elanikkond elas veel ikkagi oma igivanadel maadel, püüdes säilitada ka oma eluviise ja kultuuri.

Alates IX sajandist tihenesid keskaegse Krimmi sidemed Kiievi Venega, mis oli tolleks ajaks kujunenud võimsaks ja laiaulatuslikus riigiks. Asetsedes Dnepri, oma elusoone ääres, püüdles Kiievi Vene Musta mere poole, Krimmi. Need olid talle niisama hädavajalikud, nagu hiljem oli väljapääs merele tsentraliseeritud Vene riigile.

Savmaki bareljeef

Krimm asetses «varjaagide juurest kreeklasteni» viiva suure kaubatee ääres, mis läbis Vene maid. Teine iidne venelaste väljapääs Mustale merele oli Kertši väin — «Vene jõe suue», nagu nimetasid seda keskaja araabia ajaloolased. Musta merd ennastki nimetati X—XI sajandil Vene mereks. Siia, Krimmi rannikulinnadesse, saabusid Ida- ja Kesk-Euroopast kaupmeeste laevad mööda Doonaud, Dnestrit, Dneprit ja Doni. Siia koondusid karavaniteed Kesk-Aasiast, Siberist, isegi Indiast ja Hiinast. Krimm oli suurimaks keskuseks, mille kaudu Kiievi Vene arendas rahvusvahelist kaubandust.

Eriti suur oli Kiievi Vene mõju Krimmile Svjatoslavi, väljapaistva väejuhi ja riigitegelase ajal, mil Kiievi Vene saavutas suure võimsuse ja õitsengu.

Mõningate andmete järgi tekkis just Svjatoslavi valitsemisajal Krimmi idaväravaile Vene osastisvürstiriik Tmutarakan, mis hõlmas endise Bosporose riigi maid: Tamani ja Kertši poolsaart.

Ammust ajast elasid siin, «Vene jõe suudmes», slaavlased. Seejärel, rändrahvaste röövkäikude aegadel, tekkis varas-slaavi asulate ja muistse Fanagoreia asemele kasaaride linn Matarha ehk Tamatarha. Svjatoslav, kes oma polkudega purustas kasaarid, puhastas neist ka slaavi maad Tamanil ja Kertši poolsaarel. Nii tekkis Tmutarakan. Pantikapaioni asemele kerkis suur käsitööliste linn Kortšev. Sellest on pärinud oma nime praegune Kertš.

Tmutarakani osastisvürstiriik oli mitte ainult valvuriks veeteel Vene riigi siserajoonidest Mustale merele, vaid ka omaette mõjukaks riigiks. Tmutarakani vürstid astusid vahetutesse suhetesse lähemate riikidega; neid pidid arvestama tugevad naabrid.

Suur oli Tmutarakani mõju Krimmile. Püüdes kindlustada oma võimu Mustal merel, põrkas tolle aja maailma suurim riik Bütsants kokku kasvava Kiievi riigi huvidega. Õiguse eest valitseda Krimmis ja Mustal merel pidas Bütsants — üks Rooma impeeriumi järglasi — paljude sajandite vältel visa võitlust. Tema anastuslik poliitika Musta mere rannikul ja eriti Krimmis, kus Bütsants haaras enda kätte mõned alad, tekitas väga suurt kahju Kiievi Vene huvidele. Tmutarakani näol kohtas Bütsants Krimmis oma taotlustele tõsist vastupanu. Alles pärast Svjatoslavi salakavalat tapmist petšeneegide poolt püüdis Bütsants uuesti kindlustada oma positsioone Krimmis. Neile katseile andis vastulöögi Vladimir Svjatoslavitš oma edukate retkedega Korsuni (Hersonesosesse).

Tmutarakani vürstiriigi lõpp on teadmata. On olemas mõningaid andmeid, mis kõnelevad sellest, et polovetside rändhordide sissetung Lõuna-Venemaale ja Krimmi steppidesse lõikas Tmutarakani ära Kiievi Venest, kuid isegi pärast seda säilitas ta pikka aega oma sõltumatuse. XIII sajandi esimesel poolel aga tabas Vene riiki mongolitetatarlaste sissetung, mis lahutas Krimmi kauaks ajaks Vene maadest...

«Kertš, mille pikkus ei ole üle poole versta, koosneb kahest uulitsast, milledest peamine on üleni täis poode, nende taga on aga peidus peremeeste elamud. Niisiis, turg võtab enda alla terve linna, mistõttu on pidev rahvaliikumine ja elanike arv näib petlikult suur. Vaesemad elanikud teenivad endale ülalpidamist kalapüügiga; peale selle ostavad nad Kertšist mööduvatelt, Taganrogi sõitvatelt laevadelt väikekaupu, nagu kuivatatud puuvilja, delikatesskaupu, piipusid, tubakat ja muud selletaolist, ning müüvad neid edasi.»

Niisugune armetu, mõnekümne «viletsa majaga» asula oli kaasaegse kirjelduse järgi Kertš varsti pärast Krimmi liitmist Venemaaga. Tohutute loodusrikkuste juures asetsev linn, mis aga oli muudetud viletsaks turuks, kus elanikud, põlised sünnipärased kalurid ja sepad, kaubitsesid tubaka ja piipudega — milles võiks veel eredamalt väl-

jenduda kogu oma koleduses see olukord, milleni oli viinud kauni Tauria viis sajandit kestnud Türgi-Tatari ülevõim.

Kodumaale tagasi antud Kertš hakkab elustuma. Hakkab ümber kujunema kogu Kertšimaa. Muuseumi saalid jutustavad ka sellest protsessist.

Vana karanteenivalveposti asemele, kus «peale ülema tagasihoidliku majakese pole veel mingeid hooneid ja meresõitjad tuulduvad telkides», luuakse 1821. aastal «täiskaranteen». Kõik Mustalt merelt Aasovi merele sõitvad laevad peavad nüüd siin seisma määratud aja, mis on küllaldane selleks, et sissekäigul Venemaale avastada ja peatada koolerat ja katku, mida vabalt imporditi Krimmi tatari aegadel.

Samal ajal kuulutatakse Kertš ka meresadamaks; pikkamööda saab temast välismaalt saabuvate ja välismaale minevate kaupade ümberlaadimispunkt, elav sadamalinn. Linna ehitamise tõttu hakatakse töötlema suurepärast ehituskivi — karplubjakivi, mille poolest Kertšimaa on rikas; uuesti elustub tellise- ja katusekivitööstus.

Jälle suunduvad kaluripaadid parvedena merele. Ja sissesõitnud reisijad juba märgivad, et siin «püütakse kõige rohkem heeringat, mille arvu loendatakse miljoneis, ja see on peamiseks püügi- ja väljaveoartikliks, konkureerides hollandi heeringaga». Vääriskalast balõki[1] valmistamise poolest on Kertš kuulus juba kogu Euroopas.

Kertši poolsaarel viibinud Vassili Zujev märgib esimesena oma «Reisikirjades» teda hämmastanud tohutu suuri, maapinna läheduses asetsevaid rauamaagilademeid. Sellest ajast alates kasvab huvi Kertši maakide vastu pidevalt. Mäemeister markšeider Kozin alustab 1825. aastal Kertši maakide süstemaatilist uurimist. Järgnevail aastail jätkavad tema tööd mägi-Tauria uurijad Gurjev ja Voskoboinikov.

1846. aastal kerkib Kertši lähedale esimene malmivalamistehas. See töötab suurte pingutustega ja seisakutega. Tehniline tase on selleks veel liiga madal, et sulatada lisanditega küllastunud Kertši maagist head metalli. Suure fosforisisalduse tõttu oli saadud malm rabe. Ta läks ka

[1] Balõkk — soolatud ja õhu käes kuivatatud vääriskala seljaliha. *Tõlk.*

kalliks maksma, sest saagis oli väike. Kuid tehas, Kertši metallurgia esiklaps, oli siiski olemas.

Kertšis hakkab arenema ka kultuurielu. 1825. aastal avatakse Kertši ajaloo ja arheoloogia muuseum. Viis aastat hiljem ilmub Kertši esimene kreiskool.

Krimmi sõda, mis tegi Sevastoopoli maatasa, ei läinud mööda ka Kertšist. Kaheksakümmend «liitlaste» laeva koos kuni kolmekümne tuhande mehelise dessantüksusega saabus 1854. aastal Kertši väina. Dessant maabus Kamõšburuni rannikul.

Intervendid hävitasid malmivalamistehase ja paremad linna hooned. Nad tungisid Mithridatese mäel olevasse muuseumi. Palju väärtuslikke muinasaja mälestusmärke purustati mõttetult. Kaasaegsed tunnistavad: «Muuseumi põrandat katsid mitme verssoki paksuselt lõhutud nõude tükid ja klaasikillud. Skulptuurid olid vasaratega puruks löödud, uksed maha murtud.» Väärtuslikuma osa võtsid lääne «muinsuste armastajad» endaga kaasa.

Interventide sissetung paiskas Kertši mitu aastakümmet tagasi. Vigastatud linn hakkas aeglaselt ja vaevaliselt uuesti jalule tõusma, kuid XIX sajandi lõpul langes ta uuesti võõramaalaste küüsi, seekord juba majanduslikult.

See oli kapitalismi tormilise arenemise ajajärk Venemaal. Rajati uusi ettevõtteid ja ehitati raudteid. Venemaale tungis sisse välismaa kapital, eriti ahnelt tema lõunapoolsetesse piirkondadesse, rikkalike loodusvarade juurde. Ei pääsenud sellest sissetungist ka Kertši poolsaar — maiuspala meretaguseile kerge teenistuse armastajaile.

Vene inimesed ei tundnud end enam selle vene maa peremeestena. Prantslasest mõisnikule de Oliviere'ile kuulusid poolsaarel hiiglasuured maavaldused ja osa väinast. Kalurid ei tohtinud enam merest vabalt kalu püüda, nagu olid seda teinud palju sajandeid. Nad pidid maksma spekulantidele-ülesostjatele raha või kaladega nii merelesõidu õiguse kui ka aastase kalasaagi eest.

Prantsuse-belgia kapitalistid olid enda kätte haaranud Kertši tohutud maagivarud ja olid nende peale paljudeks aastakümneteks lepingud sõlminud. Välismaalased peremehetsesid ka Kertši sadamas.

1899. aastal astus tegevusse Kertši metallurgiatehas, kuid kahe aasta pärast, seoses algava majanduskriisiga, tuli see juba sulgeda. Suleti ka teisi ettevõtteid. Sadu inimesi heideti tänavale.

Leninlik «Iskra» kirjutas sündmustest lõunas, sealhulgas ka Kertšis: «Asjad lõunas ei ole hiilgavad. Metallurgiatehased jätkavad töö kärpimist või jätavad selle hoopis seisma. Näljaste töötatööliste salgad saadetakse tagasi kodupaikadesse niigi nälgivatele küladele lohutuseks; mis siis, las nälgivad parem külas, linnas on töötatöölised süttiv materjal.»

Niisugust süttivat materjali kogunes Kertši rohkesti. XX sajandi algul oli linnas juba viiskümmend kaheksa tööstus- ja käsitööettevõtet, kus töötas mitu tuhat töölist. Proletariaat muutus tõsiseks jõuks.

Bolševistlik «Iskra» näitas põrandaaluse sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni kaudu, mis oli Kertšis tekkinud üheskoos proletariaadi tekkimisega, töölistele võitlusteed. Juba 1903. aastal alustasid Buchstabi ja Zolotarjovi malmivalamistehaste töölised streiki, mis haaras seejärel enamiku linna töölistest. Streikijate relvitut demonstratsiooni tulistati politsei ja sõjaväe poolt.

Tööliste demonstratsiooni uus tulistamine ja sellele järgnenud hirmus mustasajaline pogromm 1905. aastal, mis kutsus välja isegi Kertši duuma protesti, ei peatanud võitlust, millesse astus otsustavalt noor Kertši proletariaat. Süttiv materjal hakkas ähvardavalt ja pidurdamatult leegitsema. Võitluse hingeks oli Kertši põrandaalune bolševistlik organisatsioon, mille aktiivsete liikmete hulgas olid vana bolševik, Putilovi tööline Jegor Afanasjevitš Afanasjev ja noor Voikov, kes oli 1905. aastal Kertši gümnaasiumist poliitiliste rahutuste pärast välja heidetud. Lenini suure partei väike rakuke juhtis koos kogu parteiga Kertši proletariaati läbi reaktsiooniaastate edasi uuele tõusule võitluse tippu — Sotsialistlikule Oktoobrirevolutsioonile.

Siin, meie maa lõunapiiril, oli võitlus noore Nõukogude vabariigi kehtestamise eest pikaajaline ja raske. Kolme aasta vältel oli Krimm lakkamatute rünkade võitluste areeniks. Mitmel korral veeres selle aja jooksul siit üle interventsiooni raske laine, mis püüdis lämmatada revolutsiooni, anda buhštabitele ja fonbekkidele tagasi võõra maa maiuspalu.

Jaanuaris 1918 kehtestasid linna töötajad Sevastoopoli meremeeste abiga, kes saatsid relvi laeval «Aju-Dag», Kertšis nõukogude võimu. Ent see ei saanud püsida kuigi kaua. Nelja kuu pärast okupeerisid keisri-Saksamaa sõja-

väed Krimmi; 2. mail vallutasid nad Kertši. Krimm oli Wilhelmile vajalik ülevõimu kehtestamiseks Mustal merel, Kertš aga hüppeks Kaukaasiasse. Saksa okupandid määratsesid Kertšis seitse kuud, kuni Punaarmee nad poolsaarelt välja lõi.

Samal ajal aga andsid Inglise, Prantsuse ja Ameerika Ühendriikide esindajad Jassõ nõupidamisel oma allkirjad plaanile relvastatud interventsiooniks Venemaa lõunaossa. Odessa, Sevastoopoli ja Kertši sadamasse suundusid laevad interventide vägedega.

Detsembris 1918 muutus Krimm Entente'i interventsiooni platsdarmiks. Kogu tema territoorium jagati nagu võipirukas: inglastele kõik see, mis asetses Jaltast ida pool, prantslastele see, mis oli Jaltast lääne pool. Interventide tööriistaks sai Krimmi valgekaartlik «valitsus» — jõuk kontrrevolutsioonilisi sabarakke, kes olid kogunenud Krimmi lootuses poolsaare kitsaste väravate taha püsima jääda.

«Valitsus» oli kohane. See ei takistanud Inglise-Prantsuse okupante nälgivast Krimmist välja vedamast toiduainete riismeid, mida ei olnud jõudnud röövida nende Saksa eelkäijad. Kuid arveteõiendamisel rahvaga oli ta neile vääriliseks partneriks. Koos «valitsusega» hakkasid intervendid organiseerima Denikini «vabatahtlikku» armeed, kelle ülesandeks oli noore vabariigi lämmatamine.

Nälg, laos, verised arveteõiendamised elanike kallal ja hukkamised valitsesid ka Kertšis. Eriti katastroofiline oli tööliste olukord. Põranda alla läinud bolševikud näitasid kätte ainsa õige tee: võidelda relvade abil kuni täieliku vabanemiseni. Ja nad viisid töötajad enda järel partisanisõtta.

Tavaliselt kujutletakse partisanisõda metsas peetava sõjana. Metsatul Kertši poolsaarel oli see maa-alune sõda. Partisanide maaks, tsitadelliks ja pelgupaigaks said sügavad maa-alused galeriid, kust oli ehitusteks murtud karplubjakivi: Adžimuškai kivimurrud Kertšist kirde pool, metallurgiatehase lähikonnas, ja Starõi Karantini kivimurrud linnast lõunas, teel Kamõšburuni kaevandustesse. Krimmi poolsaare vastasküljel — Eupatooria all — said samasuguseks «partisanide maaks» Mamai kivimurrud.

Partisanisalgad ilmusid öö katte all maapinnale, ründasid interventide ja Denikini väeosi, kaitsesid elanikke

omavoli ja vägivalla eest. Põrandaalused bolševikud tegid propagandat Ententе'i sõdurite ja madruste seas. Partisanid sidusid vägesid ja nõrgestasid valgekaartlikku rinnet.

Sissekäik Starõi Karantini kivimurdudesse

Politseinikud ja valgekaartlased pidasid partisanidele jahti, kuid need olid tabamatud. Soovitud tulemusi ei andnud ka politsei katsed partisane lämmatada, sulgedes kõik väljapääsud kivimurdudest, ei haarangud ega provokatsioonid. Vastuoksa, Kertši patriootide löögid muutusid valusamaks, eriti sellest ajast alates, kui Punaarmee hakkas uuesti Krimmile lähenema, seejärel aga, aprillis 1919, vabastas selle täielikult, välja arvatud Kertši poolsaar.

Krimmi maa idatiiba püüdsid intervendid ja deniikinlased Inglise laevastiku toetusel iga hinna eest enda käes hoida kui baasi edasiseks pealetungiks Nõukogude vabariigile. Selleks oli neil vaja esijoones likvideerida tõsine oht tagalas — partisanid. Valgekaartlik polkovnik Konovalov hüüab 22. mail juhtkonnale paaniliselt: «On hädavajalik paluda inglasi, et nad saadaksid Kertši viiskümmend tuhat kilogrammi lämmatavaid gaase.»

Järgmisel päeval aga alustas kogu Kertši proletariaat koos partisanidega relvastatud ülestõusu. Ülestõusnud vallutasid linna.

Kuid siis tuli valgetele appi Kertši sadamas seisev Inglise laevastik. See avas turmtule linna pihta. Kertš purustati, ülestõusnud kandsid tohutu suuri kaotusi ja pidid linna maha jätma. Inglise ohvitserid koos deniikinlastega lasksid Kertšis ühe päevaga maha tuhat viissada inimest.

Krimmi Nõukogude valitsus eesotsas V. I. Lenini venna Dmitri Iljitš Uljanoviga, kes tegeles ülejäänud Krimmi territooriumil rahvamajanduse taastamisega, protesteeris Ententе'i valitsustele saadetud noodis otsustavalt okupantide metsikuste vastu.

Kuid nõukogude võim kestis sel perioodil Krimmis vaid seitsekümmend viis päeva. Ententе'i poolt relvastatud ja varustatud Denikini armee alustas teist valgekaartlikku pealetungi, mis jõudis välja kuni Orjolini.

Alles novembris 1920 vabastati Kertš lõplikult interventidest.

Olles purustanud Wrangeli, kes Denikini järglasena tegi taunitavaid katseid nõukogude võimu kontrrevolutsiooniliseks kukutamiseks, läks noor vabariik pärast kodusõjas saadud haavade parandamist üle industrialiseerimisele. Selle esimeseks etapiks oli musta metallurgia loomine, muuhulgas ka Krimmi poolsaarel.

Kertši metallurgiatehas oli kodusõja aastail täielikult paljaks röövitud ja purustatud, sisseseade interventide poolt ära viidud.

Seda tehast, millele hiljem anti kertšlase-bolševiku Pjotr Lazarevitš Voikovi nimi, hakati taastama, õigemini uuesti rajama 1925. aastal, juba mõne aasta pärast aga andis ta meie maale igal aastal üle poole miljoni tonni metalli, valmistades üle kolmekümne toodanguliigi. Ainult üks tema ahjudest andis esimese viisaastaku aastail kaheksateist korda rohkem malmi kui kogu tehas 1913. aastal.

Täielikult rekonstrueeritud Kertši metallurgiatehas ja Kamõšburuni rauamaagikombinaat, mis andis 1940. aastal kakskümmend viis korda rohkem maaki kui 1913. aastal, muutsid sõjaeelseil aastail Kertši NSV Liidu lõunametallurgia üheks tähtsamaks lüliks.

Enne sõda oli Kertšis seitsekümmend üks tööstusettevõtet, sealhulgas laevaremonditehas, tellisetehas ning NSV Liidu lõunaosa suurim tubakavabrik. Väina rannikul paiknesid kalakombinaadid ja kalurikolhoosid. Kertši sadamat läbis igal aastal kuni seitsesada tuhat tonni maaki, rööpmeid, kala, konserve, tubakat, Krimmi nisu, sütt ja metsamaterjali.

Voikovi-nimelise tehase juurde kasvas hästikorrastatud töölisasula suurepäraste koolidega, haiglatega, vabrikköögiga.

Kõik see on näidatud fotodel ja dokumentidel muuseumi saalides.

Ainult siin võib praegu näha, missugune oli Kertš sõjaeelsete viisaastakute ajal. Tegelikkuses ei ole sellest enam palju säilinud, see on hävitatud sõja ja okupatsiooni poolt, on muutunud samasuguseks ajalooks nagu selle paljukannatanud linna kogu ajalugu.

Mithridatese mäe tipul särab hõbedaselt Kuulsuse obelisk. Postamendi kolm laia tiiba on toeks taeva poole suunatud suurtükkidele. «Surematutele kangelastele Nõukogude kodumaalt,» teatab keskosas olev peaaliskiri ning jätkab: «Krimmi vabastamisel kangelastena langenud Üksiku Rannikuarmee kindralitele, ohvitseridele, seersantidele ja sõduritele ning Aasovi sõjalaevastiku meremeestele. November 1943 — aprill 1944.» Värske meretuul silitab ja liigutab õielehti juba pisut närbunud lilledel, mis on asetatud kellegi poolt päikesest soojendatud obeliskikivile.

Suure Isamaasõja nelja aasta jooksul okupeerisid Kertši kahel korral fašistlikud väed ning ta vabastati kahel korral Nõukogude armee poolt. Paljude sõjakuude jooksul oli ta kaitse eesliiniks. Siin, Krimmi idaväravail, möllasid lakkamatult rängad lahingud — kord avalikud kokkupõrked, kui kitsal poolsaarel seisid vastamisi kaks vaenulikku armeed, kord partisanisõja võitlused, mida pidas kogu rahvas. Kaks raamatut — A. Perventsevi «Leegitsev maa» ning L. Kassili ja M. Poljanovski «Noorema poja tänav» — jutustavad neist lahinguist, rahva kangelasteost, mis valgustas iidseid Kertši kõrgendikke uue säraga.

Mithridatese mäe tipult paistab horisonti lõunast piirav Sto Kurganovi[1] ahelik. Kakskümmend neli sajandit tagasi tekkis nende gigantsete sküüdi kalmude ahelik. Seal, Sto Kurganovi taga põles kümmekond aastat tagasi Leegitsev maa, kuuldus plahvatuste tumedaid lööke, mis rebestasid teda tükkideks. Seal, pimedates ja niisketes kivimurdudes, käis maa-alune partisanisõda.

Mithridatese mäe juurest kulgeb kurgaanidele asfalteeritud maantee, mis läbib uusi linnaäärseid asulaid ja ületab kõrbelisi künkaid, kus topograafid valgete päikesevarjude all alles tähistavad tulevaste asulate koordinaate.

Kurgaanide taga on Krasnopartizanski asula: valged majad valkjashallil, napilt rohuga kaetud lubjakivipinnal. Asula juures on maa täis auke, nagu oleks hiiglane-kündja seda püüdnud üles künda, käinud adraga kord siin, kord seal, siis aga käega löönud, nähes, et igal pool siin on paljas, viljakandmatu lubjakivi.

[1] Sto Kurganov — vene keeles «sada kurgaani». *Tõlk.*

Ülestuhnitud maapinna all on tühjus. Kümneid, kui mitte sadu aastaid on siit maa alt välja võetud kerget ja vastupidavat, kõva lubjakivi. Sellest on ehitatud Kertš ning ka asula ise, mis seisab nagu hiiglasuurel keldril.

Maa-alused käigud läbistavad lubjakivimassiivi nii asula all kui ka selle ümbruses, moodustades keeruka ja laiaulatusliku, mitme kilomeetri pikkuse labürindi. Häda sellele, kes prooviks laskuda maa alla üksinda, ilma kogenud teejuhita, ilma selleta, kes oma kätega on rajanud need käigud. Lootusetult eksides hukkuks ta kahtlemata lõpuks näljast.

Juba kaua, veel neist aegadest alates, kui seda kohta nimetati Starõi Karantiniks, elavad asulas kivikarjääride ja rauakaevanduste töölised — visa ja järeleandmatu rahvas. Ja ei ole midagi imestamisväärset, et juba kodusõja ajal langesid just siit interventidele nende punaste partisanide löögid, kellede auks nimetatigi ümber Starõi Karantini asula pärast revolutsiooni.[1]

Olles läbi murdnud Išuni kindlustused Perekopi maakitsusel, hakkasid Saksa väed oktoobris 1941 liikuma Krimmi sisemusse, Sevastoopoli ja Kertši poolsaare suunas. Novembri keskel evakueeriti Nõukogude väed väejuhatuse käsul Kertšist Tamanile.

Kui rinne jõudis Kertšini, laskusid Kamõšburuni rauamaagikombinaadi töölised Krasnopartizanski asula juures asetsevasse lubjakivilabürinti. Voikovi-nimelise tehase metallurgid läksid Adžimuškai kivimurdudesse, mis olid partisanidele kodusõjas samuti teeneid osutanud. Tehasetöölistega liitus kalureid, teenistujaid ja parteitöötajaid.

Krasnopartizanski kivimurdudesse minejate hulgas oli ka niisuguseid veterane, nagu Ivan Zahharovitš Gritsenko, kes oli tegutsenud partisanina neissamus paigus kodusõja ajal. Oli kommuniste, nagu jaokomandör Aleksandr Fjodorovitš Zjabrev, portaalkraanade mehaanik Kamõšburuni kombinaadi sadamas, Semjon Mihhailovitš Lazarev, kes asendas komandöri pärast tema hukkumist, ning lõhkamisrühma ülem Vladimir Andrejevitš Žutšenkov, nende kivimurdude endine juhataja, kes tundis hästi nende asendit; oli ka kommunistlikke noori ja pioneere — «nooremate poegade» viisik, partisaniluurajad, kelle tunnustatud juhiks sai Volodja Dubinin. Kõiki neid oleme õppinud

[1] Krasnopartizansk — vene keeles «punaste partisanide asula». *Toim.*

tundma ja armastama Kassili ja Poljanovski raamatu järgi, mis avab Kertši partisanide võitluse ühe kuulsusrikkamaid lehekülgi.

Seni pole veel kirjutatud raamatut partisanide tegevusest Adžimuškai kivimurdudes, kuid sellel partisanisõja kirdetiival toimusid niisama eredad sündmused.

Novembri lõpul püüdsid fašistid tungida neisse kivimurdudesse, kuid taganesid suurte kaotustega, saavutamata mingit edu. Adžimuškai salga partisanidel, keda juhtis kodusõjast osavõtnu Ivan Ivanovitš Pahhomov, õnnestus saladuses hoida mõningaid kivimurdudest maapinnale viivaid väljapääse. See andis neile tegevuseks vabad käed. Partisanid kadusid okupantide nina alt, hävitasid vaenlaste poolt kivimurdude juurde pandud valveposte, tegid retki vaenlase sõjaliste objektide luuramiseks. 25. detsembril 1941, kui Nõukogude armee tegi dessandi Feodossiasse ja Kertši rannikule, hävitasid partisanide luurajad eesotsas salga komissari Tšerkeziga vaenlase tulepunkte. Nõukogude suurtükiväe poolt alla surutuna ei suutnud need dessanti merre paisata. Järgmisel päeval väljusid partisanid kivimurdudest ja haarasid enda kätte maantee, mida mööda toimetati lahingumoona dessanti hävitada püüdvatele Saksa vägedele.

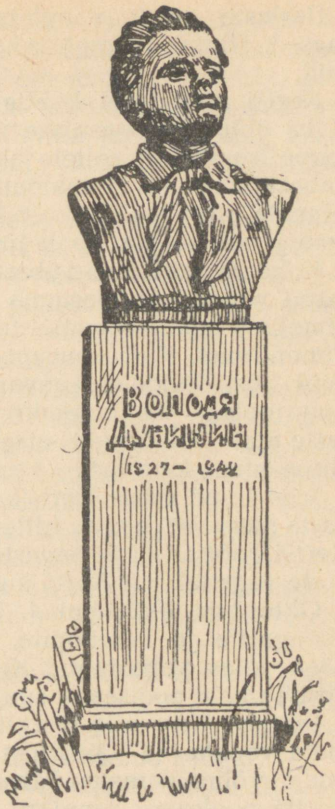

Mälestussammas kangelaslelepioneerile Kertšis

30. detsembril vabastasid Nõukogude väed Kertši. Samal päeval kuulutas Adžimuškai salk välja nõukogude võimu taastamise Voikovi-nimelise tehase töölisasulas. Tulid maapinnale Krasnopartizanski partisanid, vabanesid

hitlerlaste poolt vanglaisse heidetud nõukogude inimesed. Üldine rõõmuhõiskamine valdas linna ja töölisasulaid.

Kertši poolsaarel kehtis jälle nõukogude võim. Kertš astus ühte ritta vaenlase rünnakud tagasi löönud Sevastoopoliga, ulatas sellele abistava vennaliku käe. Kertši vabastamine ei võimaldanud Saksa fašistlikel vägedel rünnata Kertši rannikult Kaukaasiat ja sundis vaenlast oma jõude Sevastoopoli juurest ära tõmbama.

Kohe pärast Kertši vabastamist hakkasid töötajad purustatud majandust taastama ja rinnet abistama. Voikovinimelises tehases alustati tankide, miinipildujate ja autode remontimist. Kamõšburuni kombinaat valmistas sisseseadeid hospidalidele. Laevaremonditehas remontis kolme kuu jooksul üle kolmekümne laeva. Linnas, mis hitlerlaste ajal jäi vaikseks, otsekui tühjaks, avati koole, meditsiiniasutusi, kauplusi.

Viis kuud püsis Kertšis nõukogude võim. Kuid 1942. aasta kevadel kogus hitlerlik armee reserve ning asus Kertši poolsaarel ja Sevastoopoli all pealetungile. Nõukogude vägedel tuli Kertš uuesti maha jätta.

Oktoobris 1943, kui 4. Ukraina rinde väed lähenesid Tšongarile ja Perekopile, võtsid Põhja-Kaukaasia rinde väed, olles vabastanud Kubanimaa ja puhastanud natsidest Tamani poolsaare, suuna Kertšile.

Rünnak Krimmile merelt tuli teostada välkkiirelt, andmata vaenlasele võimalust Tamanil saadud löökidest toibuda, võimaldamata Saksa vägedel tugevdada kaitset Kertši poolsaare rannikul. Selles kaitseahelas oli tarvis purustada kas või üksainuski lüli, maandades Krimmi rannikule tugeva dessandi. See ülesanne tuli lahendada kaardiväe kindral-leitnant Melniku vägedel.

Koostatud plaan oli oma ideelt erakordselt julge ja täitmiselt keerukas.

Kust ja kuidas teostada hüpe? Ainsaks sobivaks trampliiniks oli lame liivane Tšuška säär, mis ulatus kitsa sillana Kaukaasia rannikult Krimmi suunas.

Hitlerlastele ei võinud jääda märkamatuks Nõukogude vägede aktiivne liikumine ja ettevalmistused väina vastaspoolsel rannikul. Nad ootasid rünnakut just nimelt Tšuškalt. Kiirustades hakkasid nad kindlustama, betooni ja terasega küllastama sääre vastas asetsevat Kertši põhjarannikut.

Nõukogude väejuhatuse ülesanne neis tingimustes ei seisnud selles, et varjata dessandi enda ettevalmistamise fakti, vaid selles, et peita pealöögi andmise suunda. See ülesanne langes osaks esimesele taktikalisele dessandile, kes pidi vaenlase tähelepanu kõrvale juhtima ning tema jõu killustama selleks ajaks, mil Tšuškalt maandatakse peadessandi jõud.

Esimese dessandi maandamiseks oli ette nähtud koht Krimmi rannikul, lõuna pool Kertši, trampliiniks sellele aga oli Tamani rajoon Kaukaasia rannikul. Esimese hüppe Krimmi rannikule pidid tegema polkovnik Gladkovi, praeguse kindral-majori, Nõukogude Liidu kangelase salgad ja kapten Beljakovi merejalaväepataljon.

Dessandiks määratud väeosad tulid alles Põhja-Kaukaasias toimunud raskeist lahinguist. Nad olid ületanud Kaukasuse eelmägede järsud kaljud, läbinud koolmeid kaudu tümad limaanid. Nende hulgas olid major Tsezar Kunikovi merejalaväesalga kangelased, kes olid 1943. aasta veebruaris forsseerinud Tsemesskaja lahe ning seejärel oma vere hinnaga vastu pidanud Mõshako sillapeal, Novorossiiski lähistel. Merejalaväes oli ka neid, kes olid viimasena Sevastoopolist lahkunud, andes kindla madrusevande sinna uuesti tagasi pöörduda.

Nüüd seisis vägedel ees katsumus, mis oli vist küll kõige raskem kõigi sõja-aastate jooksul. Katsumus, mis nõudis igaühelt füüsiliste ja moraalsete jõudude piiritut pingutust ning mille ületamiseks pidi igaühest saama sangar.

Nii saabus lõpuks päev, mil kõik, mis oli hoolikalt kaalutud ja ette valmistatud, pidi läbi tegema tuleproovi tegelikkuses. Samal ajal möllas Kertši väinas juba mitmendat päeva torm. Jäine kirdetuul veeretas läbi väina Musta merre vahutavaid veevalle. Nende kannul kihutasid madalale ranna kohale laskunud pilved, mis olid pilgeni täis külma niiskust.

Kuid tormi vaibumist ei olnud võimalik oodata. Ööl vastu 1. novembrit 1943, kui Krimmi põhjapoolseile väravaile jõudnud Nõukogude sõjamehed astusid Sivaši jäistesse vetesse, eemaldusid Tamani rannikule kiiresti ehitatud kaide äärest laevad sõdurite ja meremeestega, kes pidid avama poolsaare idaväravad. Dessant oli üheks tähtsamaks lüliks kõrgema ülemjuhatuse üldises strateegilises plaanis, mis nägi ette Saksa fašistlike grupeeringute purustamise lõunas.

Viimse võimaluseni inimesi, varustust, relvi ja laskemoona täis tuubitud mootorpaadid, kalalaevad, soomuskaatrid pargaste ja parvedega puksiiris suundusid märatsevasse pilkasse pimedusse. Lainete löökide all vappusid ja kõmasid tumedalt ülekoormatud pargaste kered. Meri pildus kaatreid ja mootorpaate ühelt küljelt teisele, kandis neid määratud kursist kõrvale, uhtus üle jäise veega. Kuid nad tungisid visalt edasi läände. Seal, eespool oli nähtamatu ja vaikiv Krimm. Vaenlane ei olnud veel dessanti märganud.

Äkki paiskusid mürinal üles mustad, leekidest valgustatud veesambad — esimene laev sattus miinile, seejärel teine. Helgiheitjate tõtlikud kiired jooksid mööda lainete pinda. Dessant oli avastatud. Talle langes Krimmi rannikult kaela maruline tule- ja tinarahe. Vastuseks hakkasid kõnelema rasked suurtükid Tamani rannikult. Dessantlaste pea kohal puhkes kahe ranniku tule-kahevõitlus.

Helgiheitjatest ja põlevatest laevadest valgustatuna, suurtükkidest ja suurekaliibrilistest kuulipildujatest lähedalt tulistatuna liginevad dessantlaevad Krimmi rannikule. Ees on merejalaväepataljon. Madrused on kõige suuremas lahingumõllus. Nad tulistavad oma mootorpaatidelt Saksa torpeedokaatreid, mis on kusagilt pimedusest välja ilmunud, viskuvad jääkülma vette ja tirivad miinide otsas purunenud laevade riismeil rannale terveksjäänud kuulipildujaid.

Otsetule all olevad meremehed viskuvad viivuks pikali rannaribale. Ees on traattõkked ja miiniväli. Veel sekund viivitust ja nad hävitatakse lähitulega. Koos meremeeste dessantüksusega maabunud pataljoni-sanitaarinstruktor Galina Petrova tõuseb esimesena, ületab hüppega okastraattõkke ja jookseb üle miinivälja. Tema eeskujust haaratud meremehed tormavad talle järele. Üldises tormijooksus koos jalaväelastega vallutavad nad Saksa kaeviku ja rannaäärsed tulepunktid, löövad vaenlase välja Eltigeni kalurikülast, vallutavad tankitõrjekraavi ja selle ees asetsevad kõrgendikud. On rajatud sillapea, mis sarnaneb tugevasti pingule tõmmatud ammuga, mille otsad toetuvad merele. Nii tekkis Leegitsev maa.

Hitlerlased tegid kaks ägedat rünnakut, püüdes dessanti merre paisata. Need jäid tulemusteta. Siis hakkasid nad valmistuma tõsiseks pealetungiks. Kiiresti toodi kohale

abiväed. Kertšist tulevat maanteed mööda voorisid tankid, suurtükid ja motoriseeritud jalaväg i.

Varahommikul andis vaenlase suurtükiväg i dessandile tulelöögi. Siis läksid rünnakule tankid, nende järel jalaväg i.

Alles poole öö ajal lõödi tagasi selle päeva viimne, üheksateistkümnes rünnak. Kümme põlenud tanki, sadu Saksa sõdurite ja ohvitseride laipu jäi maha dessantlaste positsioone ümbritsevaile künkaile. Alles siis saabus midagi vaikuse taolist — esimene hingetõmme sel päeval —, mil dessantlased võisid kaevuda ja end Leegitseval maal kuidagiviisi sisse seada.

Järgmine päev ei olnud esimesest kergem. Koidust kuni pimeda ööni täitis seda mürskude ulgumine ja mürin, tankide krigin, kuulipildujate ja püsside ragin. Kibe lämmatav suits mattis Leegitseva maa enda alla. Dessantlased pidasid sel päeval vastu neljateistkümnele marulisele rünnakule ja loovutasid vaid ühe kõrgendiku.

Öösel läksid hitlerlased tugeva suurtükitule kaitse all viieteistkümnendale rünnakule. Hambaid kokku surudes liibusid dessantlased jälle vastu maad. Kuid siis levis kaevikuis teade: Tšuškalt maabus Kertši rannikule teine dessant, võitlused käivad Kertšist põhja pool. Juubeldav «hurraa» ja meremeeste ähvardav «polundra»[1] veeres piki kaevikuid, innustades mehi tormijooksule. Viieteistkümnes Saksa rünnak lämbus vasturünnaku tõkestamatus laines.

Põhja pool Kertši aga arenesid sel ööl suured sündmused.

Kasutades ära seda, et hitlerlaste tähelepanu oli kahe päeva jooksul koondunud esimesele dessandile, tehti Tšuška säärel viimaseid ettevalmistusi teiseks pealetungiks. Koondati suurtükiväge ja laevu. Vägedes valitses ebatavaline elevus. Esimestena Krimmi maapinnale astunud ja sinna püsima jäänud kangelaste eeskuju innustas sõjamehi.

Ööl vastu 3. novembrit andsid dessandiks valmis olevad laevad signaali ning Tšuška säärele üles seatud nelisada viiskümmend mitmesuguse kaliibriga suurtükki avasid Krimmi ranniku pihta turmtule. Selle varjul hakkasid

---

[1] Polundra (hollandi k. «van onder») — meremeeste hoiatus- ja võitlushüüe: «Hoia alt!». *Tõlk.*

väina forsseerima armee peajõud kindral-leitnant Melniku juhtimisel. Esimeste maabujate hulgas laial rannikuribal Majaki asulast kuni Jenikaleni (Sinjagino) olid Nõukogude Liidu kangelase kindral-major Aršintsevi kaardiväeosad.

Olukorrast aru saanud hitlerlased tõmbasid kiiresti maabumispiirkonda jala-, suurtüki- ja tankiväereserve, paiskasid neid lakkamatult vasturünnakuile, külvasid dessantlasi üle tulelöökidega õhust.

Dessantväeosad suundusid läände ja põhja. Mitmepäevastes rasketes võitlustes loodi sillapea: kümme kilomeetrit piki rinnet ja kuus kilomeetrit sügavuti — kindel tugipunkt edasiliikumiseks Krimmis.

Ööseti paistis sillapealt Mithridatese mäe ja kurgaanide musta aheliku tagant purpurpunane tulekuma. Seal võitles Leegitsev maa.

Esimese kolme päeva jooksul tegid fašistid raevukaid katseid lõunapoolse dessandi merrepaiskamiseks. Dessantlased lõid tagasi ligi viiskümmend ägedat rünnakut, hävitasid kuni poolteist tuhat hitlerlast ja jäid oma kohale püsima.

Siis, olles veendunud aktiivse pealetungi tagajärjetuses, blokeerisid hitlerlased dessandi nii maismaalt kui ka merelt. Side «suure maaga» katkes peaaegu täielikult. Ainult lennukid murdsid sellest läbi ja heitsid langevarjudega alla kõige hädavajalikumat.

Kasutades oma kolossaalset jõudude ülekaalu, purustasid hitlerlased metoodilise visadusega Leegitsevat maad. Näis, et see ülesanne ei ole keerukas. Natside käsutuses oli laialdane tagala, lennuväljad ja head teed, mida mööda võis kohale tuua ükskõik kui suurel hulgal laskemoona, abivägesid ja igasugust sõjatehnikat.

Käputäiel igast küljest sisse piiratud dessantlastel midagi niisugust ei olnud. Neil ei olnud kindlustusi ja ainsaks kaitseks oli tankitõrjekraav. Tankidele, iseliikuvatele suurtükkidele, suurtükkidele ja miinipildujatele võisid nad peale oma isikliku mehisuse vastu seada vaid kuulipildujad, tankitõrjepüssid, vintpüssid ja granaadid.

Mõnikord näis, et selle vaenlase turmtule all oleva maatüki edasine kaitsmine on mõttetu ja võimatu. Kuid kangelased-dessantlased palusid raadio kaudu meie maale edasi anda ainult ühte: Leegitsev maa peab vastu. Ja ta pidas vastu nelikümmend päeva, sidudes endaga vaenlase

jõude — pidas vastu nii kaua, kui kaua oli tarvis vastu pidada, et oleks võimalik lõplikult kindlustada platsdarmi pealöögi jaoks.

Neljakümne päeva jooksul anti Leegitseval maal sada kakskümmend sooviavaldust kommunistlikku parteisse astumiseks.

Detsembri algul sai polkovnik Gladkov käsu murda läbi piiramisrõngast ja jõuda välja Kertši. Võitlustest ja näljast kurnatud dessantlastel tuli end vabastada terve hitlerlaste diviisi haardest. Nad tungisid ühe öö jooksul läbi blokaadiliini ja suurtükiväepositsioonide, läbisid kakskümmend kilomeetrit kindlustatud rajooni vaenlase tagalas ning murdsid välja Kertši lõunaservale, Mithridatese mäe juurde.

Mithridatese mäel pidasid Leegitseva maa kangelased vastu veel viis päeva, kuni Kertši kaide äärde saabusid Nõukogude laevad.

Kertši platsdarm, mis võideti kätte kahe novembridessandi sangarite mehisuse ja verega, sai aprillipealetungi lähtepunktiks võitluste käigus sündinud Üksikule Rannikuarmeele.

Üheaegse löögiga põhjast ja idast purustati hitlerlik armee Krimmis.

Ühe esimese Krimmi linnana vabastati 11. aprillil 1944 Kertš. Linna jõudnud sõjamehed nägid varemehunnikuid. Vaenlane oli muutnud surnuaiaks selle, mis oli loodud linnas paljude tööaastatega. Ta jättis linna ja selle ümbrusse surma ning hukatust tagavarakski: kõik, mis vähegi võimalik, oli mineeritud.

Sõdurid matsid Kertši eest peetud võitlustes langenud seltsimehed, puhastasid miinidest tähtsamad objektid ning läksid edasi, Krimmi vaenlasest vabastama. Nende asemele tulid elanikud. Osoaviahimlased jätkasid sapööride tööd. Eluga riskides, ettevaatlikult ja kartmatult puhastasid nad linna ja selle ümbruse sõja kõige hirmsamatest jälgedest. Nad tegid kahjutuks üle kahe miljoni miini, lennukipommi, suurtükimürsu ja muu selletaolise. Kui palju inimelusid päästsid need tagasihoidlikud kangelased, kui palju õnnetusjuhtumeid nad vältisid!

Töölised pöördusid tagasi tsehhidesse, kalurid suundusid merele, koduperenaised läksid ehitama koole ja haiglaid. Töökas linn hakkas jälle elama. Siis püstitas rahvas Mithridatese mäele Leegitseval maal ja põhjaplatsdarmil lan-

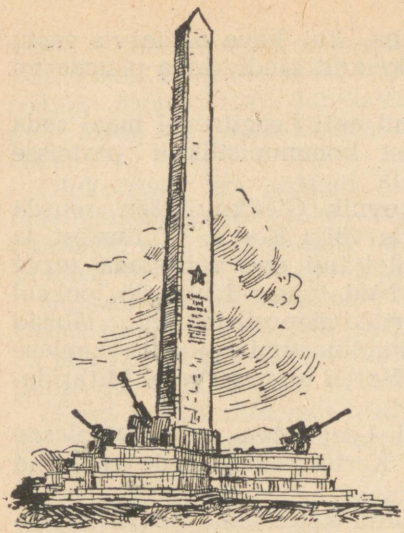

Kuulsuse obelisk Mithridatese mäel

genud kangelaste, nende hulgas ka sanitaarinstruktor Galina Petrova ja kindral-major Aršintsevi hauale helge ja karmi Kuulsuse obeliski. Mäe jalamil oleva linna keskele, sõjas kannatada saanud koolimaja kõrval olevale avarale väljakule, mis puhastati seda katvatest mustadest varemetest, istutati valge akaatsia peenikesed puukesed — Rahu skvääri esimesed puukesed.

MAAK JA TERAS

Kui Kertšist lõunasse kulgevat maanteed mööda edasi sõita, kerkib Krasnopartizanski asula taga varsti silmade ette linn. Algul mööduvad üksteise järel elamukvartalid. Kahe- ja kolmekorruselised hooned, mida kaunistavad kerged rõdud ja voolitud ornamendid, ei seisa tihedalt üksteise kõrval nagu vana ehitusviisiga linnades. Nad paiknevad üksteisest eemal ning on tervenisti avatud päikesele ja õhule. Majade vahel olevatele väljakutele ja tänavate äärde istutatud puud tähistavad tulevasi haljasalasid, milledesse upub linn mõne aasta pärast.

Hoonete alumistel korrustel vilksatavad kaupluste vitriinid. Puudega ümbritsetud ulatuslike väljakute ääres on koolid ja lasteaiad. Paremal mööduvad massiivsete väravate voolitud sambad pealkirjaga «Staadion». Tunglevad inimesed, väravate juures ootavad sõiduautod ja mootorrattad: staadionil on ilmselt käimas võistlused. Seejärel jätkuvad elamukvartalid. Vana arhitektuuriga maju pole üldse näha. On tunda, et see linn ei ole järk-järgult arenenud sajandite vältel tekkinud linnast — ta on loodud üsna hiljuti ja ühekorraga, ühtse plaani järgi.

Peamagistraal läheb edasi. Seal, kus lõpevad elamukvartalid, kerkib silmade ette tööstuslik maastik. Suitse-

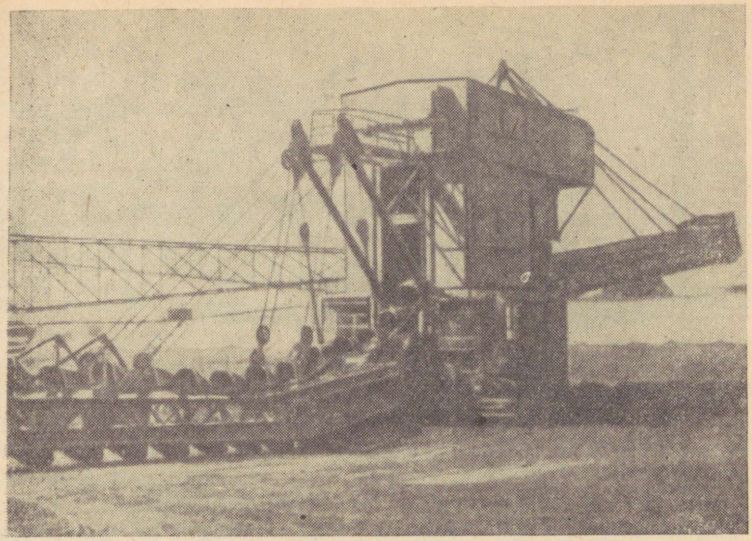

Paljukopaline ekskavaator Kamõšburuni kaevanduses

vad soojuselektrijaama ja kahe tehasekorpuse korstnad; sadamasse, mida tähistavad kauguses portaalkraanade sõrestikud, kihutavad nende juurest kaubarongid.

Lõppes linn, kus inimesed elavad ja puhkavad, silmade ees on linn, kus inimesed töötavad. Ka selles kahe linna paigutuses ilmneb suure kollektiivi töö ja puhkuse läbimõeldud planeerimine.

Kuid linna tööstuslik osa ei piirdu üksnes tehasekorpustega, vaid ulatub edasi kaugele steppi, paljaile ruskeile künkaile. Viimased ongi ettevõtte põhitsehhiks. Siin asetseb savikihi all seesama raske Kertši maak, millest tagusid oma esemeid muistse Pantikapaioni ja keskaegse Kortševi sepad.

Kõik see ühtekokku — nii ruske maagi ulatuslikud alad, tehasekorpused kui ka piki maanteed ehitatud valgest kivist linn — ongi Kamõšburuni rauamaagikombinaat, üks meie maa suurimaid maagitööstuse ettevõtteid.

Iidsetest aegadest on inimesed kaevandanud Kertši maaki. Ja alati oli kaevandustes sunnitöö, algul tõeline orjatöö, hiljem aga «vaba» töö, mida tegema voolasid «vabatahtlikult» kokku näljast aetud mullatöölised ja

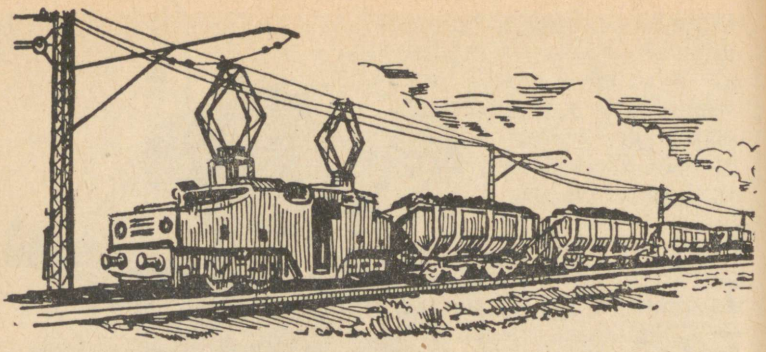

Elektrirong Kertši maagiga

maagikaevurid, kes uuristasid kangidega hommikust ööni kolmesüllast rauamaagikihti.

Ka Kamõšburuni kombinaat toodab maaki.

Laia kraavi serval, mis on lõigatud nagu habemenoaga ettenähtud nurga all, kõrgub gigantne seadeldis. Selle tumedad ažuursed kandmikud, mis kaugelt vaadates meenutavad silla kandekaari, on heidetud üle kraavi ja eralduvad teravalt taeva taustal. See on meie päevade mullatööline — sildtransportöör. Hiiglane-mullakaevaja, mis ulatub kaheteistkümnekorruselise maja kõrguseni, kõrvaldab maaki katva mitmemeetrise pinnasekihi ja heidab selle peaaegu kolmesaja meetri kaugusele üle kraavi. Ta valmistab ette töökohta maagikaevureile.

Piki kraavi rööbastel edasi liikudes haarab sildtransportöör võimsate ekskavaatorikoppade lõputu reaga maagikihti katva mulla, viib selle oma silda mööda üle kraavi ja heidab läbitöötatud kohale. Kraavi ühest otsast teise on peaaegu kaks kilomeetrit. Selle läbi käinud, pöördub hiiglane tagasi ja kulgeb jälle piki kaevanduse serva, ise erilise etteandja abil enda ette lükates raudteetammi, mida mööda ta liigub.

Sildtransportööri abil teevad kaheksateist töölist ära tohutu suure töö. Kui varustada nad isaisaaegsete labidate, kirkade, kangide, suurte kivilõhkumishaamrite ja käsivagonettidega, peaksid nad kõik koos töötama vahetpidamatult mitu aastat, et ümber paigutada nii palju mulda, kui seda tehakse sildtransportööri juhtimiskange käsitsedes ühe vahetuse jooksul. Kuivõrd veider ja mõt-

tetu näiks niisuguse mullakaevuri kuju, kui see ilmuks siia meie päevil.

Nõnda suri Kamõšburunis välja paljukannatanud mullatöölise igivana elukutse.

Teistsugune on tänapäeval ka maagikaevur. Piki kaevanduse veeru, mis on sildtransportööri abil mullast puhastatud, liiguvad viimase järel piki maagikihti paljukopalised ekskavaatorid. Need ongi tänapäeva maagikaevurid, mis on poolteist tuhat korda tugevamad kui need, kes raiusid maaki kangiga. Lakkamatult õhus liikuvad kopad löövad hambad punakaspruuni maaki ja viivad selle portsjon portsjoni järel kuhugi keeruka masina sisemusse. Ekskavaatori alla nagu väikesesse tunnelisse sõidavad rongid viiekümnetonniste isetühjenduvate vagunitega. Ekskavaator täidab need vagunid järjekorras automaatselt maagiga ja võimas elektrivedur viib täislaaditud rongi linna.

Nõnda suri siin välja nii maagikaevuri kui ka vagonetiveeretaja elukutse. Nende asemele tekkisid uued: ekskavaatorijuht, masinist, mehaanik.

Mehhanismid võtavad samm-sammult Kertši maa seest välja rauakihi, jättes enda järele tasase maapinna, millel kunagi hakkavad kasvama aiad ja metsad. Rauamaak läheb aga oma teed. Veel siin, kombinaadis, käib ta läbi tulest ja veest (mitte kaudses, vaid otseses mõttes), enne kui temast saab materjal malmi ja terase sulatamiseks, valmistooraine metallurgiatehastele. Kombinaat mitte ainult ei tooda maaki, vaid ka «parandab» seda, mille loomine loodusel ei ole täiesti õnnestunud. Kertši maagis on üsna palju lisandeid, sealhulgas saviosakesi. Need kujutavad endast ülearust ballasti. Peale selle on tema kobe, pude mass vähe kõlblik metallurgiatööstuses. Kombinaat likvideerib need puudused.

Maagiga koormatud elektrirong suundub rikastamisvabrikusse. Kangipööre, ja vagunid puistavad automaatselt šokolaadpruuni massi tohutusse maagiauku, mis on tooraine reserviks ettevõttele, et see saaks pidevalt töötada.

Neli haarats-sildkraanat tühjendavad pidevalt auku, kandes seitsmetonniseid maagi-«näputäisi» vabriku sisemusse — punkreisse ning seält edasi transportööridele. Siin arvestavad automaatkaalud välja maagi kaalu ja teatavad sellest dispetšeripunkti. Seejärel astub tegevusse

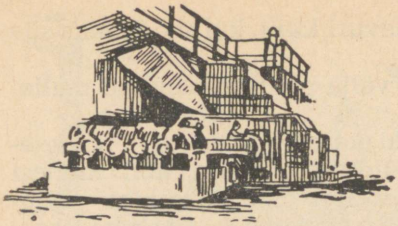

Hambuline maagipurusti

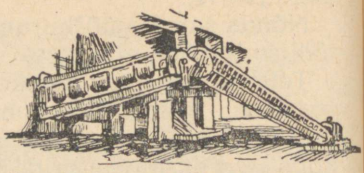

Mollitüüpi uhtumismasin

magnet-püüdja: see kontrollib, kas ei leidu maagis midagi kõrvalist, ohtlikku. Ettevaatus on hädavajalik: siit käis alles hiljaaegu üle sõda. Kord pidas magnet-püüdja kinni lõhkemata suurtükimürsu.

Seejärel terve masinatesüsteem purustab ja sorteerib maagi, peseb seda, purustab uuesti ja peseb uuesti. Inimesi pole vabrikus peaaegu nähagi: igaüks neist juhib terve masinaterühma tööd. Kõik masinad aga on seotud dispetšeriga. Dispetšeripunkt on vabriku aju. Siin on teada kõik, mis toimub igal hetkel ettevõtte igas kaugemaski nurgas. Dispetšer loeb mitmevärvilisi tulukesi, mis laial tahvlil kord kustuvad, kord süttivad, ja annab vastusignaale-korraldusi. Dispetšer saab otsekohe teada igas protsessi lülis tekkivaist häireist ja mehhanismid kogu liinil katkestavad otsekohe maagi edasiandmise rikkisolevale masinale. Automaatselt blokeeritakse kogu eelnev aparaatide ahel alates esimesest transportöörist. Tänu sellele ei esine vabrikus avariisid.

Sel ajal kui maak kulgeb läbi vabrikuhoone ühelt transportöörilt teisele, muutuvad šokolaadpruunid maagikamakad peenikesteks, herneterasuurusteks rasketeks ruskevärvilisteks tükikesteks — kontsentraadiks. Rauda on selles tunduvalt rohkem kui esialgses maagis.

Kuid sellel pole veel mõningaid vajalikke omadusi, sealhulgas liitsust. Selle omaduse peab talle andma teine vabrik — kõrvalasetsev aglomeratsioonivabrik, mis on rikastamisvabriku jätkuks. See nagu teostaks maagi lõpliku viimistluse.

Mööda kinniseid õhugaleriisid liigub kontsentraat särdamispanuse koostamise osakonda. Seal, ettenähtud vahekorras segunedes peenestatud koksiga — «koksikesega», muutub ta «särdamispanuseks». Aglomeratsioonivabriku

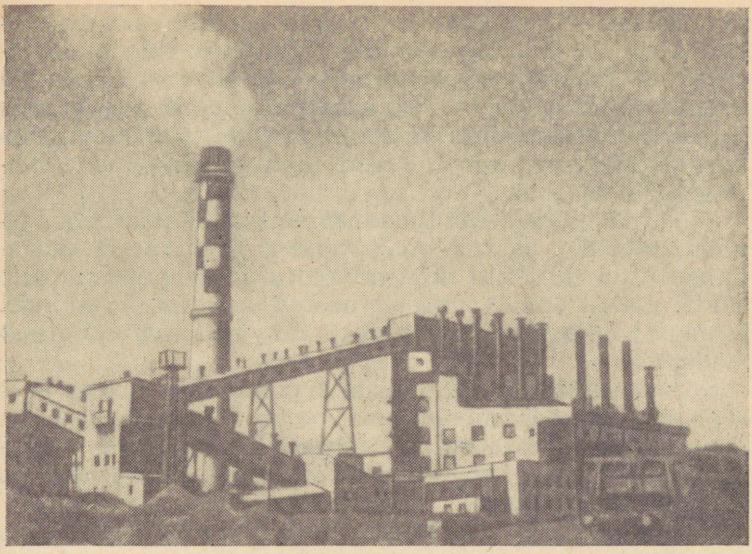

Kamõšburuni rauamaagikombinaat. Aglomeratsioonivabrik

korruselt korrusele laskudes alustab särdamispanus uut muundumisteed.

Transportöör viib ta läbi lõõskava kolde. «Koksike» hakkab põlema ja pikkamisi roomav särdamispanuse lint muutub «pirukaks», nagu seda nimetavad aglomeraatorid. Tihe hallikasmust jahtuv kooruke katab tulist täidist, mille temperatuur ulatub tuhande kraadini. Sel ajal kui hõõguv «pirukas» roomab transportööri mööda väljapääsu poole, toimuvad temas tähtsad protsessid. Põleb ära väävel ja osaliselt ka metallile kahjulik fosfor, põlemisprotsessis lisandub talle tähtis süsinik. Kobedad, pudedad kontsentraadiosakesed sulavad ja liituvad ühte. Saadakse tihe ja kõrgahjuprotsessiks kõlblik aglomeraat, mis sisaldab rauda juba viiskümmend protsenti ja isegi rohkem.

Hiiglasuured «piruka»-viilakud, mis veel õhkuvad kuumust ja pilluvad sädemeid, juhitakse transportöörilt vahetpidamata liikuvate rongide vagunitesse ja viiakse sadamasse, mereaurikute kiiluruumidesse.

Laevad viivad Kertši maagi lõuna metallurgiatehaseisse. Seal muutub see malmiks ja teraseks. Kasulikud lisandid

ja töötlemise kõrge kvaliteet teevad ta kõlblikuks masinaehituses vajalike kõrgeväärtuslike terasesortide sulatamiseks. Teatud osake kamõšburunlaste poolt kaevandatud ja töödeldud maagist pöördub kindlasti jälle nende juurde tagasi uute ekskavaatorite, elektrirongide ja teiste mehhanismide näol, mis kergendavad tööd ja tõstavad töötajaid uuele tasemele.

Juba praegu pole siin ilma mehhanismide otsustava osavõtuta mõeldav ükski tootmisprotsess. Kogu tee maasügavusest kuni aurikute kiiluruumidesse laadimiseni käib Kertši maak läbi üksteisega seotud masinate süsteemi. Inimkäed ei puuduta maaki vahetult; nad juhivad ainult mehhanisme.

Kombinaadis jääb lihttööliste arv üha väiksemaks. Peaaegu igaüks peab siin oskama masinat juhtida, see aga nõuab tehnilist kirjaoskust. Tootmise kasvuga, selle tehnilise küllastumisega arenevad ka inimesed. Paljud neist on koos kombinaadiga läbi käinud kogu tema arenemistee.

Kombinaadi algus kuulub esimestesse viisaastakutesse, mil partei suunas meie maad industrialiseerimise teele. Masinaid, võimalikult rohkem masinaid oli siis tarvis, et käia sotsialistliku arenemise sõltumatut teed.

Tollal läks meie maale tarvis ka Kertši poolsaare maaki. See asetseb suhteliselt maapinna ligidal, selleni jõudmiseks pole tarvis ei maa-aluseid töid ega lõhkamistöid. Maaki võib siin kaevandada lahtisel viisil. Teda on kerge töödelda ja kerge merd mööda vedada. Kertši maak on odav ja hea tooraineallikas kodumaise metallurgia ja masinaehituse arendamiseks.

Neil aastail saabusidki Kamõšburuni esimesed ehitajad. Nende hulgas olid Kurski pottseppade Rõžihhide perekond, nooruk Jakov Kornijenko Melitoopoli kandist ning kolmekümneaastane talunaine Praskovja Gnojevaja Kubanimaalt.

Küüdivankreilt võeti tolmuse tee ääres maha kotid ja puust kastid lihtsa majapidamiskraamiga ning korralikult lõuendisse mässitud instrumendid ja hakati ringi vaatama.

Lai, veidi künklik stepp lamas nende ees. Ainult siinseal paistsid maa seest kerkivate seentena kalurite ja kivilõikajate armetud onnid. Ümberringi polnud ühtegi puud. Ainult hatune stepihein võppus kramplikult vihaste tuuleiilide käes ning kusagil all peksis meri tumedalt vastu kõrget lagedat randa.

«Noh, mis siis ikka, pojad,» sõnas pärast lühikest vaikust Pjotr Matvejevitš Rõžihh, Kurski pottsepp ja müürsepp, pöördudes oma poegade Jegori ja Fjodori poole, kes seisid kõhklevalt tema kõrval, «nagu öeldakse, koht ei kaunista inimest. Sõitsime uude paika, järelikult peame selle koduseks tegema.»

Ja kasti õlgadele võttes suundus ta otsustavalt üksiku baraki poole, kus asus kaevanduse kontor.

Möödus kümme aastat ja Kamõšburuni lahe rand kujunes ümber. Stepiheina täis kasvanud tühjadele maa-aladele, sinna, kus varem seisid seentega sarnanevad onnid, tekkis töölisasula, selle kõrvale kerkisid laialdased tehasekorpused ja suur elektrijaam. Viimane hakkas energiaga varustama kaevandust, rikastamis- ja aglomeratsioonivabrikut, ning ühtlasi andma täiendavalt valgust ja energiat Kertšile, tema tänavaile ja ettevõtteile.

Elektrijaama kvalifitseeritud tööliste hulgas oli Praskovja Gnojevaja — töötaja veepuhastusaparatuuri juures. Vaadates seda mitte enam noort naist, kes kergelt ja täpselt käsitses keerukat aparatuuri, oli raske ära tunda toda Kubanimaa talunaist, kes sõitis siia tihedalt salli mässituna ning silmitses hämmastuse ja mõninga hirmuga kõike, sealhulgas ka tavalist elektrilampi, mida ta nägi siin esmakordselt. Praskovja Gnojevaja oli imestamisväärselt teaduse- ja tehnikajanuline. Oma tööliseteed algas ta lihttöölisena rikastamisvabriku ehitusel, kuid teda tõmbasid vastupandamatult masinad. Ta astus õhtukursustele ja töötas varsti mootori juures.

Jõudsid lõpule ehitustööd. Vabrikud ja elektrijaam asusid tööle. Gnojevaja hakkas osa võtma teistest kursustest, seekord elektriaparatuuri tundmaõppimise alal, ning sai varsti üheks eesrindlikumaks aparaaditöötajaks elektrijaamas.

Vaikne, tühi laht muutus elavaks meresadamaks. Kaks võimsat portaalkraanat laadis lakkamatult maaki Aasovi merelt saabunud laevadele. Sadama lähedale ehitatud raudteeliini mööda venisid pikad rongid maagiga põhja poole. Kertši maagist sulatati malmi ja terast nii Mariupoli «Azovstali» tehastes kui ka omas Kertši Voikovinimelises metallurgiatehases, mis tekkis neilsamul aastail Kertši teisele küljele, linnast kirde poole.

Septembris 1941 pidi üle tuhande tehaselapse istuma koolipinkidesse uues, paleega sarnanevas Ordžonikidze-

nimelises koolis. Seda kooli, asula kaunimat hoonet, nagu paljusid teisigi maju, ehitas Fjodor Rõžihh, kellest oli saanud kombinaadi üks parimaid müürseppi.

Aglomeratsioonivabrikus lisandus samal aastal kahele konveierilindile veel kaks. Kaevanduses, kus juba töötasid ühekopalised ekskavaatorid, monteeriti suvel kokku tehnika viimane uudis — paljukopaline ekskavaator. Aktiivselt võttis paljukopalise ekskavaatori töökorda seadmisest osa Jakov Kornijenko.

Ka selle argliku ukraina nooruki saatuses avas kombinaadi loomine uusi lehekülgi. Ta oli üks neist, kellel tuli siin vundamendiaugust välja visata esimesed kuupmeetrid mulda, paigaldada esimeste hoonete vundamendikive. Kuid ehitamine ei kütkestanud teda nii nagu Fjodor Rõžihhi. Jakov Kornijenkot paelus ekskavaator.

Ta nägi seda esmakordselt 1932. aastal. See oli kahe ja poole kuupmeetrise kopamahuga auruekskavaator, kogukas ja üsna kohmakas seadeldis, kuid Jakovile näis ta täiuslikkuse tipuna, temal töötavad inimesed aga kättesaamatult tarkade ja tugevatena.

Jakov hakkas lihttöölisena ekskavaatori juures töötama. Ei lugenud midagi, et tema ülesandeks oli vaid toimetada õigeaegselt masina juurde vankriga vett või sütt. Ikkagi kuulus ta nende hulka, kes juhtisid giganti, mis tõstis udusulena üles tonnide viisi rasket mulda.

Varsti hakkas Jakov eksimatult orienteeruma aurukatla töörežiimis. Ta määrati kütjaks. Nüüd oli ta juba üks neist, kellest sõltus ekskavaatori töö. Jakov ei lahkunud peaaegu üldse enam masinast, mis oli hõivanud kõik tema mõtted. Sageli ööbiski ta selle juures. Hilja õhtul või vara hommikul, mil kõik magasid, võis rahulikult, ruttamata selgusele jõuda, miks ja kuidas on masinas kõik seatud.

Lüheldast jässakat hallide tähelepanelike silmadega noorukit, kes alatasa tiirles masina ümber, märkas vana kogenud mehaanik Aleksei Ivanovitš Gerassimov.

«Sina, poiss, küsi mida vaja, ära pelga,» sõnas ta parajal juhul. «Siin on omad inimesed, aitavad. Harjud, ja siis paneme ka kangide taha istuma.»

Kahe kuu pärast sai Jakovist ekskavaatorimasinisti abi, üks neist, kellele ta veel hiljaaegu oli varjamatu kadedusega alt üles vaadanud.

Ja alles siis sai ta aru, kui vähe ta teab. Nüüd istus ta kõik õhtud raamatute taga, käis kursusel ja töötas kodus.

Neljaklassilise kooliharidusega polnud kerge orienteeruda tehnilistes terminites. Ta võttis raamatud kaenla alla ja läks Aleksei Ivanovitši juurde.

Ekskavaatorimasinisti eksami sooritas Jakov väga hästi. Nüüd vaatasid teda omakorda kadedusega ekskavaatori ümber tiirlevad noorukid. Ja siis, kui kaevandusse saabus uus, paljukopaline elektriekskavaator, kutsuti seda monteerima Jakov Kornijenko, kuigi leidus palju temast vanemaid ja vilunumaid inimesi.

Kuid proovida uut ekskavaatorit töös, samuti nagu avada uut kooli, ei jõutud — puhkes sõda.

Kombinaat töötas suurima pingega. Kertši maaki oli nüüd tarvis rinde jaoks, seda püüti anda võimalikult rohkem. Seejärel aga viidi väärtuslik sisseseade merd mööda tagalasse. Paljud töölised, nende hulgas ka Fjodor Rõžihh, läksid rindele, Praskovja Gnojevaja ja Jakov Kornijenko aga sõitsid ühes sisseseadega jätkama tööd tagalas. Viimaseina lahkusid kombinaadist direktor Aleksandr Trofimovitš Petruhhin ja need, kes olid otsustanud jääda Kertšimaale maa-alusesse partisanisalka.

Kui sõjaorkaan oli Kamõšburunist üle käinud, pöördusid sinna jälle tagasi needsamad inimesed, kes olid ta loonud omaenda kätega, kes olid jätnud siia nii oma töö kui ka oma elu aastakümne, mida märgivad täiustumise ja edasiliikumise selged tähised. Pöördus tagasi ehitajate ja metallurgide vana kaardivägi.

Tuli rindelt Fjodor Rõžihh. Neli lahinguordenit ja -medalit kõnelesid sellest, et Fjodor hoidis kõrgel sõduriau. Evakuatsioonist naasid Praskovja Gnojevaja ja Jakov Kornijenko. Ordenid, töömedalid ja aukirjad andsid tunnistust sellest, et ka nemad olid olnud esimeste hulgas töörindel.

Kõik, mida oli võimalik purustada, oli kombinaadis sõja ajal purustatud. Kombinaat oli muudetud varemeiks. Ei olnud säilinud elumaju, vett ega valgust, purustatud oli Kertši viiv raudteeharu.

Asuti elama muldonnidesse. Vett toodi purkide ja ämbritega kahe kilomeetri kauguselt Krasnopartizanski asulast, kus oli säilinud kaev.

Kõige pakilisemaks tööks sai elamuehitus.

Krasnopartizanski kivimurdudesse laskusid uuesti inimesed. Nende hulgas oli Vladimir Andrejevitš Žutšenkov, endine partisan, kes määrati uuesti kivimurdude juhata-

jaks. Kivi, mis oli varjanud partisane, oli nüüd tarvilik ehitamiseks.

Fjodor ja Jegor Rõžihh ronisid ehitustellinguile. Võttis kätte kellu ka nende isa Pjotr Matvejevitš, kuigi tal oli juba seitsekümmend aastat turjal. Vanamees õpetas naistele käsitsiladumist.

Üks tema esimesi õpilasi oli Praskovja Gnojevaja. Ta kogus kokku naised ja tuli koos nendega ehitusele:

«Õpeta, vanaisa, katsume meiegi müürseppade eest väljas olla.»

Kommunist Gnojevaja ehitusbrigaad kujunes kombinaadis üheks eesrindlikumaks. Päeval töötasid naised elumajade ehitamisel, pärast tööd aga läksid istutama uut parki ja koristama varemeid koolimaja juurest. Gnojevajast sai ehitusmeister. Tööviljakuse ja meisterlikkuse poolest jõudis ta peaaegu järele Fjodor Rõžihhile. Kui aga 1948. aastal ehitati uuesti üles elektrijaam, läks Gnojevaja sinna tagasi aparaaditööliseks.

Elamukvartalite ehitamisel töötas sõjajärgseil aastail innukalt müürsepp kommunist Fjodor Petrovitš Rõžihh. Paljusid maju ehitas ta nüüd juba teist korda, kuid need ei olnud endiste kordamine. Iga uus hoone oli eelmistest kaunim, kõik nad olid varustatud keskkütte, veevärgi, vannide ja telefonidega.

«Armastan laia rinnet,» kordab sageli Fjodor Petrovitš. Ja ta sammub laial rindel mööda novaatorluse teed, tõmmates endaga kaasa teisi.

Juba 1947. aastal, taastamistööde kõrgajal, täitis ta kõiki võimalusi ja reserve ära kasutades vahetuse jooksul kakskolm, vahel aga isegi kuni kümme normi.

Nimeka meistri eeskuju õhutas teisi müürseppi, kutsus kogu Krimmis esile liikumise kõrge tööviljakuse eest ehitustöödel.

Kombinaadi kollektiiv saatis Fjodor Rõžihhi oma delegaadina Moskvasse üleliidulisele rahupooldajate konverentsile. Istungite vaheaegadel käis see oma viiekümne eluaasta kohta imestamisväärselt reibas ja noore välimusega mees pealinna hoonete ehitustel, kõndis nende ümber, imetles Moskva meistrite tööd ja uut ehitustehnikat ning kirjutas märkmikku oma tähelepanekuid: «Võib-olla läheb Kamõšburunis tarvis.»

Tagasi jõudes asus ta uue energiaga töö juurde. Neljale lahinguautasule oli vahepeal lisandunud kolm tööalast au-

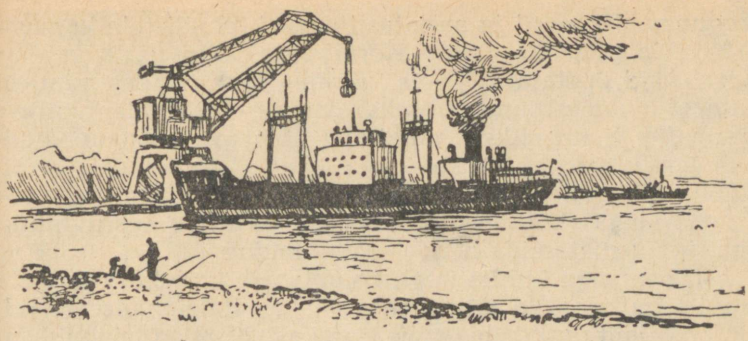

Aglomeraadi laadimine Kamõšburuni sadamas

tasu. Rohkem kui kakskümmend Fjodor Petrovitši poolt välja õpetatud meistrit töötab ehitustel üle kogu Liidu.

Sel ajal kui ehitajad taastasid asulat, tegeles osa kollektiivist tootmisseadmete rekonstrueerimisega. Selles kollektiivi osas oli ka kommunist Jakov Kornijenko. Ta oli nimetatud meistriks mehaanikatöökodadesse, mis tol ajal olid purustatud seadmete taastamise keskuseks. Omaenda jõududega valmistati siin igal aastal üle kolme tuhande tonni seadmeid oma tsehhidele ja täielikult purustatud elektrijaamale.

Riik ei hoidnud kokku vahendeid, et taastada ettevõtet, mis pidi saama teiste raske- ja kergetööstuse ettevõtete lätteks ning taassündiva põllumajanduse tehnikaga küllastajaks. Ja kombinaadi töötajad õigustasid neile rahva poolt pandud lootusi.

Igal aastal astusid tegevusse üha uued agregaadid. Ei olnud möödunud seitsetki aastat sõja lõppemisest, kui kaunitar-kombinaat tõusis uuesti varemeist. Esimesel normaaltööaastal ületas ta juba projekteeritud tootmisvõimsuse, praegu aga annab kõrgekvaliteedilist maaki kaks ja pool korda rohkem kui sõjaeelseil aastail. Peaaegu niisama palju on suurenenud tööviljakus. Annab end tunda töökool, mille kollektiiv tegi läbi ettevõtet taastades, ja mehhaniseerimise uus tase.

Õhtuti süttivad koolimajas tuled. Siia tulevad pärast tööpäeva treialid ja lukksepad, freesijad ja puusepad, krohvijad ja müürsepad. Need on inimesed, kes tahavad omandada üldist keskharidust. Teistesse auditooriumidesse

kogunevad noored ja aastates töölised tehnilistele kursustele. Siia tuleb ka Jakov Kornijenko, kuid mitte kuulajana, vaid õpetajana. Tema, ukraina nooruk, kes vaatles kunagi hämmastunult auruekskavaatorit kui midagi kättesaamatut ja täiuslikku, nüüd aga kõigi poolt lugupeetud inimene, spetsialist, kes esimesena kombinaadis pani käima kõik uued mullatöömasinad, õpetab koos kogenud inseneridega ekskavaatorimasinistidele kõige eesrindlikumat ja uuemat, mida nende erialal leidub.

Nii noorsugu kui ka kogu kombinaadi kollektiiv tunneb huvi tehnika, selle täiustamise vastu. Ratsionaliseerijaid ja leiutajaid on kombinaadis arvukalt. Nende otsinguid ja loomingulist initsiatiivi ümbritseb tootmiskomandöride ja parteiorganisatsiooni hool ja tähelepanu. Niisugune on kombinaadi tööstiil, mille kindlad traditsioonid on välja kujunenud juba palju aastaid tagasi.

Selle stiili loomisel on suured teened kombinaadi direktoril Aleksandr Trofimovitš Petruhhinil. Põlise Donetsi kaevurina, kes üheteistkümnendast eluaastast peale töötas kaevanduses, sai ta täiel määral tunda kaevuri kibedat põlve. Alles revolutsioon avas talle tõelise elu. Lenini kutsel sai temast kommunist. Partei liin oli tema eluliiniks kõikjal, kuhu partei teda saatis. VNFSV Ülemnõukogu saadik A. T. Petruhhin on peaaegu vahetpidamata juhtinud Kamõšburuni kombinaati kogu selle ajaloo kestel. Tema ajal kerkisid lagedale mererannale kombinaadi esimesed korpused; tema ajal tõusis varemeist uus kombinaat, võrratult võimsam ja täiuslikum kui endine.

Kuid see, mis on ära tehtud, on alles tõelise õitsengu algus. Aleksandr Trofimovitš jutustab sellest, mis ootab ettevõtet lähemail aastail.

Kombinaadi kollektiiv astub neil aastail uue suure sammu edasi nii toodangu mahu kui ka selle taseme poolest.

Kamõšburun lülitab oma tootmisprotsessi ka niinimetatud tubakamaagi — hiiglasuured kõvema maagi varud, mille kasutamist peeti seniajani võimatuks. Juba on leitud uued rikastamismeetodid, mis võimaldavad tõsta tema rauasisaldust kuni viiekümne kahe protsendini.

Selle maagi tootmiseks rajatakse uus kaevandus paljukopaliste ekskavaatorite ning sildtransportööriga, maagi töötlemiseks aga eriline aglomeratsioonivabrik, peaaegu kaks korda võimsam kui olemasolev.

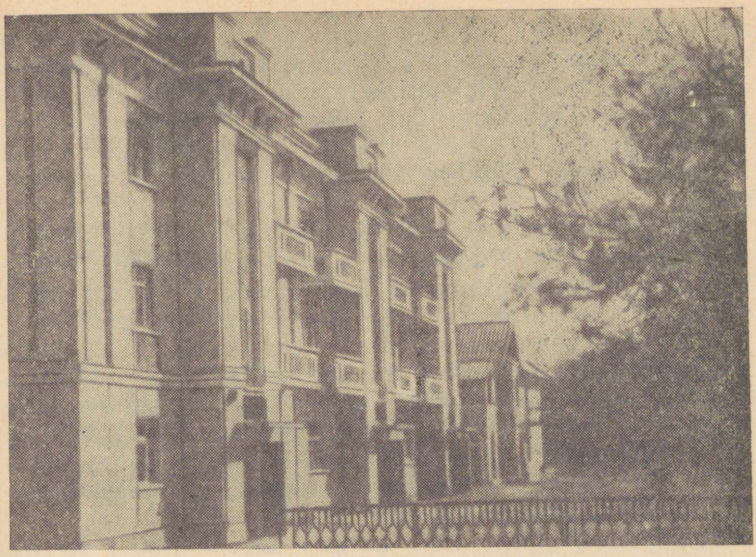

Elumajad Aršintsevo metallurgide asulas

Kertši maak saab algallikaks uutele toodanguliikidele, sealhulgas ka fosforväetisele. Metallurgiatööstuses kahjulik fosfor võetakse maagist välja ja muudetakse põlluviljakuse tõstmise vahendiks.

Tööprotsessi mehhaniseerituse ja tehnikaga küllastatuse poolest kuulub kombinaadile üks esikohti Liidus. Lähemail aastail rakendatakse kaevandustes, vabrikutes ja meresadamas tööle uusimad mehhanismid, võetakse laialulatuslikult tarvitusele automaatikat ja telemehaanikat.

Kombinaat valmistub oma järgmise osa väljaehitamiseks, mis muudab ta üheks suurimaks Liidu kaevandusettevõtteks.

Veelgi nägusamaks ja korrastatumaks muutub metallurgide asula, mis kannab praegu Kertši lahingute kangelase kindral-major Aršintsevi nime.

Asula ületab juba praegu kogu revolutsioonieelse Kertši (ilma eeslinnadeta) mitte ainult elanike, vaid ka majade arvult. Ent hoonete kvaliteeti ei saa võrreldagi. Revolutsioonieelses Kertšis ei olnud ainustki mitmekorruselist maja, milliseid praegu on Aršintsevos kümneid. Piki

mereranda laiub suur kultuuripark, kus kõik on tehtud tööliste kätega väljaspool tööaega ja kuhu nad kogunevad õhtuti puhkama ja värsket mereõhku hingama. Üks pargi alleesid viib tagasihoidliku, lilledesse uppuva mälestussamba juurde. Siia on maetud kangelased-partisanid Zjabrev, Šustov, Važenin, Makarov, Bondarenko ja Dubinin.

Aršintsevo suureneb peaaegu kaks korda, muutub suureks linnaks. Teda hakkavad Kertšiga ühendama peale autobusside ka trollibuss ja meretramm. Kerkivad uued elamukvartalid. Kultuuripargi kõrvale, mis muutub kahe ja poole kilomeetri pikkuseks laushaljasalaks, kerkib uus kultuuripalee kaheksasaja viiekümne kohalise vaatesaaliga. Parki ehitatakse teater, mereranna läheduses avatakse sanatoorset tüüpi pioneerilaager kahesajale lapsele ja metallurgide puhkekodu. Püstitatakse mugav hotell restoraniga, postkontor, lasteaiad ja -sõimed, universaalkauplused ning kolmas, veelgi kaunim koolimaja.

Teine samasugune linn kerkib teisele poole Kertši, sinna, kus sõja ajal asetses sillapea — Kertši peaplatsdarm. Siin ehitatakse uuesti üles võimas Voikovi-nimeline metallurgiatehas. Kolmel korral — Krimmi sõja, kodusõja ja Isamaasõja ajal — tehti tehas maatasa, kuid iga kord kerkis ta jälle varemeist veelgi täiuslikumana ja suuremana kui enne.

Praegu oleme tunnistajaks tema kolmandale taassünnile. Tehast ei taastata, ta luuakse uuesti. Ja et ta kerkib pärast sõda taastatud metallurgiaettevõtete hulgas viimasena, siis kujuneb ta üheks kõige täiuslikumaks nii tootmistasemelt kui ka sisseseadelt. Tehas kasutab ära ja juurutab kõike uut, mida tehnika on viimaseil aastail loonud. Mitu kaasaegset suurt kõrgahju, mitu uut, pidevalt töötavat masinat võimaldavad välja lasta laiaulatusliku sortimendiga toodangut. Tehasest saab üks suurimaid lõuna metallurgiaettevõtteid.

Kertši maak muutub siis teraseks ja mitmesuguseiks tooteiks siinsamas Kertšis.

MERETÖÖTAJAD

Meri möllas. Mitmepäevasest tormist sogased lained paiskusid kangekaelselt raevuka sisinaga veerjale rannale, tõuklesid ranna ääres seisvate kalalaevade vahel,

neid kõigutades ja külmade pritsmetega üle külvates, ning pekslesid kõmisevalt maabumissilla all. Üdini tungiv sügistuul vilistas kõrgetel nootidel mingit tüütavat, ühetoonilist meloodiat.

Oli kalastushooaeg, selle aja kõrgpunkt, mil kuulus Kertši heeringas, kogunud suvel rasva Aasovi mere veealuseil karjamail, suundus läbi Kertši värava talvitama sooja Musta merre. Kogunenud parvedesse, mida millegipärast kutsutakse karjadeks nagu hobusekarjugi, kihutasid nad mööda Kertši rannikust. See oli kalurite kibe-kiire tööaeg, mil päev toidab aastat nagu põllumeestelgi lõikusajal.

Nüüd aga märatses torm. Kertši väina rannikul asetsevale Esimese Mai nimelisele kalurikolhoosile edasi antud ilmaennustus ei olnud lohutav. Väikestele laevadele oli merelesõit keelatud. Kuid oma ala kogenud meistril kolhoosi brigadiril Saveli Grigorjevitš Delegal oli reegliks mitte ainult prognoosidele loota, vaid alati ise merd kontrollida. Sageli, väga sageli teeb meri üldisse ilmaennustusse omi parandusi. Paljuaastane kaluripõlv oli Delegat õpetanud merega lihtsal viisil jutlema, teda poolelt sõnalt mõistma.

Nii ka nüüd. Ta istus kai ääres ja kuulatas merd. See raevutses endiselt, ja ainult kogenud kaluri silm võis märgata justkui mõningat segadust lainete liikumises. Ka tuuleiilid ei olnud enam nii ägedad kui hommikul. Kirdetuul hakkas vaibuma, siis aga hakkas tuul puhuma maa poolt. Vaadelnud väina kohal laisalt venivaid pilvi ja veel kord merd, tõusis Delega üles ning astus kaugemal seisva noorte kalurite rühma juurde:

«Enne koitu võib välja sõita. Ütelge teistele, et nad end valmis seaksid.»

Väina kohal valitses veel öö, kui kolhoosi seiner[1] eemaldus kaist ja merre laia vagu kündes suundus lainetele vastu.

Delega brigaadis valitses raudne reegel: juba koidikul olla seal, kus luure andmeil liigub kala. Täna tuli teda otsida kaugelt, Srednjaja sääre juurest. Ruttamiseks oli ka teine põhjus: tormi «hingetõmme», mida täheldas Delega, võis olla üürike, mööduv. Nii oktoober kui ka november — sügispüügi hooaeg — on rikas tormidest.

---

[1] Seiner — keskmise suurusega traaleritüüpi kalapüügilaev. *Tõlk.*

Hommiku ähmases valguses paistsid kaugelt ranna kontuurid, paremal näitas end Mithridatese mägi. Srednjaja säär oli lähedal. Kaptenisillal seisev brigadir vaatles keskendunult lainete tunglemist. Tavaliselt avastas Delega kalaparve juba kaugelt tumedate, nagu õliste laikude ja merepinnal liikuva kerge virvenduse järgi. Täna ei märganud nähtavasti isegi tema vilunud silm mitte midagi. Torm oli vee sogastanud. Brigadir tõstis silmade ette binokli.

«Hoia kurss sinna,» näitas ta kaptenile. «Kajakad lendlevad kalakarja kohal.»

Seiner sõitis laineid lõigates brigadiri poolt näidatud suunas.

Seal olidki kajakad. Tiibu laiali sirutades sööstlesid nad otse vee kohal, end laineisse kastes.

«Kala on, Saveli Grigorjevitš, ja palju. Kas hakkame tõmbama?» küsis brigadirilt abi.

Delega vaatas ringi, kaalutledes midagi:

«Ei, siin ei tohi tõmmata. Siin on sees uppunud laev, see rebib kõik võrgud katki. Sõidame edasi, seal suurte kivide taga hakkame peale.»

Kalaparve seirates, aeg-ajalt selle liikumise suunda kontrollides juhtisid kalurid kalad püügiks ohtlikust tsoonist välja.

«Nüüd las käia!»

Tugev nõksak, ja seiner hakkab vahtu laiali pritsides kalaparvest mööda kihutama. Noot on tarvis lasta kalaparve ette, et kala ise läheks tema jaoks valmis seatud «kotti». Nüüd otsustab kõike kiirus. Kalurid — kaksteist tugevat, päevitanud meest — töötavad täpselt ja kindlalt nagu üks mees. Igaüks teab oma kohta ja kohustusi. Mehed sõudepaadil kinnitavad nooda ühe otsa, seiner aga hakkab teise otsaga tegema laia ringi, haarates kalu rõngasse.

Lendab merre kuuesaja viiekümne meetri pikkune vastupidav kaproonvõrk, moodustades tõkke. Painduva terastrossiga tõmmatakse kiiresti kokku selle otsad. Kala on «kotis». Lülitatakse sisse kalapump ja soomuste sarades voolab kala hõbedase joana lastiruumi.

Tagasitee oli raske. Lähenes uus torm. Tuul tugevnes, tungides läbi luust ja lihast. Meri tumenes, nagu paisus äkki ja sööstis oma vahuste paljutonniste lainetega kerge

Kalasaak on hea

laevakese kallale. Pähklikoorena hüples laeva taga pinguletõmbunud trossi otsas paat.

Päev hakkas juba lõpule jõudma, kui kalurid, andnud ära kala, astusid lõpuks kuivale maale. Täna tõid nad tuhat kakssada puuda kala. Niipea kui torm vähegi vaibub, võib-olla homme, lähevad nad jälle merele, oma raskele vahikorrale, kus mehisus ja vastupidavus on igaühele endastmõistetavad omadused.

Krimmi ümbritseb meri ning kõikjal Musta ja Aasovi mere rannikul elavad kalurid. Eriti palju kalurikolhoose, kalakombinaate ja mootor-kalapüügijaamu on Kertši väina ääres. Need püüavad üle poole kogu kalast, mida annab meie maale Krimm.

Aasovi meri on üks kalarikkamaid meresid maakeral. Tema produktiivsus on erakordne. Siin elunevad nii siirdekalad: beluuga, tuurakala, sevrjuuga, heeringas, vimb kui ka poolsiirdekalad: koha, latikas, taran, sasaan ja noakala. Kevadel tõusevad siirdekalad kudemiseks Doni ja Kubani jõkke. Aasovi meri, mis on väga rikas planktoni poolest, on suurepärane «karjamaa» kõigile neile väärtus-

Kertši kalakombinaadi külmutushoones

likele kaladele. Suvel kasvavad nad siin ja koguvad rasva. Sügisel aga siirduvad heeringas, hamsa ja teised kalad kinnikülmuvast Aasovi merest läbi Kertši väina külmumatusse, sooja Musta merre, et seal talvituda. Eriti suurel hulgal koguneb neid oktoobris-novembris Kertši väina — Aasovi ja Musta mere vahelisse kitsasse väravasse.

Läbi sama värava pöördub kala tagasi aprillis-mais. Just nendel neljal kuul ongi Kertši väina rannikul sügis- ja kevadpüügi hooaeg. Kõige töörohkem on sügispüügi hooaeg, mil kala on eriti rasvane ja maitsev. Kertši sõidavad siis kalurid Izmailist ja Odessast, Kubanimaalt ja Gruusiast. Külalislahke Kertš võtab siis vastu kuni kolmsada mootor-kalapüügilaeva. Talvel ja suvel aga teevad Krimmi kalurid vastukülaskäike. Talvel sõidavad nad Kaukaasia rannikule, Novorossiiski juurde, mõnikord aga kuni Poti ja Batumini, kuhu kala siirdub talvitama; suvel lähevad nad skumbriapüügile Odessa juurde. Delfiine püüdes sõidavad kalurid saja kahekümne kuni saja viiekümne miili kaugusele avamerele. Minevikku on kadunud ajad, mil kalur tegeles peamiselt sellega, et pani ranna

Kertši kalurid sõidavad merele

lähedale sisse võrgud ja ootas, kuni kala sinna sisse läheb.

Ka praegu teostab ta niinimetatud «passiivset» püüki seisevnootadega, kuid nüüdisaegne seisevnoot on keerukas seadeldis. Tema kuni viiesaja meetri pikkune «tiib» tõkestab kalade tee ja juhib nad ühte kahest paralleelsest «katlast» — võrgulabürinti, millest nad ei oska enam välja pääseda.

Ent ka selline täiuslikuna näiv püügivahend nagu nüüdisaegne seisevnoot hakkab kaduma minevikku. «Passiivne» püük nagu kõik, mis on passiivne, pole kooskõlas meie aktiivse epohhiga, see ei anna inimesele võimalust tegevalt vahele segada omapärasesse «kalatootmisse», seda planeerida. Ja mis eriti tähtis, see püügiviis, nagu ilmneb, õõnestab kalapüügi tulevikku. Väikesesilmalistesse seisevnootadesse läheb koos hamsaga, kelle jaoks nad on põhiliselt mõeldud, ka väärtuslike kalaliikide — tuurakala, beluuga ja heeringa — maime. Nii hävinevad aasta-aastalt nende kalade tulevased varud, kelle poolest Kertš on juba ammust ajast kuulus. Neid saadakse üha vähem.

Musta mere kalanduse olevik ja tulevik seisab aktiivses püügis. Tänapäeva kalur on eelkõige energiline ja väsimatu meresõitja. Ta ei oota kala, vaid otsib seda ise. Meie maa varustab teda selleks kõige vajalikuga.

Vara hommikul tõuseb mere kohale lennuk. Ta tiirleb vee kohal: kord eemaldub kaugele avamerele, kord pöördub tagasi ja «kammib» mere läbi otse ranniku ääres. See on kalaluuraja. Ülalt on lendurile hästi näha kalaparvede tihedad kogumid, nende mõõtmed ja liikumissuunad. Kohe kui kala avastatakse, teatab lendur raadiotelefoni teel kalureile kalaparve täpse aadressi ja kiirekäigulised seinerid siirduvad püügile.

Iga aastaga vallutavad kalurid merel üha suuremaid kaugusi nii laiuti kui sügavuti, võtavad kasutusele üha uusi meresügavuste kihte. Varem oli kalavõrkudele sügavuspiiriks nelikümmend kuni viiskümmend meetrit. Nüüd hakatakse kasutama uusi kõrgeseinalisi kottnootasid, mis võimaldavad haarata kaks korda sügavamat veekihti, püüda kalu suurtest sügavustest. Need noodad, mis on tehtud vastupidavast kaproonniidist, mahutavad mitusada tsentnerit kala.

Kaladega laaditud seiner suundub vastuvõtupunkti. Ka siin võtavad masinad üha laiaulatuslikumalt osa kalurite tööst.

Alles hiljaaegu, enne sõda, tõsteti kalurite poolt toodud kala välja ämbritega ning veeti töötlemisele käsikärudega. Praegu näiks see mõttetu ajaraiskamisena, eriti noortele, kes on alles hiljuti tööstusse tulnud.

Kai äärde saabunud seineri laadungiruumi lastakse kaks voolikut. Keeratakse lülitit, ja õhku täidab elektrimootori ühetooniline undamine. Mootor pumpab ühe vooliku kaudu laadungiruumi vett, teise kaudu pumpab selle välja ühes kaladega, keda vesi endaga kaasa haarab. Lõputa lindina vastu rullikuid laksuv võrktransportöör, mis teel kurnab vee ära, viib kalad soolamisruumi, külmutushoonesse või kalakombinaadi suitsutamistsehhi.

Kalakombinaat on esimene punkt, kus merest püütud kala muutub nõndanimetatud kalatoodeteks. Siit lähevad kogu meie maale laiali maitselt ületamatu Kertši heeringas, suitsutatud stavrida ja skumbria, soolatud ja marineeritud hamsa. Ligi miljon tsentnerit kõiki neid tooteid andis meie maale sõjaeelseil aastail ainuüksi Sinjagino kalakombinaat. Miljoneid karpe konserve toodab Kertši kalakonservitehas.

Masinad ja mehhanismid kergendavad kaluri tööd, kollektiviseerivad seda. Kuid kaluri töös, nagu võib-olla vähestes teistes elukutsetes, etendavad otsustavat osa töötaja individuaalsed omadused.

Kaluri elukutset tuleb tingimata armastada, sellele tuleb pühendada kogu elu. See mitmekülgse, heitliku ja ähvardava merega tegelejate elukutse paistab kõrvalt vaadates raskena, ebakindlana ja ohtlikuna, tegelikult aga on üllas ja romantiline, nõuab suurt vaimujõudu ja loomingulist taipu.

Kartmatus ja leidlikkus, tähelepanelikkus ja füüsiline vastupidavus on kalurile möödapääsematud omadused. Need omadused ilmnesid Kertši kalureil eriti eredalt Isamaasõja aastail.

Kalurid võtsid aktiivselt osa esimese Nõukogude vägede dessandi maandamisest Kertši ja Feodossia rannikule 1941. aastal. Paljud neist hukkusid seejuures. Ja kogu viie kuu vältel, mil Kertšis kehtis nõukogude võim, aitasid kalurid jõudu ja elu säästmata kodumaad kõiges, milles suutsid. Tormistel 1942. aasta kevadpäevadel püüdsid nad kergetel

laevakestel vaenlase tule all üle kümne tuhande tsentneri heeringaid, töötlesid need ja andsid kõik rindele.

Suuresti abistas kalalaevastik armeed ka dessantide maandamisel 1943. aastal, poolsaare lõpliku vabastamise ajal.

Kalurid pöördusid tagasi kodurannale. Kolme- ja neljakaupa tulid nad paigusse, kus enne sõda olid olnud jõukad kalurikülad, kus oli elanud ja töötanud sadu inimesi, ega leidnud varemete keskel endale nurgakest elamiseks. Kiiruga ehitati muldonnid, paigati võrgud ja paadid ning sõideti merele kala püüdma. Kala oli tarvis rinde ja tagala jaoks. Satuti miinidele, mida oli täis nii rand kui ka meri, uputi tormides koos oma vanade, ülepeakaela lapitud paatidega, kuid maa sai pidevalt kala.

Veel käis sõda, veel olid rinde nõuded kõige tähtsamad ja otsustavamad, kuid juba liikusid rindeveostele vastassuunas teistsugused ešelonid. Ka neile kindlustasid semaforide rohelised tuled vaba tee. Valitsus lähetas Kertši kalureile elamute ehitamiseks ja väikelaevade remondiks Kaug-Põhjast metsamaterjali.

Nendele esimestele ešelonidele järgnesid teised. Iga aastaga saabus neid üha rohkem.

Uusi masinaid, kalapüügivahendeid ja esmaklassilist varustust saadab meie maa Musta mere kalureile. Samasuguses kasvavas koguses aga liiguvad neile vastu ešelonid Kertši kalaga. Kahel esimesel sõjajärgsel aastal suutsid Krimmi kalurid meie maale anda ainult viisteist protsenti sellest, mida nad andsid enne sõda, nüüd aga annavad nad sadu tuhandeid tsentnereid rohkem ja aasta-paari pärast ületatakse sõjaeelne tase kahekordselt. Meie maa hakkab igal aastal saama Kertšist miljon tsentnerit kala. Selle tööstusharu edasiseks arendamiseks valmistatakse Krimmis ette võimsat tehnilist baasi, sellega seotud probleemide kallal töötavad teadlased.

Juba nüüd sõidavad merele peaaegu eranditult suured ja keskmised seinerid, mis on kohandatud kalapüügiks suurtes kaugustes ja suurtes sügavustes. Lähemail aastail radiofitseeritakse need kõik täielikult sidepidamiseks luurelennukite ja -laevadega, elektrifitseeritakse ja varustatakse uusimate mehhanismidega.

Rannikul luuakse uusi ja täiustatakse olemasolevaid mootor-kalapüügijaamu — kalurikolhooside omamoodi masina-traktorijaamu. Uus mehhaniseerituse tase ja omad

laevatõstevahendid võimaldavad neil iseseisvalt kalalaevu remontida.

Ent kekseks kujuks jääb ikkagi kalur. Mitte mingi mehhaniseerimine ei saa asendada tohutuid elukogemusi, mida omavad vanad kalurid, kes on merega kokku kasvanud, tunnevad seda peensusteni ning oskavad mõista paljutki, mis on arusaamatu ja märkamatu uustulnukale. Igas kolhoosis on viis kuni kümme sellist kalurit, nagu vennad Saveli ja Vassili Delega, Aleksandr Gorbenko, Gavriil Tkatšenko, vennad Grigori ja Vladimir Polubinski, oma ala vana meister seitsmekümne viie aastane Pavel Andrejevitš Katšajev, kes siiamaani ei taha oma rahutut elukutset maha jätta. Nende meistrite nimed on ümbritsetud üldise lugupidamisega, neid tuntakse laialdaselt kogu rannikul. Nendelt õpib noorsugu, kes üha rohkem siirdub kalapüügitööstusse.

Tehnika arengu tingimustes kasvab üles, kujuneb välja ka uus kaluritüüp. Kogenenuim kalur, kollektiivi juht, brigadir muutub ühtlasi ka kvalifitseeritud laevajuhiks, kapteniks. Iga kalur peab tundma mõnda nendest arvukatest mehhanismidest, ilma milleta on nüüd püük mõeldamatu.

Niisuguste inimeste arv kasvab. Juba pool kõigist Krimmi kalureist on tehniliselt kirjaoskajad, tunnevad mehhanisme ja oskavad neid käsitseda. Üha suureneb nende sõprus teadusega, mis avab uusi kasvuperspektiive.

Kertšis töötab spetsiaalne teaduslik asutus, mis tegeleb kalapüügi küsimustega — Aasovi ja Musta Mere Kalamajanduse ja Okeanograafia Teadusliku Uurimise Instituut. Nii teadlasi kui ka kalureid huvitavad küsimused, mille lahendamisest sõltub paljugi praktilises kalapüügis.

Seal on näiteks Tuzla «läbimurde» probleem, nagu nimetavad seda Kertši kalurid — probleem, mis pakub kõige elulisemat huvi igale kalurile.

Kunagi sirutus Tamani poolsaarelt Kertši suunas kitsas ja lame liivane säär. See oli nagu looduslik sild Kaukaasia ja Krimmi vahel. Ainult kitsavõitu kanal, niinimetatud Pavlovskaja kitsus, eraldas säärt Kertši rannast.

Kalapüügi suhtes etendas Tuzla ehk Srednjaja säär gigantse loodusliku seisevnooda tiiva osa. Kalaparved, kes võisid väina siseneda ja sealt väljuda ainult ahta Pavlovskaja kitsuse kaudu, jäid sügisel kauaks peatuma väina keskossa ja Tamani lahte, kevadel aga sääre lõunaküljele.

Väljapääsu järjekorda ootavat kala võis püüda nii seisevnootadega kui ka aeglastelt purjelaevadelt.

1925. aastal puhkes väinas enneolematu torm. Hiiglasuured lained uhtusid ära osa säärest. Tekkis «läbimurre», mis eraldas sääre Kaukaasia rannikust. Tuzla säär muutus pikaks ja kitsaks saareks, mis asetseb risti Kertši väinas. Ja nüüd õgib meri teda igast küljest. Säär kahaneb. «Läbimurde» laius on juba neli kilomeetrit, laiaks on muutunud ka kanal, mis eraldab säärt Kertšist. Srednjaja säärel elab ligi kakssada kaluriperekonda, seal töötab üks suuri kalakombinaate. Meri hakkab neid ähvardama.

Ta ähvardab ka Kertši kalapüüki. Kala peaaegu ei peatu enam kahe mere vahelistes väravates, vaid käib neist vabalt läbi. Teda tuleb taga ajada. Kaasaegsed kiirekäigulised kalalaevad püüavad Kertši väinas kolm-neli korda rohkem kala kui varem püüdsid purjelaevad, kuid nad jõuavad siiski püüda liiga vähe. Suur osa kaladest läheb minema. Kui sääre hävimine jätkub, muutub kalastamine veelgi raskemaks.

Kuidas lahendada Tuzla probleemi?

«Tuleb uuesti sulgeda Kertši väravad,» ütlevad teadlased, «ja sulgeda need tugevasti.» Kõige õigem oleks ehitada kapitaalne tamm läbi Srednjaja sääre ja väina, jättes sellesse vaid kitsa läbikäigu laevadele ja kaladele. Siis saaks kalade liikumist vajaduse järgi juhtida.

On olemas veel üks tähtis tulevikuprobleem: kuidas kindlustada, et kalavarud kalapüügi laienemisega mitte ainult ei väheneks, vaid suureneksid.

Selle küsimuse lahendus seisab selles, et kõrvuti püügiga minna üle organiseeritud kalakasvatamisele.

Mööduvad aastad ning Doni ja Kubani äärde ilmuvad uued, ennenähtamatud ettevõtted: suured kalakasvatusmajandid tuurakala, latika, koha, vimma, meriviidika ja teiste kalade kasvatamiseks. Miljardeid maime kasvatatakse nende tiikides, samuti nagu linnufarmides kasvatatakse tuhandeid kanapoegi. Seejärel lastakse miljardilised maimuparved merre, karjamaadele. Täis kasvanud ja rasva kogunud, suunduvad suured tuurakalad, beluugad ja heeringad parvedena Kertši väina, kus kalurid annavad nad tagasi rahvamajandusele miljonite tonnide väärtusliku toodangu kujul.

Krimmis on see probleem tihedalt põimunud Suur-Sivaši probleemiga. Teadlased panevad ette muuta pool-

teist tuhat hektarit Ida-Sivašši veehoidlaks, kus hakatakse nuumama meriärne ja kasvatama poolsiirdekalu. Praegu tühi ja kasutu Sivaš muutub siis võimsaks kalakasvatusmajandiks, mis hakkab meie maale andma sadu tuhandeid tsentnereid suurepärast kala.

RAHU SKVÄÄRIL

Hommikul heidab väina tagant tõusev päike kõigepealt oma kiired Kuulsuse obeliskile, pannes selle ranniku kohal majakana särama. Seejärel laskuvad päikesekiired valgest kivist trepiastmeid mööda Mithridatese mäelt linna, kuldavad selle katuseid, astuvad tänavaile ja puistuvad miljonite sädemetena lahele.

Üle päikesest valgustatud Rahu skvääri ruttavad lapsed kooli. Lastehääled täidavad suurt ja kaunist hoonet, mis asetseb siinsamas skvääri ääres. Üle tuhande lapse istub iga päev koolipinkidesse avarates ja valguseküllastes, värske värvi järele lõhnavates klassides Korolenko-nimelises koolis, kunagises vaikivas ja tühjas hoones, mis oli kuulidest ja mürskudest üleni läbi puuritud ning mille kõrvale mõni aasta tagasi rajatigi Rahu skväär.

Isegi esimese klassi õpilased on vanemad sellest koolimajast, mis tõusis varemeist nende silmade all neil aastail, mil nad lasteaia kasvandikena jalutasid veel väga avaratel skvääri alleedel, hoides üksteisel paarikaupa käest kinni.

Ka alleed on nende aastatega kasvanud. Valge akaatsia puukesed, milledel suurel ja lagedal väljakul mõned aastad tagasi puhkesid esimesed lehepungad, peaaegu puudutavad juba üksteist okstega, tekitades kõnniteedele kerge pitsmustrilise varju.

Väljak ei paista nüüd enam liiga avarana. Valged ja punased roosid, igihaljaste elupuude ovaalid ja lillepeenarde kirjud ornamendid täidavad muruplatse ning palistavad jalgteid, mis viivad laiade trepiastmete juurest skvääri keskossa, Lenini ja Stalini skulptuuride juurde. Varjupakkuv rohelus, mugavad pingid ning õhtuti skvääri valgustavad elektrituled meelitavad siia palju inimesi. Rahu skväär on kertšlaste armastatuim puhkepaik.

Rahu skvääri loomisest võttis osa kogu Kertš. Siia tulid õhtuti pärast tööpäeva laevaehitajad ja kalurid, metallurgid ja õpetajad. Koristati ära varemed, mis olid kogu ela-

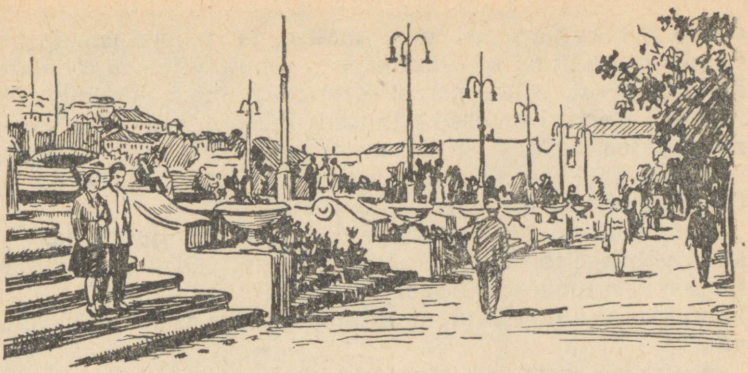

Rahu skvääril Kertšis

mukvartalist järele jäänud, puhastati meeter meetri järel väljak. Veeti ära tuhandeid kuupmeetreid kive ja prahti. Puhastatud kohtadele toodi värsket mulda, istutati puid ja lilli. Nii tekkis skväär ja ühes sellega ka kiindumus temasse, omaenda kätetöösse. Üle kolme miljoni pingelise töötunni andsid kertšlased oma linna taastamiseks ainuüksi esimese kolme sõjajärgse aasta jooksul.

Veel praegugi on sõjatulest läbi käinud linna paljudel hoonetel näha kuuliaukude jälgi. Kuid endise Kertši põuest kasvab uus linn. Selle loomulikuks keskuseks sai Rahu skväär.

Kui jälgida Kertši kogu tema olemasolu vältel, võib täheldada, kuidas linn nihkus, muutis oma kuju ja piirjooni sõltuvalt neist vajadustest, mis tekkisid koos tema ühiskondlik-majandusliku arenemisega.

Muistne Pantikapaion asus Mithridatese mäe nõlvul. Sinna, mägi-kindluse kaitse alla tõusis ta muistse aja alatiste sõdade tõttu. Keskajal laskus linn alla mäe jalamile. Kortšev, käsitööliste ja meresõitjate linn, nihkus lähemale merele ja teedele, mis teda ühendasid muu maailmaga. Kortšev koondus Ivan Predtetši kiriku ümber, mis ehitati keskajal umbes praeguse Rahu skvääri rajooni.

Seejärel aga hakkas Kertš valguma kitsa ribana piki lahe rannikut. Tulid kalurid, valisid sobiva koha rannal ja asusid sinna elama. Sinnasamasse ehitasid maagikaevurid oma onnid. Vähehaaval kattus rannik Mithridatese mäest nii idas kui ka lõunas asulatega. Need asulad tekkisid ja

elasid igaüks omaette, oma maitse ja võimaluste järgi. Õigupoolest linna ei olnudki, oli ainult viletsate asulate konglomeraat. Alles pärast Krimmi liitmist Venemaaga tekkisid Kertši esimesed nägusad ühiskondlikud ehitused: muinasklassikalises stiilis muuseumihoone Mithridatese mäe nõlval, Mithridatese trepp, sadamavalitsuse hoone ja teised; koostati esimene linna plaan.

Kamõšburuni kombinaat ja Voikovi-nimeline tehas — kaks võimsat tööstuslikku tiiba — kasvasid kahele poole linna revolutsioonijärgsel perioodil. Praegu on aga kumbki neist tegelikult muutunud uueks iseseisvaks linnaks.

Kertši rekonstrueerimise generaalplaan on ette nähtud kümneks-viieteistkümneks aastaks. See, mis on tehtud tema elluviimise kõige esimestel aastatel, annab põhjust uskuda, et linnal seisab ees järsk tõus.

Plaan säilitab ja arendab hoolikalt kõike huvitavat ja väärtuslikku, mis on linnas loodud tema kahekümne seitsme sajandise ajaloo vältel ja millega loodus on teda rikastanud, ning hülgab tarbetu ja iganenu. Lahe veteavarust künklikust maismaast eraldav kaarjas rannajoon ja kõrgusse pürgiv Mithridatese mäe koonus on linnaehitajate plaanid ette kindlaks määranud. Tänavate planeerimise põhisüsteemiks on radiaal-ringsüsteem. Poolringikujulised magistraalid, mis kordavad rütmiliselt rannajoone looget, kulgevad üksteise järel piki mereranda. Lahest igas suunas laiali hargneva kiirtevihuna lõikavad neid läbi radiaalsed tänavad.

Mithridatese mägi koos selle tippu, Kuulsuse obeliski juurde viiva monumentaalse trepiga muutub linna kompositsiooniliseks peateljeks. Mäe jalamil, Rahu skvääri rajoonis, asetseb linna keskus.

Kuni viimase ajani ei olnud Kertšil tegelikult keskust. Tema loomulik, ajaloo vältel välja kujunenud keskus oli hoonestatud üksteise vastu surutud ühekorruseliste majadega ning oli seega arhitektuuriliselt vaesem kui viimastel aastatel nägusalt välja kujundatud eeslinnad. See ebakõla likvideeritakse.

Kertši üksikasjaline plaan haarab nii kaugeid linnaääri kui ka praegusi iseseisvaid laialipillatud linnakesi ja asulaid. Linn nihkub kirdesse. Tema orgaanilisteks osadeks kujunevad Voikovi-nimelise ja Kirovi-nimelise tehase asula ning selle taga väina rannikul asetsevad Kapkanõ,

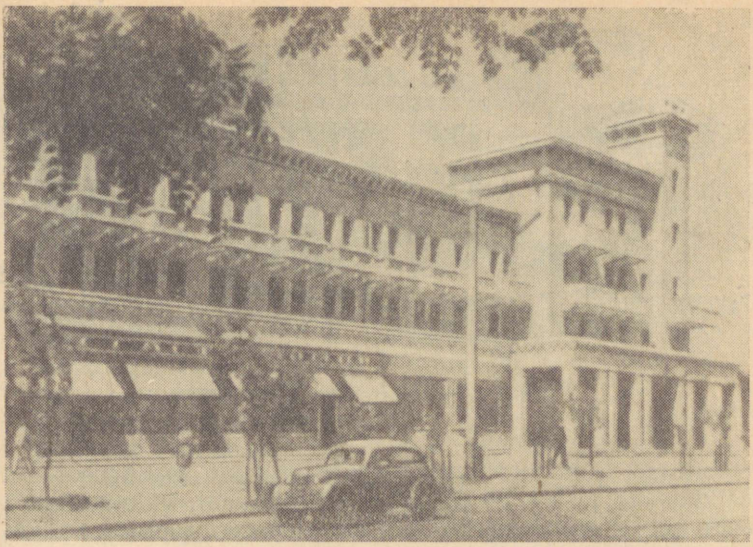

Hotell Kertšis

Sinjagino ja Opasnoje kaluriasulad. Neist kujuneb ühtse hoonestusega linnaosa. Trammiliin seob seda keskusega, lai asfalteeritud maantee aga teise tööstusliku tiivaga — Kamõšburuni kombinaadiga. Mugavad autobussid, trollibuss ja meretramm toovad linnale tunduvalt lähemale ka Kamõšburuni.

Kertšist lõunas, peaaegu otse Mithridatese mäe taga, ulatuvad kaugele merre ehitused, mis kaugelt meenutavad rannaga perpendikulaarselt serviti vee peale pandud redeleid. Need on kalurite randumissillad. Soljonoje järve rajoon, kus need asetsevad, muutub kalatööstuse keskuseks. Neljakorruseline, tehnika viimase sõna järgi varustatud kalakombinaat, mis kerkib siia lähemail aastail, tünnitehas, laevatehas ning lõputud read kai ääres seisvaid, merele sõitvaid ja saagiga tagasi pöörduvaid laevu muudavad Soljonoje järve ümbruse maastiku tundmatuks ja erilaadseks. Kauni arhitektuuriga hooned ja roheluserikkus eristavad seda piirkonda tavalistest, oma kujunduselt ühetoonilistest kalatööstuse ettevõtete kogumikest.

Toiduainetetööstus areneb samuti täpselt ettemääratud kohal raudteejaama lähedal. Uuel maa-alal juba kõrgub

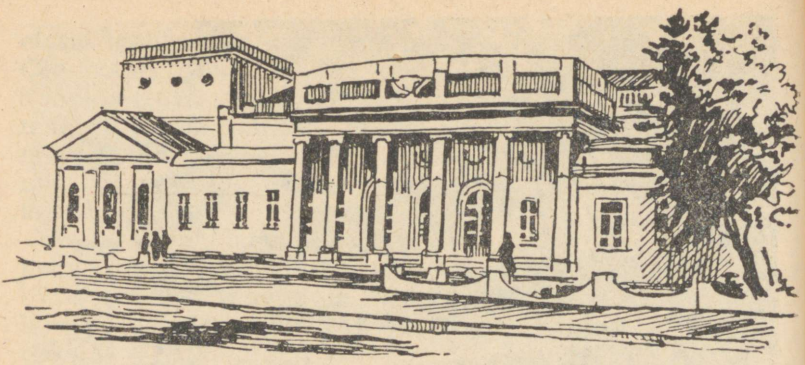

Voikovi-nimelise tehase kultuurimaja

esimesena kerkinud suur veskikombinaat, naabruses on esiklapsele järele jõudmas leivakombinaat, valmistatakse ette kohta piimatööstuse ja karastavate jookide tehase ehitamiseks.

Neli iseseisvat sadamat — kaubasadam Široki muuli rajoonis, kalasadam Soljonoje järvel, Voikovi-nimelise tehase ja Kamõšburuni sadam — muudavad Kertši väina elavaks meremagistraaliks.

Niisugusena joonistub Kertši tulevane tööstuslik pale. Kertš muutub suureks Krimmi tööstuskeskuseks ja üheks tema nägusamaks linnaks.

Kertš avaneb laiemalt ja julgemalt mere suunas. Linnal, mis elab merest, puudub seniajani tõeline hästikorrastatud rand. Tulevase kahekilomeetrise rannatee äärde ehitatakse mitmekorruselised hooned, mis vahelduvad haljasaladega. Siia avaneb ka linna keskväljak, millele pani aluse Rahu skväär. Sellele väljakule ehitatakse rohelusest ümbritsetud lumivalge sammastikuga hoone, mis on nähtav merelt. Arhitektuurilt meenutab see muuseumi, mille jäänused seisavad Mithridatese mäe nõlval, kuid mäel olev ehitus näib selle suurejoonelise hoone kõrval vaid mudelina. Uues muuseumis hakatakse säilitama linna paljusajandilise ajaloo mälestusmärke.

Väljakut ümbritsevad uue linna hooned: Nõukogude Maja, postkontor, kino, koolid, raamatukogud. Väljakule suubuvad linna magistraalid, sellega piirnevad teised väljakud: Lenini tänav, mis juba praegu on kõige rohkem

haljastatud ja korrastatud, Oktoobrirevolutsiooni-nimeline väljak uue teatrihoone, mitmekorruseliste elumajade ja suure universaalkauplusega, Nõukogude tänav, väljak merevaksali juures, mille monumentaalne hoone ehitatakse lähemail aastail. «Noorema poja tänav», mis kannab partisani-pioneeri Volodja Dubinini nime ja on praegu hoonestatud peamiselt ühekorruseliste majakestega, muutub laiaks magistraaliks bulvariga keskel. Kõik kokku moodustavad nad linna uue keskuse, selle ühtse, tervikliku südamiku.

Kuid ka teised tänavad ei jää keskusest maha. Need hoonestatakse peamiselt kolme- ja neljakorruseliste elumajadega, kus on olemas kõik mugavused, sealhulgas ka gaas. Elamuehitus võtab väga suure hoo.

Endine Kertš, kus «peaaegu kõigi korterite üldiseks tunnuseks on niiskus ja nõndanimetatud pimedate tubade rohkus», annab ruumi uuele, valgele, avarale ja mugavale linnale.

Neli ruutmeetrit haljasalasid tuli keskmiselt iga elaniku kohta endises Kertšis. Nii territooriumilt kui ka elanike arvult kasvanud linnas tuleb neid iga elaniku kohta rohkem kui üksteist ruutmeetrit. Kahekümne viie hektari suurusel maa-alal laiub keskne kultuuri- ja puhkepark, mida seniajani linnas ei olnud, varjurikkad skväärid ja bulvarid kaunistavad randa, väljakuid ja tänavaid.

Roheliseks muutub Mithridatese mägi. Tema punakaspruunid lagedad nõlvad riietuvad lillerüüsse, temal hakkab sahisema noorte puude lehestik. Kuulsuse obeliskiga kroonituna kehastab ta tööka linna lihtsat ja karmi ilu.

Saki-Eupatooria

Suvorovskoje
Mamai kivimurrud
26
EUPATOORIA
Mainakskoje jv.
SASSÕKI JV.
KALAMITSKI LAHT
SAKI
Saki sovhoos
Saki jv.
Mihhailovka
Ivanovka
MUST MERI

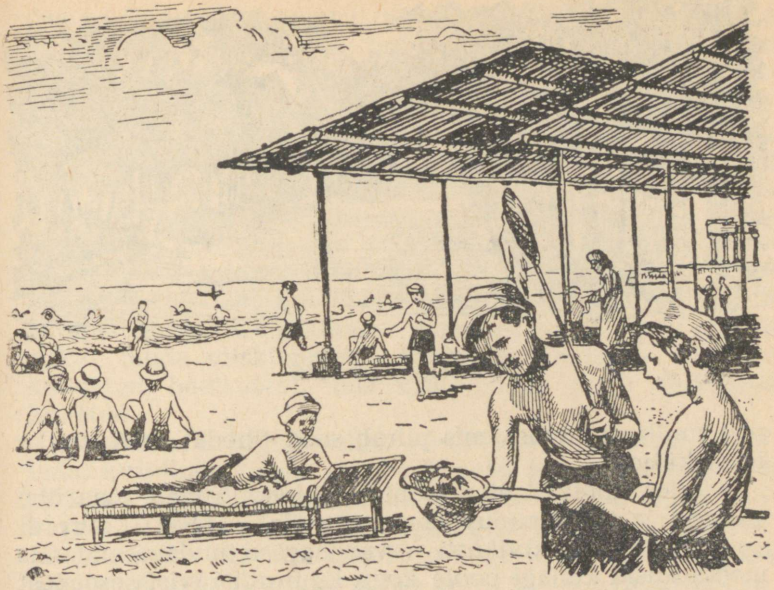

Kahju neist,
kes end
paljaks koorimas
pole käinud
Eupatoorias.
V. V. Majakovski

IMETTEGEV MUDA

Ulatusliku mudaravilahoone juures, mis särab värskusest ja puhtusest ning on laialdaselt avatud päikesele ja õhule, on endale koha leidnud kaks sünget ja kohmakat kivist tahutud ehitust — aegade jooksul mustaks tõmbunud kogukad kivikastid, mis meenutavad väheldasi muistseid hauakambreid. Kivikaste ümbritseb umbrohi, nende sisemusse aga lendleb õhus keerlevaid lehti, mida sügistuul on puude küljest lahti rebinud.

Hoone lähedal on varjurikas park. Kõrgel võimsate puude ladvus kohisevad tuuleiilid, kuid all, puude varjus, valitseb täielik tuulevaikus ja rahu. Vana metsa igavene ja rahulik mühin võtab teid hämmastava ja rõõmustava kontrastina vastu, kui astute tema varju otse tohutu suu-

Kuurordi park Sakis

rest tuulisest stepist, mis piirab seda tihedat metsatukka igast küljest.

Nendes kontrastsetes joontes väljendub meie maa ühe vanema ja tähelepanuväärsema ravila — Saki kuurordi — ajalugu. Kaks kivikasti — vanaaegsed mudavannid, mis moodustasid kunagi poole kogu kuurordi ravisisseseadest ning mida praegu säilitatakse kui eksponaate, kujutavad endast kuurordi mudaravi ajaloo algetappi; muda- ja vesiravila kõige uuema aparatuuriga varustatud hooned on selle ajaloo lõppetapiks. Krimmi lääneranniku nukker stepp oma vahetpidamatult lõõtsuvate tuultega ja veepuudusega, soolajärved, armetud pujupuhmad soolast läbiimbunud maapinnal, keset kõike seda aga stepi kiuste laiaulatuslik, oma vilu varjuga kogu kuurorti hõlmav park — need on alg- ja lõppetapiks looduse ümberkujundamisele, mida inimene on teostanud selleks, et kuurordist saaks tõeline ravila.

Saki mudaravila ajalugu kaob kaugele iidsesse minevikku. Juba Plinius ja Ptolemaios mainisid oma teostes Lääne-Taurias leiduvat imepärast, haavu parandavat muda. Kohalikud elanikud kasutasid Saki järve põhja katvat musta sitket muda mitmesuguste haiguste ravimiseks. Tatarlaste aegadel haarasid raviprotsesside juhtimise enda kätte mullad.

Imettegeva muda kohta käis ringi palju kuuldusi, milles faktid olid põimunud väljamõeldistega. Eriti kasvas huvi tema vastu pärast Krimmi liitmist Venemaaga. Ja esimene, kes kasutas muda, proovis selle mõju iseendal ja kirjel-

das mudaravi protseduuri, oli ikka jälle seesama väsimatu kohtunik Sumarokov. See protseduur käis tema kirjelduse põhjal järgmiselt:

«Saki külas võttis meid oma maja juures vastu tatarlane, kes täitis selles imelises ravilas apteekri ülesandeid; ta viis meid oma tarre, pani patjadest diivanile istuma ja läks ise ettevalmistusi tegema, meie aga oodates koorisime end riidest lahti. Poolteise tunni pärast ilmus meie eskulaap, sõitis kohale arbaa, me võtsime endale ümber mantlid, ronisime sellesse liikuvasse kongi, panime sinna pesukausid ja pesu ning sõitsime järve äärde, külast versta kaugusele. Kaldale saabunud, sammusime paljajalu mööda sitket muda viiskümmend sülda ja jõudsime mudasse kaevatud haudadeni, mis olid põhja poolt telkidega kaitstud.

Ma näen, et lugeja tahab end meie kulul pisut lõbustada; kujutlegu ta siis kumbagi meist lamamas kogu oma pikkuses omamoodi hauas meile peale visatud muda künkakese all, mis võtab meilt igasuguse liikumisvõimaluse, jättes vabaks ainuüksi pea. Kujutlegu ta minu teenrit, kes põlvini mutta vajununa hoiab minu kohal avatud päevavarju. Lisagu ta sellele pildile tatarlase, kes kükitab minu kõrval, kuhjab minu peale värsket muda ning kastab mind katvat ainet veega otsekui põldu. Siis kujutlegu ta veel minu lõbusat seltsimeest temale noore tatarlase poolt suhu torgatud piibuga, mis sääraseski olukorras laseb õhku suitsupilvi...

...Lõpuks, poolteise tunni pärast, järgnes meie ülestõusmine ja me ärkasime ellu Püthagorase hingede rändamise teooria meeleheaks juba neegritena; kuid tatarlasest tohter, soovides igal juhul kinni pidada üldisest süsteemist, pani meid kivile istuma ja muutis meid mõne kaela kallatud ämbritäie vee abil valgeteks.»

Tuleb au anda kohtuniku ja tema kaaslase tugevale tervisele, mis lubas neil välja kannatada säärast metsikut «raviprotseduuri», mille oli välja mõelnud kirjaoskamatu «eskulaap».

Mõni aasta pärast Saki külastamist Sumarokovi poolt uuriti muda ja rapa keemilist koostist, XIX sajandi kahekümnendail aastail aga ilmus Sakisse esimene arst, kes hakkas vaatama omaenda tarkuse järgi või ülalkirjeldatud «eskulaapide» juhtimisel mudavanne võtvate haigete järele. Nii tekkis Venemaal esimene mudaravikuurort.

Vähehaaval ja pikkamööda kujunesid kuurordis kobamisi omaenda ravimeetodid ja teed muda kasutamiseks, mille raviomadusi peaaegu veel ei tuntud. Haige vahetult järves muda-«hauda» matmise barbaarse meetodi asemele tulid «medaljonid». Muda hakati vedama paatidega puust lavatsite juurde, seda hakati laotama lameda ovaalse kihina eelsoojendamiseks päikese kätte, ja alles sellesse pandi siis haige. Kehtestati mingi mudakasutusrežiim. Samal ajal ilmusid ka esimesed kitsad ja kohmakad kivivannid, kuhu inimene vaevu, kägarassetõmbunult sisse mahtus, kuid mis võimaldasid juba teostada protseduure ka halva ilmaga. Need olid Saki muda rentinud arstide eraettevõtliku tegevuse esimesed sammud.

Krimmi sõja aastail 1853—1856 purustati kõik see, mis kuurordis oli saavutatud, ning kuurort hakkas aeglaselt ja ebakindlalt uuesti jalule tõusma. Alles möödunud sajandi kaheksakümnendail aastail anti kuurort üle Tauria semstvole. See sai kehva pärandi. Tühjal järvekaldal lagedas stepis, päikesest kõrvetatud soolakute keskel seisid armetud hooned: vanniosakond nelja kivist vanniga ning vilets võõrastemaja kolmekümne kolme numbritoaga. Kogu taimestik koosnes kahest valgest akaatsiast ja jalakast, mis olid mingi ime tõttu võõrastemaja juurde kasvanud. Mageda vee saamine oli seotud suurte raskustega: seda toodi vaatides kaugel asuvatest ja väheseveelistest kaevudest. Säärastes tingimustes oli vähe lootust, et kuurort võidaks suure populaarsuse, ja kaasaegsed märgivad: «Hoolimata paljude haiguste kiirest paranemisest külastatakse Saki mudaravilat seniajani vähe.» Harukordsed olid aastad, mil siin oli ravil üle kahesaja inimese. Järve imettegevad raviomadused jäid peaaegu kasutamata.

Semstvo osutus energilisemaks ja ettevõtlikumaks kuurordiperemeheks. Varsti ilmus siia omaenda arteesia kaev, uus vanniosakond ja masinahoone, võõrastemaja ja laboratoorium. Kuurordi kirdeossa, sinna, kust enamasti puhusid tuuled, rajati kahekümne hektari suurune park. Pargi rajamine ulatuslikule maa-alale oli riskantne, kulukas ettevõte: paljad soolakud, kus talvel lõõtsusid jäised tuuled, pakkusid noortele puudele lootusetut väljavaadet. Kuid akaatsiad ja jalakas võõrastemaja juures kujutasid endast veenvat argumenti pargi kasuks.

Uuendatud ja laiendatud kuurort kujunes üha populaarsemaks ja tulukamaks. See hakkas ligi meelitama nii titu-

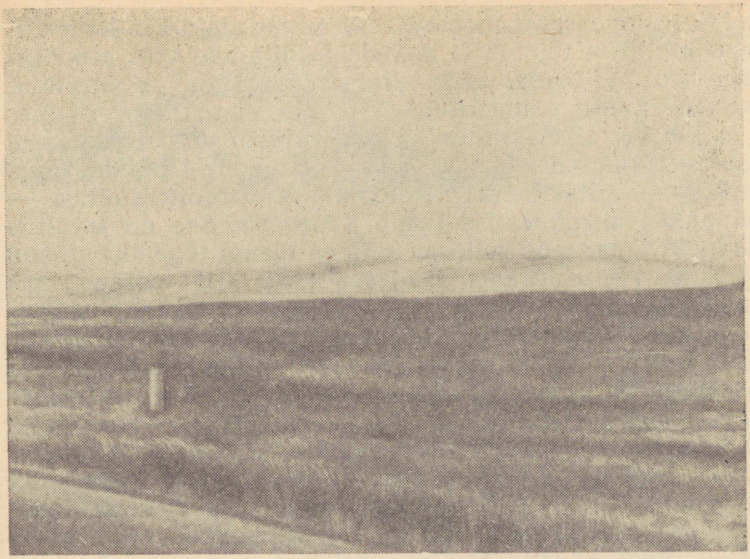

Krimmi stepp Saki lähedal

Saki. Järv kuurordi pargis

leeritud logelejaist moodsa ravi armastajaid kui ka vaestest kihtidest töötajaid, kelledest paljudele võis ainuüksi kuurordiravi tagasi anda tervise, töövõime ja järelikult ka äraelamise võimaluse.

Meie ees on Saki-Eupatooria kuurordi viiekümne aasta eest välja antud teatmik. Peamise osa sellest hõivab jagu, millist ei leidu üheski nõukogude kuurorditeatmikus — hinnakiri teenindamise kohta kuurordis. See on tavaline hinnakiri, sarnane sellega, millega oleme tegemist teinud sööklas või restoranis, kuid see avab siiski nähtusi, mis meile tänapäeval on täiesti tundmatud. Haige peab iseseisvalt hoolitsema toitlustamise eest, mis on küllaltki raske ja kulukas siin, tühjas stepis, kuhu kõike peab kaugelt vedama. Ta peab maksma voodi eest või võõrastemaja numbritoa eest, milles elab, sest kuurort korterit ei võimalda; seejuures tuleb eraldi maksta ka voodipesu kasutamise ja pesemise eest, eraldi isegi numbrituba valgustava stearinküünla eest. Ta peab maksma iga arstliku läbivaatuse eest, iga mudavanni eest, presentmantli eest, mis võetakse õlgadele mudaravilas, nari kasutamise eest higistamisruumis, kus toimub higistamine pärast vanni, kompressi eest, klaasi vee eest.

Hinnakiri näeb ette rikkamate hoolikat eraldamist vähem rikkaist: nii ravila kui ka võõrastemaja on jagatud klassidesse vastavalt klientide jõukuse astmele. Sugugi ei ole ruumi jäetud neile inimestele, kellel pole mingit varandust.

Niisugustele inimestele on kuurordi uksed suletud. Ja järve kaldale, uhke kuurordi kõrvale, tekib «metsik» kuurort, kuhu stiihiliselt tulevad haiged kehvikute hulgast.

Omaenda hooleks jäetuna, ilma mingi arstliku järelevalveta, laskuvad nad nagu sadu aastaid tagasi omatehtud muda-«haudadesse», lamavad seal nii kaua kui võivad, ja sageli teadmatuse tõttu, sellise väga tugevamõjulise vahendi nagu Saki muda ohjeldamatu kasutamise tagajärjel, ei parane, vaid rikuvad oma tervise lõplikult.

Nõukogude võim avas vaesele rahvale päriskuurordi uksed, kaotades seega «metsiku» kuurordi. Nõukogude võimu neljandal aastal oli pärast purustamist taastatud Saki mudaravilas peaaegu kolm neljandikku haigeist töölised ja talupojad.

Peaaegu on Saki kuurort üks meie maa parimaid balneoloogilisi ravilaid, mis on maailmakuulus nii oma toime

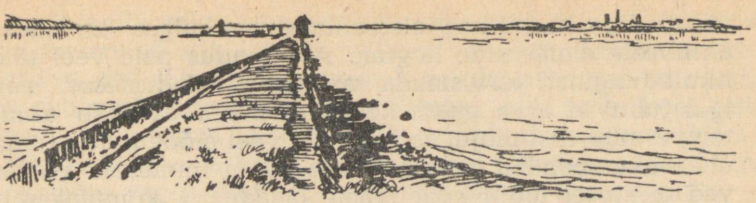

Saki järv

poolest ületamatu tervismuda kui ka selle kasutamise täiuslike meetodite poolest.

Pikk lage Saki järv ulatub kaugele steppi.

Madalate, elutute kallaste vahel on raske, Sivaši vett meenutav vesi. See ongi kuurordi ravijõu peamine laboratoorium ja hoidla. Ümberringi on vaikus ja tardumus. Naabruses aga, eraldatuna vaid kitsa maaribaga, tõstab oma vahuseid laineharju, elab ja hingab Must meri. Tema on selle muda tervistavate jõudude algallikas. Järv moodustas kunagi osa merest, sügava lahe, kus veeresid kaugelt tulnud vabad lained. Need tõid endaga kaasa hulgaliselt liiva ja tõkestasid endale ise tee. Lahest sai järv ning tema elu voolas vaikuses ja tardumuses hoopis iserada. Aastast aastasse, aastatuhandest aastatuhandesse aurustasid päike ja tuul järvest merevett. Merevesi muutus rapaks — kangeks kontsentraadiks sooladest, mis merevees on mikroskoopiliste annustena hajutatud. Seda kontsentraati täiendavad sooladega ka võimsaid settelademete massiive läbivad pinnaveed. Temas töötavad mikroorganismid, kes annavad oma panuse selle omapärase kontsentraadi loomisse.

Järve tõeline põhi — aluslubjakivi — asetseb tema praeguse põhja pinnast kümneid meetreid madalamal. Meri ja sellesse suubuvad muistsed jõed kihitasid eelajaloolistest aegadest alates esialgsele põhjale algul punakaspruuni, seejärel hallikaskollast savi. Selle peale settisid hallid ja terashallid mudad, mida hiljem kattis võimas soolakiht, mis settis vaikse lahe põhja. Soolakihile aga kogunes paljude sajandite vältel tohutu kiht musta pehmet õlist massi, mis oli soolakihti immutava ja katva rapa ning elavate organismide orgaaniliste jäänuste pikaajalise ja keeruka vastastikuse toime produkt. See ongi kuulus Saki muda — inimorganismile tugevat toimet avaldavate

väärtuslike keemiliste elementide, sealhulgas ka radioaktiivsete elementide kogum. Arstiteadus pole veel täielikult tunginud tervismuda ravitoime saladustesse, kuid igal juhul ei arva enam keegi, et muda avaldab ainult temperatuurilist mõju, nagu arvati veel möödunud sajandi üheksakümnendail aastail. On selge, et inimesele avaldavad aktiivset mõju kõik muda omadused kompleksselt: nii füüsikalised, mehaanilised, keemilised kui ka bioloogilised omadused. Tervismuda on stimulaator, mis kutsub kogu inimorganismis esile keerukaid ja vastastikuses seoses olevaid protsesse.

Saki järv hõlmab umbes kümme ruutkilomeetrit. Muda- ja rapavarud on siin tohutud. Põiktamm jaotab järve kaheks basseiniks: idapoolseks ravibasseiniks ja läänepoolseks tööstuslikuks basseiniks. Järv mitte ainult ei ravi inimesi, vaid annab ka toorainet keemiatööstusele, mis ammutab sealt paljusid rahvamajandusele tähtsaid keemilisi aineid.

Kasutades järve rikkusi ikka laialdasemalt ja mitmekülgsemalt, hoolitsevad inimesed ka nende säilitamise ja täiendamise eest. Siin ja seal näha olev hüdrotehniliste seadmete süsteem, mis hoiab järve kindlates piirides, ei luba tal ei laieneda ega kahaneda. Ühed seadmeist peavad kinni paduvihmaveed, mis võiksid ajutiseks rikkuda rapa ja muda vajaliku kontsentratsiooni, teised lisavad järve värsket merevett.

Järve pinnalt aurub igal aastal ligi tuhat millimeetrit vett, asemele sajab kolmsada-nelisada millimeetrit. Kui poleks hüdrotehnilisi seadmeid, oleks järv ammugi ära kuivanud, lakanud olemast.

Kuidas kõige paremini kasutada Saki muda imettegevat jõudu raskete, teistele ravivahenditele mitte alluvate haiguste ravimiseks? Selle põhiülesande lahendamisele on suunatud kogu nüüdse kuurordi tegevus.

Mööda kitsast tammi, mis lõikab järve kaheks, veerevad musta sitke mudaga täidetud vagonetid. Need läbivad üsna pika tee, kuigi ka palju lähemal valgele hoonele, kuhu nad suunduvad, on muda üliküllus es. Muda ei ammutata ükskõik kust — siin toimub kõik rangelt plaani järgi. Kogu ravijärv on jaotatud basseinideks. Spetsiaalne biokeemia laboratoorium kontrollib muda «elu» ja «küpsemist» basseinides. Ainult ettenähtud omaduste ja koostisega muda läheb kasutamisele. Vagonetid viivad selle

mudaravila valge hoone juurde, mis asub otse kalda ääres ja meenutab siit, järvelt, väikest vabrikut. Kivist basseinidest, kus laborandid uuesti kontrollivad tema omadusi, liigub muda edasi läbi tigusüsteemi, mis teda hoolikalt peenestab, segab ja soojendab määratud temperatuurini. Sügavmustana ja õlisena, sarnanedes tõkatiga, suundub ta teistesse vagonettidesse laadituna hoone teise poolde — ravilasse.

Kahhelkividega kaetud ravikabiinid on ette nähtud neljale inimesele. Seal on narid mudakihiga kaetud presentidega, millesse haiged mähitakse, ning dušid soojendatud rapaga muda mahauhtumiseks kehalt pärast protseduure. Mõnes kabiinis on elektriaparatuur. Seal kasutatakse uut elektri-mudaravi meetodit. Muda toimet täiendatakse kõrgsagedus- ja ultrakõrgsagedusvoolu mõjuga, mis aitab muda ravielementidel täielikult imenduda haige nahasse. Osutus, et selline kombinatsioon annab hämmastava raviefekti.

Muda mõju täiendab siin ka terve süsteem abinõusid, mis näiliselt nagu ei kuulukski raviprotsessi juurde, kuid avaldavad sellele tohutut mõju. Suure Pavlovi õpetus avas nende jõu.

Puhtad ja vaiksed, väheste inimestega kabiinid, kus viiakse läbi raviprotseduure — see on üks hiljutisi kuurordi saavutusi, küllaltki tähtis lüli niisuguste abinõude ahelas. Sellel, kes viibis Saki mudaravilas enne 1950. aastat, on sealt meelde jäänud teistsugune pilt: hiiglasuur kärarikas saal, kuhu ühekorraga «lasti jaole» viiskümmend inimest. Õhus hõljus pidevalt terav väävelvesiniku hais, mida eritas muda. Vaba nari otsingud, järjekorras ootamine duši alla pääsemiseks — kõik see polnud mitte ainult ebamugav, vaid vähendas tunduvalt ka ravi efektiivsust.

Praegu on reegliks, et igaüks tuleb ravilasse täpselt kindlaksmääratud ning alati ühel ja samal ajal, ühte ja samasse kabiini. Ta võtab temale juba valmis seatud mudavanni ja läheb siis puhkeruumi. Pehmed kušetid, absoluutne vaikus, jahedus ja värske õhk meelitavad unele. Kaitsepidurdus — uni pärast selliseid tugevaid protseduure nagu mudaravi on praegu tingimata vajalik ravielement. Mõnel juhul, kui haige talub halvasti muda, «määratakse» talle uni ka enne protseduuri.

Viimasena kuurordi ravihoonete hulgas, mis olid hitler-

like okupantide poolt täiesti purustatud, taastati, õigemini loodi uuesti vesiravila. Siin on samasugune kord, needsamad uuendused mis mudaravilaski. Rapa-, soola-okka- ja süsihappevannid täiendavad mudaravi. Tõhusa ravivahendina võetakse ikka enam kasutusele ka kliimat: päikest, merd ja õhku.

Kolmest sanatooriumist koosnev kuurort töötab aasta läbi, ligi tuhat haiget on seal üheaegselt ravil. Ravikaartidel võib leida väga mitmesuguseid diagnoose. Saki muda parandab paljusid haigusi — haavatasaamiste ja traumade järelnähtusi, reumatismi, naistehaigusi, lihaste-, luude-, kurgu-, nina- ja silmahaigusi.

Üheteistkümnenda korpuse juures peatuvad kõige sagedamini sanitaarautod, mis toovad kuurorti inimesi kanderaamidel. Seda korpust on kerge ära tunda tema sissekäigu juures seisvate ratastoolide järgi, mida kasutavad invaliidid, kes on kaotanud iseseisva liikumise võime. Selles korpuses on kõige raskemad haiged seljaaju vigastustega, mis on põhjustanud alumiste jäsemete halvatuse. Suurem osa neist on Isamaasõja invaliidid, inimesed, kes on saanud raskesti haavata.

Sõda tegi vigaseks paljusid tugevaid, noori ja terveid inimesi. Neid alatiseks voodi külge aheldav füüsiline trauma, mis on neilt võtnud liikumisvõime, võime töötada ja elust aktiivselt osa võtta, kutsub esile ka psüühilise trauma. Inimene hakkab ennast tundma sügavalt õnnetuna.

Aleksandra Aleksandrovna Lavrova, üheteistkümnenda korpuse arst, võtab kirjutuslaua sahtlist välja suure paki kirju. Kõige erinevamate saatepunktide postitemplid näitavad, kuivõrd laiaulatuslik on tema kirjavahetuse geograafiline diapasoon. Ka oma sisult on kirjad erinevad, nagu on erinevad neid saatnud inimesedki, kuid kõigis neis leidub ühine joon: igaühe taga on inimene, kes on pikki aastaid olnud voodi külge aheldatud, on tunda saanud kogu abituse ja võimetuse koormat ning on äsja uuesti astunud tormilisse, täisverelisse ellu. Kui palju helget rõõmu, tõelist juubeldust on tema jaoks igas kõige väiksemaski edusammus sellel teel, kuid kui palju on ka veel kahtlust oma jõus, mõtisklusi ja ärevust! Kelle muuga jagada nii rõõmu kui ka muret, kellega pidada nõu, kui mitte selle elatanud rahuliku naisega, kes neid emalikult ravis, andis neid tagasi iseseisvale elule.

Suur sõbralik kirjavahetus seob Aleksandra Aleksandrovnat nendega, keda kunagi kanti kanderaamil üheteistkümnendasse korpusse, kes astusid sinna karkudel vähese paranemislootusega, kuid sõitsid Sakist ära paranenuna või vähemalt teel paranemisele ja usuga selle võimalikkusse. Sajast haigest peaaegu üheksakümmend sõidavad siit ära tunduvalt paranenud tervisega.

Kõik nõukogude arstiteaduse jõud on siin suunatud võitlusele raske haigusega, mis paiskab inimesi kohutavalt ja lootusetult elust kõrvale.

Esimene, kes tuli mõttele ravida seljaajuvigastusi mudaga, oli N. I. Pirogov. Juba Krimmi sõja ajal soovitas ta haigeile, kellel polnud progresseeruvat protsessi, Saki muda ja meresuplusi. Palju tegi sõjatraumade järelmõjude mudaga ravimise meetodite väljatöötamisel NSV Liidu Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia kadunud president N. N. Burdenko. Palju aastaid töötas ta Saki kuurordi teadusliku juhatajana ning tõi mudaravi praktikasse rohkesti uut ja progressiivset. Ta organiseeris siin mehhanoteraapia kabineti. Muda mõju hakati täiendama liikumise ja kehaliste harjutuste tervistava mõjuga. N. N. Burdenko tegevuse ajajärgul kasvatas kuurort üles plejaadi andekaid balneolooge, kurortolooge, kes arendasid ja jätkasid nõukogude balneoloogia traditsioone.

Mudaravi koos liikumise ja kõndimisõpetusega on praegugi seljaajuhaigete ravimise peamiseks meetodiks. Seda täiendatakse uute, arstiteaduse edasiarenemisel tekkinud meetoditega: elektri-mudaraviga, antibiootikute kasutamisega ja Pavlovi meetodiga.

Korpuses on koduselt mugav. Miski ei meenuta siin hospidali, haiglat. Iga pisiasi sisseseades on sügavalt läbi mõeldud, suunatud sellele, et haige ei tunneks oma haigust, oma abitust. Teda püütakse võimalikult vähem kitsendada režiimiga. Kohustuslikud on ainult raviprotseduurid, seejärel aga võib ta oma ratastooliga vabalt pargis ringi sõita, minna mere äärde või raamatukogusse, mängida malet või kabet.

Mitu tuhat Isamaasõja invaliidi, keda loeti lootusetuiks, aitas jalule ning andis tagasi elule ja tööle sõjajärgseil aastail Saki kuurort — üks väheseid Liidu ravilaid, mis parandab selliseid haigeid. Ent kui palju tuhandeid inimesi on siin paranenud kergematest haigustest!

Möödunud sõjajärgsed aastad olid uute, eriti efektiivsete ravimeetodite juurutamise aastad. Nüüd on kollektiivi ülesandeks laiendada ja täiustada seda tööd, suurendada kohtade arvu taolistele haigetele.

Kuurort kasvab, suureneb tema territoorium.

Ta hakkab nihkuma piki järve mere suunas. Esimesena tuleb uuele territooriumile park, mis on juba suurenenud rohkem kui poolteist korda. Lähemail aastail täidavad noored puukesed kogu maa-ala praeguse kuurordi territooriumi ja mere vahel. Nende kaitse all kasvavad uued sanatooriumid ja ravilad. Tervismuda ja raviva kliima kõik jõud rakendatakse inimese tervise teenistusse.

HELDE LAHT

Saki ja Eupatooria vahel laiub stepp. Kogu neid lahutava kahekümne kilomeetri ulatuses kulgeb ta paremal pool maanteed, elustudes ainult teeäärsetest soolajärvedest. Saki järve kitsas tinahall viir venib vasakul, kuurordihooneid varjava pargi ja järve läänetiival olevate tehasekorpuste vahel. Seejärel hakkab vasakult paistma mererand. Meri kasvab, läheneb, sirutab end piki horisonti. Ligineb õhtu ja ta näib peaaegu mustana. Ainult pikad valged laineharjad kerkivad siin-seal.

Nüüd kulgeb tee kogu aeg mere ja stepi piiril. Oma tihedas, mitte millegagi piiritletud naabruses jätavad need kummalise mulje. Näib, et meri asetseb stepist kõrgemal ega paikne selle kõrval, vaid otse tasandiku pinnal, mis on kord kuivanud rohust ja pujust hallikaspruun, kord soolakute krobelisest kattest purpurpunane. Tundub, et maksab merel vaid pisut hoogu sattuda, ja ta veereb ka siia oma rahutute kõrglainetega, ujutades kuiva tasandiku kuni silmapiirini üle.

Ei ole Krimmis teisi kohti, kus lame, mitte millestki häiritud tasandik siseneks nii rahulikult ja pikaldaselt merre. Siin asetseb niinimetatud Eupatooria-Saki sünklinaal, laiaulatuslik stepivaond, mis avaneb amfiteatrina Musta mere suunas ja jätkub selle põhja mööda. Selle vaondi põhjatiival, Krimmi poolsaare läänerannikul asubki Eupatooria, mis varsti hakkab eestpoolt paistma.

Linn võtab hommikut vastu puhtakspestuna, värskendatuna pärast öist vihma. Meri on rahunenud ja teda

äärest ääreni läbiv lai päikesetee särab silmipimestavalt. Rivis nagu lendavad kured sõidavad kalalaevad merele. Parveke liikumatuid ja häirimatuid, puidust peibutuspartidega sarnanevaid kormorane kiigub pallidena üsna ranna lähedal kergeil laineil.

Linn ja meri on siin veel rohkem lahutamatud kui Aluštas, Feodossias või Kertšis. Üks Eupatooria idaosa peatänavaid — Revolutsiooni tänav — kulgeb otse mere ääres, olles sellest eraldatud ainult kitsa skvääriga. Siin ei ole kõrget kivist rannaäärist. Skväär läheb vahetult üle laiaks Eupatooria supelrannaks.

Varasest hommikust hoolimata valitseb mere ääres elavus. Pahkluuni pehmesse liiva vajudes uitavad paljasjalgsed päevitunud lapsed, otsides uusi ilusaid teokarpe, mida öösel võib-olla heitis rannale meri. Sulistavad vees suplejad. On juba oktoober, kuid siin supelhooaeg veel kestab, tõsi küll, ainult erilistele veespordi harrastajatele, kuid ka neid on siin nähtavasti küllaldaselt. Seal heidab pilgu rannale elatanud naine käekotiga, tõenäoliselt turule ruttav koduperenaine. Seisatab, vaatleb merd ja läheb edasi. Meri kütkestab inimesi, tema võimsat külgetõmbejõudu tunneb igaüks, kes kordki on tema ääres käinud.

Meri on Eupatooria lahutamatu koostisosa, ja tema tõeline pale avaneb, kui läbida tervet linna piki randa idast läände. Jalutuskäik kujuneb üsna pikaks: Eupatooria sirutub kaheksa kilomeetri ulatuses piki mereranda, eemaldumata sellest kaugemale kui kolm kilomeetrit. Läbides linna kvartaleid selles järjekorras, võime ühtlasi jälgida ka linna arengut iidsest ajast kuni meie päevini.

Selles suhtes on Eupatooria vaatlusteks väga huvipakkuv. Iga uus epohh tema arenemises mitte ainult ei vajutanud oma pitserit juba olemasolevale linnale, vaid leidis ka erilise territoriaalse ala, kus see kõige eredamalt väljendub. Nõnda tekkisid üksteise kõrvale Vana, Uus ja Kuurordi linn, milledest koosneb praegune Eupatooria.

Vana linn, mis asub Eupatooria lahe idaosas, on säilitanud veel mõningaid jooni XVI—XVIII sajandi Gjozlevi (Kozlovi) kindlusest, kus tatarlaste käes vaevles kuuskümmend kuni seitsekümmend tuhat slaavlast-vangi. Ilma kõnniteedeta ja roheluseta kõverad tänavakesed ning

kindlusemüüride jäänused on jäljed linna sellest ajalooperioodist.

Linnas võib leida arheoloogiliste väljakaevamiste iseloomulikke karjääre. Nõukogude arheoloogid õpivad tundma linna ajalugu, mida meist lahutavad aastatuhanded. Nad kaevavad maa seest välja iidset Kerkinist — linna, mis kahe ajastu piiril seisis seitsesada aastat Eupatooria lahe ääres.

Viimaste aastate leiud kõnelevad sellest, et kohalik elanikkond elas Kerkinise territooriumil ammu enne kreeklaste siiailmumist VI—V sajandil e. m. a. Kerkinise õitseajal, mil ta oli Musta mere ranniku põhjaosa suur majanduslik ja kultuuriline keskus, elasid seal sküüdid ja kreeklased. Nagu näitavad väljakaevamised, tegeles linn põlluharimise, kalapüügi, soola tootmise ja karplubjakivi töötlemisega; sküütide sõja ajal Hersonesosega käis ta palju kordi käest kätte, lõpuks piirati ümber, vallutati ja purustati Mithridates VI Eupatori väejuhi Diofantose poolt. Pärast Krimmi liitmist Venemaaga 1783. aastal nimetati Gjozlev ümber Eupatooriaks.

Krimmi sõjas aastail 1853—1856 langes Eupatooria vaenlase raske rünnaku alla. Ta anastati esimesena interventide poolt. Linna paigutati Türgi ja Inglise-Ameerika sõjaväed, lahte tulid sisse vaenlase laevad. Anastajad röövisid linna paljaks: hävitasid kariloomad ning riisusid pool miljonit puuda nisu, jättes Sevastoopoli ilma toiduvarudest. «Liitlased» omistasid Eupatooriale väga suurt strateegilist tähtsust pealetungil Perekopile, kavatsedes sellega Krimmi Venemaast ära lõigata. Linna loodeservale püstitatud mälestussammas langenud Vene sõjameestele meenutab raskeid lahinguid, mida peeti Eupatooria vabastamiseks.

Vana linn, mis aegade jooksul on üle elanud paljusid vallutajaid, säilitab oma pika ja raske ajaloo jälgi.

Sirged ja täpselt planeeritud laiad tänavad, milledest paljud on varjulised alleed. Monumentaalsed hooned, avaral väljakul kauneim neist — linna teater. Niisugune on Uus linn, mis kasvas Vana linna lääneservale vähem kui sada aastat tagasi.

Uue linna ilme peegeldab oma epohhi — Krimmi kapitalistliku arenemise ajajärku. Seoses pärisorjuse kaotamisega tuli Eupatooriasse teenistust otsima Orjoli, Kurski, Voroneži ja teistest Kesk-Vene kubermangudest tuhandeid

laostunud talupoegi. Enamik neist hakkas tööle soolatöönduses, mis arenes ikka laiemalt Eupatooria ja Saki vahelisel alal. Vabapalgaline töö oli pärisorjuslikust tööst tootlikum ja soolatoodang suurenes. 1867. aastal ulatus see juba viieteistkümne miljoni puudani. Lääne-Krimmis suurenes ka nisu tootmine ning arenes loomakasvatus. Nende aluseks oli seesama odav sulasetöö. Lääne-Krimmi majanduses hakkas tähtsat osa etendama Eupatooria sadam. Juba 1866. aastal väljus sellest soola- ja nisulaadungiga üle viiesaja vene ja välismaa laeva.

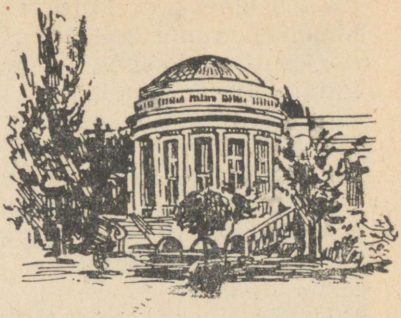

Kuurordi polikliinik Eupatoorias

Soolatöösturid, viljakaupmehed ja mõisnikud teenivad noil aastail kehvikute metsiku ekspluateerimisega kolossaalseid summasid. Nad ehitavad luksuslikke üksikelamuid ning soliidseid kaubandus- ja kommertshooneid, mis annavad tooni kogu Uue linna hoonestusele — avaraile aristokraatseile kvartaleile, mis on eraldatud Vana linna ülekuhjatud räpaseist urkaist, kus elutsevad kehvikud, käsitöölised ja väikekaupmehed. Uuest linnast veelgi lääne poole aga kerkivad piki mereranda aristokraatsed villad ja suvilad.

Kõik need hooned vajavad rohkesti ehitusmaterjale, eeskätt karplubjakivi. Selle hind tõuseb pidevalt. Ettevõtlik Melitoopoli kulak Jefim Volkov rajab Eupatooriast kaheksa kilomeetri kaugusele kivimurrud, mis varsti kuuluvad Krimmi suurimate kivimurdude hulka. Nende murdude kivilõikajad koos soolatööndusteja sadama töölistega moodustasidki Eupatooria proletariaadi, kellest sai revolutsiooniline tuumik võitluses nõukogude võimu kehtestamise eest.

Kuurordi linn on nõukogude võimu sünnitis Eupatoorias.

Alates teatriväljakust, millega lõpevad Uue linna kvartalid, kuni Eupatooria lahe läänetiival asetseva Mainakskoje järveni kulgeb peaaegu katkematu aedade ja parkide ahel. Nende rohelusest paistavad vaevalt välja sanatooriumide hooned. Pikiprospektid läbivad haljasalasid paral-

leelselt lahega, põikprospektid viivad mere äärde, Gorkinimelisele rannateele. Siin, sellel väga kaunil magistraalil, on kuurordi keskus. Rannatee ääres asuvad keskpolikliinik, kuurordivalitsus ja raamatukogu. Mere poole pööratud sanatooriumipaleed on avatud päikesele ja kargetele merebriisidele. Mereni, suurepärase Eupatooria supelrannani on vaid mõni samm.

Rannatee läheb oma lääneosas üle suureks ja varjuliseks Frunze-nimeliseks pargiks. Selles on tuhande kohaga vabaõhu-suveteater, kino, lugemislaud, tantsupõrand ja lastenurgake.

Ühel säilinud fotol on näha lai riba tühja, «metsikut» plaaži. Siin-seal paistavad liiva seest okastaimed ja sassis orasheina harvad salgud. Supelranna taga on lage prügine ala, veel kaugemal aga varjab plank linnaserva nukraid hooneid. Selline oli varem koht, kus nüüd laiub Frunze-nimeline park. Umbes samuti nägid välja ka praegune rannatee ja paljud kvartalid, mis nüüd upuvad rohelusse.

Ainuüksi Kuurordi linna haljasalade loomiseks on eupatoorlased kulutanud palju jõudu. Siin pole isegi ühe puu kasvatamine nii lihtne kui mujal. Paljas liiv, mis vaevaga kasvatab okastaimi ja orasheina, ei ole võimeline toitma puud, eriti veel veepuuduse juures, mille all kannatab Eupatooria. Puid tuleb istutada nii, nagu meie istutame nõudlikke taimi lillepottidesse, luues neile kunstlikult erilise mulla. Värsket toitvat mulda tuuakse kaugelt stepist; see pannakse suurtesse aukudesse, kuhu siis istutatakse puud. Kuivõrd lopsakalt kasvavad aga siin see-eest puud, mille eest hoolitsemine on nõudnud suurt vaeva! Kolme- ja nelja-aastased puud moodustavad juba varjurikkaid skvääre, tõelisi tihedaid alleesid.

Ent kui palju jõudu nõudis sõja ajal peaaegu täiesti hävitatud Kuurordi linna kogu ehituste kompleksi loomine!

Uue vaksalihoone juurde, mis on rajatud hitlerlaste poolt hävitatu asemele, sõidavad jälle iga päev reisirongid kuurortlastega. Pooled reisijaist on lapsed. Jälle elab kuurort — väljapaistev päikeseravila. Ei ole veel jõutud taastada kõike: Eupatooria on taastamise alal maha jäänud teistest Krimmi kuurortidest, mis üldiselt on kaugelt ületanud oma sõjaeelse taseme. Praegu töötab siin kakskümmend kolm sanatooriumi kolmekümne viie sõjaeelse asemel. Need teenindavad aasta jooksul üle kolme-

Nurgake Eupatooria kuurordi-linnaosast

kümne tuhande inimese. Niisama palju inimesi sõidab siia ilma tuusikuteta, tavaliselt tervete perekondadena. See «stiihiliste» kuurortlaste vool suureneb iga aastaga. Kes on siin viibinud ühel korral, püüab tavaliselt tulla Eupatooriasse ikka ja jälle. Paljud muutuvad kirglikeks «eupatoorlasteks». Eupatooria kuulsus, eelkõige tema kuulsus lastekuurordina kasvab aasta-aastalt.

Juba ligi kakskümmend aastat tagasi tegid väljapaistvad nõukogude teadlased kindlaks, et Eupatooria on parim paik meie maal eeskujuliku üleliidulise lasteravila loomiseks. Sõda takistas selle idee teostamist. Nüüd viiakse ellu teadlaste ettepanekud, mis väljenduvad kuurordi rekonstrueerimise konkreetses ja reaalses plaanis.

Loodus on siia koondanud palju oma hüvesid. Mere ja stepi ühendus on loonud erilise kliima, mille kõige väärtuslikumaks elemendiks on karastavad briisid — tuuled, mis puhuvad päeval merelt maismaale, öösel aga vastassuunas. Neid ei takista miski ning palavail suvepäevil toovad nad rannikule tohutu suurel hulgal puhast karastavat mereõhku, mis on küllastunud osoonist ning broomi-,

joodi- ja kloorisoolade üliväikestest osakestest, moodustades oma mõju mitmekülgsuse poolest ületamatu loodusliku inhalatooriumi. Öösel seevastu kanduvad rannikult mere suunas soojad ja rohtude aroomidest küllastatud stepiõhu massid. Seetõttu ei ole Eupatoorias isegi kõige palavamail päevil lämmatavat kuumust, sest linn ventileerub pidevalt; ööd aga on siin soojemad kui paljudes teistes kohtades rannikul.

Eupatooriat nimetatakse päikeseliseks linnaks. Tõepoolest, päike särab siin peaaegu aasta läbi. Päikesepaisteliste tundide rohkuse poolest (keskmiselt 2485 tundi aastas) on tal Liidu kuurortide hulgas üks esimesi kohti. Päike on ravila teine võimas tervendav tegur. Briiside tõttu ei ole ta kurnav ning võimaldab laialdaselt kasutada oma ravijõude, mis koos viibimisega Eupatooria supelrannal mõjuvad eriti soodsalt kasvavate laste organismile.

Sametine Eupatooria supelrand on kuulus kogu Liidus. Karantinnõi neemest idas kuni Eupatooria majakani lahe lääneosas kulgeb rohkem kui kaheksa kilomeetri ulatuses piki randa puhas kullakarva liivariba, mille laius on kakskümmend kuni sada meetrit, sügavus aga kuni kümme meetrit. Liiv koosneb karploomade kodade üliväikestest tükikestest, mida meri on hoolikalt poleerinud, pesnud ja sorteerinud. Teda ei risusta tolm ega jämedad veerkivid. Juba mai lõpul soojendab päike liiva keskpäevaks neljakümne kuni neljakümne viie kraadini, kesksuvel aga kuni viiekümne kraadini ja rohkemgi. Millise rõõmujoovastusega rähkleb lastepere temas kogu suve! Ja selgub, et see rähklemine ei ole mitte ainult lõbuks. Liivavannid on suurepärane ravivahend, mille mõju algallikaks pole mitte ainult liivaosakesed ise, mis elastsete soojade jugadena masseerivad keha, vaid ka nendes sisalduvad magneesiumi- ja naatriumisoolad.

Supelrand läheb väga aeglaselt üle merepõhjaks, mis on kaetud samasuguse puhta ja pehme liivaga. Aukude ja kivideta, vetikate ja mudata põhi on nii sile, et tundub jalgade all sulgvaibana. Väga kiiresti ja ühtlaselt päikesest soojenev madal vesi ja peaaegu täielik murdlainetuse puudumine suvel loob lahes ideaalsed tingimused meresuplusteks, eriti lasteperele. Ranna ääres võivad ohutult supelda isegi vähem kui kolme aasta vanused mudilased. Supelhooaeg algab Eupatoorias varem kui teistes Krimmi kuurortides — maikuu teisel poolel, ja kestab

Lastekuurordi sööklas. Lõunasöögil

septembri lõpuni. Mõnikord kestab see peaaegu pool aastat!

Ent loodus on Eupatooriat varustanud veelgi ühe võimsa ravivahendiga — Saki mudaga sarnaneva tervismudaga. Kolme kilomeetri kaugusel linnast läänes asetseb suur Mainakskoje järv. Juba ammu on selle järve muda kasutatud ravimiseks. Liivane idakallas, mis laskub veerjalt madalaveelisse, hästi soojenevasse järve, võimaldab seal vahetult võtta ka rapavanne.

Isegi lühiajaline viibimine Eupatooria kuurordis tagastab looduslike ravijõudude niisuguse imetlusväärse koostöö tulemusena tervise nõrgaterviselistele ja haigetele lastele ning täiskasvanutele. Neid jõude oskuslikult kasutades ning neid teiste ravimeetoditega täiendades parandatakse Eupatoorias edukalt ka sääraseid raskeid haigusi, nagu luu- ja liigesetuberkuloos ning lastehalvatuse tagajärjed.

Piinav on vaadata inimkannatusi, kui neid ei saa kergendada, eriti kui need on osaks saanud lapsele. Raske südamega astud seepärast esimest korda läbi värava, mille taga tead olevat kakssada raskest haigusest aheldatud last. Nad peaksid praegu, sel ilusal päeval, jooksma üksteise

võidu sanatooriumihoonet ümbritseva aia laiadel teedel, kukerpallitama ja ujuma lähedal loksuvas soojas meres, rõõmu tundma oma olemasolust üheskoos Eupatooria supelrandu täitva päevitunud, paljasjalgse lastekarjaga. Kuid hirmus, vana pärand — luutuberkuloos — on neilt kauaks, võib-olla alatiseks võtnud lapsepõlverõõmud ning aheldanud nad haigevoodi külge.

Elav laste jutuvada lahtistel, päikesevalgusest täidetud terrassidel — see on esimene meeldiv üllatus, mis katkestab mõtete kurva käigu. Keegi laulab peenikese häälekesega lõbusast tuulest, mis on läbi käinud kõik mäed ja mered maailmas.

Tüse, laiaõlgne, kõrge lauba kohal olevate hallide juustega mees valges kitlis käib läbi terrassile paigutatud lumivalgete voodikeste read. Vladimir Iljitš Kossitski, Krupskaja-nimelise laste luutuberkuloosi sanatooriumi peaarst, on üks tuntumaid inimesi Krimmis nii arstina, kellel on suuri ja huvitavaid novaatorikogemusi laste luutuberkuloosi ravi alal, kui ka NSV Liidu Ülemnõukogu saadikuna.

Ratastel liikuvad voodikesed on paigutatud terrassile nii, et värskel meretuulel ja päikesel on kõigile neile vaba juurdepääs. Ja nendest paistvad punapalgelised, päevitunud, elurõõmsad lapsenäod kinnitavad igasugustest arvulistest andmetest ja tõenditest veenvamalt Kossitski uute meetodite mõjusust. Seal pole ühtegi paari kurbi silmi, ühtegi kahvatut kannatajanägu!

Lapsed tegelevad innukalt käsitööga: kes voolib, kes joonistab, kes tikib. Laste tööd, milledest on koostatud terve näitus, võidavad südame oma siirusega, paljud aga kaheldamatu andekusega ja peenusega rahvuslike motiivide edasiandmisel. Kümneaastane kumõkk Bella Muradova on autoriks paljudele ilusatele voolimistöödele, millede seas oma tõepärasuselt eriti hämmastab vanameheõpea. Erakordsest andekusest kõnelevad tema eakaaslase armeenlase Vitali Aganezovi ülipeened miniatuurid.

Haige lapse lülitamine tegevusse ellu, tema aja täitmine huvitava, kasuliku tegevusega on sanatooriumi ravi-kasvatustöö üks kindlaid põhimõtteid.

«Laps ei või elada liikumatuses,» ütleb Vladimir Iljitš. «Olles välja lülitatud täisväärtuslikust füüsilisest liikumisest, vajab ta eriti vaimset liikumist.»

Lapsed õpivad normaalselt. Nad loevad palju, tegele-

vad muusika ja laulmisega, kirjutavad värsse, korraldavad isetegevus- ja kirjandusõhtuid.

Kõik huvitab neid, kõigele reageerivad nad elavalt, ja nende juures viibides peaaegu unustad, et need lapsed on raskesti haiged.

Seda meenutavad ühe korpuse toad: kipsitöökoda, operatsioonieelne ruum ja operatsiooniruum.

Iga haige jaoks valmistab töökoda individuaalse kipsvoodikese, mis hoiab ettenähtud asendis haigusest kahjustatud kohad: lülisamba, liikmed. Laps peab pikka aega, mõnikord aastaid lamama sellises omamoodi tupes. On tarvis suurt meisterlikkust ja suurt inimlikku hoolt nende poolt, kes valmistavad kipsvoodikesi, et lapsel oleks mugav, et ta ei tunneks end selle külge aheldatuna.

Läbi väikese valguseküllase operatsiooniruumi, kus pole midagi peale operatsioonilaua ja kahe klaaskapi läikivate instrumentidega, on käinud paljud neist, kes praegu rõõmsalt vadistavad terrassidel. Sadade laste elu on siin päästnud andeka kirurgi-ortopeedi V. I. Kossitski käed.

Üheks päästetutest on üheksa-aastane rüblik Valja Grigorovitš, kes täna saadeti koju. Kolm aastat tagasi toodi ta siia peaaegu lootusetus seisundis. Puusa- ja reieliikme raske tuberkuloosne protsess oli tüsistatud teisese infektsiooniga. Pidev kõrge temperatuur ja mitte kinnikasvavad uurised olid lapse täiesti ära kurnanud. Ta oli suremas.

Tegelikult oleks pidanud niisuguses seisukorras oleva lapse saatma mitte sanatooriumi, vaid haiglasse. Vladimir Iljitš asus omal vastutusel tüdrukut päästma. Uusimad ravimid — penitsilliin, streptomütsiin — ja Kossitski poolt tehtud kaks keerukat operatsiooni andsid talle elu tagasi. Edasine ortopeediline ravi ja ravi soodsalt mõjuva Eupatooria kliimaga aitasid Valja Grigorovitši jalule, tagastasid ta perekonnale.

Kliimaravi oli üheks kõige võimsamaks jõuks, mis võitis visa ja raske haiguse. Vladimir Iljitš on selle jõu laialdase kasutamise tuline eestvõitleja. Tema võttis lõunarannikul asuva Bobrovi-nimelise sanatooriumi eeskujul Eupatoorias esimesena kasutusele haigete laste viibimise õhu käes kogu ööpäeva ja kogu aasta läbi. Ta töötas ise välja projektid laiade, õhule ja päikesele avatud terrasside jaoks. Siin nüüd tegelikult elavadki lapsed. Siin — nii suvel kui ka talvel — magavad nad, töötavad, söövad,

mängivad, lahendavad õppeülesandeid. Mingi külm, mingi tuul ei hirmuta nüüd enam lapsi: hoolikalt kinnikaetuina ei märkagi nad seda. Ent kui raskesti ja rahulikult magavad nad see-eest värskes mereõhus, missugust söögiisu see tekitab! Viie söögikorraga päevas tulevad nad eranditult kõik suurepäraselt toime. Lapsed võtavad kaalus juurde nii palju, et selliste näitajateni jõuavad harva nende terved eakaaslased kõige paremates sanatooriumides. Ka välimuselt ei jää nad maha ühestki tervest inimesest.

Sanatooriumi väheldased, värskelt värvitud hooned asuvad laialdases aias. Seal kasvavad sirelipõõsad piki laiu, puhtaks pühitud teid, lilled ja viinapuud. Läheduses on väike männitukk — ebatavaline nähtus Eupatoorias. See istutati Vladimir Iljitš Kossitski ettepanekul ja tema kõige aktiivsemal osavõtul. Tukake kasvab suureks ja tema vaigune õhk saab täiendavaks ravijõuks sanatooriumis kasutatavas tervendavate jõudude kompleksis. Juba praegu seguneb männimetsa kerge aroom aia lõunamaiste aroomidega. See meenutab Kossitskile Valgevenet, Kamtšatkat.

Kamtšatka küla. Kuusteist viletsat tarekest, mis kaovad Lääne-Valgevene läbipääsmatutesse metsadesse — maailma lõppu, kuhu nagu tõelisse Kamtšatkassegi saadeti asumisele alistumatuid «poliitilisi». Lootusetu vaesus ja haigused. Paljud külaelanikud, kohalikud talupojad, on küürakad ja lombakad, kuivanud, kõverdunud kätega vigased. Tuberkuloos pureb nende luid. Neid, keda see lapsepõlves hauda ei vii, mõistab ta piinadele, pikale aeglasele suremisele; ja pole kedagi, kes võiks hirmsat haigust peatada, selle eest kaitsta. Säärased olid lapsepõlve muljed, mis sööbisid mällu terveks eluajaks ... Need määrasid kindlaks vabariigi teenelise arsti Vladimir Iljitš Kossitski elutee.

Kamtšatka külast pärineva talumehe poja Vladimir Kossitski tee püstitatud eesmärgile jõudmiseks ei olnud kerge. Veel praeguseni on tema kätel säilinud poole sajandi vanused armid — sirbi lõikehaavade jäljed. Poisikesena lõikas ta võrdselt täiskasvanutega rukist, peksis rehte, käis adra taga oma isa lahjal maaribal. Kuid maa ei suutnud kogu peret toita. Vladimir hakkas karjaseks, seejärel puuraiujaks, parvepoisiks. Ja õppis. Uskumatute jõupingutuste hinnaga ja puudust kannatades lõpetas ta kaheklas-

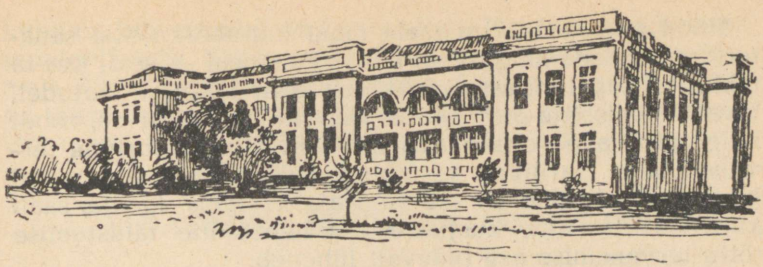

Lastesanatoorium

silise kooli ja sooritas siis eksternina eksamid rahvakooliõpetaja kutsele. Tsaariajal ei läinud korda kaugemale jõuda. Imperialistlik sõda tegi temast sõduri, kodusõda paiskas lõunarindele, kus käisid võitlused Wrangeliga Krimmi pärast. Üle leegitseva Tšongari silla murdis tema väeosa sisse poolsaarele, Kertšis lõpetas sõja. Nüüd avanes tee töö juurde, mis teda juba ammu veetles. Voroneži ülikooli arstiteaduskond, aspirantuur, töö ülikooli kirurgilises kliinikus, iseseisva uurimistöö perspektiiv — näis, et kõik oli omal kohal.

Perekondlik õnnetus pööras elu teistele radadele. Haigestus luutuberkuloosi seitsmeaastane poeg. Ta suunati ühte Eupatooria lastesanatooriumi. Poega saates käis Vladimir Kossitski ka teistes luutuberkuloosi sanatooriumides. Lapsed karkudel, lapsed, kes olid aheldatud voodi külge, tuletasid põletava jõuga meelde Kamtšatkat. Hirmus haigus ei olnud veel kaugeltki võidetud. Ei olnud raske teda keelitada tööle jääma Eupatooriasse.

Sellest ajast on möödunud üle kahekümne aasta.

Ammu on tervenenud, instituudi lõpetanud ja teaduste kandidaadiks, nooreks teadlaseks saanud poeg Lev Kossitski. Sadu samasuguseid sanatooriumikasvandikke elab, töötab ja õpib instituutides meie maa kõigis nurkades.

Ei tunne ära ka sanatooriumi ennast, kuigi sellest käis üle sõda, mis purustas kõik, mida purustada andis. Silmapaistva tee on ta pärast seda läbi käinud.

Ainult kaks kuud viibisid siin kaugetest maanurkadest sanatooriumi saabunud tuberkuloosihaiged lapsed tema olemasolu esimestel aastatel. Kahe kuuga protsess pidurdus veidi, vanemad ja lapsed omandasid ortopeedilise ravi oskust, tutvusid režiimiga.

Nüüd töötavad kogu meie maal luutuberkuloosi sanatooriumid. Seda haigust ravitakse kohapeal — seal, kus ta tekkiski. Eupatooriasse sõidetakse eriti rasketel juhtudel, tavaliselt siis, kui on tegemist tuberkuloosi aktiivse, voodi külge aheldava vormiga. Lapsed jäävad sanatooriumi tervenemiseni. Harilikult kestab see kaks-kolm aastat, vahel kauem. Kuid nüüd on see vaid aja küsimus. Igaüks saab kindlasti terveks, kusjuures ravimeetodite täiustumise tõttu tervenemise aeg pidevalt lüheneb.

Ükski laps ei sõida siit ära haigusest moonutatuna, jäsemete ja lülisamba vigastustega, mis on tavalised luutuberkuloosi puhul. V. I. Kossitski kirurgiline meisterlikkus päästab lapsi haiguse piinavatest tagajärgedest. Laste täielikule tervendamisele ja neile kõigi lapsepõlverõõmude tagasiandmisele on suunatud ka kogu ravi- ja kasvatusabinõude kompleks.

Kuid asi ei seisa mitte ainult abinõude kompleksis endas. Asi on inimestes, üksmeelses kollektiivis, kes sanitarist kuni peaarstini töötab kooskõlastatult ja sihikindlalt. Peaaegu kõik kollektiivi liikmed on paljude aastate vältel osa võtnud sanatooriumi loomisest ja täiustamisest. Põetajad, kes hoiavad hoolikalt piinlikku puhtust «oma» korpustes; korpuste vanemõed, nagu Sofia Samoilovna Glekler ja Sofia Konstantinovna Tõrtõšnik, kes tulevad tööle kell viis hommikul ja lahkuvad viimaseina, kui lapsed juba magavad, kes kindlustavad korpustes rahuliku ja range korra ega unusta keset lugematuid õiendusi õigeaegselt soojemini kinni katta terrassil raskesti magama jäänud lapse jalakesi või pöörata voodikest nii, et last ei ärataks enneaegselt ere päike; arstid Nadežda Avtonomovna Nazarenko ja Aleksandra Aleksejevna Gerik, kes võitlevad sadade nende käe alt läbi käivate haigete laste elu ja tervise eest, igaühe eest eraldi nagu omaenda lapse eest — nemad kõik ongi see peamine jõud, mis teeb siin imesid. Erilise soojuse ja lugupidamisega kõneleb kollektiiv oma peaarstist, kommunist Vladimir Iljitš Kossitskist, kes annab eeskuju oma ametikohustuste täitmisel.

Otse mere ääres, kuhu jõuab välja sanatooriumi aed, kerkib suur kahekorruseline korpus, mis on alles äsja taastatud. See ei ole veel asustatud, kuid varsti paigutatakse ka sinna lumivalged voodikesed ja ilmub lastepere. Kõrval, otse tasase mere kohal aga on lahtine terrass,

kuhu on juba asunud suur rühm lapsi Krupskaja-nimelisest sanatooriumist. Sanatoorium kasvab ning kasutab üha laiemalt kliima tervendavaid jõude. Tekivad mereterrassid ka teiste Eupatooria lasteravilate juurde, meie lastele tervist tagasi andva helde päikesepaistelise lahe äärde.

EUPATOORIA KIVILÕIKAJATE JUURES

Siledaks sõidetud stepitee kulgeb Eupatooriast kirdesse. Seal, kaheksa kilomeetri kaugusel linnast, seisab Mamai seljandiku lainjal harjal töölisasula.

Tema valged kvartalid paistavad päikesepaistelisel päeval kaugele. Lähenemisel mööduvad ühe- ja kahekorruseliste elumajade read, raamatukogu ja keskkooli, klubi ja raadiosõlme, kaupluse ja söökla, elektri- ja raudteejaama hooned. Siin elavad Mamai kivimurdude — Krimmi karplubjakivi tootvate suurimate lahtiste karjääride — kivilõikajad.

Karjäärid on külast poolteise-kahe kilomeetri kaugusel. Nad eemalduvad elumajadest üha kaugemale steppi, sinna, kus veel puutumatud lubjakiviladem ed lebavad paljude kilomeetrite ulatuses stepi põues. Selle mitmemeetrise merikarpide kihi, mis on tsementeerunud kergeks poorseks kiviks, jättis siia, nagu Kertši poolsaarele ja teistesse kohtadesse stepis, tertsiaari meri. Järgnevad sajandid katsid kivikihi viie-kuuemeetriste hilisemate ladestustega.

Punakas-sinihalli pujuga kaetud tasandikult, millel siinseal kerkivad kivised künkad, õhkub mõrkjaid stepilõhnu. Tasandik ligineb asulale, viib otseteed töötavate karjäärideni. Ja sind valdab kummaline tunne, kui saad teada, et kogu selle tasandiku all on tühjus. Vanad kaevanduskäigud — «hundistollid» — on siin karplubjakivi kihi ristirästi läbi uuristanud, ulatudes pikkuselt ühtekokku ligi viiekümne kilomeetrini. Need on samad kivimurrud, millede abil kunagi muinasjutuliselt rikastus taiplik kulak Jefim Volkov, kes parajal ajal haistis Eupatooria kaupmeeskonna tarvidusi ehituskivi järele ja kes selle tulusa äriga kerkis kiiresti suurimate kohalike kapitalistide hulka.

Üks pooleldi täisvarisenud kaldkäikusid viib maa alla. Laterna valgusel, mis läbi pilkase pimeduse tungib ainult

mõne meetri kaugusele, joonistuvad seinu moodustava kollase karplubjakivi siledad piirjooned. Madalal pea kohal ripuvad samasugused kollased võlvid. Õhk on liikumatu, tardunud. Käigus on umbne ja niiske. Kivikoridorid lähevad ikka edasi, hargnedes, minnes üle kord suurteks läbikäidavateks saalideks, kord kitsasteks umbkäikudeks. Terve maa-alune linn külmade, pimedate ja tühjade tänavate labürindiga on peidetud siia stepi alla. Vanad varingud, mis tõkestavad siin-seal teed, ja pea kohal olevad, pragudest läbistatud, iga hetk alla langeda ähvardavad kivirahnud meenutavad, et üleliigne uudishimu surnud linna vastu võib kurvalt lõppeda.

Neis õudsetes labürintides töötasid kunagi inimesed. Grigori Silovitš Gerassimenko, kes juba ammusest ajast töötab karjääris, mäletab hästi neid aegu.

Hiiglasuur, kahe ja poole meetri pikkune kolmnurgakujuline saag pikkade, käepideme poole suunatud hammastega, millist võib praegu näha vaid eksponaadina Eupatooria koduloomuuseumis, oli peamiseks tootmisvahendiks. Kivilõikajad töötasid «hundistollides» neliteistviisteist tundi päevas selga sirgeks ajamata, päevavalgust nägemata, ja saagisid poolepuudaste saagidega kollasest karplubjakivist välja korrapäraseid kuupe. Hiljem lõigati need «tükkideks» ja lohistati hobustega kaldkäike mööda välja maapinnale. Sunnitöö eest said täisealised tugevad mehed kakskümmend kopikat päevas, ja et mitte nälga surra, võtsid endaga tööle kaasa lapsi ja naisi. Vassili Danilovitš Rožkov, kes on töötanud kaevanduses rohkem kui ühe aastakümne, tuli sinna koos isaga kümneaastase poisikesena.

Mõnel pool stollides satud järsku kivvi lõigatud kambritele, mille lubjaga valgendatud seintel leidub tahma jälgi. Võpatades kuuled, et siin elasid kivilõikajad. Need on niinimetatud «maa-alused» — niisked ja külmad kivist kaevud ähmase aknakesega ülal, mis peaaegu ei lase valgust viiemeetrisse sügavusse. Need, kes saagisid välja sadu tuhandeid kive Eupatooria üksikelamute jaoks, ei leidnud endale ja oma lastele elamisnurgakest avaral maapinnal!

Otsekui raskest košmaarist pääsed maa-alustest labürintidest maapinnale. Äkitselt nähtavale ilmuv päikesevalgus pimestab silmi. Avarus ja värske tuul panevad hinge kinni.

Stepp «hundistollide» kohal jätkab jutustust. See on jutt sellest, kuidas kivilõikajad tungisid välja maapinnale.

Keset kuumusest kõrbenud rohuga pooleldi kaetud kivirähka on näha must kitsas lõhe. Selle kõrval on tahvel pealkirjaga «Kaevandus, kus tegutses Eupatooria partisanisalk «Krasnõje Kaski» aastail 1918—1919». Siin, Mamai seljandiku kuivadel küngastel, avaneb Eupatooria töölisklassi üks kuulsaid võitluslehekülgi.

Esimest korda haaras kivilõikajaid endaga kaasa 1905. aasta revolutsiooni laine. Juba siis said nad tunda bolševike poolt kätte näidatud ühise võitluse rõõmu. Revolutsioonilise Sevastoopoli abiga kehtestas Eupatooria töölisklass 1918. aasta jaanuaris nõukogude võimu. Sama aasta kevadel hävitas Krimmis saavutatu Saksa okupatsioon, mis sundis bolševikke minema põranda alla. Kuid võitlust see ei peatanud. Suvel ilmus Mamai kivimurdudesse «Krasnõje Kaski», kivilõikajate partisanisalk. Sellest, uuesti parunite orjusse sattunud vaeste lihtsate inimeste kaitsjast, võõral maal peremehetsevate saksa kolonistide hirmust, sai külgetõmbejõud kõigile, kes tahtsid võidelda. Sügisel oli «Krasnõje Kaskis» juba ligi nelisada hästirelvastatud partisani, kes muutusid tõsiseks jõuks võitluses interventide vastu ning andsid julgete ja ootamatute rünnakutega neile üha mõjuvamaid lööke. Salga komandöri, endise kivilõikaja Ivan Petritšenko vaprusest ja hirmuäratavast uljusest liikusid rahva seas ringi legendid.

Novembris tulid sakslaste asemele Inglise-Ameerika intervendid ning nende üheks esimeseks mureks Eupatoorias oli «Krasnõje Kaski» hävitamine. Koos valgekaartlastega saatsid nad partisanide vastu karistussalga. Partisanid purustasid selle täielikult ja varjusid oma «kaljusse». Mõne aja pärast aga sooritasid nad üksteise järel kaks vastuväljatungi, mis maksid rohkem kui kahesaja intervendi elu. Siis mobiliseerisid okupandid võitluseks partisanidega suured sõjajõud, blokeerisid kivimurdude väljapääsud ning hõivasid ainsa kaevu, mis varustas partisane veega.

Kaevanduse sissekäigu lähedal, keset segituhnitud ja umbrohtunud maad seisab siiani see üksik kaev, siin peaaegu nelikümmend aastat tagasi toimunud tragöödia tunnistaja ning tahtmatu põhjustaja.

Kaevust ära lõigatud partisanide olukord muutus raskeks. Koos nendega olid interventide eest maa alla varju-

nud paljud elanikud koos perekondade ja lastega. Veeküsimus sai partisanidele eluküsimuseks. Neljal korral tungisid nad kaevuni, hankides võitlustega vett. Ühel niisugusel väljatungil sai raskesti haavata Ivan Petritšenko.

Valged tugevdasid kaevu valvet. Partisane ähvardas katastroof. Siis võttis valgekaartlik väejuhatus kasutusele provokatsiooni. Reeturi-parlamentääri kaudu tehti partisanidele ettepanek tulla maapinnale, garanteeriti neile elu ja puutumatus. Provokaatorit uskudes tõusis maapinnale rühm janust vaevatud inimesi, peamiselt naisi, lapsi, haigeid ja haavatuid — kokku sada seitseteist inimest. Koos nendega toodi kanderaamil välja suremas olev Ivan Petritšenko. Ülejäänud otsustasid mitte alistuda.

Pooleldi sissevarisenud prooviaugu juures on kõrgel postamendil kivist urn. Siin lasti valgete poolt maha ja visati auku kõik need sada seitseteist, kes olid uskunud vaenlast, lootnud tema humaansusele. Kuid ülejäänud, kes ei tahtnud alistuda, raiusid terve öö läbikäiku kivimurdude vastaskülge ja pääsesid koidikul steppi, et võitlust jätkata.

See toimus umbes nelikümmend aastat tagasi, kuid alles võrdlemisi hiljuti leidsid lapsed ühes kivimurrus kivihunniku alt Gorki raamatukese. Koltunud lehtede hulgas oli eriti märgitud see, kus «Laulus Kotkast» kõneldakse:

«Mis sest, et surid!... Kuid nende laulus, kes vaimult julged ja meelekindlad, eeskujuks elad sa igavesti ja uhkelt kutsud neid vabadusse ja valgusesse!»

Läks korda kindlaks teha, et raamatu olid sinna peitnud 1941. aastal Mamai kivimurdudes varju otsinud Nõukogude sõjamehed. Saanud haavata Nõukogude vägede taganemisel, laskusid nad maa-alustesse katakombidesse, eelistades nälga ja haavadesse suremist vangilangemisele. Nad ei tahtnud jätta vaenlasele ka võitlusse kutsuvat lemmikraamatut.

Raudteeharu ja sellega kõrvuti kulgev autotee lahutavad Mamai seljandiku vanu, mahajäetud kaevandusi praegu töötavatest karjääridest. Raudteeliini taga kerkib kõrge, värskelt kuhjatud ruske mullavall. Sellele vallile ronides kandud kohe teise maailma. All on tohutu kaevis, mille põhja katavad kuhjadena karplubjakivi plaadid, mis siit ülalt vaadates sarnanevad kergete mängukuubikutega. Kivikuhjade vahele asetatud rööbaste niitidel saali-

vad mootorvedurid, rütmiliselt noogutavad oma teraspäid ekskavaatorid; tundmatu masin, mis meenutab kolme üksteise külge haagitud vagunikest, lööb hambad kiviseina ja muudab selle kollakateks lubjakivikuupideks. Silmade ees avaneb laialdase industriaalse töö erutav panoraam. Inimene on siin maa peremees. Ta ei tungi maapõue, ei sae seal välja kivi kivi järel. Ta avab maa ja võtab sealt kõike, mis tal vaja on, siinsamas, päikese all, värske vaba tuule käes.

Muldkatte kõrvaldavad ekskavaatorid. Karplubjakivi lademelt nelja-viiemeetrist mullakihti eemaldades ongi nad kokku kuhjanud ruske valli. Olles vallilt alla laskunud, leiad end buldooserite poolt korralikult puhastatud laialdaselt laudsiledalt kiviplatvormilt. Platvormi serv on nagu noaga kahemeetrise astme kujuliseks lõigatud. Seal all, otse astme juures, liigubki mööda rööpaid masin, mis meenutab haagitud vagunikesi. See on kivilõikamisagregaat. Esimese masina seitse ketassaagi tungivad oma pobediithammastega kiviastmesse ning lõikavad selle vertikaalselt läbi. Teine masin teeb samal viisil horisontaalseid lõikeid, kolmas aga lõikab kahe hiiglasuure kettaga kivi kolmandast küljest ning suunab selle siis transportöörile, mis viib kivitükid masina taha laotud virnade juurde.

Ei ole möödunud veel kümmet minutit, kui masin on juba välja saaginud ja virna juurde toimetanud ligi sada nelikümmend lubjakiviplaati — nii palju, kui palju parim kivilõikaja suutis käsisae abil saagida viieteistkümne kuni kuueteistkümne kurnava, pingutava töötunni jooksul. Seejuures on plaadid nii siledad, ühtlased ja laitmatult täpsete mõõtmetega, et niisuguseid ei sae välja ka kõige kogenum kivilõikaja. Üks selline agregaat, nagu teatab kivilõikamismasina juht Vassili Jemeljanovitš Iltšenko, lõikab ööpäevas vähemalt kümme tuhat lubjakiviplaati, andes kahe tööpäevaga materjali kahekorruselise kaheteistkümnekorterilise maja ehitamiseks.

Vassili Jemeljanovitš, pikakasvuline, kõhetu, pisut häbelik mees, töötas siin ise kivilõikajana. Tõsi küll, ta tuli karjääri nõukogude aastail, kui kivilõikajate töö kergendamiseks oli juba paljugi ära tehtud, kuid ka tema käsi on korduvalt verivilli hõõrunud poolepuudane saag. Ilmselt sellepärast jutustabki ta säärase soojuse ja üksikasjalikkusega tema poolt praegu juhitava uue masina suurtest ja kaheldamatutest eelistest. Pealegi on ta mõne-

võrra ka selle masina autoriks ja sellena ei või ta jätta avaldamata masina suhtes kõige lähemat huvi.

Karjääris kasutatavad kivilõikamisagregaadid sündisid siinsamas. Neid kutsutakse Petriku masinateks endise sepa, seejärel karjääri direktori nime järgi, kes töötas siin palju aastaid ja konstrueeris masina põhiosa. Ent kui loetleda kõiki, kes on masina loomisest osa võtnud, saaks küllaltki pika nimekirja, kuhu kuuluksid nii kivilõikajad, mehaanikud kui ka insenerid. Selles nimekirjas oleks ka Vassili Iltšenko nimi.

Viieteistkümne aasta jooksul on agregaat muutunud. Teda täiustas kogu kollektiiv, kes raashaaval tõi temasse uut, ja praegu on see agregaat üldise arvamuse järgi üks parimaid olemasolevaid kivilõikamismasinaid nii oma konstruktsiooni lihtsuse kui ka ökonoomsuse, vastupidavuse ja tootlikkuse poolest.

Kivilõikamisagregaadid mehhaniseerisid täielikult karplubjakivi tootmise. Ka kihi ettevalmistamise ja mullakaevajate töö võtsid enda peale ekskavaatorid ja buldooserid.

Kuni viimase ajani jäi käsitsitööks veel ainult saagimisliiva koristamine; see kogunes agregaatide töötamisel ja takistas nende edasiliikumist mööda kihti, samuti valmiskivide laadimist vagonettidesse.

Agregaadi järel, millel töötab Iltšenko, liigub aeglaselt seadeldis, mis asendab inimesi ka sellel tööl, — liivakoguja. Mitu inimest, kes pidevalt tegelesid liiva eemaldamisega, läksid nüüd üle teisele tööle, agregaati teenindavate tööliste töö aga kergenes märgatavalt. Liivakoguja on leiutatud ja valmistatud ikka sellesama meistri — Vassili Jemeljanovitš Iltšenko — kuldsete kätega.

Selliseid meistrimehi on karjääris rohkesti. Tänu nende peremehelikule suhtumisele oma töösse on sõjajärgseil aastail karjääri koguvõimsus kasvanud rohkem kui kaks korda. Eupatooria karjäärid annavad nüüd igal aastal ligi viis miljonit kiviplaati — sada tuhat kuupmeetrit karplubjakivi. Sellest kivide hulgast võib ehitada kakssada viiskümmend kahekorruselist maja — terve linna. Kõik Eupatooria uued sanatooriumihooned ehitatakse Mamai seljandikul toodetud kivist. See läheb ka Saki kuurordi laiendamiseks, lõunaranniku ravilate ehitamiseks ja Simferoopoli uute prospektide rajamiseks. Eupatooria kivist on laotud kangelaslinna Sevastoopoli uute hoonete seinad.

Kogu Krimmis kerkivad sajad uued kaunid hooned võlgnevad oma olemasolu Eupatooria kivilõikajate tagasihoidlikule ja innukale tööle.

KÖÖGIVILJAKONVEIER

Sügavpunaseid raskeid tomateid korjatakse siin detsembris ja jaanuaris, kõvu krobelisi kurke oktoobris, veebruaris ja märtsis, punaseid rediseid, kahuseid rohelisi sibulaid ja tilli kogu talv läbi. Ja kogu talve kestel, kui maad aheldab pakane ja stepis luusivad raevukad kirdetuuled, saavad Krupskaja-nimelise sanatooriumi ja teiste Eupatooria ravilate lapsed ning Saki haiged lauale värsket, mahlakat, äsja peenardelt korjatud köögivilja. Suvel köögiviljavool suureneb. Kümned veoautod siniste baklažaanide ja punaste porganditega, tomatite ja lillkapsastega sõidavad siit iga päev sanatooriumidesse. Omapärane elav konveier töötab vahetpidamatult. Aastas ei ole sellist päeva, mil ta ei saadaks välja oma maitsvat ja toitvat toodangut.

Köögiviljavabriku «korpused», kus see konveier töötab, kerkivad Saki juures, mõlemal pool Simferoopolisse viivat teed. Asulat ümbritseva tühja ja kuiva stepi taustal paistavad kohe silma kõrgetest papli- ja akaatsiamüüridest pooleldi varjatud laialdased rohelised ruudud, mida ümbritseb kastmisvagude hõbedane raamistus.

Paplite vahelt vilguvad ühel neist ruutudest kasvuhoonete läbipaistvad koonused. Tardunud järvena läikleb nende kõrval lavade klaaspind.

Siin asub köögiviljasovhoosi «Saki» «talvetsehh», mis annabki oma saadusi kõige külmemal, kõige kitsimal aastaajal.

Oktoober on sügiskuu isegi päikeselise Eupatooria lahe ääres, ehkki puud on veel rohelised, ehkki suplejad veel sulistavad merevees. Sel kuul tühjenevad põllud ja köögiviljaaiad ning ülesküntud maa valmistub talverahuks. Tema asemel astub tootmisse maa, mis on talve eest varjatud klaasi taha.

Värske õhuvoolu juurdepääsuks päeva ajal üles tõstetud lavaraamid võimaldavad pilku heita lavade sisemusse, kus laotub laiade ribadena redise ja sibula, salati ja oblika värske, ere rohelus. Siin on juba kevad, kõige varasemate köögiviljade esimene lõikusaeg.

«Saki» sovhoosi kasvuhoones

Kasvuhoonesse astudes satud kõigepealt lopsakate, jämedate viljasigimikega üle külvatud tomatite tihnikusse. Kuu-kahe pärast lähevad need väärtuslike mineraalsoolade ja vitamiinide kandjad korv korvi järel neile, kellele nad on eriti vajalikud, — haigetele, nõrkadele lastele. Naabruses, kasvuhoone teises osakonnas, on kurgitihnikud. Ainult kaks kitsast käiku viivad läbi roheluse. Põrandast kuni klaaslaeni ronivad nööri mööda painduvad varred, mis kannavad karedate käpjate lehtede massi. Lehti laiali lükates võib näha hulgaliselt eredaid kollaseid õisi ning vilju pisikestest okkalistest sigimikest kuni juba korjamisvalmis kurkideni.

Niiskes palavas õhus kuuldub mesilaste tumedat suminat. Mesilased, kelle tarud on paigutatud kasvuhoonesse, võtavad vahetult osa tootmisprotsessist. Nende askeldusrikas töö õite tolmeldamisel aitab saada kõrgeid saake.

Kogu oktoobri- ja novembrikuu saadetakse ravilatesse värskeid kurke. Siis istutatakse nende asemele sibulad, hiljem tomatid ja salat. Kasvuhooneis on oma külvikord, mis kindlustab lakkamatu roheluse voolu terve talve kestel, selle ajani, mil konveierisse lülitub avamaa.

Avamaa, ligi viissada hektarit põlde, köögiviljaaedu ja viljapuuaedu, on seks aastaks oma tootmise lõpetanud, kuid ta ei ole tegevuseta. Esimesel pilgul märkamatu, kuid rütmiline ja pingeline töö ei vaibu siin ühekski päevaks. Väga palju tööd seisab sovhoosi kollektiivil ees sügisel ja talvel, et kevadel tootmisse astudes võiks maa jälle töötada täie jõuga.

Kasvuhoone lähikonnas kolksub akaatsiate rohelusse peitunud veepump, häirides selge sügispäeva vaikust. Kaheksakümne meetri sügavusest tõstab ta vee üles ja suunab selle piki vagusid töötamise lõpetanud tühjadele põldudele. Käimas on maa varustamine tagavaraniiskusega. Kuivas Krimmi stepis asendab see lumehangi ning kevad- ja sügisvihmu, millega loodus ei hellita Krimmi.

Sel viisil saadud niiskusevarust piisab maale terveks kevadeks.

Veemure on sovhoosis peamiseks mureks. Üle kümne arteesia kaevu kindlustab kolmesaja viiekümne hektari suuruse maa-ala pideva kastmise.

Kuigi arteesia kaeve on üle kümne, ei ole see ikkagi vaba ja veerikas jõgi. Vesi on siin kallis ja kasin. Tuleb säästlikult ja järelekaalutult kulutada iga tilka, et saada minimaalse kulu juures maksimaalseid tulemusi. Selles suunas käivad sovhoosis pidevad otsingud.

Ammust ajast on olnud viisiks kasvatada kapsa- ja tomatitaimi algul lavades ning istutada need siis suve algul augukestesse, kastes neid pärast istutamist tugevasti kuni juurdumiseni. Sovhoosi vanemagronoom Ilja Barõšnikov otsustas katsetada uut meetodit.

Tomatite istutamiseks ettevalmistatud põllule sõitis traktor. See kündis adraga pikad sirged vaod, millesse siis lasti vesi. Tomatitaimi ei istutatud kuiva maasse nagu tavaliselt, vaid vagudesse tekkinud mutta. Siis «suleti» sama traktoriga vaod. Vesi peideti maapinda, taimede juurte ümber. Aurumisvõimaluse puudumise tõttu jootis ta neid seejärel terve kuu, asendades sellega kahte kastmist, mis oleks tulnud selle aja vältel teha, kulutades tuhandeid kuupmeetreid vett. Lisaks võimaldas põllu tasandatud pind käsitsi kobestamist ja rohimist asendada mehaanilise tööga. Selline tomatite kasvatamise viis oli kümnete tuhandete rublade võrra odavam, saak aga oli suurepärane.

Niisama palju säästu nii inimtöö kui ka vee osas andis uus kapsakasvatamismeetod. Loobuti täielikult kapsataimede kasvatamisest lavas. Selleks kohandatud külvimasinaga külvati seemned kohe kasvukohta. Niiskuselembene kapsas, mis eriti halvasti talub ümberistutamist kuumal ajal ja nõuab palju vett juurdumiseks, valmistub nüüd kuumaks aastaajaks ette pikkamööda, rahuldudes hariliku veekogusega. Peale selle jääb ära suur töö taimede kasvatamisel, istutamisel ja lisakastmisel.

Köögivilja kastmisest säästetud vesi kulutatakse teiseks tähtsaks otstarbeks: loomasööda kasvatamiseks. Ja toitev mahlakas rohi kasvab vööst kõrgemaks, andes kahekordset saaki. Sovhoosi piimakari ei mäletse enam talvel õlgi nagu varem, vaid õled täidavad nüüd oma õiget ülesannet — lähevad aluspanuks. Söödaks piisab rikkalikult

mohaarist, sudaani rohust ja teistest heintest, millele lisatakse mahlakate söötade küllaldasi annuseid. Et aga targa rahvasõna järgi «lehm lüpsab suust», siis ka sovhoosi lehmade lüpse, mis reeglipäraselt ületavad neli tuhat liitrit aastas, võib kadestada iga naabermajand.

Läbipääsmatu, kümne meetri laiuse tihnikuna ümbritsevad sovhoosi põlde kaitsemetsaribad. Raske on uskuda, et puud, mis tõstavad oma latvu peaaegu kahekorruselise maja kõrguseni, on kõigest neli aastat vanad.

Köögivilja kastmisest kokku hoitud vesi etendas ka siin aktiivset osa. Istutamisaasta suvel kasteti metsaribasid ohtralt kolm korda ning noored puukesed sirgusid põhjalikult haritud maapinnal hämmastava kiirusega. Juba teisel eluaastal puutusid nende kroonid kokku ning jäi ära vajadus pinnase harimiseks ja kastmiseks. Mets alustas iseseisvat elu, veel kaks aastat hiljem aga oli ta juba ise põldude niiskuse säilitajaks.

Osavates inimkätes aitab sel viisil isegi arteesia kaevu kasin vesi, mida tuleb välja tuua kümnete meetrite sügavusest, otsustavalt ümber kujundada iidset mahajäetud steppi. Kõrge põllunduskultuur ning uue, progressiivse loomingulised otsingud viivad mullaviljakuse kindlale tõusule, saagikuse kasvule. Juba nüüd ületavad sovhoosi keskmised köögiviljasaagid kakssada-kolmsada tsentnerit hektarilt, tomatid aga annavad üle neljasaja tsentneri ning söögipeet üle seitsmesaja tsentneri hektarilt. Eesrindlikud lülid ja brigaadid kasvatavad veelgi suuremaid saake. Stepp, mis ümbruskonnas pole tihti võimeline kasvatama isegi ühte keskpärast saaki, annab siin igal aastal kaks ning mõnikord isegi kolm lõikust köögivilja ja kaks lõikust kartulit, mille poolest Saki rajoon on juba ammu kuulus. Tuhandeid tsentnereid kartuleid ja köögivilja saadab sovhoos sanatooriumidesse üle plaani.

Kuid saavutatu ei rahulda sovhoosi kollektiivi. Ta kavandab teid veelgi suuremate saakide saamiseks, seda eelkõige oma «talvetsehhis».

Siin seisavad ees suured tööd. Juba kõige lähemail aastail rekonstrueeritakse lavamajandus. Kahekordistub lavakastide arv ning lavad viiakse üle kõige täiuslikumale kütmissüsteemile — auruküttele. Siis hakkavad ainuüksi lavad talvisel ajal andma vähemalt seitsesada viiskümmend tsentnerit värsket köögivilja — kolm korda rohkem kui praegu. Naabrusse kerkib võimas kasvuhoonekombi-

naat — klaaslinn, kus talv on tundmatu. Köögiviljakonveier hakkab töötama ühtlaselt ja rütmiliselt, suvekuumusest ja talvepakasest sõltumatult.

Sovhoos «Saki» on eesrindlik köögiviljakasvatusmajand, üks paremaid sellealaseid majandeid Krimmis, üleliidulisest põllumajandusnäitusest osavõtja. Tutvumine temaga jätab sügava ning hea mulje. Siin näed inimesi, tagasihoidlikke töötajaid, kes ilma kära ja deklaratsioonideta võitlevad päevast päeva selle eest, millele kutsub partei — nõukogude inimestele toodete külluse loomise eest. Kuid sovhoosi külastamine paneb ka mõtlema, eriti siis, kui satud sovhoosist, ehtsast oaasist, teda igast küljest ümbritsevasse kuiva ja nukrasse steppi.

Ajakirjandusest teame, et Taimõril, lume ja igikeltsa maal, kus talv kestab kaheksa-üheksa kuud, napp külm suvi aga ainult kolm, on köögiviljakasvatus-sovhoos «Sever» aklimatiseerinud mitmesuguseid köögiviljakultuure ning kasvatab avamaal sadu tonne kartuleid, kapsaid, naereid, sibulaid ja rediseid. Taimõri rahvusringkonnas on kaheksateist kasvuhoonet ja sadu lavasid. Köögiviljaaedu on juba tekkinud ka ringkonna keskusest Dudinkast tuhat kilomeetrit põhja poole. Jakuutias Indigirka ääres asuvast «Balagannõje» sovhoosist on maakera külmapoolus vaid käeulatuses, kuid seal kasvatatakse edukalt avamaal igikeltsal isegi selliseid soojalembeseid kultuure, nagu tomat ja kurk.

Krimmis on talve ja suve suhe vastupidine. Krimm upub peaaegu aasta läbi päikesepaistesse ja soojusse, kuid Krimmi elanikud näevad köögivilja külluses ainult neljaviie suve- ja sügiskuu jooksul. Muul ajal ei ole siin selle hankimine kuigi lihtne.

Olles viibinud Saki sovhoosis, seejärel aga sõitnud inimese poolt peaaegu täiesti puutumatusse steppi, tunnetad kogu täiuses partei poolt näidatud küllusele viiva tee suurust ja elulist reaalsust. Sellessamas inimtühjas ja veevaeses stepis, mis ulatub Sakist Simferoopoli endani, tekkiski sovhoos «Saki». Kasina arteesia veega loodi köögiviljade küllus, mis võimaldab tal üksinda rahuldada paljude sanatooriumide vajadusi. Miks on ta aga peaaegu ainuke omataoline terves Krimmis? Miks ei käi tema jälgedes kümned sovhoosid ja kolhoosid?

Tuul ja päike, mida stepi-Krimmis on väga palju, võiksid aidata muuta ka selle viljatu stepi, kuhu ei ulatu

Põhja-Krimmi kanal, laialdasteks köögiviljakultuuride väljadeks, viinamarjaistandikeks ja viljapuuaedadeks. See pole enam unistus, see on elus mitmekordselt äraproovitud reaalne võimalus. Odavad ja praktilised tuulemootorid võivad massilisel kasutusel pumbata maa seest välja terveid jõgesid, mis on võimelised niisutama tohutuid maaalasid. Juba on loodud lihtsad ja ökonoomsed päikeseseadeldised, mis võimaldavad näiteks Krimmi tingimustes soojendada vett viiekümne-kuuekümne kraadini kaheksaüheksa kuud aastas. Kui palju võiksid need avardada võimalusi lavade ja kasvuhoonete ehitamiseks, et saada külluses köögivilja talvel! Krimmis ei ole teadus ja praktika seni neile võimalustele tähelepanu pööranud. Kuid ometi oleks seda väga tarvis teha!

Lõunarannikule

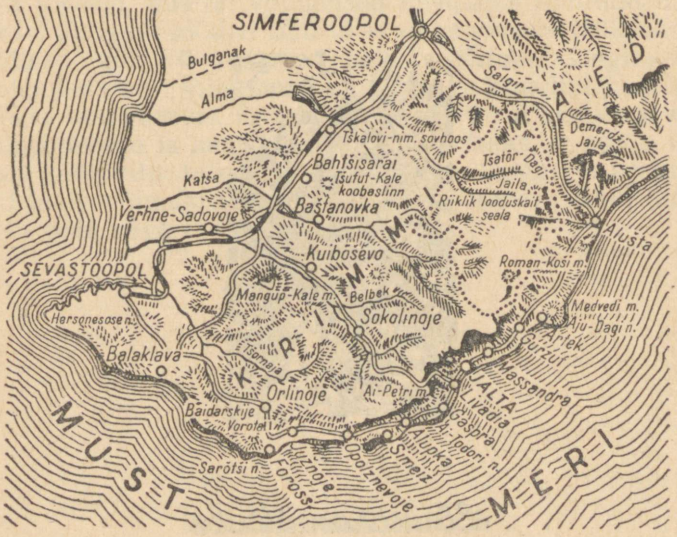
SIMFEROOPOL
Bulganak
Alma
Salgir
Demerdž
Jaila
Tšatôr-Dagi
Jaila
Riiklik looduskait seala
Tšalovi-nim. sovhoos
Bahtšisarai
Tšufut-Kale koobaslinn
Katša
Verhne-Sadovoje
Baštanovka
Kuibôševo
Aiušta
Roman-Koši m.
SEVASTOOPOL
Mangup-Kale m.
Belbek
Sokolinoje
Medvedi m.
Aju-Dagi n.
Hersonesose n.
Balaklava
Tšornaja
Orlinoje
Ai-Petri m.
Massandra
Baidarskije
Vorota
Alupka
Simeiz
Opoiznevoje
Foross
Sarôtši n.
MUST
MERI

«. . . kuid aedade poolest, arvesse võttes nii nendes kasvavate viljade küllust kui ka omadusi, paistavad välja need (paigad), mis asetsevad Alma, Katša ja Kabarta ääres, niisamuti ka mägedest lõuna pool Musta mere rannikul.»

«Tauria piirkonna füüsilisest kirjeldusest» 1785. aastast

MÖÖDA ÕUNAORGE

Lõunarannikule! Kes ei ole tundnud hingelist erutust, erilist ülevat meeleolu, sõites sellele mere, mägede ja päikese, ammendamatu loodusilu maale.

Peaaegu kõik Simferoopolist lõunarannikule sõitjad lähevad sinna piki suurepärast autoteed, mis kulgeb mööda Tšatõr-Dagi lilladest kaljudest, mööda pidulikust Aluštast, piki Musta mere sügavusse langevaid mäenõlvu.

See maantee on meile tuttav sõidust mägedesse ja mere äärde. Lõunarannikule viib aga ka veel teine, vähem tuttav tee — üle Ai-Petri kivise mäeaheliku. Sel korral vali-

megi selle tee, juhindudes ikka samast püüdest: võimaluse korral mitte käia kaht korda üht ja sama teed.

Olles möödunud oblastikeskuse edelaservast, jõuab Sevastoopoli maantee avarale tasandikule. Ainult otse silmapiiril tõusevad eespool tasandiku kohale künkad, mis siit, kaugelt vaadatuna sarnanevad üksteise järel veerevate lainetega. Kõik nad kerkivad aegamööda, laugelt põhjast lõunasse ja katkevad äkitselt, nagu noaga lõigatult lõuna pool. Need on nõndanimetatud «kuestad», teise mäeaheliku kõrgendikud, mis kordavad miniatuuris Krimmi mägede peaaheliku põhilist kuju. Külgedel aga, kord horisondile lähenedes, kord sellest kaugenedes, laotuvad hoopis madalad kolmanda mäeaheliku kõrgendikud, milledel on samasugune kuju.

Sügispäev on suviselt kuum. Tundub tolmu hõngu. Ülipeene võrguna tõuseb see autode ja vankrite järel külavaheteedelt, mis saadavad maanteed ja suubuvad sellesse, ning hõljub kaua kuivas liikumatus õhus. Kõrbenud teeääred, traatharjaga sarnanev, tolmuga kaetud hall rohi. Piki teed kasvavad viljapuude read: aprikoosi-, ploomi- ja kirsipuud, siis valged akaatsiad, nende järel jälle viljapuud. Siin-seal ilmuvad tasandikule aiad, noored ja juba vanemad — on tunda viljapuuorgude lähenemist, mis saadavad steppi oma eelvägesid. Kuid esialgu võimutseb ikka veel stepp.

Teel on Tšistenkaja küla, mis kannab seda nime õigustatult.[1] Puude roheluses kerkivad korralikud valged kivikatustega elumajad ja tugevad majapidamishooned, laiub avar karjaaed. Küla taga on Tšistenkaja masina-traktorijaam, mille masinapark on täis kombaine ja rehepeksumasinaid, traktori-külvimasinaid ja istutusmasinaid.

Edasi tuleb jälle mahaniidetud ja kokkupandud heinaga stepp, mis lõhnab tolmu ja kuiva põletussõnniku järele.

Stepi katkestab püramiidpaplite roheline müür, mis haarab korraga tee ja peidab selle oma tihedasse varju. Üle hulga aja langeb kuumusest õhetavale näole jälle õnnistusrikas, värskendav vari.

Paplite ja aedade keskel on suur Novopavlovka küla, kus asub Mikojani-nimeline kolhoos. Küla taga ristab teed sel aastaajal väheveeline, tagasihoidlik Alma jõgi, sellele aga järgnevad veelgi tihedamate ja võimsamate paplite read.

[1] Tšistenkaja — vene keeles «puhtake». *Tõlk.*

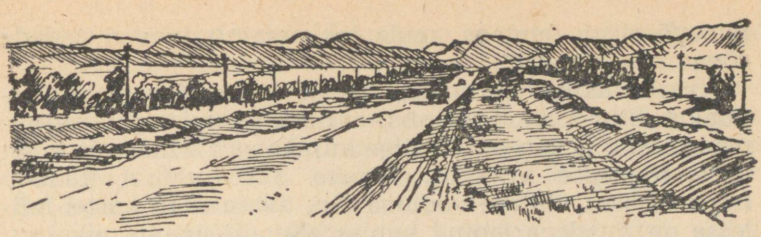

Sevastoopoli maantee

Pappel on Krimmi aedade lahutamatu kaaslane. Ka siin avanevad tuult murdvate paplimetsaribade taga mõlemal pool teed viljapuude lõputud read. Üle koormatud valminud viljade tiheda merevaik-roosa küllusega, nõjatuvad nad raskelt tugedele, mis hoiavad ülal painduvaid oksi. Sajad, tuhanded puud, mis jõuavad vaevalt kanda oma mahlakat aromaatset koormat, moodustavad ühtse ja lõputu massiivi. Siin ongi see õuntetulv, mis juba ammust ajast ujutab üle oma aedade poolest kuulsat Alma orgu, mille nimetuski tähendab tõlkes õuna!

Sellele, kes on juhtunud viibima neis paigus kevadel, aedade õitsemise ajal, on meelde jäänud teistsugune pilt. Puud seisavad siis kerges valkjasroosas ehtes ning õite hurmavast lõhnast küllastatud õhus sumisevad miljonid edasi-tagasi askeldavad mesilased. Õitemereks muutunud org jätab siis tõeliselt haarava mulje. Ent ka praegu on ta omas ülikülluses tavatult kaunis.

Paremal pool tee ääres olev silt teatab, et Alma taga matkaja pilku hämmastava õunarikkuse peremeheks on Tškalovi-nimeline sovhoos. Künnapuude allee viib maanteelt tema esimese osakonna maa-alale. Ja esimene, mis külastajat seal vastu võtab, on küpsete õunte vürtsine aroom ja kuiva puu lõhn liikumatus, päikeseküllases õhus. Vasakul on otse maantee ääres kerge ühekorruseline hoone, mis sarnaneb suure kaetud verandaga. Seda tihedalt ümbritsevad erepunased georgiinid ja noored persikupuud piiluvad avatud aknaisse, kust kuuldub ühetasast summutatud kõminat. Terved mäed, sadu tuhandeid vastseid puukaste ja hunnikud kergeid kohevaid laaste on kuhjatud hoone ühte külge. Teisel pool aga kantakse läbi laiade väravate üksteise järel järjekordsele veoautole samasuguseid kaste, mis nüüd on juba täidetud suurte

punapõseliste õuntega, mida lakkamatult toovad aedade sügavusest vankrid.

Avatud akendega hoone on sovhoosi üks pakkimispunkte. Siin toimub majandi aastase tootmistegevuse viimane etapp ja siin tuleb kõige kujukamalt nähtavale kogu selle tegevuse viljakus. Lõputu konveierilint kannab nagu tehases ühtlase vooluna läbi avara saali kaste, millesse on ridadena laotud kuulsa «Kandil-sinapi» pikergused valikviljad — suurepärased Krimmi õunad, mis on tuntud kogu meie maal. Õuntele päikese poolt maalitud ere puna ja õrnkollane koor, mida pole puudutanud palavad kiired, on kaetud õhukese kirmega, otsekui puuderdatud. See väga õhuke vahakirme, millega loodus varustab kõige õrnemaid puuvilju kaitseks igasuguste õnnetuste ja riknemise eest, hõõrdub ära väiksemalgi puudutusel. Kui ettevaatlikud ja kerged olid inimkäed — palju käsi, milledest õunad käisid läbi, enne kui jõudsid neid kasvatanud puult pakkimiskastini —, et nad ei hävitanud isegi seda õrna kirmet!

Mõlemal pool konveierit töötavad need, kes saadavad õunu maailma. Piki saali seinu on umbes poolsada lauakest. Need on igast küljest ümbritsetud täidetud, poolenisti täidetud ja tühjade kastidega.

Lauakeste taga töötavad kalibreerijad jaotavad aiast toodud sinapid kiiresti ja eksimatult viie-kuue kaliibri järgi kastidesse. Kuni viis tuhat õuna läheb ühes vahetuses läbi kalibreerija käest, kes määrab momentaanselt igaühele koha, mis vastab tema suurusele ja kvaliteedile. Seejuures ei viska ta õuna vastavasse kasti ega pane seda ükskõik kuidas, vaid tingimata küliti, et kõva puuviljavars ei kriimustaks all või ülal asetsevaid vilju. Ning ta ei lase ka konveierit mööda kulgevatesse kastidesse ühtegi õuna kas või väikseimagi kriimustusega või muljundiga elastsel koorel. Samasuguse hoolikusega asetab pakkija puuviljad lõplikult, korralike ridadena kastidesse, konveier aga kannab need saali lõppu kinnilöömiseks ja etikettide pealekleepimiseks. Aromaatne Krimmi sinap suundub pikale, väga pikale teekonnale, millele vaevalt suudaksid vastu pidada värsked õunad teistest lõunamaa paigust. Ta ei lähe mitte ainult Moskvasse ja Leningradi, vaid ka Kaug-Põhja, Kaug-Itta ja Uraali — inimestele, kes elavad paljude tuhandete kilomeetrite kaugusel sovhoosist. Ja kui nad kasti avavad, on puuvili selles otsekui

praegu aiast toodud. Isegi kerge vahakirme on puutumatu. Taoline puuvili säilib vabalt uue saagini.

Kuusteist tonni — terve vaguni suurepäraseid esimest sorti õunu saadab pakkimispunkt nr. 16 iga päev välja. Sovhoos tervikuna aga annab meie maale vähemalt kakssada vagunit — kolm kuni viis miljonit kilogrammi värskeid puuvilju aastas!

Suur ja keerukas peab olema sovhoosi majandus, «laboratoorium», kus toodetakse kogu see hiiglahulk suurepäraseid puuvilju, kus toimub nende loomise «tehnoloogiline protsess».

Ükskõik kuhu sovhoosi keskusest ka suunduda, kõikjal kasvavad õuna-, pirni-, ploomi- ja persikupuud — kümneid tuhandeid puid, mis on jagatud aiajaoskondadeks, kvartaliteks ja osakondadeks. Nad hõlmavad rohelises Alma orus rohkem kui viiesajahektarise pindala.

Siin on esindajaid kõigist sugupõlvist: päris noori, esimest vilja kandvaid puukesi, parimas elueas olevaid puid ning vanu, jämedate krobeliste okstega jändrikke, mis on oma aja juba ära elanud. Neil oleks aeg puhkusele minna, kuid kärpimise teel uuendatuna ja hea hoolitsuse tõttu on ka nemad täis suuri õunu. Need on esiisad, nende aegade tunnistajad, mil Alma orus nagu teisteski Krimmi jõeorgudes kiratsesid väikesed eraaiad. Sääraseid puid ei ole sovhoosi aedades enam palju. Nad on peaaegu täielikult asendunud nõukogude aastail üles kasvatatud puudega. Viimased on praegu täies viljakandmise ajajärgus.

«Külastage kaheteistkümnendat brigaadi, kommunistlike noorte jaoskonda,» soovitab teile kindlasti keegi, kui te olete sovhoosi aias.

Keset lõputuid aiakvartaleid, mis sarnanevad üksteisega niivõrd, et vilumatul inimesel on nendes kerge eksida, võib kohe ära tunda kaheteistkümnenda brigaadi kvartaleid. Siin ei kasva oma aja ära elanud puude kõrval uue vahetuse noori puukesi. Ühtlaste, pidevate ridadena seisavad üheealised võimsad puud. Nende kroonid ulatuvad kuni kaheksa meetri kõrguseni. ning ka nende laius ei ole väiksem. Sääraseid õunapuid ei leia Liidu keskvööndi aedadest. Raske on uskuda, et need on vaid veidi üle kahekümne aasta vanad; seda jaoskonda on hakatud nimetama kommunistlike noorte jaoskonnaks nii puude ea tõttu kui ka seepärast, et brigaadis on peamiseks tööjõuks noored.

Eeskätt hämmastab puude ebatavaline viljakus. Nad on õunu nii täis, et mõnel ei paista nende tagant peaaegu üldse enam lehti. Puude ümber on seatud terve lattide raamistik. Latid toetavad oksi, mis ilma nendeta paratamatult murduksid vilja raskuse all.

Toestamine, milleta ei tule toime ükski Krimmi aed, on väga omapärane ja keerukas kunst, mis on peaaegu tundmatu paljude teiste Liidu rajoonide aednikele. Sellel on omad meistrid, omad reeglid ja seadused.

Viljapuude ebatavaliselt võimsa arenemise juures Krimmis on toed — pikad sirged latid harulise ülemise otsaga, millele toetuvad oksad, — vajalikud kõigepealt selleks, et sagedased tuuled ei kõigutaks oksi, mis vilja koorma all võiksid murduda. Kuid neil on täita ka teine ülesanne.

Peamisteks viljapuusortideks Krimmis on õuna- ja pirnipuude nõudlikud talisordid. Oma täisväärtusliku maitse ja viljade kauniduse saavutavad need üksnes päikesekiirte kestva mõju all, õhu alatisel juurdepääsul. Lõunamaine päike, soojus ja avarate Krimmi orgude värske õhk on nende viljade ületamatute omaduste loojaiks. Tugede süsteemi ülesandeks on oksi tavalisest asendist välja viimata, neid põimimata ja üksteise peale asetamata seada nad kõik valguse ja soojuse täieliku mõju alla.

Kuid toed takistavad viljapuude ridade vaheltharimist. Kommunistlike noorte brigaadis võeti kasutusele uus toestamissüsteem — «vihmavarjusüsteem», mille puhul kõik toed on alumist otsa pidi kinnitatud tüve kõrval seisva lati külge. Maapinda harivad masinad saavad nüüd aias vabalt liikuda.

Brigaadis toimub parajasti saagi koristamine — samuti omapärane, mõjukas, ebaharilik vaatepilt sellele, kes esmakordselt viibib aias. Kusagil kahekorruselise maja kõrgusel, milleni ulatuvad puud, õuntega üle külvatud peenikeste okste tihnikus balansseerib korjaja. Kogu tema toe moodustab postredel — pikk plank selle peale kinnitatud ristliistudega —, mis toetub ühe otsaga maapinnale ning teisega oksale, kust toimub korjamine. Korjaja seisab ühe jalaga ebakindlal pulgal, teine jalg haakunud teise pulga külge, ja nopib mõlema käega puuvilja. Ettevaatlikult haarab ta iga õuna kogu peoga, surub kergelt sõrmega vilja varrele ja eraldab selle oksa küljest.

Iga puudutus jätab puuviljale oma jälje, järelikult alandab selle kvaliteeti. Korjaja võtab puuviljad maha nii, et kannatada ei saa isegi koorel olev kerge vahakirme, ning asetab nad korralikult küljeli pikka silindrikujulisse korvi, mis on seest purjeriidega vooderdatud ja mis tõmmatakse alt üles nööri abil. Kõike seda teeb ta peaaegu õhus rippudes, lootes vaid haprale oksale, mida hoiab ülal ebakindel tugi. Parimad korjajad võtavad sel viisil päevas maha kuni tonni õunu.

Selleks, et korjata saak ära ühelt puult, tuleb korjajal palju balansseerida. Ühelt puult saadakse kuni tuhat kilogrammi õunu, jaoskond tervikuna aga annab esialgsete arvestuste järgi mitte vähem kui nelisada tsentnerit puuvilja hektarilt.

Selline saak, mis ületab mitmekordselt keskmisi puuviljasaake Krimmis, pole siin haruldus. Seda saadakse peaaegu igal aastal.

Aedade iga-aastane kõrge saagikus on kõigi puuviljakasvatajate töö lõppeesmärk. See on tippsaavutus, milleni ei ole lihtne jõuda. Viljakandvuse kurikuulsast perioodilisusest — viljakate ja mitteviljakate aastate vaheldumisest aedades, mida peeti aastasadu aianduse kõigutamatuks seaduseks, — võib üle saada vaid inimeste sügava, oskusliku ja plaanikindla vahelesegamisega taimede harilikesse käitumisnormidesse. Kommunistlike noorte brigaad rajab kogu sovhoosile teid selle eesmärgi saavutamiseks. Tema maa-alad on muutunud kõrgete saakide katsebaasiks, kust kõige eesrindlikum, end õigustanu levib sovhoosi aedade kogu viiesajale hektarile.

Kommunistlike noorte jaoskonnas paistab eriti silma puhtus ja kord, isegi teatav uhkeldamine nii puude kui ka neid toitva maapinna välimusega.

Puutüved on hoolikalt valgendatud ja pruunide pabervöödega vöötatud. Milleks? Brigadir Nikolai Giljarovitš Gržibovski selgitab, et see paraadvälimus, mis nõuab kommunistlikelt noortelt palju hoolt, on üheks lüliks võitluses suurte puuviljasaakide eest. Lubivalgendus ja paberist liimivööd koos regulaarse tolmutamise ja pritsimisega, millest võtavad osa lennukid, kaitsevad saaki haiguste ja kahjurite eest. Kuid saagi loojaks on teine tööde ring, mis ei katke brigaadis ühekski päevaks. Sellesse kuulub nii mullaharimise, väetamise ja kastmise keerukas süsteem kui ka puu mõjutamine kirurgiliste meetoditega: mitme-

sugused kärpimised, puhastamised ja pintseerimised[1], mis suunavad teda kõrgele viljakusele.

Sovhoosi kollektiiv töötab koos teadlastega. Teaduslikud töötajad Moskvast ja Krimmi Tsonaalsest Puuviljanduse Katsejaamast on sovhoosis alatised külalised. Nende ühine teaduslik töö — viljakandvuse perioodilisuse likvideerimine aedades — leiab siin tuliseid järgijaid ja pooldajaid. Üks esimesi nende seas on sovhoosi direktor Vladimir Lazarevitš Strelets.

Ta sündis kutsari pojana sama mõisniku juures, kelle maadele hiljem rajati osa sovhoosi aiast; seal kasvas ta üles ja selsamal maal sai temast puuviljakasvatuse spetsialist. Juba poisipõlves hakkas ta töötama mõisniku aias kärpijana, puukoolitöölisena. Palju neid hiiglasi, mis seisavad praegu aias täis saaki, on poogitud ja üles kasvatatud tema kätega. Ta mäletab veel neid aegu, mil Alma, Katša ja Belbeki kallastel asetsesid mõisnike «tööstuslikud» aiad, millede hulgas viiekümnehektarised näisid hiiglastena. Ta mäletab, kuidas neisse aedadesse seks ajaks, kui need kattusid küpsusepunaga, lendasid parvedena kokku vaheltkauplejad. Need petsid kaaluga, praakisid halastamatult, mõnikord aga «lõid hinna alla» — tunnistasid sihilikult kõlbmatuks nende peremeeste puuvilja, kes püüdsid protesteerida ebaseaduslikkuse vastu. Meeletu konkurents ja ažiotaaž murdsid sisse vaiksetesse aedadesse. Korduvalt oli Vladimir Lazarevitš tunnistajaks, kuidas suure vaevaga kasvatatud saak mõttetult hävitati. Ent ikkagi tahtis ta rajada uusi aedu. Tee aiatöölisest spetsialistiks, Krimmi puuviljakasvatuse peeneks asjatundjaks, Krimmi ühe parima ja suurima puuviljamajandi direktoriks käis ta läbi siinsamas. Koos samasuguste tööliste-moonakate Porfiri Mihhailovitš Rudenko, Anna Grigorjevna Filippova ja Roman Vassiljevitš Sidortšukiga, kellest nüüd on saanud ühest osakonnajuhataja, teisest tehniline juht, kolmandast brigadir, oli ta nõukogude võimu tulekul üks esimesi organisaatoreid ja teostajaid suurte tööde alal, mis ühendasid mõisaaedade tükid ühtseks suureks majandiks.

Vana kaardiväki, kommunistid, kelle õlgadel lasusid sovhoosi loomise esimesed tööd, viivad praegu teda maksimaalsele viljakusele. Kommunistlikud noored on nende

[1] Pintseerimine — võrse ladva mahalõikamine. *Tõlk.*

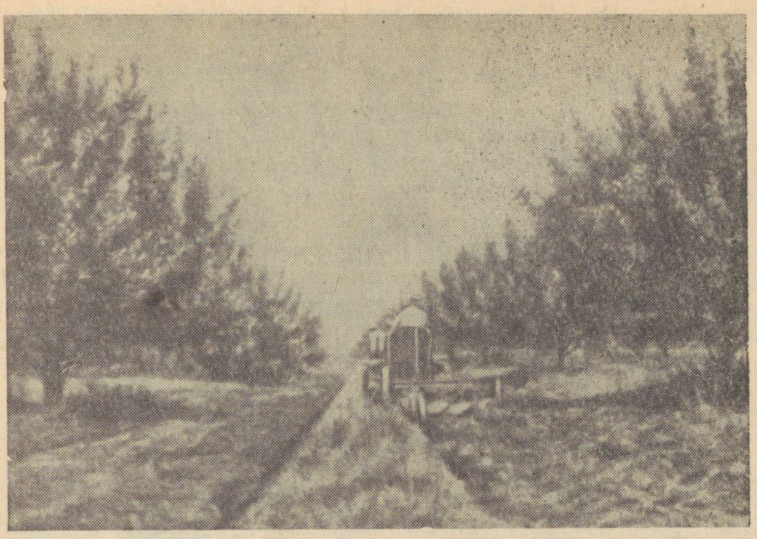

Sovhoosi viljapuuaias

ustavateks abilisteks mitte ainult kogu majandile eeskujuks saanud brigaadis. Kommunistlikud noored, kes on lõpetanud tehnikumid ja spetsiaalsed aianduskoolid, juhivad kuut brigaadi. Teised õpivad sovhoosi kursustel kärpijateks, toestajateks, motoristideks, sorteerijateks ja pakkijateks. Sovhoos sammub üha laiemalt puuviljanduse mehhaniseerimise ja spetsialiseerimise teed.

Ta saab oma hiiglasuurtest aedadest juba keskmiselt ligi sada tsentnerit puuvilja hektarilt ning annab kuni viis miljonit rubla tulu. Kuid tema aiad võivad anda rohkem. Nad pole veel viidud iga-aastase kõrge saagikuse tasemele. Kollektiivi lähimaks ülesandeks on saada igal aastal viis miljonit kilogrammi puuvilja sõltumatult igasugustest tingimustest. Teel selle ülesande lahendamisele on juba paljugi ära tehtud. Lõpetatud on aedade «rekonstrueerimine». On uuendatud sorte- ning laiendatud sortide koosseisu; tihedate istutuste ebaühtlased laigud, mis saadi pärandiks sovhoosiga liidetud eraaedade näol, on puhastatud ja allutatud üldisele plaanile.

Sovhoosi aiad moodustavad nüüd õigesti organiseeritud ühtse majandi, milles töö toimub kaasaegsete meetodite

Üleliidulise Taimekasvatuse Instituudi Pomoloogilises Puukoolis. Persikud on valminud.

järgi agronoomiateaduse alusel ja masinate abil. Nendes aedades viibides näed, kuivõrd suured on tõelise ja täieliku taassünni reservid Krimmi puuviljakasvatuses, mille ammune kuulsus viimasel ajal on mõnevõrra kustunud ja kahvatunud, näed, missugust uut õitsengut võivad kinkida meie maale Krimmi kuulsad aiandusorud.

Juba XVIII sajandil sõitsid Pallase tunnistust mööda kaupmehed Venemaalt Krimmi sinapi, safrani ja «Saint-Germaini» pirnide järele, millede poolest oli rikas Katša jõe org. Küüdivankritega veeti neid Moskvasse ja edasi Peterburi, kus vaatamata veo kallidusele saadi nende eest head hinda. Krimmi õunu ja pirne osteti pealinnades õhinal.

Kuid tohutu suur nõudmine Krimmi õunade järele, mis siinsele aiandusele andis puht-kaubandusliku suuna, peitis endas ühekülgse arenemise hädaohtu.

Palju aastakümneid valiti ja kultiveeriti Krimmi aedades müügiks ja kaugeteks vedudeks kõige kohasemaid

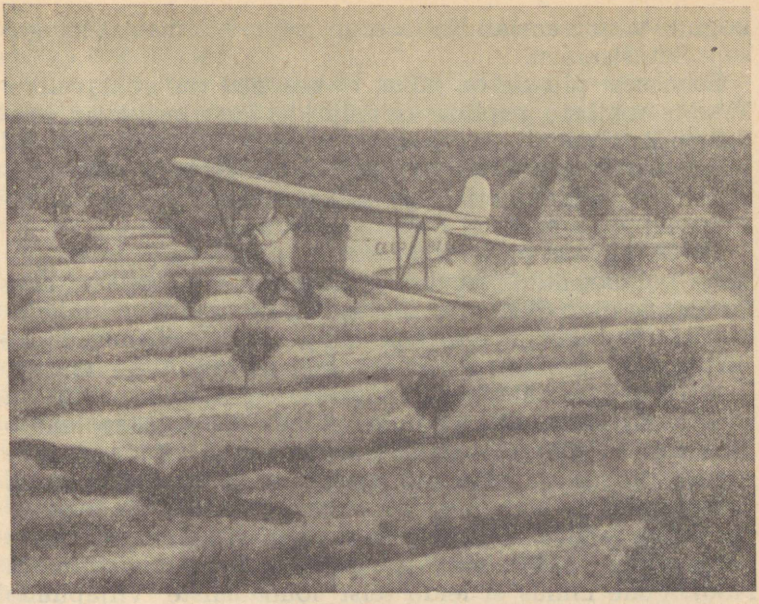

Viljapuude pritsimine lennukilt sovhoosis «Predgorje»

õunade ja pirnide talisorte. Nende loomisel saavutas rahvaselektsioon suure täiuslikkuse. Kuid Krimmi aedadest kadusid pikkamisi varased suvisordid ja sügise algul valmivad sordid, mis kuuluvad tarbimisele kohapeal. Neid loeti täiesti väärtusetuks ja ülesostmisel neid arvesse ei võetud.

Praegu luuakse Alma, Katša ja Belbeki aiandusorgudes vanade istanduste asemele uusi avaraid, valgusekküllaseid sovhoosi- ja kolhoosiaedu, kus on hõlpus töötada inimestel ja masinatel. Ka nende ülesanne on teistsugune. Mitte kerge teenistuse ja kasu kaalutlused, vaid püüe anda töötajatele ja Krimmi sanatooriumidele aasta ringi võimalikult rohkem mitmekesist puuvilja, juhib nende uute aedade loojaid. Seda ülesannet aitab neil lahendada väga omapärane ja omal alal ainulaadne teaduslik asutus — Üleliidulise Taimekasvatuse Instituudi Pomoloogiline Puukool. Reisides mööda Krimmi aiandusorge, ei saa külastamata jätta tema imepärast aeda, mis on rajatud nõu-

kogude võimu aastail Katša orgu, mõne kilomeetri kaugusele Bahtšisaraist.

Esimesest pilgust on näha, et see aed on ebatavaline. Traditsiooniliste papli-kaitsemüüride taga kasvavad ruudukujulistel maatükkidel sirgetes ridades noored tugevad puud. Igaüks neist on nagu näitusel varustatud täit atestatsiooni sisaldava etiketiga ja ka maa-alad ise demonstreerivad nagu näitusel õiget hoolitsemist mulla eest.

Õieti ongi see omamoodi näitus. Peaaegu alati võib siin näha kolhoosnikute, sovhoositöötajate ja üliõpilaste ekskursioone ning üksikuid külastajaid, kes vaatlevad tähelepanelikult peaaegu iga puud ning teevad märkusi bloknootidesse, otsekui räägiks iga puu neile midagi endast.

Kui vaadelda tähelepanelikumalt, siis osutub, et siin on tõepoolest ebatavaline puude mitmekesisus. Aias leidub kõike, mida võib kasvatada lõunamaa muld: õuna- ja pirnipuid, ploomi- ja kirsipuid, aprikoosi- ja maguskirsipuid, persikupuid ja küdooniaid, kreeka pähklipuid ja mandlipuid. See laialdane elav kollektsioon sisaldab ligi kaks tuhat viljapuusorti, mis on kogutud tervest maailmast. Nõukogude Liidus ei leidu teist lõunamaiste viljapuude kollektsiooni, mis oma täiuslikkuselt ja mitmekesisuselt oleks sellega võrdne.

Ligi kakskümmend aastat eksisteerib see kollektsioonaed, rikastudes igal aastal uute sortidega. Eriti suured on täiendused olnud viimaseil aastail — ligi seitsesada sorti möödunud nelja aastaga. Oma parimaid, nõukogude teadlaste poolt aretatud sorte saatsid siia Gruusia ja Armeenia, Aserbaidžan ja Valgevene, Moldaavia ja Ukraina. Kodumaised sordid hõlmavad aias üha soliidsema koha. Ja just seesama laialdane kollektsioon meelitabki siia arvukalt külastajaid.

Kuid tal ei ole mitte ainult demonstratsiooniline eesmärk. Siin töötavad teadlased. Nende ülesandeks on eelkõige iga sordi vaieldamatu ehtsuse kindlaksmääramine kestvate ja igakülgsete vaatluste, võrdluste ja katsetuste teel, mida teostatakse pidevalt mitme aasta jooksul. Teinud läbi sellised katsed ja tõestanud oma ehtsust, muutub sort etalooniks, näidiseks, mille järgi tehakse kindlaks tundmatuid sorte sovhoosides, kolhoosides ja teaduslikes asutustes.

Sordid, mis avaldavad uurimisel kõige väärtuslikumaid omadusi, saavad tuusiku ellu. Neid paljundatakse puu-

kooli taimelavas ja nad lähevad kümnete tuhandete istikutena aedadesse.

Niisuguse tuusiku Krimmi sovhoosidesse ja kolhoosidesse, eelkõige stepitsooni, sai näiteks suurepärane, kuid siin vähe tuntud õun «Jandõkovski» — vana-vene sort, mis kasvab Astrahani, Stalingradi ja Saraatovi oblastis. See sort on vähenõudlik, saagirikas ja, mis peamine, valmib varasuvel, kui Krimmis ei ole veel üldse õunu.

Varakevadel saadetakse lennukeil tuhandetes pisipakkides Nõukogude Liidu kõigisse nurkadesse õietolmu, mis on korjatud kollektsioon-aia õitelt. See on vajalik teadlastele ja selektsionääridele, et risttolmutamise teel saada uusi sorte, mis kannaksid endas kõige paremate ja õrnemate lõunamaa puuviljade omadusi. Mööda Liidu kaugeid lennuliine saadetakse ka pookoksi, mida kasutatakse kollektsioon-aia parimate sortide paljundamiseks uutel kohtadel. Ligi kakssada tuhat sellist pooget võib teha pookokste abil, mida pomoloogiline puukool igal aastal laiali saadab. Niiviisi asub kõik parim, mis leidub maailma puuviljakasvatuses, pikkamööda ümber sovhoosi- ja kolhoosiaedadesse.

MATKARADADEL

Kevade algusest kuni hilissügiseni võib igas Krimmi nurgas kohata inimesi, kes sammuvad üksteise järel mööda üksildast rada. Torkavad silma päevitunud näod laiaääreliste õlgkübarate all, pungil seljakotid, mis sunnivad käima veidi ettepoole kummargil, ja tugevad kepid — ustavad abimehed mägiretkel. Need on matkajad, turistid. Huvi ja lugupidamisega saadavad neid pilguga vastutulijad: head teed! Nad teavad, et matkaja ei käi kergeid teid. Ronides mööda tundmatule tipule viivaid mäejärsakuid, tungides läbi põlismetsa tihniku, tunneb ta rõõmu just neist raskustest, mis alistuvad tema jõule ja vastupidavusele, tema lihastele, tunneb rõõmu kõigest uuest, mida kohtab teel. Inimene uueneb sellisel retkel.

Ja kui palju rõõme toob kaasa rändurielu ise oma lõbusate majapidamisaskeldustega puhkepeatustel, omaenda käega keedetud isuäratava lõunasöögiga, vaikse vestlusega lõkke ääres, mil kogu maailma peitnud öö jätab matkajale üksnes selle, südant avava tulukese! See, kes kas või kordki on tundnud säärase matkamise võlu, ei vaheta seda mitte ühegi teise puhkamisviisiga.

Krimm on armastatuim koht turismimatkadeks. Moskva arhitektid ja Siberi õpetajad, Uraali töölised ja Leningradi üliõpilased, insenerid Tšitast, Kolõmalt ja vahel isegi Kuriili saartelt — tuhandeid turiste läbib igal aastal Krimmi.

Üks populaarsemaid matkamarsruute on jalgsimatk mägiranniku marsruudil nr. 22. Tema populaarsuse saladus peitub ilmselt selles, et ta avab Krimmi kõigist teistest täielikumalt, võimaldab saja kahekümne kilomeetrisel teekonnal näha Krimmi kõige tähtsamaid ja iseloomulikumaid jooni. Matkaja läbib aianduslikke jõeorge ja põlismetsi, laskub Bolšoi Kanjoni pimedasse kuristikku ja tõuseb tuhat kakssada meetrit üle merepinna kerkiva Ai-Petri kivistele tippudele, ööbib metsikutes kivigrottides ning ületab köie abil märatsevaid mäestikujõgesid. Ta loeb oma teekonnal Krimmi elavat ajalugu, mis on jäädvustunud paljudes muinasaja mälestusmärkides, ning ajalugu, mis peegeldab nõukogude patrioötide kangelaslikku võitlust Krimmi vabastamise eest okupantidest, näeb tema tänast päeva. Läbides selle marsruudi, ta mitte ainult ei säilita mälus unustamatuid muljeid matkast, vaid omandab ka kõik vajalikud teadmised ja oskused kõige raskemateks mägiretkedeks ning saab õiguse end nimetada «NSV Liidu turistiks».

Kahekümne teise marsruudi jalgsimatkaosa algab Bahtšisaraist.

Igal hommikul kõlavad hallide püstloodsete rahnudega raamistatud rohelises orus rännakumarsi helid, seejärel kostab laul. Järjekordne matkagrupp, saadetud teele kerge telklinnakese elanike heade soovidega, suundub mägedesse.

Bahtšisarai lähedal olevas laagris aga algab tavaline turistipäev.

Saabub autobussil Simferoopolist rühm uustulnukaid. Lillede ja lahkunute tervitussedelitega võtavad neid vastu «põliselanikud», kes viibivad laagris juba kolmandat või neljandat päeva. Nad tunnevad end läbi ja läbi turistidena ning võtavad oma kaitse alla uustulnukad, kes pole veel vilunud paljuski, mida «põliselanikud» on juba jõudnud õppida. Püstitada telki, sealhulgas ka Krimmis sagedasti esineva tugeva tuule juures, korjata kütust ja läita lõket (metsatutel Krimmi mägedel pole see alati kerge asi), ette valmistada ja kohandada matkavarustust, valida

Turistid matkal

välja vajalikke produkte, koostada matkaplaani — kõike seda, mida on tarvis iseseisval jalgsimatkal, oskavad juba «põliselanikud». Nad on käinud Bahtšisarais ja selle ümbruskonnas, teinud esimese treening-mägiretke Tšufut-Kalele.

Uustulnukad alustavad tutvumisest Bahtšisaraiga. Nende esimene teekond viib kaugesse minevikku.

Kuristiku põhjas, kus aegade jooksul laskeavadega kindlusetornideks lihvitud kivirahnud ripuvad sogase Tšuruk-Su jõekese kohal, jättes selle kallastele ainult kitsa kivise maariba, asub linn. Näib, et olles peitnud end maailma eest metsikute kivide taha, on ta peitu pugenud ka aja eest, mis ei ole peaaegu üldse muutnud tema muistset ilmet. Khaani-Krimmi, minarettide ja haaremite Krimmi tuletab meelde see, mis ilmub siin meie silmade ette.

Peatänav, peaaegu ainus tänav, mida mööda saab sõita, kulgeb piki kuristikku. Temast mõlemal pool tunglevad majad tänava kohale ulatuvate teise korruse kinniste rõdudega. Kunagi olid esimeste korruste külge kõikjal

Kivimite murenemisel tekkinud veidrad kujud

ehitatud armetud poekesed, sepapajad ja töökojad, mis ummistasid niigi kitsast tänavat; nüüd on need ära koristatud. Ainuüksi relvapoode ja -töökodasid pesitses siin tükki kakskümmend. See oli Krimmi khaaniriigi arsenal ja ärikeskus.

Kaugemal, kahel pool peatänavat aga kerkib astmetena Tšuruk-Su järskudele veerudele ülejäänud linn: pimedate, süngete savi- ja kiviehituste korratu kuhjatis, mida siin-seal risti-rästi läbivad jalgradasid meenutavad tänavad, mis on läbipääsetavad üksnes ratsanikele ja koormaid kandvatele eeslitele.

Ja äkki näed, kuidas noaaegsete ehituste tihedast kogumikust tungib esile vastsete läikivate puna-kollaste külgedega autobuss «ZIS-155», mis ei ärata enam imestust isegi kõige konservatiivsemates ja jonnakamates neljajalgsetes — eeslites, kes longivad rahulikult tee ääres. Muistseid hooneid kõrvale tõrjudes laiub silme ees noor elav skväär ja lastepere tegeleb seal agaralt keerukate ehitustega liivast ja kivikestest. Kahekorruselise, täiesti kaasaegse maja avatud aknast kostab kirjutusmasina klõbinat, montöör aga tõmbab teisele korrusele telefonijuhet.

Aeg nõuab oma. Rikkumata põhiliselt linna vanaaegset ilmet, on ta siia toonud meie tänapäeva.

Kuid tänapäeva Bahtšisarail, oblasti ühe suurema ja eesrindlikuma rajooni keskusel, on siin kitsas ja ebamugav. Ta tungib umbsest kuristikust avarusse, laia magistraali äärde, mis ühendab teda kogu rajooniga ning oblastikeskusega. Sevastoopoli maantee ääres juba kõrguvad elektrijaama ja kooli, eeterliku õli kombinaadi ning kolhoosi- ja maaehituse tehnikumi hooned. Avaralt paiknevad uute tänavate ääres noortest aedadest ümbritsetud elumajad. Bahtšisarai, mille endagi nimetus tähendab «Aedade lossi» ning mis on ümbritsetud sadadest hektaritest sovhoosi- ja kolhoosiaedadest, muutub ka ise nende rohelusse uppudes tõeliseks aedade pealinnaks.

Endine Bahtšisarai aga jääb mälestusmärgiks möödunust, suureks muuseumiks, kus üha uued ja uued inimpõlved tutvuvad oma maa kauge minevikuga.

Vana Bahtšisarai peatänav viib khaanilossi juurde. Tornikestega kroonitud valged lossimüürid ulatuvad otse jõeni, mis eraldab linna khaani tsitadellist. Paistavad raudvõredega aknad, kaks vaikivat minaretitorni ning massiivne malmvärav, mis tihedalt suleb kindlus-lossi. Värava kohal on Gireide vapp: kaks surmahaardes põimunud lohet — julmade sisetülide, Krimmi khaaniriiki lõhestava üldise vaenu ja vihkamise sümboolne embleem.

Kunagi pidi loss väliselt jätma toreduse ja võimsuse mulje, kuid nüüd on see kahvatunud. Palju on hävitanud

Bahtšisarai loss

või tuhmiks muutnud aeg, seda aga, millele ta on armu heitnud, püüdsid hävitada ja röövida okupandid. Nõukogude inimeste jõupingutustega on see Krimmi omapäraseim nurgake, tema mineviku elav tükike taastatud ning seda säilitatakse rahvale ajaloolise väärtusena. Sildid lossi värava juures teatavad, et nüüd on siin kaks muuseumi: koobaslinnade muuseum ja muuseumiks muudetud khaaniloss.

Koobaslinnade muuseum avab meie maa ajaloo kõige vanemaid lehekülgi.

Teadlaste leiud Staroselje koopast ja teistest koobastest, kus olid säilinud inimelu jäljed kiviaja varasematest ajajärkudest, pronksiaja kurgaanidest leitud riistad, mida inimesed kasutasid üle kolme tuhande aasta tagasi, aegadel, mil inimene hakkas juba valdama metalli saladusi, hiiglaslikud kivist hauakambrid, Krimmi mäestiku põliselanike — muistsete tauride — tarbeesemed aegadest, mil Krimmi steppi asustasid sküüdid, rannikule aga tekkisid orjanduslikud linn-riigid: Pantikapaion, Hersonesos ja Theodosia — kõik see, mis on välja pandud koobaslinnade muuseumis, avab inimühiskonna arenemise katkematu ahela mägi-Krimmis alates tema sündimise lätteist enne meie ajaarvamist.

Varase keskaja perioodil toimub mägi-Krimmis feodaalühiskonna kujunemine. Teise mäeaheliku järsakuil tekivad sel perioodil kindlustatud feodaalsed keskused — «koo-

baslinnad». Kaitseseadeldistega täiendatud looduslikud kivikindlused kaitsevad põliselanikke stepi rändrahvaste rünnakute eest.

Sadu aastaid elasid mõnedes neist inimesed, kaitstes end petšeneegide, polovetside, seejärel tatari-mongoli hordide eest. Pidev side slaavlastega, alates varastest slaavi hõimudest kuni võimsa Moskva riigini, toetas neid võitluses rändrahvastega.

Koobaslinnade muuseumi kogutud arhitektuurilised fragmendid, käsitöö ja põllumajanduse tooted ning monumentaalmaalikunsti jäänused kõnelevad pikast teest, mille on läbi käinud linn-kindluste elanikud oma algupärase materiaalse kultuuri arendamisel. Krimmi khaaniriik, seejärel aga poolsaarele tunginud türklased toovad koobaslinnadele hävingut ja surma. Türklased ja tatarlased saavad viieks sajandiks Krimmi peremeesteks. Krimmi valitsejate residentsiks, kus otsustati Tauria saatust, saigi tollal valgete müüride taga peituv Bahtšisarai loss.

Otsekui olematusest esile kerkinuna mööduvad üksteise järel silmade eest aegade hämarusse vajunud elu pildid. Kirju labürint saale, mis omavahel võistlevad peletükkiva toreduse poolest. Siin võeti vastu saadikuid ja ärikülalisi ning mitte väga valitud, kuid silmatorkav luksus pidi olema Gireide jõu ja võimsuse vääramatuks tunnistajaks. Üksildased toad, kus surmavaikuses sündisid verised intriigid, kust suundus Venesse ja Ukrainasse röövellike tatari hordide hirmus vool. Kunagi tore ja lõhnav, kuid nüüd mahajäetud aed. Selle kasvatasid üles vangilangenud orjad, kellelt khaan oli anastanud nende aia, nende maa,

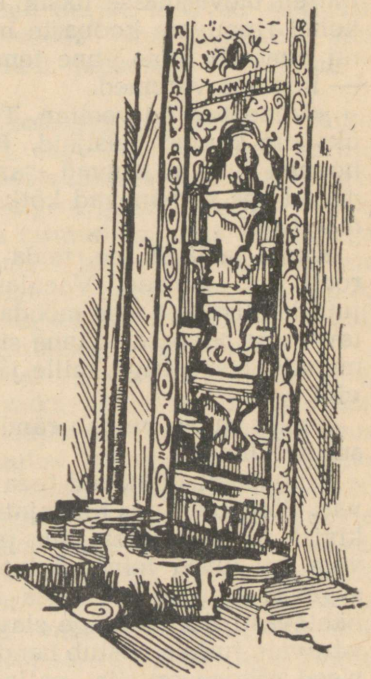

Bahtšisarai purskkaev

nende lapsed. Omas nukras hurmas sünge haarem, hoolikalt peidetud tihedate varbkardinate taha päikese eest, rõõmu eest, kõigi silmade eest, välja arvatud khaani omad. Kuulus purskkaev, kus tilkhaaval kukub nõust nõusse vesi, puhas nagu pisar, seesama purskkaev, mis viis siin jalutava Puškini luuleliste unelmate maailma ja inspireeris teda ühe oma suurima teose loomisele.

Sellest ajast, kui siin viibis Puškin, on möödunud üle saja kolmekümne aasta. Veelgi kaugemale on kadunud need ajad, mil loss elas. Päevitunud, kärarikas turistivarustuses noorsugu läbib nüüd lossi kõmavaid tühje saale ja rõdusid.

Turistide teekond minevikku jätkub ka järgmisel päeval, mil nad lähevad treeningmatkale Tšufut-Kale koobaslinna kivitippudele.

Kolm kilomeetrit Bahtšisaraist ida pool, endise Marionoopoli taga laotub tühi «Jossafati surmaorg», mille kohal tõuseb taevasinasse üksik kalju. Seal ülal on kuristiku kohal rippuvate koobaste mustad avad, muistse Fulli — nii nimetati linna enne tema vallutamist tatarlaste poolt — hoonete varemed.

«Veneetsia on veelinn, Tšufut-Kale õhulinn,» kirjutab üks siin käinud reisijaid, Puškini kaasaegne, «esimeses hooned justkui ujuvad ranniku ääres, karaiimide elumajad aga sarnanevad kotkapesadega järsu, ligipääsmatu mäe tipul...»

Kitsas ja järsk tee, mida igast küljest ahistavad kivid, ronib tipu suunas. Vaenlastel oli raske pääseda linna juurde niisugust teed mööda, mis peale selle oli ülalt nähtav nagu peopesal. Linna sissekäigul suleti tee lõplikult massiivse väravaga, mille jäänused on säilinud meie päevini.

Imelik tunne valdab rändurit, kes on sattunud sellesse surnud linna.

Kõigepealt üllatavad teda varemete vahel olevad tänavad. Sõiduteel, mis on rajatud looduse enda poolt samast kivist, millel asetseb linn, ja mis seetõttu on vastupidavam kui ükski teine sõidutee maailmas, kulgevad kaks sügavat rööbast. Mõnedes kohtades, kus omal ajal oli nähtavasti liiklus kõige elavam, eriti sisse- ja väljasõiduväravate juures, ulatub nende sügavus ligi poole meetrini. Need rööpad on siia, paljasse metsikusse kivvi jätnud kunagi Tšufut-Kale tänavail sõitnud kaarikute ja vankrite

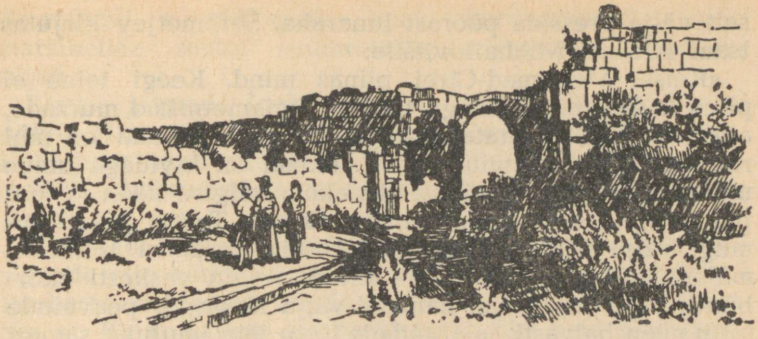

Tšufut-Kale tipul

rattad. Kui palju miljoneid rattaid pidi küll veerema siin, et kulutada kivvi need sügavad, tasandamatud vaod, kui palju sajandeid kihasid praegu tühjad tänavad toimekas elevuses, kui palju inimesi veetis oma elupäevad siin, taeva poole tõusval hiiglaslikul, päikesest kõrvetatud ja tuultele avatud kiviplaadil!

Hoonete varemed, mis on samasugused hallid ja päikesest niisama kuumaks köetud, nagu neid varjavad kaljud, kõnelevad samuti linna paljusajandilisest ajaloost. Sünged koopad, mis sarnanevad kunagi ürginimesele varjupaika andnud koobastega, kuid on raiutud kaljusse inimkäega, jäänused kohmakatest, tahumata kivist elumajadest, missuguseid ehitasid meie kauged esivanemad, ja lõpuks hästi säilinud, peaaegu kaasaegset tüüpi ehitused on kõik siia kokku kuhjunud ning üksteisega segunenud.

Tuhat kakssada aastat elas linn Tšufut-Kale tipul. Arvatakse, et tema peremeesteks olid sarmaadid, kes tulid siia esmakordselt kuuendal sajandil. Siis anastasid linna tatarlased. Noil aegadel muutus Tšufut-Kale kindluseks, mis kaitses juurdepääsuteid Tatari pealinnale ja oli süngeks vanglaks eriti tähtsatele vangidele. Siin vaevles palju aastaid üks kuulsamaid Vene vojevoode Vassili Borissovitš Šeremetjev, kes organiseeris Vene sõjameeste väesalkade eesotsas aktiivset vastupanu tatarlaste rünnakuile. Tatarlased võtsid ta vaherahu ajal reeturlikult kinni ning viisid Bahtšisaraisse, seejärel aga Tšufut-Kalesse, kus talle sai osaks ennekuulmatu mõnitamine Tatari khaanide poolt, kes sel teel püüdsid Vene valitsu-

selt välja pressida pöörast lunaraha. Šeremetjev kirjutas tsaar Aleksei Mihhailovitšile:

«Keiser Muhamed-Girei piinas mind. Keegi teine ei piina kedagi nõnda, nagu teevad riigiametnikud murzade, agade ja mustade tatarlaste juures... Jalarauad on mul rohkem kui poolepuudased... aknad on kividega umbe müüritud, jäetud on ainult üks aken, valgust näen ja tuul puhub sisse vaid üksnes sellest aknast. Tarest pole sammugi välja saanud ning igasuguseid vajadusi toimetan majas, haisust, puudusest ja ahtusest jäin raskesti skorbuuti, mille tagajärjel hambad välja langesid, peavalude tõttu näen halvasti, jalaraudade tõttu jäin jalutuks, samuti olen näljas...»

Šeremetjev istus Tšufut-Kale tipul olevas vanglas kakskümmend üks aastat.

Bahtšisarai lossis vahetus selle aja jooksul neli khaani. Igaüks neist püüdis olla piinamistes ja vaevamistes rafineeritum, et nendega oma eelkäijaid ületada ning sel teel oma ohvri eest välja kaubelda suuremat rahasummat. Alles 1861. aastal saadeti Šeremetjev abitu, vigaseks tehtud raugana tagasi kodumaale.

Viimaste khaanide ajal asustasid Tšufut-Kaled karaiimid, kes hoidsid enda käes Tatari pealinna äri- ja kommertsasju. Nad pidasid siin vastu kuni XVIII sajandi lõpuni, kuni Krimmi khaaniriigi languseni, mil Tšufut-Kale tipud jäid lõplikult tühjaks.

Kui turistid laskuvad alla mööda järsku teerada, saadab mägede taha loojuv päike Tšufut-Kale varemeile viimaseid, mitte enam palavaid horisontaalseid kiiri. Liikumatus roosas valguses särama lööv surnud linn jääb kõrgele üles peade kohale.

Treeningmatkalt tulevad turistid tagasi juba ühteliitunud, kollektiivsustundega seotud inimeste rühmana.

Järgmise kahe päeva jooksul tehakse veel üks treeningmatk — Katša veehoidla juurde — ja viiakse lõpule matkaettevalmistused. Seatakse lõplikult korda varustus, meenuvad ja õiendatakse ära tuhanded pisiasjad, mis unustamise korral võivad tuua matkal küllaltki suuri ebameeldivusi.

Ning saabubki pidulik päev. Täpselt kell üheksa hommikul rivistub matkagrupp väljakule, kuulab ära instruktori rapordi matkaks valmisoleku kohta ja turismibaasi direktori, endise partisanikomandöri Ivan Maksimovitš

Bortnikovi soovid matka heaks kordaminekuks, ning marsihelide saatel suundutakse mägedesse. Teekond algab.

Kivine jalgrada lookleb mööda madalavõitu kõrbenud nõlvu. Hall, mitte millegi poolest silma paistev maastik. Kuid juba tunni aja pärast see muutub. Mäed on kõrgemad ja rohelisemad, teerada sukeldub põõsaste tihnikusse, seejärel metsa.

Teed läbi metsa katkestab võimas kivivärav. Matkajate silmade ette kerkivad järsud mäenõlvad, mis kirendavad koobaste mustadest avadest otsekui pääsukesepesadest. See on Katša-Kaljoni koobasklooster, üks neid kloostreid, mis VIII ja IX sajandil olid mägi-Krimmi tähtsateks feodaalasundusteks.

Kogu elu siin kulges koobastes, mis olid kolme korrusena mäe järsu nõlva sisse raiutud. Teraviljaaugud ja viinamarja-surutõrred, mis peituvad koopais, kõnelevad sellest, et Katša-Kaljoni elanikud tegelesid edukalt põllutöö ja viinamarjakasvatusega.

Elu on Katša-Kaljoni koopaist ammugi kadunud; säilinud on kiviskelett — selle möödunud elu tunnistaja, alatiselt rändrahvaste röövretkede hirmu all elanud inimeste mahajäetud varjupaik.

Ülalt avaneb läbi kivivärava otse ees ruumikas org. Tormiline Katša, mis tekkis pisikese ojakesena looduskaitsemetsades, kihutab seda mööda pritsmetes ja vahus, ning kogu Katša oru laiuses laotuvad tema niisutatud viljapuuaiad. Elu on nüüd seal, nende aedade sinakashallis roheluses, millest paistavad vaevu välja miljonärkolhoosi «Zavetõ Stalina» kivikatused.

Kiiresti toimub laskumine mööda järsku nõlva Katša orgu ning lõbus ja kärarikas üleminek Katšast koolme kaudu. Siin, mugavas Rodnikovaja nõos on ette nähtud esimene väliööbimine.

Mõne minutiga kerkib telklinnake ja juba kandub lõkete juurest meeldivat suitsulõhna — keedetakse hilist lõunasööki, millele kogu maailmas ei leidu paremat ja isuäratavamat vürtsi kui see matkasuits.

Õhtul kutsuvad kolhoosnikud matkajad enda juurde Baštanovkasse külla, et juttu ajada ja üheskoos laulda. Matkajate hulgas leidub alati kogenud inimesi, kes on elus palju näinud, kellel on, millest pajatada. Niisugused inimesed on siin teretulnud. Kindlasti leidub grupis ka

lõbusat rahvast: naljahambaid, tantsijaid, eeslauljaid. Neid ootab kolhoosi noorsugu.

Lõunamaine hämarikuta õhtu saabub orgu järsku. Musta samettaevasse joonistub keerukas tähtmuster. Selgemini kandub vaikseksjäänud aedadest õunte magusat aroomi.

Pererahvas kostitab külalisi puuviljaga. Sääraseid suuri mahlakaid rosmariine ja sinappe, renette ja belflööre ei leidu igal pool. Bašatanovka on kogu ümbruskonnas kuulus oma lopsakate aedade poolest. Miks siis mitte uhkustada külaliste ees oma kuulsusega, miks mitte näidata, et Krimmi orgudes on oma ala meistreid, kellelt pole häbi õppida õunte kasvatamist.

Esimeste päikesekiirte käes sulab telklinnake Katša orus niisama kiiresti, kui ta eelmisel õhtul kasvas. Matkajate ahelik sukeldub Rodnikovaja nõo maalilistesse tihnikutesse.

Varjulisele, jahedale nõole järgneb kohe kontrast: tõus päikesepaistelisele metsatule platoole, marssimine murdmaastikul. Tarvis on ületada kivibarjäär, mis lahutab Katša orgu temaga paralleelsest Belbeki orust. Ja kui matk mägedel muutub väsitavaks, kaob kivine teerada äkki kitsasse, puid ja põõsaid täis kasvanud Zmeinaja nõkku. Nõgu avaneb orgu, kus peremeheks on teine mäestikujõgi — Belbek. Hiljuti mägedest üle käinud vihmad on teda paisutanud ja muutnud mühisevaks veerikkaks vooks, mille ületamine koolme kaudu on võimatu.

Appi tuleb kerge rippsild. Grupp suundub vastaskaldale. Seal, väikesel haljal metsalagendikul on ammuoodatud puhkepeatus, suplus kiirevoolulises Belbekis.

Jõe lähikonnas paistavad Bolšoje Sadovoje küla kolhoosiehitused, jõekallastel aga jälle lõputud aiad. Siin on Molotovi-nimelise kolhoosi valdused. Otsustades selle järgi, et kolhoos figureerib oblasti autahvlil Simferoopolis, on ta üks parimaid Kuibõševo rajoonis. Isegi kõige põgusam tutvumine kolhoosiga veenab, et teda pole asjatult autahvlile paigutatud. Uued majapidamishooned, äsjaehitatud elumajad, klubi, kool, varjurikkas viljapuuaias peituv lasteaed, külluses masinaid palju jõukulu nõudvate tööde tegemiseks — kõik kõneleb sellest, et kolhoosimajandus käib siin tõusuteed. Kolhoosi peamiseks rikkuseks olevad aiad ja tubakaistandused annavad kindlat sissetulekut ning määravad normipäeva keskmiseks tasuks koos naturaaltasuga ligi kakskümmend rubla. Nii-

suguste tulude juures võib endale lubada paljutki, sealhulgas ka sellist «luksust», nagu toreda spordiväljaku rajamine nägusa piirdeaia taha Belbeki kaldale. Matkagrupi kirglikel sportlastel löövad silmad särama: siin võib igaüks endale leida soovikohast tegevust korvpalli- või võrkpalliväljakul, jooksurajal või võimlemislinnakeses.

Kolhoos on selles suhtes eriti silmapaistev. Enamik kolhoosi töövõimelisi liikmeid kuulub spordiühingusse «Kolhoosnik», igaüks tegutseb ühes kaheksast spordisektsioonist. Üheksakümmend kaks neist kannavad märki «Valmis tööks ja kaitseks», umbes kakskümmend on järgusportlased. Kolhoosi esimees Ivan Zahharovitš Begmat ise on rajooni maletšempion, oblasti maleturniirist ja oblasti võrkpallivõistlustest osavõtja. Bolšoje Sadovoje kehakultuurikollektiiv võitis 1953. aastal ÜLKNÜ Keskkomitee rändpunalipu.

Peatus ei ole pikk, lühikesed on ka kohtumised Bolšoje Sadovoje kolhoosnikutega, tähelepanuväärsete, huvitavate uue aja inimestega. On aeg minna teele, ees seisab veel küllaltki pikk teekond. Uuesti tõus, seekord Zalesskoje platoole, seejärel laskumine Karalezi jõe orgu, mida Belbeki orust eraldab mäeahelik. Teel leidub veel üks miljonärkolhoos, suurte aedade omanik — Hruštšovi-nimeline kolhoos.

Need tõusud ja laskumised, jõeorge lahutavate paralleelsete mäeahelike ületamised demonstreerivad väga näitlikult põhjapoolse mägirajooni eripärasusi. Ja silma torkab veel üks iseärasus: teel esinevad üha uued ja uued üksikmäed, mis sarnanevad üksildaste, tohutule pjedestaalile püstitatud kivikindlustega. Need on lavamäed — hiiglaslikud püstkivid, mis moodustavad nende all laotuva aluspõhjaga ühtse, monoliitse terviku; mäed, mis on Krimmi mägismaa nüüdisaegse reljeefi kujunemise suurte ja keerukate protsesside tunnistajad. Nende protsesside olemus on lühidalt järgmine.

Mäetekkeprotsesside ajal iidse mere põhjast esile kerkinud mäeaheliku loodenõlv kujutas endast esialgu üsna ühetaolist kaldpinda, kuid tema muredad settekivimid allusid kergesti uhtumisele. Eriti intensiivne oli see uhtumine ilmselt jääajal, mil sulav lumi ja jää ning ohtrad vihmad paiskasid noortele mägedele tohutuid veemasse. Gigantsete vooluste mõjul moodustus algul esimene lai pikiorg, mis piiritles esimese ja teise mäeaheliku. Üks voo-

Mangup-Kalel

lustest jõudis mereni praeguse Saki järve rajoonis, mis tollal oli veerikka jõe suudmeks. Siis hakkasid mäestikujõed uuristama paralleelseid lõhesid teise mäeahelikku, moodustades needsamad Alma, Katša ja Belbeki orud, mida me juba läbisime. Väljapääsu otsides tekitasid teist mäeahelikku lõikavad jõed aja jooksul teise pikioru, mis viis mere poole nüüdseid jõesänge ja piiritles kolmanda, üha kahaneva mäeaheliku. Selle grandioosse uhtumise tunnistajaiks jäid lavamäed — purustamisest säilinud lõhedevahelised neemed, kivisaared, mis jäid terveks hävitavas vooluses. Lavamägedele tekkisidki arvukad koobaslinnad, mägi-Krimmi omapärased feodaalkindlused. Kõige ülevam ja ligipääsmatum neist — Mangup-Kale — ilmub matkajate silmade ette päeva lõpul.

Neli teravat neeme, otsekui ettenihutatud bastionid, varjavad ligipääsuteid mäele. Mitu järsult tõusvat jalgrada viivad tema tipule. Ülejäänud nõlvad, mis on tihedalt metsa täis kasvanud, on täiesti ligipääsmatud. Peaaegu kuuesajameetrine tõus mööda üht neid jalgradasid lõpetabki teise päevateekonna.

Ootamatu ilu, mis avaneb matkajale Mangup-Kale tipult, hüvitab kõik tõusu raskused. Tema ees on laialdane platoo. Kuid see ei ole Tšatõr-Dagi veest puretud lubjakõrb. Tihe mahlakas rohi varjulistel mägiaasadel, kirjud lilled, põõsaste ja puude haljus, terved sirelisalud! Missuguse ime läbi on kogu see toredus sattunud kivisele mäetipule? Räägitakse, et maikuul, kui õitseb sirel, Mangup-Kale otse upub selle hurmavasse lõhna.

Ümberringi aga on mägi-Krimmi piiritu panoraam. Siit paistavad Tšatõr-Dagi trapets, Roman-Koši koonus ja Orlinõi Vzljoti kaljutiivad, kuhu matkajaid viib edasine teekond.

Pärast puhkust toimub ekskursioon mööda linna, mis kunagi asus Mangup-Kale tipul. Tema ajalugu kaob aegade sügavikku.

Juba muistsed taurid otsisid varjupaika ligipääsmatul mäetipul. Rändrahvaste pealetungid tõstsid Mangup-Kale,

koobaslinnadest kõige ligipääsmatuma, esimeste bastionide hulka, mis tõkestasid nende teed. Tatari ajajärgul tekkis siia tugev ja sõltumatu Feodoro vürstiriik, mis viis XIV sajandil kogu mägi-Krimmi võitlusse tatarlaste ja geenualaste vastu. Oma sõltumatuse eest võideldes otsis Feodoro vürstiriik kaitset ja soosingut Vene riigilt.

Moskva riigi ja Feodoro vürstiriigi vahelised sõbralikud suhted fikseeriti «saadikutega suurvürst Ivan Vassiljevitši poolt... kosjakauba tegemiseks Mangupi vürsti tütre ja Moskva suurvürsti poja vahel».

Sel perioodil uuendati kaitseehitusi ning rajati Mangup-Kalele loss. Kunagiste ähvardavate tornide jäänused ja kaitsekoopad mäenõlvul, kust veeretati vaenlasele selga kive ning valati kaela tulist-tõrva, on Mangup-Kalel praeguseni säilinud. Alles 1475. aastal, pärast kestvat kaitsmist, vallutati Feodoro türklaste poolt, kes muutsid tema tipu röövkäikude tsitadelliks.

Ähvardavaid koopaid kasutatakse nüüd rahulikuks otstarbeks: pagedes siin küllaltki tugeva öökülma eest magamiskottidesse, ööbivad neis tipule tõusnud matkajad.

Edasiteed Mangup-Kalelt tuleb leida iseseisvalt, kompassi ja skeemi järgi. Varahommikul, kui veel hajumata öine jahedus haarab meeldivalt keha, algab see paeluv matkaosa. Üle lopsaka taimestikuga kaetud maaliliste mägede, avarate ja puhaste pöögimetsade varjus eemaldub matkajate tee Mangup-Kale kivikantsist. Üha lähenevad Orlinõi Vzljoti kaljud, mis aeg-ajalt kerkivad majakana silmade ette.

Ja äkki ootamatu kohtumine. Metsast paiskub välja kärarikas inimeste rühm laulude ja lilledega. Need on matkajad, kes jõudsid Sokolinoje turismibaasi juba eelmisel päeval ja on nüüd tulnud oma seltsimehi vastu võtma.

Ongi Sokolinoje, kus lõpeb matka esimene etapp. Väike üksildane org, mis on tihedalt kaetud rohuga ning ääristatud mändide, pärnade ja kastanitega, asetseb peamäeaheliku jalamil. Kagust piirab teda Boiko mäe roheline kuppel, mis lõpetab laugete, pikkamisi kõrgenevate küngaste aheliku, lõunas aga ripuvad tema kohal Orlinõi Vzljoti kollakashallid kaljud. Kagust loodesse lõikab orgu Belbeki vasakpoolne lisajõgi, käratsev Kokkozka jõeke, mille nimi vabas tõlkes tähendab Sinisilmakest. Sellessamas mugavas orus asubki Sokolinoje turismibaas — valge kahekorruseline maja puude roheluses ja telklin-

nake selle kõrval. Siin puhatakse enne kauaoodatud hommet retke Bolšoi Kanjoni, mis on matkajate hulgas juba ammu kõneaineks.

Kui vaadata turismibaasist lõunasse, kus kuhjub mäeahelik, võib näha Boiko mäe ja Orlinõi Vzljoti vahel kitsast orgu, peaaegu kuristikku, mis viib mägede sügavusse. See on Golubaja org, mida mööda kulgeb maantee üle Ai-Petri tipu lõunarannikule. Sealt algab ka tee Bolšoi Kanjoni — Krimmi kõige ülevamasse ja metsikumasse kuristikku.

Mägede jalamil Sokolinoje külast möödudes viib mäenõlvadel pikkamisi tõusev maantee Golubaja oru sügavusse. All vasakul paksu tihniku peidus kohiseb Kokkozka. Ees paistab ähmaselt Sahharnaja Golovka mäe terav koonus, paremal kerkib Orlinõi Vzljot.

Ühelt maanteekäänakult sukeldub äkki vasakule alla metsatihnikusse vaevumärgatav teerada. Kohe haarab matkajat hämarus ja niiskus, üha lähemal mühiseb jõgi. Nüüd tõkestab ta tee lõplikult. Sel aastaajal kuuldavasti tavaliselt üsna rahulik ja väheveeline Žoltaja jõgi on nüüd, pärast vihmu muutunud pööraseks, kivide vahel tormiliselt vahutavaks sogaseks vooks, mida harilikul viisil on võimatu ületada. See sobib hästi: nüüd on võimalus kogeda mäestikujõe ületamise kogu haaravat võlu.

Tugev köis on osavalt visatud vastaskaldal kasvava puu otsa. Esimesena sooritab riskantse ülemineku peaaegu vööni vees instruktor, tema järel ühekaupa, tugevasti köiest kinni hoides ja kivisel põhjal iga sammu kombates, tulevad teised.

Mõnesaja meetri kaugusel eespool avaneb Kanjon — grandioosne, kolme kilomeetri pikkune kuruorg, mis lõhestas kunagi mäed ja eraldas Boiko massiivi Ai-Petri Jailast. Järskude, kolmesaja meetri kõrguste müüridena ahistavad seda vasakult Boiko mäeharud, milledest kõige võimsam on laevaninaga sarnanev Storoževoi kaljurüngas, paremalt aga Ai-Petri kaljud, mille eelpostiks on mändidega kaetud kiviaste — Sosnovõi kaljurüngas. Kuristiku põhjal kihutab tormitsev Rozovaja jõgi, mis on oma nime saanud tema põhja katva roosa marmoritaolise lubjakivi järgi. Kanjonist väljumisel Žoltaja jõega liitudes moodustabki see Kokkozka.

Kanjoni viiv teerada kulgeb algul kõrgel Rozovaja kohal mööda järsku murrangulist kallakut. Seejärel algab

laskumine. Teerada ei pea vastu järskusele, katkeb ja kaob. Siin võetakse jälle appi päästev kõis. Selle abil peaaegu vertikaalset kiviseina mööda ronides võib hulga maad madalamal jälle leida vahepeal kadunud teeraja, mis peatselt sukeldub säärasesse metsarägastikku, kus heledal päikesepaistelisel päevalgi valitseb sügav hämarus. Peenikesed pöögid, mis terve tüvede kimbuna kasvavad ühest juurest, jugapuud, parkmullapuud, kukerpuud, suurel hulgal kontpuid täis eredaid marju — kõik see on niivõrd kokku põimunud, et näib, nagu kaoks teerada ka siin ega pääseks sellest padrikust mingil tingimusel välja. Kuid teerada ei kao enam, ta viib otseteed välja Rozovaja kaldale.

Rozovaja ületatakse samal viisil nagu Žoltajagi, kuid juba mõnevõrra väiksema entusiasmiga: tema jäine vesi, millest kangestuvad jalad, jahutab veidi indu. Vastaskaldal järgneb jälle äkiline tõus, jälle langus, ja siis võib lõpuks minna otseteed kuristiku põhja mööda piki vahutavat voogu, mis kandub edasi üleni roosast marmorist jõesängis. Vesi on uuristanud kivipõhja «katlaid» ja «vanne». «Katelde» põhjal leidub mõnikord kerajaid lihvitud kive. Neid keerutades uuristabki vesi jõepõhja. Kuristik muutub üha ahtamaks ja pimedamaks. Püstloodis seinad, mille vahelt paistab nüüd vaid kitsas taevaribake, nihkuvad üha koomale. Edasi tungida on raske: tuleb vaevaliselt ronida põhja katvatel kivirahnudel, kasutades tasakaalu hoidmiseks kõiki jäsemeid ning laveerides suurte kivikildude vahel.

Instruktor heidab üha sagedamini murelikke pilke taeva poole: kas ei kerki kuristiku kohale pilve. Äikese lähenemise esimeste tunnuste juures tuleb grupp Kanjonist viivitamatult välja viia, sest püstloodis seintelt lahti kistud kaljurahnud tekitavad siin äikese ajal hirmsaid kivisadusid.

Lõpuks nihkuvad kiviseinad niivõrd kokku, et kaldaribale ei jää enam sugugi ruumi. Eespool langeb jõgi kosena astangult, mida ahistavad püstloodsed kaljud, tõkestades lõplikult tee.

Pärast Kanjoni külastamist on Sokolinoje baasis, kuhu matkajad tagasi pöörduvad, ette nähtud vaba päev puhkuseks ja uue mägiretke ettevalmistamiseks. See algab tõusuga Orlinõi Vzljotile. Kui on käidud mõni kilomeeter mööda sama maanteed, mis viis Kanjoni, pöörduvad mat-

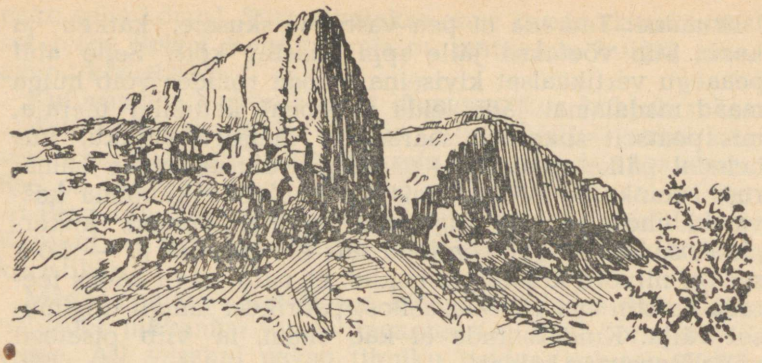

Orlinõi Vzljoti kaljud

kajad teisele teerajale — paremale ja üles. Peaaegu kohe suureneb selle järskus: lõpuks on teeraja asemel lihtsalt kitsas lõhe kaljude vahel, mida ilma mägironimise kogemusteta on võimatu võita. Pärast mõningat hingetõmbamist — väikese pöögimetsa läbimist — on jälle järsk tõus, mis ulatub viiekümne kuni viiekümne viie kraadini.

Teekond peaaegu vertikaalselt ülespoole mööda kuuma kivi lõpeb meeldiva finišiga — lühikese puhkusega Daniltša-Hoba stalaktiidikoopas puhta külmaveelise maaaluse järve juures. Seejärel viimne väheldane tõus, ja juba ongi saavutatud kõige kõrgem punkt — väike plats Orlinõi Vzljoti kaljudel, mis kaugelt alt väga sarnanevad väljasirutatud tiibadega kotkaga, kes valmistub lendu tõusma.[1] Kõrgus on üheksasada kaheksakümmend viis meetrit.

Sügaval all paistab hallikassinise vinega kaetud Golubaja org, kust algas tõus. See alatine vine ongi orule nime andnud.[2] Paistavad Sokolinoje ja Solnetšnoretšje külad. Turismibaas näib kaardimajakeste kuhjumina.

Siin, lennuks valmistuva kotka kivitiibade juures, pidasid 1941. aastal Sevastoopoli meremehed-partisanid lahinguvalvet. Siit jälgisid nad teed ja vaenlase liikumist sellel, andes talle mõjuvaid lööke. Seda partisanirajooni juhtis I. M. Bortnikov, praegune Bahtšisarai turismibaasi

[1] Orlinõi Vzljot — vene keeles «kotkalend». *Tõlk.*
[2] Golubaja — vene keeles «helesinine». *Tõlk.*

Tee Ai-Petrile

direktor. Juba enne turistide matkaleminekut jutustas ta neile partisanivõitlustest Orlinõi Vzljotil, siin aset leidnud raskest draamast. Ning kui grupp nelja kilomeetri kaugusel vaatluspunktist jõuab Tšainõi Domiku territooriumile, kus oli partisanisalkade peatuspaik, ehib ta kõigepealt tagasihoidliku mälestussamba marmoraluse värskete lilledega. Siia, koopa lähedusse, mida partisanid kasutasid varjupaigana, on maetud kakskümmend seitse okupantide poolt surnuks piinatud partisani.

See toimus raskel 1942. aastal, kui hitlerlased, püüdes puhastada oma tagalat, alustasid suurte jõududega pealetungi Krimmi partisanidele. Siis tungisidki nad ka Tšainõi Domiku territooriumile.

Haiged ja haavatud koopasse peitnud, pidasid partisanid ebavõrdset võitlust. Koerte abiga avastasid okupandid hästimaskeeritud koopa ja piinasid kõik sealolijad metsikult surnuks. Tagasipöördunud salk mattis seltsimehed maha ja pärast sõda püstitasid töötajad nendele mälestussamba.

Kolme kilomeetri kaugusel Tšainõi Domikust on kolhoosi piimafarm, mille territooriumil toimusid samuti rasked partisanilahingud okupantide vastu. Farmi lähedal ööbitakse telkides; ööbimisele järgneb retk mööda Ai-Petri Jaila tippu. Pärast kõike juba nähtut ja ületatut tundub see teekond mõnevõrra igavana. Ees ja ümberringi on tasandik. Siin-seal katab seda rohi, teisal on ta paljandunud või läbi lõigatud hallidest ja kollakatest lubjakiviseljandikest haljaste rohuribadega nende vahel. Oivaline on ainult õhk, ebatavaliselt puhas ja kerge, täidetud mägimündi pisut vürtsise peene lõhnaga.

Mägitasandik viib kuni Ai-Petri järsakuni. Ja äkki kaob kõik, nii tasandik kui ka paljas kivi. Silmade ees avaneb nii peadpööritavalt, hingehaaravalt kaunis vaade, et inimene jääb ootamatusest hetkeks sõnatuks. Pimestavana ja tohutuna laiub eespool meri. Otse jalgade ees, sügaval all liibuvad tema külge haljad metsad ja orud, mööda mäenõlvu laskuvad alla viinamarjaistandused, parkide roheluses kümblevad imeilusad lossid. Seal on Alupka ja Koreiz. Vasakul, nägusas lahekäärus on kaunitar Jalta. Kogu õnnistusrikas rannik — seda kaugel idas valvavast Medvedi mäest kuni läänepiiril lebava gigantse kivise Koškani — laiub silmade ees. Siin ongi see luuletajate poolt ülistatud nõiduslik maa!

Päikeseline rannik

Riiklik looduskaitseala
Roman-Koši m.
1543
Medvedi m.
565
Belbek
Sokolinoje
Bolšoi Kanjon
Vassiljevka
Tšehhovo
Massandra
Nikita
Nikita botaanikaaed
Gurzuf
Artek
Aju-Dagi m.
JALTA
Ivadia
Treanda
Ai-Todori n.
Mishor
Alupka
Simeiz
Simeizi observatoorium
Opolznevoje
Ai-Petri
Ai-Petri m.
1233
Tšorna
Orlinoje
Baidarskije Vorota
Sarotši n.
Foross
Južnoje
MUST MERI

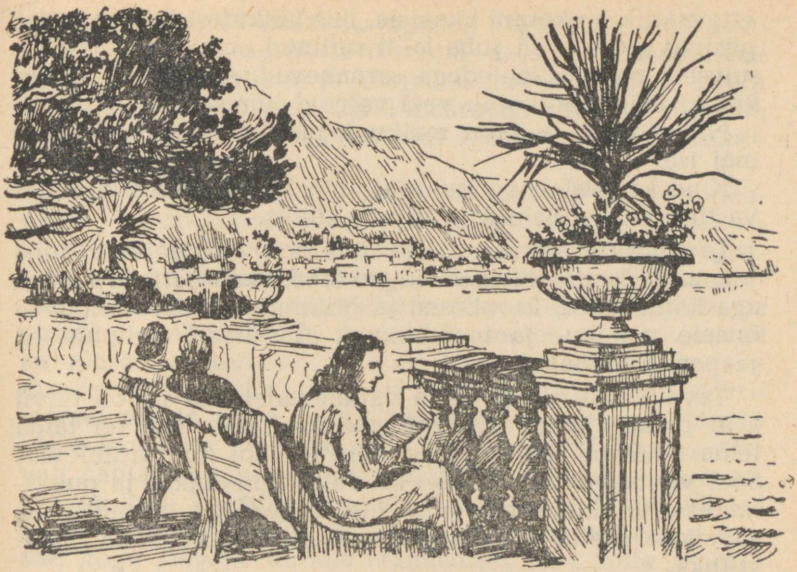

«Punane Nizza»
on rumal nimi,
«Liidu ravila» —
igav ja kole.
Millega võrrelda
meie Krimmi?
Meie Krimmil
võrdlust
ei ole!
V. V. Majakovski

ARST-LINN

Koos puhta mägiõhu voolustega lendleb avatud aknaist alatasa sisse lõhnava hiina glütsiinia kergeid, liblikatega sarnanevaid õisi. Õrnlillade ojakeste, kaskaadide ja võimsate õiekoskedena langevad nad seintele ja palkonitele, jäävad rippuma voolitud karniisidele. Isegi teravatipulisi küpresse, mis ka kevadel ei muuda oma ranget, puritaanlikku ilmet, on glütsiinia kaunistanud õrnade lõhnavate kobaratega, mis on puudele kandunud kitsailt palkoneilt. Kevadiselt elustunud skvääridel ja parkides on värske rohelus ja lillede meri. Õitsevad levkoid, kuldvihma okstelt ripuvad tardunud joakestena kollased kobarad. Ka

ettevaatlik lenkorani akaatsia, mis kõikidest kauem ootab püsivat soojust, on juba lahti rullinud oma õrnad ja udusulgsed, mimoosilehtedega sarnanevad lehekesed, ehkki kõrgel mägedes laotub veel valgeid lumelaike.

Nii näeb välja Jalta maikuul, pidulik ja õitsev nagu mai ise.

Kuid ka mistahes muul ajal on esimene, mis teid Jaltas vastu võtab, roheluse ja lillede küllus.

Tavaliselt ilmuvad Jalta ümbruse mäenõlvule juba jaanuaris lumikellukeste valged õied, veebruaris ja märtsis aga kannikesed, krookused ja priimulad. Aedades löövad õitsele persiku- ja mandlipuud, skvääridel tulipunased jaapani küdooniad.

Tavatult kaunis on Jalta varakevadel, mil ta on tulvil eriti puhast ja läbipaistvat mäestikuõhku. Siis ei täida tema tänavaid, parke ja skvääre muretu kuurordielevus. Seal valitseb teistlaadi elevus. Jaltat ehitatakse ja puhastatakse; ta rüütab end uute lillepeenardega, valmistudes suvehooajaks nagu lahke perenaine kallite külaliste vastuvõtuks.

Päikeselise ja selgena võtab Jalta vastu hilissügist, mis siin peaaegu ei tunnegi närtsimist. Oktoobris, mil reproduktorid tänavail annavad edasi lohutuid ilmateateid: idarajoonides kuni kümme kraadi külma, Moskvas «lund või vihma» ning temperatuur kõigub nulli ümber, käiakse siin suveriideis ning supelrannad on täis inimesi — seal supeldakse ja päevitatakse. Novembris ja detsembris õitsevad Jalta skvääridel veel tulipunased, pärlmutterroosad ja valged roosid ning kirendavad mustrilised lillepeenrad, Primorski pargis aga kullendavad süvendlavades valmivad sidrunid ja mandariinid.

Selliselt õitseva ja pidulikuna võtab Jalta vastu kahekümne teise marsruudi matkajaid, kui need, olles laskunud Ai-Petrilt läbi männimetsade mere äärde ja käinud ligi kakskümmend kilomeetrit piki rannikut, jõuavad siia, oma teekonna lõpp-punkti. Kuurordilinna tundmaõppimisega lõpeb nende matk.

Mererannikul poolringi moodustavate mägede amfiteatris asuv Jalta tõuseb astangutena Darsani ja Polikurovski küngaste nõlvule ning Tšainaja mäekesele. Roheluserikkuse tõttu annab säärane asend linnale erilise koloriitsuse. Paljudel peatänavatel ei ole hooneid tervikuna

nähagi, lopsakalt vohavate aedade sügavuses eralduvad vaid nende kontuurid ja üksikud detailid. Piirdetarade mustrilised võrestikud ja kõrgemal asetseva nõlva järsku kallakut toetavad kivimüürid määravad kindlaks tänavate suuna, ja näib, et üksnes nemad hoiavad vaos roheluse laiu vooge.

Künkailt radiaalselt alla laskuvad tänavad viivad rannateele. Siin on linna keskus, tema kõige kaunim ja korrastatum osa. Neljakümne meetri laiune asfalteeritud magistraal, mis on muudetud lillepeenraist ümbritsetud troopiliste palmide, raudtammede ja lenkorani akaatsiate alleede ahelaks, eraldab linna merest. Rannatee ääres asuvad kauplused, restoranid, hotellid ja sanatooriumid on inimestest tulvil. Tulvil neist on ka alleed skvääridel ja Primorski pargis, mille jalamil peksavad merelained rütmiliselt vastu kive. Mere poole laskuvail nõlvul aga on väevalt nähtavad rohkearvuliste ravilate lumivalged hooned, mis on kuni katusteni parkide rohelusse peitunud. Õhtuti särab ja sätendab tuhandetest tuledest valgustatud rannatee, kogu mägede karmis raamistuses olev Jalta otsekui briljant.

Laia lahe, mis on linnale oma rannikul ruumi andnud, sulevad tiibadelt kaks madalat neeme: idas Nikita, edelas Ai-Todori neem. Otse linna kohal, rannikust vaid mõne kilomeetri kaugusel, tõusevad jaila järsud, peaaegu püstloodsed kaljud, mis tuhande kolmesaja meetri kõrguse müürina varjavad lahte põhjast. Mõlemal pool Jalta lahte hargnevad peaahelikust võimsad mäestikuharud: Nikita Jaila koos peaaegu poolteise kilomeetri kõrguseni küündiva Avinda mäega ning metsaga kaetud Pendikjuli ja Mogabi mäed ühes nende tagant välja paistva Ai-Petri kivise kolmikhambaga. Küngaste astmetena laskuvad nad alla Nikita ja Ai-Todori neemele, otsekui varjates Jalta lahte tiibadega nii läänest kui idast. Mäenõlvu katvad tamme-, valgepöögi- ja männimetsad ulatuvad kuni järskude tippudeni.

Sügavad kuristikud lõhestavad mäeaheliku lääne- ja idaosa. Neid mööda voolavad Jalta orgu kaks jõekest — Vodopadnaja, mis langeb mäelt kaskaadina ja moodustab linnast kümne kilomeetri kaugusel Utšan-Su joa, armastatuima koha ekskursioonidele, ning Bõstraja, mis saab alguse Tri Gorõ kuristikest; Jalta juures liginevad nad teineteisele nurga all ning suubuvad merre mõlemal pool

otse linna keskuse kohal kerkivat ja tema piiridesse kuuluvat Darsani küngast.

Sellisele mere, mägede ja metsade õnnelikule kombinatsioonile võlgneb Jalta paljugi.

Vähe leidub teisi kohti, kus oleks selline oivaline, imeväärselt kerge, tervistav õhk nagu Jaltas ja tema ümbruses. Briisid toovad siia mereõhku, mis on küllastatud osooni ja sooladega. Mägedelt valgub alla männimetsade vaiguaroomiga täidetud õhumasse. Siin on vähem vihma kui Kaukaasia rannikul ning õhk on märksa kuivem, mistõttu on kergem hingata.

Ning veel midagi. Mägede kivimüürid kaitsevad orgu kõikide külmade tuulte eest, mis kihutavad üle aheliku võrdlemisi kõrgetes atmosfäärikihtides ega riiva peaaegu üldse kitsast maaribakest mägede ja mere vahel. Must meri, mille poole org on avatud, säilitab siin samal ajal soojust. Tänu sellele, et Musta mere suured, püsiva üheksakraadise temperatuuriga sügavused ulatuvad Krimmi lõunaranniku lähedusse, ei jahtu seal meri kunagi tugevasti ning külmal aastaajal «kütab» rannikut. Need kliima iseärasused, mis on iseloomulikud kogu Krimmi lõunarannikule, on Jalta rajoonis tänu mäestikuharudele, mis varjavad orgu mitte ainult põhjast, vaid ka läänest ja idast, väljendunud kõige eredamalt.

Tihedalt suletud põhjapoolsete «uste» ning pidevalt tegutseva gigantse «veekütte» tõttu Jalta peaaegu ei tunnegi talvist külma. Harva on siin aastas üle kümne päeva, mil termomeetri elavhõbedasambake langeb alla nulli; aasta keskmine temperatuur on siin kolmteist kraadi.

Üksnes eriti karmidel talvedel paiskub läbi Tri Gorõ kuristiku Jaltale jäiseid õhuvoole, mis toovad linnale tõsiseid ebameeldivusi. Siis saab ka mägedesse peitunud Jalta tunda, missugused on põhjatuuled stepi-Krimmis.

Rannatee lõpul, kus see ületab Vodopadnaja jõekese ja tõuseb laiade astmetena Primorski pargi juurde, mis loodi Jalta töötajate poolt mõni aasta tagasi tühjale maa-alale, kõrgub pargi peasissekäigu kohal kümnemeetrine obelisk. Seda ümbritsevad helesinised kuused — samasugused, nagu kasvavad Moskva Kremli kõrval. Obeliskile on kuldtähtedega raiutud sõnad ajaloolisest dekreedist, mis kirjutati V. I. Lenini poolt alla detsembris 1920, kohe pärast Krimmi vabastamist Wrangeli käest. Dekreedis on öeldud: «Suurepärased suvilad ja üksikelamud, mida kasu-

tasid varem suurmõisnikud ja -kapitalistid, ning endiste tsaaride ja suurvürstide lossid tuleb kasutusele võtta sanatooriumidena ja ravilatena töölistele ja talupoegadele.»

See dekreet avas Jaltale, samuti kogu lõunarannikule sirge tee tulevikku.

Nimi Jalta (Jalita, Džalita) on tuletatud kreekakeelsest sõnast «jalos» — rand. Jalta on läbi käinud pika ja keeruka arenemistee nagu enamik teisigi iidseid Krimmi linnu. Tekkinud tauride asulana, muutus ta juba esimestel sajanditel kindlustatud linnuseks; X—XII sajandini, mil Krimm oli tihedalt seotud Kiievi Venega, mainitakse teda kirjalikes allikates ning ta ilmub kaardile kui sadamalinn. Oma tähtsuse säilitas ta ka Genua ajajärgul, mil geenualased kokkuleppel Krimmi vallutanud tatarlastega alistasid endale kogu ranniku Feodossiast kuni Balaklavani. Türgi ülevõimu ajajärgul hakkas Jalta kiratsema ja muutus armetuks kalurikülakeseks, kus leidus umbes kümmekond majapidamist.

Pärast Krimmi liitmist Venemaaga hakkas Katariina ranniku rikkamaid maid jaotama aadlikele ja tatari mõisnikele.

Äsjarajatud mõisatesse ilmusid pärisorjuslikud talupojad, käsitöölised ja aednikud. Vene sapöörid raiusid mägedesse teid. 1837. aastal tõsteti Jalta kreisilinna seisusse.

Uus nimetus andis linnale tegelikult vähe juurde. Igast küljest mõisnike maadest ahistatud Jaltal ei olnud kasvamisvõimalust. Pärast seda, kui ta peaaegu nelikümmend aastat oli olnud kreisilinn, märgib üks autoreid, et Jaltal «ei ole laienemiseks sugugi võimalust linna maa puudumise, või pigemini linna ahistavate mõisnike vastuseisu tõttu, kes ei kasuta maad ise ega anna seda ka teistele».

Kolmkümmend viis aastat Jaltas elanud doktor V. N. Dmitrijevi kirjelduse järgi nägi kreisilinn Jalta tol ajal välja järgmiselt:

«Võõrastemaja juurest, mis moodustab nii-öelda Jalta keskuse, lähete üle Politseiski silla, möödute politseimajast, mis mahutab kõik ametiasutused, — ja oletegi juba linnast väljas. Kogu lahe pikkuses kuni Utšan-Su jõekeseni, mille viletsa sillakese mässav jõgi peaaegu igal aastal ära viib, on lage rand purunenud puitkai jäänustega. Siin-seal vaatab rohelusest välja mõni suvila — Dere-

koi (Bõstraja) ja Utšan-Su (Vodopadnaja) jõe vahelise ala kogu ulatuses on neid kokku vaid viis-kuus.»

Terve linn paiknes Polikurovski künka jalamil, sadamaga külgneval alal. Praeguse Jalta asukohaks olevate küngaste nõlvul, sealhulgas ka nüüdse Tšehhovi tänava alal olid laiali pillatud viinamarja- ja tubakaistandused, nüüdse Puškini tänava kohal laiusid linapõllud.

Kuuekümnendail aastail sai Jalta naabruses asuv Livadia tsaari suveresidentsiks. Jaltasse pürgis tsaari perekonda ümbritsev tituleeritud aadel. Hakati ehitama losse ja üksikelamuid, millega kaasnes metsik maaga spekuleerimine. Sõita Jaltasse lõbutsema ja elu põletama sai moeasjaks.

Juba noil aastail juhtis üks vene arstiteaduse korüfeesid, professor S. P. Botkin tähelepanu Jalta ja selle ümbruskonna kliima erakordsetele raviomadustele, eriti kopsuhaiguste puhul. Kuid ravikuurordina arenes linn aeglaselt. Alles raudteeühenduse jaluleseadmisega Jalta ja Kesk-Venemaa vahel hakkasid haiged Jaltasse sõitma enamvähem regulaarselt. V. N. Dmitrijev meenutab, et veel kuuekümnendate aastate lõpul «nimetati juba viiekümne-kuuekümne haige saabumist sesooniks».

Sellele andekale ja energilisele arstile, kes täielikult jagas Botkini vaateid Krimmi kliima ravialase tähtsuse ja lõunaranniku suure tuleviku kohta, kuulub Jalta kui kliimaatilise kuurordi praktilises väljaarendamises küllaltki tähtis koht. Ta õppis esimesena tundma Jalta rajooni mikrokliimat, rajas meteoroloogiajaama, võttis praktiliselt kasutusele viinamarja- ja kefiiriravi ning ravi-meresuplused.

Samadel aastatel elas Jaltas väljapaistev ukraina luuletaja Stepan Rudanski. Üht tema tähelepanuväärsetest lauludest «Puhu, tuul, Ukrainas», mis on muutunud rahvalauluks, tunneb meie maal peaaegu igaüks.

Lõpetanud 1861. aastal Peterburi Kirurgilise Meditsiini Akadeemia, sõitis Stepan Vassiljevitš Rudanski Krimmi, Jaltasse. Kaksteist aastat, kuni oma viimaste elupäevadeni, töötas ta siin semstvoarstina, tegeldes ühtlasi kirjandusliku loominguga. Siin sai ta sõbraks Feodossiast Jaltasse sõitnud I. K. Aivazovskiga, harrastas ka ise maalikunsti, õppis tundma Krimmi geograafiat, arheoloogiat ja etnograafiat.

Helgeks isiksuseks Jalta kui kuurordi arenemise koidikul oli A. P. Tšehhov.

Haigus — kopsutuberkuloos — tõi ta üheksakümnendate aastate lõpul Jaltasse, kuhu ta asuski alatiseks elama. Ta nägi kohutavaid pilte. Tuberkuloosihaiged kehvikud, kes voolasid stiihiliselt kõigist Venemaa nurkadest Jaltasse, mis oli juba ravikuurordina kuulsaks saanud, olid keset peene kuurordi luksust määratud näljale, alandusele ja surmale.

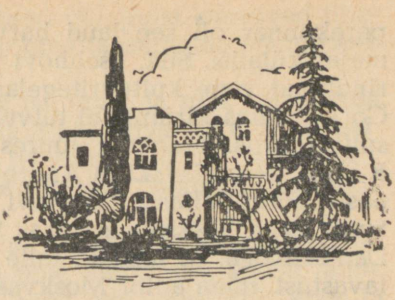

A. P. Tšehhovi maja-muuseum Jaltas

«... raskeid haigeid,» kirjutas A. P. Tšehhov ühes oma kirjas, «ei võeta vastu võõrastemajadesse ega korteritesse; võite siis kujutleda, missuguseid lugusid tuleb siin näha. Inimesed surevad kurnatuse, viletsuse, täieliku mahajäetuse tõttu — ja seda õnnistusrikkas Taurias. Nii kaob igasugune isu päikese ja mere järele.»

Avara südamega inimesena ei saanud ta jääda ükskõikseks rahva hädade vastu.

Ise raskesti haigena tegeles ta energiliselt tiisikushaigete kehvikute olukorra parandamisega, andis vaestele tasuta arstiabi, pidas sidet Jalta heategeva seltsiga, mille liikmeteks olid progressiivsed arstid, kirjutas läkituse üleskutsega annetuste saatmiseks, et organiseerida kehvikutele erilist sanatooriumi, ning saatis selle ajalehtede toimetustele, oma sõpradele ja tuttavatele, nende hulgas ka Gorkile, kellelt see leidis tulist vastukaja. Üheskoos nad «pommitasid filantroope» tervel Venemaal. Nii loodi Jaltas varatutele esimene tuberkuloosisanatoorium «Jauzlar», praegune A. P. Tšehhovi nimeline sanatoorium.

Tšehhovi-nimelise sanatooriumi läheduses, neilsamadel küngastel, kust avaneb lai vaade nii merele kui ka Jaltale, kõrgub roheluse keskel valge maja nagu kajakas. Siin veetis Anton Pavlovitš oma elu viimsed aastad. Erilise tundega astud üle selle maja läve, otsekui siseneksid mingisugusesse imepäraselt puhtasse ja kirkasse maailma.

Tagasihoidlikult sisustatud söögitoa keskel on suur laud, mida ümbritsevad punutud toolid. Tšehhovite väikeses

perekonnas oli see laud harva tühi: peaaegu alati oli majas külalisi. Siia, Tšehhovi juurde, pürgisid paljud eesrindlikud vene kultuuritegelased. Siin viibis palju kordi Gorki. Jaltas kirjanikud tutvusid, siin tekkis nende vahel suur sõprus. Tšehhovi juures käisid Mamin-Sibirjak ja Kuprin, Jelpatjevski ja Andrejev, Bunin ja Telešov. 1900. aastal sõitis Jaltasse Tšehhovi juurde Moskva Kunstiteatri trupi terve koosseis eesotsas Stanislavski ja Nemirovitš-Dantšenkoga, et näidata talle «Kajaka» ja «Onu Vanja» lavastust, mida autor Moskvas ei näinud.

Diivani kohal klaaskastis seisavad palmioksad, mille ümber seotud punasel lindil on pealkiri: «Anton Pavlovitš Tšehhovile, vene tõelisuse sügavale tõlgendajale, 23. aprillil 1900.» Need anti Tšehhovile üle publiku poolt Jalta linnateatris pärast «Kajaka» etendust.

Ukse kõrval, mis viib kinnisele verandale, kuhu pererahvas ja külalised kogunesid suvel, on pianiino koltunud nootide kimbuga. Siin, nende seinte vahel, kus praegu valitseb vaikus, kõmas Šaljapini võimas hääl ning kõlas muusika Rahmaninovilt, kes oli koos suure lauljaga siia sõitnud.

Teisel korrusel asetsevad Tšehhovi isiklikud toad — kabinet ja magamistuba.

Kirjutuslaual, mis hõlmab peaaegu pool kabinetti, on kõik säilinud nii, nagu oleks kirjanik just praegu selle juurest lahkunud. Teritatud pliiatsid, paberinoad, Krimmi juhid, panderollid lilleseemnete kataloogidega Odessast ja Peterburist, «Arstide kalender», arstiriistad. Tšehhov — kirjanik, arst ja tulihingeline inimene, kes armastas kirglikult elu kõigis tema avaldustes, tuleb ilmsiks töökabineti igas detailis; siin loodi «Kolm õde» ja «Kirsiaed» ning paljud novellid ja jutustused, mis on kantud armastusest inimese vastu.

Kabinetist viib uks väikesesse valgusküllasesse magamistuppa. Lihtsa raudvoodi kõrval seisab väheldane laud. Kirjanik jätkas pingelist tööd ka siis, kui raske haigus aheldas ta kauaks voodi külge. Siit väljus ta Moskvasse sõiduks viimast korda kaks kuud enne oma surma. Rebitava kalendri lehed on peatunud maikuul 1904. aastal.

Õisi täis roniroosid vaatavad magamistoa avatud aknaist sisse. Tšehhovi poolt pisitillukeste põõsakestena maja juurde istutatud, on nad juba jõudnud teise korruseni ja veelgi kõrgemale. Küpressid ja võimsad seedrid, leina-

pajud, magnooliad ja igasugused viljapuud kasvavad tihedalt aias, mis vaevu mahutab oma tagasihoidlikes piirides nende lopsakust.

See aed, iga puu selles, on istutatud ja üles kasvatatud Anton Pavlovitši poolt metsikul kõnnumaal. Ta tahtis näidata, kui palju võib inimene teha oma elu kaunistamiseks. A. I. Kuprin tsiteerib oma mälestustes Tšehhovi sõnu selle aia kohta:

«Minu ajal on siin istutatud iga puu, ja loomulikult on ta mulle kallis. Kuid ka see pole tähtis. Oli siin ju enne mind tühi maa ja mõttetud nõod olid üleni täis kive ja karuohakaid. Mina aga tulin ja tegin sellest metsikusest kultuurse, kauni paiga. Kas teate, kolme-neljasaja aasta pärast muutub kogu meie maa õitsvaks aiaks. Ning elu on siis ebatavaliselt kerge ja mugav.»

Tšehhovi maja ja aeda on nõukogude võimu aastail külastanud üle poole miljoni inimese. Siin on nüüd muuseum, mis säilitab rahvale mälestuse suurest kirjanikust. Asendamatuks muuseumi hoidjaks terve poolsajandi jooksul ning tema direktoriks, kõige väärtusliku kogujaks, mis puutub Tšehhovi ellu ja loomingusse, on olnud kirjaniku õde — Maria Pavlovna Tšehhova, kelle üheksakümnendat eluaastat tähistas hiljuti nõukogude avalikkus. Muuseumi külastajate seas on viimaseil aastail olnud mitte ainult kõigi Nõukogude Liidu rahvaste esindajaid, vaid ka raja tagant saabunud inimesi. Külalisraamatus olevad sissekirjutused korea ja tšehhi, saksa ja jaapani keeles kõnelevad sellest, et Tšehhovit tuntakse ja armastatakse kogu maailmas.

Veidi üle kolme aastakümne on möödunud sellest ajast, kui kuulutati välja Lenini dekreet, mis avas Krimmile uue tee. Tänapäevane Jalta on elav tunnistus sellest, kuivõrd viljakas on see tee.

Esimeseks ülesandeks Krimmis revolutsioonijärgseil aastail oli töötajate päästmine ühest kõige raskemast minevikupärandist — tuberkuloosist. See oli tarvis likvideerida, kasutades selleks kõiki vahendeid, eelkõige aga Krimmi tervistavat kliimat.

Tsaari lossid ja mõisnike luksuslikud villad muudeti sanatooriumideks. Ivanovo kangrud, Donetsi kaevurid, Luganski metallurgid, Smolenski ja Volgamaa kehviktalupojad — kümned tuhanded töötajad said maailmas esimest korda tunda riigi hoolitsust enda ja oma tervise eest.

Üheaegselt olemasolevate losside kohandamisega sanatooriumideks hakati ehitama uusi, sealhulgas ka Jalta rajoonis, kus kerkisid sellised suurepärased ravilad, nagu «Sosnjak» ja «Dolossõ», mille korpused upuvad üleni mägede nõlvu katvate männimetsade tihnikusse. Kolm aastat pärast ehitustöö algust oli Jaltas ravil ja puhkusel juba üle kolmekümne seitsme tuhande töötaja.

Jalta lähedal, Polikurovski künka mere poole pööratud lõunanõlval, ulatusliku igihalja Massandra pargi kõrval kõrguvad Tuberkuloosi Klimatoloogilise Teraapia Riikliku Instituudi korpused. Siin asub üks neid staape, kust Pirogovi ja Setšenovi, Botkini ja Pavlovi ideedest juhitud nõukogude arstiteadus alustas üle kolmekümne aasta tagasi oma pealetungi tuberkuloosile. Noil aegadel oli see veel väheuuritud ja seetõttu hirmus, peaaegu parandamatu haigus. Kogu tema klassifikatsioon piirdus vaid tiisikuse kolme staadiumiga. Krimmi kliima vaieldamatuid tervistavaid omadusi kasutati enamasti alles stiihiliselt.

Kolm aastakümmet pingelist tööd tõid instituudile laialdase kuulsuse. Tema seinte vahel võeti laialdaselt praktilisele kasutusele meditsiiniline klimatoloogia ja klimatoteraapia kui teadus. See põhines vene füsioloogia rajaja I. M. Setšenovi õpetusel väliskeskkonna ja organismi pidevast koostegevusest. Kasutades tuberkuloosivastases võitluses peamise relvana kliima mõju, rakendavad instituudi teadlased laialdaselt ka kõiki teisi haiguse kulgu aktiivse vahelesegamise meetodeid, sealhulgas omi, originaalseid, instituudis välja töötatud meetodeid.

Eesrindliku teadusega relvastatud nõukogude arstide kätes muutub tuberkuloos üha järeleandlikumaks. Kogu nõukogude tegelikkus viib teda vastu kindlale ja lõplikule hävinemisele. Ning Jalta, mis esimestel revolutsioonijärgsetel aastatel oli peaaegu tervikuna mobiliseeritud võitluseks selle hirmsa nuhtluse vastu, omandab uue ilme. Temast saab terviselinn inimestele, kelle haigus pole enam nii raske, samuti neile, kes on lihtsalt kurnatud pingelisest tööst. Selliste haigete ravimise probleeme lahendab Jaltas teine teadusliku uurimise asutus — Setšenovinimeline Füüsiliste Ravimeetodite Instituut.

See instituut, mis rajati nelikümmend aastat tagasi Sevastoopolis suure neuropatoloogi professor A. J. Štšerbaki algatusel, oli esimene instituut meie maal, mis pani aluse füsioteraapiale kui teadusele. Seal alati valitsenud

«setšenovlik vaim» ilmnes erilise viljakusega revolutsioonijärgseil aastail, mil instituut astus meie maa suurimate meditsiiniliste uurimisasutuste ridadesse.

Peaaegu kaht miljonit inimest on ravitud instituudis tema olemasolu aastail. Jaltas, kuhu ta pärast sõda üle viidi, tuleb tal lahendada ka uus ülesanne: vallutada lõunaranniku kliima tervistavad jõud ning suunata need kõige täielikumalt miljonite inimeste tervise taastamisele ja kaitsmisele. Sel alal on tal nagu teistelgi kuurordi teaduslikel asutustel ja ravilatel ees piiramatu tööpõld.

«Sevastoopoli», Kirovi-nimelise ja teiste eesrindlike sanatooriumide kogemused ning Jalta instituutide ja arstide tähelepanekud näitavad, et väga mõjuvaks vahendiks hingamisteede ravimisel ja närvide tasakaalu taastamisel on öine uni mererannal. Meri, suur ravija, võtab haige, kurnatud inimese siin oma hoole alla. Koos mereõhuga sisse hingatud kaltsiumi-, broomi-, magneesiumi- ja joodisoolad mõjuvad tugevamalt ning soodsamalt kui needsamad soolad rohtudena sissevõetult. Osoon, mille poolest mereõhk samuti on väga rikas, kutsub kesknärvisüsteemi rakkudes esile tormilise ainevahetuse. On ju närvirakkudele normaalseks töötamiseks tarvis kümme korda rohkem hapnikku kui näiteks lihaserakkudele. Mere mõõtmatu avarus ja majesteetlik ilu, tema lainete rütmiline laksumine, samasugune mõõtmatu tähistaeva võlv pea kohal sisendavad rahu. Kõik see ühtekokku vabastab ajukoore üleerutatud keskused «tööpingest». Isegi inimene, kes kannatab püsiva piinava unetuse all, uinub mererannal sügavalt ja rahulikult.

Tahaks loota, et see suurepärane ja äärmiselt lihtne ravimeetod võetakse varsti kasutusele kõigis lõunaranniku ravilates ning et ka kümned tuhanded inimesed, kes sõidavad igal aastal Musta mere äärde puhkama ilma tuusikuteta, saavad võimaluse seda kasutada.

Palju teisigi ravijõude, mis seni ei leia veel täielikku kasutamist, varjab endas lõunaranniku kliima. Nende laialatuslik rakendamine inimeste hüvanguks määrab Jalta tulevikutee.

Tuleviku Jalta. Veel haigutasid fašistide poolt põletatud ja purustatud hoonete tühjad aknaavad ning rannateel kuhjusid prügi ja kivitükkide mäed, kuid inimesed juba nägid teda — helget ja kaunist tulevikulinna. Juba siis hakkasid nad teda looma: arhitektid oma töökodades,

linnaelanikud aga vahetult tänavail ja väljakuil, neid puhastades ja ehitamiseks ette valmistades. Linna rekonstrueerimise generaalplaani joonistel hakkasid selget kuju võtma piirjooned, mida uus Jalta pidi omandama poolteise aastakümne pärast.

On möödunud mõni aasta ja need piirjooned ilmnevad juba reaalses kehastuses.

Bõstraja jõe kaldaile luuakse uut Jalta rajooni: hästikorrastatud nüüdisaegset linnaosa selge plaanistusega, maksimaalsete mugavustega elanikele — tükikest tuleviku Jaltast. On ehitatud sanatoorium «Belorussia» ja tööjõureservide sanatooriumid. Rajatakse ravilat metallurgidele, vesiravilat, rekonstrueeritakse sanatooriumi «Usbekistan». «Oreanda» sanatooriumi kõrvale ehitatakse uus, praegusest palju suurem korpus.

Jalta uus ilme avaneb tervikuna kõige selgemini, kui tõusta keset Jalta amfiteatrit kõrguva Darsani künka kivisele kuplile.

Laia hoogsa poolringina kerkivad künka taga mäed. Nende nõlvul paistavad männimetsade tihnikus ravilate lossid. Aluštasse ja Simferoopolisse kulgeva maantee valged siksakid looklevad mööda amfiteatri idanõlva, mäestiku lääneharusid ületades viib lõunaranniku maantee Alupkasse, Simeizi ja Baidari. Eespool aga on lahe sädelev sile pind. Pisitillukeste vilgaste veepõrnikatena sööstlevad sellel kiired mootorpaadid — meretaksod, jättes enda järele pikki viirge; pikkamisi ja väärikalt ujuvad mängukannidena aurikud.

Mere ja künka vahel asub Jalta. Heleda valge-rohelise keena kaardub ta ümber Darsani tipu, olles üleni silmade ees.

Ei ole veel kuigi ammu, kui siia, Darsanile, tuldi jalutama nagu «mägedesse». Nüüd on aedade ja parkide rohelus ning linna majad jõudnud talle hoopis ligidale. Nad ronivad tema nõlvadele ning jõuavad varsti ka tipule.

Darsani tühjal ja kivisel tipul paistavad siin-seal veel mürsulehtrid, pooleldi täisvarisenud tranšeed ja käänulised jooksukraavid nende vahel — julmade võitluste jäljed. Ent juba on siia elama asunud üle kümne tuhande pisitillukese männi ja seedri, tamme ja akaatsia. Neid on istutanud ja nende eest hoolitsevad Jalta elanikud. Mõne aasta pärast on siin park, mille roheluses paikneb turistide linnake koos kesk-turismibaasi uue hoonega. Turis-

Obelisk Jalta mereäärses pargis

tide silmadele avaneb siit uue linna suurepärane panoraam.

Otse künka vastas, kus praegu paistavad sõjas hävinud merevaksali varemed ja muul, näevad nad uue merevaksali kõrget, saledate sammastega hoonet, mille tippu kroo-

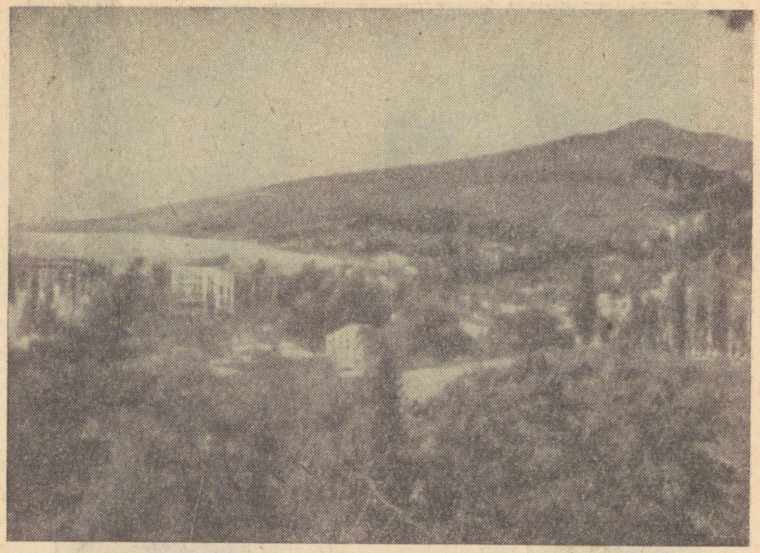

Vaade Jaltale kirdest

nib kuldne viisnurk. Vaksalis on olemas kõik mõnusused ja mugavused tuhandete inimeste jaoks, kes sõidavad Jaltasse merd kaudu.

Uue vaksali rajooni, Bõstraja jõe suudmesse, rajatakse linna halduslik keskus — suur väljak, mida ümbritsevad kuurordivalitsuse, linna täitevkomitee, partei linnakomitee ning kesksidekontori uued hooned. Väljaku keskele püstitatakse Lenini monumentaalne skulptuur.

Lääne poole, Vodopadnaja jõe suudmesse, sinna, kus puude rohelusest paistavad «Oreanda» sanatooriumi peened kontuurid, kerkib kuurordi uus teatrikeskus. Skvääri äärde, mille keskpunktiks on Gorki skulptuur, ehitatakse kuurordi ooperiteatri suurejooneline hoone tuhandekohalise suve- ja talvesaaliga. Skulptuuridega kaunistatud terrassid viivad skväärilt mere poole.

Tulevaste väljakute — teatri- ja haldusväljaku — vahel paistab Darsani künkalt selgepiirdeline rannaääris. Köisraudtee, mis kulgeb künka tipult läbi linna mereni, viib turistid otse sinna. Nad leiavad end avaralt magistraalilt, mis on muudetud varjuliseks bulvariks alleede ja lillepeenardega, purskkaevude ja raidkujudega ning kaunite

treppidega, mis viivad mere äärde, hästikorrastatud supelrandadele, piki lõunarannikut kursseerivate meretrammide ja -taksode randumissildadele. Ranna äärde kerkivad uued hotellid ja pansionid, kauplused ja restoranid.

Kaks jõekiirt — Bõstraja ja Vodopadnaja — mahutavad enda vahele radiaaltänavad ja määravad kindlaks nende suuna; need tänavad ühendavad linna keskust — rannateed — teiste rajoonidega. Neid ristavad poolringilised, astmetena paiknevad magistraalid.

Selline plaanistamine võimaldab rõhutada Jalta maastiku veetlevust, samuti lahendab see kuurordile tähtsa ventilatsiooniprobleemi. Nägusad, kerge arhitektuuriga hooned, mis on värvitud heledates, pehmetes toonides, paiknevad neis kvartaleis vabalt keset rohelust. Linn kasvab. Mõne aasta pärast ületab ta kahekordselt oma praeguse pindala. Üheaegselt viibib siin siis ravil ja puhkusel kuni seitsekümmend tuhat inimest. Linna ümbritseb ja lõikab igas suunas läbi aedade ja parkide ahel. Ligi kolmandiku uue Jalta territooriumist moodustavad haljasalad. Kogu Jalta amfiteater muutub järk-järgult subtroopiliseks aiaks.

Jalta muutub siis üheks parimaks kuurordiks maailmas, kus kõik on rõõmuks ja terviseks töötavale inimesele.

MÄENÕLVUL

Darsani poolrõngana ümber haarav Jalta kee ulatub oma otstega mägedesse. Kahel pool Darsani jätkuks olevat mäeharja paiknevad kahe kolhoosi asulad ja valdused: mäeharja läänekülgel Kalinini-nimelise, idaküljel Stalininimelise kolhoosi omad. Mäed peidavad neid täielikult oma kurdudesse, nii et ühe kolhoosi põldudelt ei paista teise omad, kuigi nad asuvad päris kõrvuti. Ühest kolhoosist teise aga sõidetakse Jalta autobussil, mis läbib kogu linna ühest kee otsast teiseni, Uštšelnojest kuni Tšehhovo asulani.

Tšehhovo asulale lähenemisel teatab autobussi konduktor peatuse nime: «Tšehhovi maja-muuseum, Kalininimeline kolhoos.»

Ning reisija, kes väljub autobussist asula väljakul, näeb selle kõrval kajakana valget, aiaga ümbritsetud maja, ümberringi aga kõikjal linnatüüpi maju, mida samuti varjavad aiad.

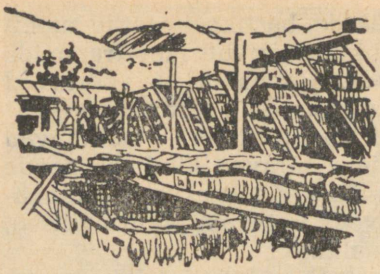

Tubaka kuivatamine

Armetu Tšehhovi-aegne külake Verhnjaja Autka, mis lösutas kõnnumaa kõrval, kuhu Tšehhov istutas oma aia ja mis sarnanes siis ka ise kõnnumaaga, on muutunud Jalta jätkuks, kirjaniku nime kandvaks asulaks.

Siin on kõik nagu linnas: kahekorruselised majad raadioantennidega katustel, autobussid, kaupluused ja apteegid, koolid ja elekter. Asula majades elavad Kalinini-nimelise põllumajandusliku artelli liikmed, siinsamas on ka juhatusehoone ning majapidamisehitused. Kui aga minna asula taha, kust avaneb Vodopadnaja jõekese org, siis on teisel pool jõge rohelistel nõlvadel näha uus punasekatuseline kolhoosiasula, mille piirid pole isegi veel välja kujunenud: sinna ehitatakse juurde üha uusi ja uusi avaraid, rõdudega maju. On näha, et kolhoosi liikmete arv kasvab, org aga ei keela oma külalislahkust.

Pikkamisi kerkides suundub org mägede poole, sinna, kus kuhjuvad mäeaheliku võimsad, kord paljandunud, hallid, kord männimetsaga kaetud kurrud. Seal, kus tema nõlvu ei kortsuta liialt kurrud ja jäärakud, joonistuvad ruutudena viinamarja- ja tubakaistandused. Kui minna mägede suunas viivat teed, avaneb otse ees ulatuslik väljak kasvuhoonete ja katusealustega.

Esimestena võtavad siin külastajat vastu tsitruselised. Nende eredast rohelusest on tulvil pikkade ridadena veerjasse nõlva lõigatud süvendlavad.

Tsitruseliste järel algab tubakariik. Sellest teatab eelkõige peen vürtsine aroom, mis on omane kõige kõrgemat sorti paberossidele. Siin hõljub see õhus, mattes enda alla kõik teised mäestiku aroomid.

Õrnrohelisi, pisut närbunud, ning kollaseid, juba peaaegu kuivi ovaalseid lehti tihedalt täis lükitud kolme meetri pikkused nöörid on tõmmatud lõpututes ridades katusealustesse, mis täidavad kogu väljakut. Siin toimub tubaka kuivatamine.

Kuivatajad lükkavad mööda «teid», väljakule paigutatud põikpuid, «vagonette» — suuri puitraame nende vahel

Banistovi niidul Kalinini-nimelises kolhoosis. Maa kündmine tubakaistanduse jaoks

pingule tõmmatud tubakanööridega —, kord seavad neid otse päikesekiirte alla, kord paigutavad niisutamiseks kaldasendisse katusealuse varju. Tubaka kuivatamine ei ole lihtne asi — peab olema spetsialist, et seda õigesti teha.

Kõrge, tubli kahekorruselise maja suurune sara on peaaegu üleni täis põikpalkide külge üles riputatud kuivi, sorteerimisvalmis lehekimpe, nn. galvankasid. Need sarnanevad hiiglaslike, pea kohal rippuvate kuldpruunide kobaratega, milledest igaüks koosneb viiest kokkuseotud tubakanöörist.

Naabruses töötavad madalate laiade laudade taga lükkijad. Hämmastamapaneva kiirusega lükivad nad tubakalehti tohutu lameda nõela otsa, selle teravikuga täpselt lehe rootsu keskpaika tabades. Päeva kestel tuleb täis lükkida kakskümmend kaks kolme meetri pikkust nööri. Vilunuimad lükkijad Praskovja Nazarovna Simonova, Natalia Fjodorovna Glušenko ja seitsmekümne kahe aastane Natalia Ivanovna Gorgorova annavad päevas kakskümmend viis kuni kolmkümmend nööri.

Kolhoosis käib kibe-kiire tubakakoristus. Tubakas on väärtuslik kultuur, millest oleneb majandi jõukus, ning enamik sotsialistliku töö kangelase Pelageja Ivanovna Rožnova eesrindliku brigaadi liikmeist, kellele kuulub kõik see tubakaküllus, on praegu mägedes, istandustes. Sealsamas, Banistovi niidul, peab olema ka brigadir.

Teekond Banistovi niidule — algul mööda mägedesse suunduvat teed, siis aja võitmiseks mööda järsku jalgrada — on küllaltki väsitav: päike kõrvetab ja kividega üle külvatud tellispunane maa õhkub kuumust otsekui äsjaköetud ahi. Sonnuses kangastuses virvendavad mäed, ning isegi kaugele tahapoole jäänud mere pimestav läige näib kuiva ja kuumana.

Samasuguse kuiva ja kuumana näeb välja ka Banistovi niit ise, keset järske mäenõlvu asetsev võrdlemisi tasane ja ulatuslik kivine väli. Ta ei sarnane sugugi sellega, mida oleme harjunud nimetama niiduks — metsatihnikusse peidetud jaheda heinamaaga. Üksnes harvad jässakad puud on siin-seal laiali pillatud, mägimets aga algab kõrgemalt.

Banistovi niidul kasvatatakse tubakat. Imelisena näib tema tihe rohelus kivide keskel. See on kuulus «djubek». Nagu krimmi roosi õli, mille mõnetilgaline lisand annab parfümeeriatoodetele eriti peene ja õrna aroomi, õilistab ka mõni «djubeki» niidike teisi tubakasorte, tõstab nende kvaliteeti. «Djubekit» hinnatakse väga kõrgelt.

Miks siis see väärtuslik kultuur, mis annab kolhoosile suurimaid sissetulekuid, on tõrjutud siia, mägede kuivusse, kus isegi metsikud rohud kasvavad vaevaliselt? Taolise küsimuse esitab kolhoosnikutele peaaegu iga võhik, kui ta higist nõretades jõuab Banistovi niidule.

Ent kolhoosnikud mitte ainult ei kiida niitu, vaid on sellele isegi uhked. Just säärasel maapinnal, palava lõunanõlva punamullal saavutavad «djubeki» omadused, eelkõige tema aromaatsus, suurima täiuslikkuse. Selliseid maid pole Krimmis kuigi palju. Neid leidub vaid piki lõunarannikut Nikitast kuni Simeizini, ja isegi seal ei kasutata neid kaugeltki täielikult: nad nõuavad palju tööd ja vaeva, enne kui neist saavad kasulikud kõlvikud.

Metsikutelt mägedelt Banistovi niidul mõni aasta tagasi kätte võidetud kümme hektarit oli noore kolhoosi üks esimesi saavutusi, jõuproov kollektiivile, kes siis alles alustas ühist tööd uuel maal. Nüüd laiuvad kivide keskel hal-

jad istandused. Aleksandra Lõssenko lüli kolhoositarid on mööda ridu laiali hargnenud ning murravad iga pika varre küljest mõne alumise, juba «küpsenud» takjalehetaolise lehe, mis paljudest kätest läbi käinult ja kullakarva niidikesteks muutunult saavad väga väärtuslikuks lisandiks parimatele tubakatele. Veokitel ja kandamitena viiakse lehed alla tubakasarade juurde.

Brigadiri ei ole ka siin: väsimatuna, «raudsena», nagu ütlevad kolhoositarid, on ta juba läinud mägedesse kontrollima, miks kolhoosi veevärgis vesi vähenes, sealt aga otse linna, tubakakatsejaama. Ei ole kerge seda kärsitut brigadiri mägedes kätte saada.

Kolhoosi veevärk. Külmi, läbipaistvaid jugasid toob ta igasse Banistovi niidu nurka, kui vaid avada kraan. Ning keegi ei imesta veekülluse üle, mis on alati käepärast kuumusest kuivatatud nõlvul. See on muutunud tavaliseks, igapäevaseks asjaks, mida märkad alles siis, kui midagi on korrast ära. Lahing vee pärast, tõeline lahing, mis tuli igal juhul võita, et edasi liikuda, on muutunud osakeseks kolhoosi ajaloost.

Kolhoos, mis tekkis siis, kui viimasel sõja-aastal saabusid Jalta orgu esimesed ümberasujad, hakkas end alles jalule ajama. Ühinenud põlluharijad Ukrainast, Donilt ja Vene Föderatsiooni keskoblastitest hakkasid aru pidama, kus ja millest tööd alustada.

Oli selge, et kõik pidi siin olema teisiti kui kodupaigus. Ei olnud siin avaraid põlde ega karjamaid, ning iga tükike maad tuli vallutada mägedelt. See-eest aga võis kättevõidetud maal kasvatada kõige väärtuslikumat, mida maa on üldse suuteline andma. Peamisteks kultuurideks pidid kolhoosis saama tubakas, viinamari ja puuviljad.

Kõigi kolhoosile üle antud maade hulgas oli kaheksateist hektarit, mida oli varem kasutatud tubaka kasvatamiseks. Kolhoosi esimestel tööaastatel saadi siit kaks-kolm tsentnerit lehti hektarilt, mis vaevalt katsid nendele tehtud kulutused. Keerukas ja palju töökulu nõudev kultuur ei õnnestunud alles vilumatutes kätes ning kolhoosnikute huvi tubaka vastu hakkas vähenema. Just siis avaldas end organisaatorina ja novaatorina kommunist Pelageja Ivanovna Rožnova.

Sõitnud pärast sõda koos teiste ümberasujatega Jaltasse, oli ta lihtkolhoosnikuks ühes tubakakasvatuslülis.

Omaenda kätega tegi ta tubaka juures läbi kõik tööd taimede kasvatamisest lavades kuni valmistoodangu pakkimiseni kaubapallidesse. Riiklikult mõeldes sai ta aru talle usaldatud töö vastutusrikkusest ja tähtsusest ning leidis selles oma kutsumuse. Rožnova palus endale anda töötulemustelt kõige mahajäänuma, kõige heitlikumate ja tujukamate kolhoositaridega lüli.

Esimene kevad oli väga raske. Kõiges, suurest kuni pisiasjani, tuli otsida uusi teid, et viia lüli tõusule. Ise eeskuju andes organiseeris ta maatükkide külvieelset kõplamist ja väetamist, mida teised lülid alahindasid. Kuid peamised raskused tekkisid istutamisel.

Kõige keerukam oli kolhoosis olukord veega. Seda veeti tubakaistandustesse vaatidega linnast ja see läks kolhoosile igal aastal maksma kümneid tuhandeid rublasid. Eriti suuri raskusi oli taimede istutamisel, kus vesi etendab väga tähtsat osa. Vett toodi kohale aeglaselt ning seni, kuni seda maatükil ämbritega laiali kanti, närbusid paljud taimed kuumuses lootusetult. Rožnova kihutas linna ja ajas jalule linna täitevkomitee: «Mis te istute siin rahulikult, kui meil kolhoosis taimed kõrbevad. Aidake!» Ühiste jõupingutustega otsiti välja voolikud, organiseeriti vee kohaletoimetamine.

Istikud päästeti. Rõõmsad ühtlased reakesed lõid istandustes haljendama. Kolhoositaride tuju tõusis, laabus lõbusamalt ka töö. Kui aga saabus lehtede murdmise aeg, lepiti lülis kokku, et töötatakse ka öösiti, mil värsked, haprad lehed murduvad eriti kergesti ja tubaka kvaliteet tuleb parem.

Rožnova lüli koristas saagi teistest kaks korda kiiremini. See osutus kolhoosis kõige suuremaks — seitse tsentnerit hektarilt; isiklikult lülivanemale kinnistatud maatükk aga andis kaksteist ja pool tsentnerit hektarilt! Kõigile nõrgausulistele, kes kahtlesid tubakakultuuri reaalsuses ning tulukuses, oli antud näitlik õppetund. Rožnovat autasustati Lenini ordeniga.

Järgmisel, 1949. aastal töötas lüli suurema kindluse ja hooga. Jätkusid uue otsingud.

Enne Rožnovat näiteks ei märganud keegi, et peaaegu pooled taimed hävisid seetõttu, et kombeks oli istutada päeval, kõige palavamal ajal, mil õhk ning maa on kuumaks köetud. Rožnova organiseeris öise istutamise ning võttis kasutusele taimede juurte istutamiseelse kastmise

Sotsialistliku töö kangelase P. I. Rožnova brigaad tööl

lehmasõnniku ja savi segusse. Juurdumise protsent tõusis peaaegu sajani.

Sel aastal sai lüli hektarilt üheksa tsentnerit tubakat, Rožnova aga kolmteist. Talle omistati sotsialistliku töö kangelase nimetus, lüli liikmeid autasustati ordenite ja medalitega.

Kolhoos hakkas selleks ajaks jõudma tubakakultuuri alal Krimmi eesrindlike majandite hulka. Laienesid istandused, aasta-aastalt kasvas viljakus. Sel ajal võetigi traktorijaama abiga kasutusele esimesed kümme hektarit Banistovi niidust. Kolhoos otsustas saada seitse tsentnerit tubakat kogu istanduste pindala igalt hektarilt.

Veendunud selle kultuuri suurte saakide täielikus reaalsuses ja kättesaadavuses, töötasid inimesed jõudu säästmata. Tuli puudus veest. Seda veeti endiselt vaatidega nelja kilomeetri kauguselt ning anti välja rangete normide alusel.

Otsustati vett otsida mägedest. Ning kesk kiviseid järsakuid Banistovi niidu kohal, laiaõlgsete mändide varjus, mis olid roninud nii kõrgele, et mõnikord riivasid nende

latvu pilved, leiti allikas. See tungis välja mäest, tegi mõned suured hüpped mööda kiviastmeid ja kadus uuesti maasse. Allikast kuni Banistovi niiduni oli otseteed kaljusid mööda kaks ja pool kilomeetrit. Tee ei olnud suhteliselt pikk, kuid missugust tohutut tööd nõudis vee juhtimine seda teed pidi põldudele! Ent siiski, kui kolhoosi üldkoosolekul tegid kommunistid ettepaneku veejuhtme ehitamiseks, ütlesid kõik ühel häälel: saab tehtud.

Ettevalmistusi hakati tegema juba talvel. Linnast kutsuti insenere, kes märkisid ära trassi, valmistati ette materjale. Märtsis aga läksid kõik kolhoosi töövõimelised inimesed mägedesse. Kirkadega raiuti paljasse kivisse kraav, õlgadel tõsteti kaljuseintele tsementtorud. Veoloomi ja masinaid oli siin, kõrgel mägedes, võimatu kasutada. Mehed ja naised töötasid üksteise võidu. Kraavi hakkas kaevama Rožnova naisbrigaad, kes sammus siingi kollektiivi eesotsas. Oli vaja rutata: vett oli tarvis kiiresti, otsekohe, tubakataimede väljaistutamiseks.

Kaks ja pool kuud käis mägedes lahing vee eest. Inimesed unustasid puhkamise; paistis, et nad ei märkagi lämmatavat palavust, veriville kätel. Lõpuks olid kaevatud viimsed meetrid kraavi, paigaldatud ja ühendatud viimsed torujätkud. 20. mai hommikul 1950. aastal kogunesid kõik Banistovi niidule. Ülal, allika juures, pidi mehaanik sisse lülitama vee, juhtima selle põldudele.

Mõni minut pingelist ootust — ja järsku purskas voolikust jäme, tugev veejuga, mis sööstis edasi mööda niidule kaevatud kraavi.

«Vesi, vesi tuleb!» hüüdsid tütarlapsed, kes istutasid taimi. Kõik sööstsid karastava veejoa juurde, panid selle alla oma hõõguvad näod ja peopesad, jõid ahnelt.

«Lapsed, ta on ju magus!» tümistas bassihäälega vaimustatult aednik Anton Poplavski, üks väsimatumaid veejuhtme ehitajaid, ammutades täie kamaluga puhast, küllusliku vett.

Nõnda jutustavad kolhoosnikud oma esimestest tegudest uuel maal.

Tänapäeval ei niisuta kolhoosi veejuhe ainuüksi Banistovi niitu, kus igal aastal traktorijaama masinad lõikavad istandustele juurde üha uusi ja uusi tellispunaseid maatükke, millel kasvama hakkavale tubakale on maailmas raske võrdset leida. Torudesse suletud mägiallikas voolab

ka subtroopiliste viljapuude aedadesse, viinamarjaistandustesse ja köögiviljaaedadesse. See, mida kolhoos praegu omab, on loodud pingelise töö aastail, mil mahajäetud mäenõlvul alles hakkas kasvama uus, sotsialistlik majand. Nüüd seisab ta kindlalt jalul. Tema sissetulekud on viimaseil aastail viiekordistunud ja neid kirjutatakse juba seitsmekohalise arvuga. Ainuüksi preemiat üle normi antud tubaka eest saab kolhoos ligi pool miljonit rubla. Iga normipäeva eest makstakse kümme-üksteist rubla.

Juhatuses, kolhoosi esimehe agronoom Sergei Runaki laua kohal on Lenini sõnad:

«Kommunism algab seal, kus tekib *tavaliste tööliste* ennastsalgav, rasket tööd võitev hool tööviljakuse suurendamise eest...»

Selles hooles kasvavad, tõusevad uuele tasemele kolhoosi töötajad. Kuuskümmend viis põlluharijat, kellest enamik ei olnud kunagi varem näinudki, kuidas kasvatatakse tubakat ja viinamarja, on praktiliselt omandanud uute kultuuride viljelemise ning lisaks sellele lõpetanud kolmeaastased agrotehnilised erikursused, sooritanud edukalt eksamid ja saanud esimese järgu põllumajandusmeistri nimetuse. Viitkümmet kuut kolhoosnikut on kõrgete viinamarja- ja tubakasaakide eest autasustatud Nõukogude Liidu ordenite ja medalitega. Kaks autasu on teiste hulgas saanud ka seitsmekümne kahe aastane Natalia Ivanovna Gorgorova, kes kogu oma noorusea töötas Jalta mõisnike tubakaistandustes kolmekümne rubla eest aastas. Selles hooles kasvas ja arenes välja Pelageja Rožnova, kolhoosi-Krimmi ühe populaarsema inimese haruldane loomus.

Ta oli Brjanski kehviku tütar, vanim seitsme lapse hulgas. Üheksandast eluaastast alates teenis ta mõisniku juures, kaheteistkümneaastasena aga juba kündis ja niitis, kandes oma õlgadel mehe töökoormat sel ajal, kui isa käis hooajatööl. Palju puudust kannatas Pelageja lapsepõlves ja nooruseas, igasugust tööd tegid tema käed. Ent siis saabus nõukogude võim ja avas talle sirge tee tulevikku. Koos mehega, samasuguse kehviku Anton Gavrilovitšiga, oli ta juba kahekümnendate aastate keskpaiku ühe esimese kolhoosi organiseerijaks, kolmekümnendate aastate algul aga astus kommunistlikku parteisse. Sellest ajast alates on ta kolhoosi naiste organiseerijaks, tõmmates neid kaasa oma töö ja eeskujuga.

Uus raske üritus, mis avanes kolhoosnikute ees Krimmis, tiivustas teda. Ja nüüd on Pelageja Ivanovna Rožnova lõunaranniku parima tubakakasvatus-brigaadi brigadir, sotsialistliku töö kangelane. Temast kirjutatakse ajalehis ja raamatuis, tema progressiivseid, novaatorlikke tubakakasvatamise võtteid õpivad tundma mitte ainult Krimmi kolhoosnikud, vaid ka Ungari talupojad, keda ta külastas koos Nõukogudemaa parimate inimestega.

Ammune sõprus ja töövõistlus seob Kalinini-nimelist kolhoosi tema naabri, Stalini-nimelise kolhoosiga, mis asub mägede jalamil teisel pool Darsani küngast. Seal, Uštšelnoje taga, Vassiljevka asulas, elavad samasugused ümberasujad, kes sõitsid kohe pärast sõda Krimmi üles ehitama. Ja ka teed, mida mööda sammuvad nende kahe majandi inimesed, on paljuski sarnased.

Pjotr Andrejevitš Pavlenko, sõitnud 1945. aastal Jaltasse ning asunud siia elama, kajastas bolševistliku kirjaniku kogu sügavuse ja kirglikkusega kõige tähtsamat ja iseloomustavamat, mis tähistas esimesi sõjajärgseid aastaid Krimmis. Nii nägi päevavalgust tema tuntud romaan «Õnn», mis on pühendatud hitlerlaste poolt purustatud Krimmi lõunaranniku uuestisünni ja kolhoosnikute-ümberasujate uue, neile tundmatu maaga kodunemise teemale, loova töö õnne teemale. Elust endast välja kasvanud romaani materjaliks oligi Stalini-nimelise kolhoosi ajalugu, tema inimeste saatused.

Uue maa kasutuselevõtmise esimestel aastatel kuulus esikoht kaliininlastele. Vassiljevka külas asuva kolhoosi tõus oli raskem. 1946. aastal sai ta hektarilt veelgi vähem «djubekit» kui Kalinini-nimeline kolhoos, viinamarjasaak metsistunud ja sõjas kannatada saanud viinamarjaistandustes aga oli kõigest üheksa tsentnerit hektarilt. Raske töö peaaegu ei andnudki reaalseid tulemusi.

Rožnova brigaadi ennastsalgav eeskuju tõi elevust rannikul asuvatesse kolhoosidesse ning näitas teed raskuste ületamiseks ka ümberasunutele Vassiljevka külas. Lõi lõkkele võistlus. Stalini-nimeline kolhoos hakkas kaliininlastele järele jõudma, siis aga ka neist mööduma. Nüüd sammub ta juba mitu aastat oma majanduslikult arengult esirinnas.

Esimene veejuhe, mille kaliininlased rajasid mägedesse, kutsus esile samasuguse ehitustöö kogu rannikul. Praegu ei ole peaaegu ühtki kolhoosi, kus ei kasutataks seni tar-

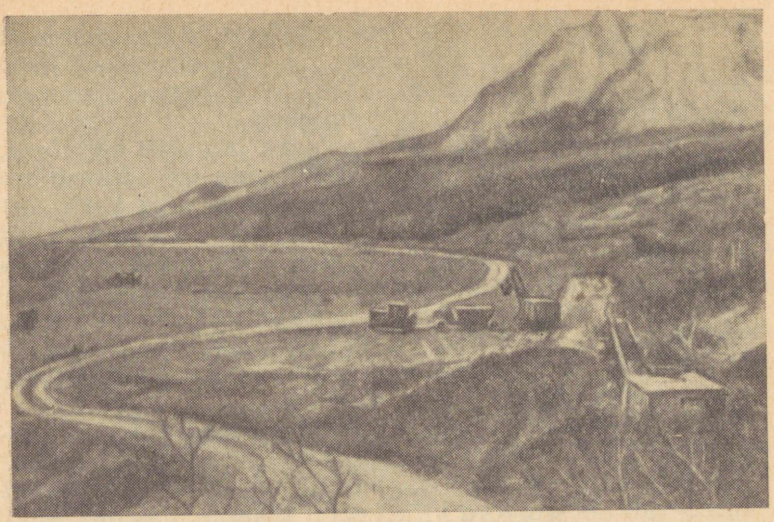

Kolhoosi veehoidla ehitusel mägedes

betult merre voolanud mägivett. Stalini-nimelises kolhoosis ei tööta ainuüksi see veejuhe, mis rajati mõni aasta tagasi Tri Gorõ kuristikust. Kõrgele mägedesse küla kohale ilmus hiljuti uus järv. Selles kaljudesse raiutud hoiukarbis säilitavad kolhoosnikud sada viiskümmend tuhat kuupmeetrit vett. Koos igal aastal pikeneva veejuhtmega hakkab uus järv regulaarselt, häireteta veega varustama kõiki kastmist vajavaid viinamarjaistandusi, kõiki kolhoosi puu- ja köögiviljaaedu, ning rahuldama kolhoosnikute elukondlikke vajadusi.

Visalt otsib kolhoos juhtiva kultuuri — tubaka — saagi ja kvaliteedi tõstmise teid. Need otsingud kulgevad uute maade, mäenõlvul veel küllaldaselt leiduvate väärtuslike punamuldade ülesharimise ning juba ülesharitud maadele õigete külvikordade sisseviimise suunas. Eesrindlikus agrotehnikas, laialdases masinate rakendamises näevad kolhoosnikud põllumajanduse ühe kõige rohkem töökulu nõudva haru — tubakakasvatuse — edasise arendamise panti.

Kolhoosi istandustes juba töötab esimene istutusmasin, mille on mäestikutingimustele kohandanud Jalta traktorijaama mehhanisaatorid. See kiirendab istutamist neli

korda ning vabastab palju inimesi ühest kõige raskemast tööst. Tuleb loota, et see masin, mis seni eksisteerib üksnes katsenäidisena, ilmub varsti siia, samuti teistesse mägikolhoosidesse «alatise elanikuna».

Teine töö, mis nõuab tohutut vaeva ja erilist väljaõpet, on tubakalehtede lükkimine. Stalini-nimelise põllumajandusliku artelli noor liige Vaganov alustas juba 1949. aastal tööd lükkimismasina konstrueerimise kallal ja nüüd on katsenäidis tubakasaras üles seatud. Selle abil võib iga kolhoosnik töötada võrdselt kõige vilunumate lükkijatega, kelle meisterlikkus on omandatud paljude aastatega. Stalini-nimelise kolhoosi tubakakasvatajate uueks sõnaks on nende poolt välja mõeldud kaheastmeline kuivatusviis, mis tõstab tunduvalt tubaka kvaliteeti.

Põllumajandusteaduste kandidaat Kuzma Lukitš Tsõgankov juhib kolhoosis viinamarjakasvatajate brigaadi. Teadlane-brigadir — sellega võivad kiidelda üksnes äravalitud kolhoosid. Ent kuivõrd viljakas on säärane ühendus! Kolmekümneaastase praktilise töö kogemused viinamarjakasvatuse alal ning teoreetilised teadmised on selles brigadiris ühendatud töömehe tagasihoidlikkusega. Tema hoole all on brigaadis üles kasvanud sellised rekordsaakide meistrid, nagu Malova ja Lenini ordeniga autasustatud Razumova. Nende ühine hoolitsus mitte ainult ei päästnud hävingu äärel seisvaid vanu viinamarjaistandusi, vaid lisas neile kümneid hektareid uusi väärtuslike muskaatsortide istandusi. Hea hoolitsus ja kastmine, eesrindlikud kujundamismeetodid, õite täiendav tolmeldamine, sealhulgas «dresseeritud», eriliselt viinapuude tolmeldamiseks välja õpetatud mesilaste abil — see kõik annab kolhoosile suuri ja püsivaid viinamarjasaake.

Igal aastal saab kolhoos oma tsitruseliste majandist aromaatseid sidruneid. Ligi kaks ja pool tuhat jõulist, tugevat puud paikneb süvendlavades mäeseljandiku edelanõlval. Noor kommunist Vladimir Martõnov koos oma brigaadiga kasvatas need üles pisikestest istikutest, mis toodi mõni aasta tagasi Kaukaasiast. Ebaõnnestumised ja kahtlused, otsingud teede leidmiseks, kuidas sundida neid elama ja kasvama neile külmas ja ebasoodsas Krimmis, kuuluvad nüüd juba minevikku: tsitruselised on täielikult kohanenud ja kodunenud.

Otsingute aastad ei möödunud jäljetult ka brigaadi inimestest, kellest said oma ala meistrid, ning eelkõige

brigadirist. Autojuhist, Isamaasõja invaliidist sai üks Krimmi suurimaid katsetajaid-tsitrusekasvatajaid, kes on laialdaselt kuulus oma julgete eksperimentide poolest. Kaugõppe teel omandas ta agronoomilise hariduse ning on nüüd Nikita botaanikaaia teadusliku nõukogu liige.

Kolhoosid kasvavad, ronivad mööda nõlvu üles subtroopilised aiad. Noorte õlipuusalude hõbehall igihaljas lehestik katab metsikuid kiviseid nõlvu. Esimesi sametisi vilju andis persikuaed. Eredasse rohelusse on rüütatud viigi-, kakiploomi-, maguskirsi- ja loorberipuud.

Tšehhovi aia pisikest saarekest, mis veel võrdlemisi hiljuti uppus metsikute mägede kõrbelistesse avarustesse, ümbritsevad üha tihedamalt uued kolhoosiaiad.

Nõukogude inimeste suur töö uuendab lõunaranniku mäenõlvu. Edukalt lahendatakse kõige teravam probleem — veeprobleem. Juba lähemail aastail ulatub mägede vett istandustesse ja asulatesse juhtiva veevärgi pikkus mitmekümnetesse kilomeetritesse ning kolhooside veehoidlates säilitatakse sadu tuhandeid kuupmeetreid tagavaravett.

Vesi aitab kasutusele võtta uusi maid. Kuid lõunaranniku nõlvade edasine laialdane kasutuselevõtmine, põllumajanduse edasine arendamine mägi-Krimmis sõltub paljuski ka teise probleemi — kompleksse mehhaniseerimise — edukast lahendamisest.

Maatükikesed, mis kolhoosnikud on mägedelt kätte võitnud, ei või kauaks jääda kaasaegse sotsialistliku majanduse aluseks. Need tuleb liita suuremateks massiivideks. Mägi-Krimmis toob see endaga kaasa vajaduse teostada üheaegselt tervet kompleksi keerukaid töid: dreenimist, terrasseerimist, teede ehitamist. Ainuüksi laialdane, kooskõlastatud masinate ja mehhanismide süsteem võib seda teha. Ja kui vaadata tulevikku, tuleb need küsimused lahendamisele võtta juba täna.

PÄIKESELISE VEINI LÄTTEIL

«Jõin ja ihalesin ... Veinis on kõige rohkem päikest. Olgu tervitatud inimesed, kes oskavad teha veini ja selle kaudu kanda päikeselist jõudu inimeste hingedesse.» Sellise sissekande jättis Aleksei Maksimovitš Gorki, külastades 1928. aastal Massandrat.

Massandra. Selle Jaltast nelja kilomeetri kaugusel kir-

des mere ja mägede vahel asetseva maalilise nurgakese pindala on vaid mõni ruutkilomeeter, kuid tema nime võib kohata kõikjal. Korratuna kõige mitmekesisemate veinide etikettidel miljoneid kordi, läheb ta koos nendega laiali kogu meie maale. Ja inimesed, kes elavad kaugel põhjas ega ole kunagi käinud Krimmis, tunnevad Massandrat nende suurepäraste veinide järgi, mis kannavad endas Krimmi viinamarjaorgude aroomi, Krimmi päikese sädelevat helki.

Krimm on vene kõrgekvaliteedilise veinitööstuse häll. Juba väga ammust ajast areneb see omaenda algupäraseid teid mööda, juhindudes põhimõttest, mida väljendas möödunud sajandi keskpaiku üks Krimmi häid tundjaid ja patrioote — Gartvis — järgmiste sõnadega: «Valmistada häid, tervislikke veine, mis on võimelised kaua seisma, püüdmata neid tingimata kohandada mingi välismaa veini maitsega või buketiga.»

Esimesi tööstuslikke viinamarjaistandusi ning veinikeldreid hakati siin rajama ja ehitama kohe pärast Krimmi pääsemist Türgi-Tatari ülevõimu alt. Saja kolmekümne seitsme revolutsioonieelse aasta vältel, mil «Massandra» eksisteeris Krimmi lõunarannikul, tekkisid laialdased viinamarjaistanduste massiivid ning loodi esimesed ületamatu kvaliteediga veinisordid: muskaadid, bastardo, pino-gri, mis said korduvalt preemiaid ülemaailmsetel näitustel. Krimmi veinid tõid vene veinidele kuulsuse ka kodumaistel turgudel, kus seni olid jagamatult valitsenud välismaised margid.

See oli lähteks Krimmi veinitööstuse õitsengule, mis tähistab revolutsioonijärgset perioodi. Säilitades hoolikalt kõik parima, mis oli loodud varem, määras nõukogude võim kindlaks uued teed viinamarjakasvatuse ja veinitööstuse arendamiseks Krimmis. Nende aluseks oli püüe teha see, mis oli varem määratud ainult väljavalituile, kättesaadavaks miljonitele inimestele.

Krimmis, Jaltas töötab Üleliiduline Viinamarjakasvatuse ja Veinitööstuse Teadusliku Uurimise Instituut «Magaratš» — selle ala teadusliku mõtte vana ja üldtunnustatud keskus. Tekkinud juba 1848. aastal Nikita botaanikaaia rüpes veinitööstuse koolina, kujunes «Magaratš» nõukogude võimu aastail suureks teaduslikuks asutuseks, 1940. aastast aga üleliiduliseks instituudiks, millel on omad baasid ja filiaalid kogu Liidus.

«Magaratš» on loonud palju Krimmi veinide tüüpe; ta tegeleb viinamarjasortide rajoniseerimise ning uute sortide juurutamise küsimustega.

«Massandrast» on saanud suur ja eesrindlik agraar- ja industriaalettevõte, millele allub viisteist sovhoosi Krimmi lõunarannikul ja Sevastoopoli lähedal, Sudaki orgudes ja stepialadel. Üks neist viieteistkümnest — sovhoos «Koktebel» — on meile tuttav sõidust Ida-Krimmi. Tuhandeid tonne viinamarju kasvatavad kombinaadi sovhoosid, tema veinitehased muudavad marju mitmesugusteks veinimarkideks. Suurel hulgal saadab kombinaat värskeid viinamarju ning tervistavat viinamarjamahla Moskvasse, Leningradi ja teistesse tööstuskeskustesse.

Krimmi muskaat

Kombinaadi keskus asub maalilises nurgakeses, mis on näha autobussi aknast, kui sõiduk teeb järsu looke, ronides Jaltast mööda Simferoopoli maanteed Nikita neeme nõlvule. Seal, kus maanteele avanevad rohelusse peidetud väravad sildiga «Massandra», asub kombinaadi juhatus ning üks kahest vanimast tehasest, mis on muudetud parimate veinide pealaboratooriumiks.

Tehase nr. 2 ulatuslikku hoonet ümbritsevad viinamarjaistandused. Hoone on vana ning talle on terve sajandi vältel tehtud juurdeehitusi, mistõttu ta näeb välja mitmestiililisena; vanad on ka teda ümbritsevad viinamarjaistandused, mis on oma enamikus rajatud peaaegu tehase asutamise ajal. Ent need istandused täidavad veel oma otstarvet: jässakad ja jändrikud põõsad on täis tuhme merevaikkollaseid muskaadikobaraid. Muskaat koristatakse kõigist teistest sortidest hiljem, kui päike on jätnud õhukesele kestale kullakarva «päevituse», kui küpsetesse viinamarjadesse on kogunenud vajalikul hulgal suhkrut ning teisi aineid. Kuulsa veini loomine algab juba siin kestva töötlemisega päikese poolt.

Käimas on teiste sortide koristamine. Küpsete kobara-

tega täidetud lamedaid pütikesi — tarpasid — veetakse lakkamatult tehase ümbertöötamispunkti. Siit algab viinamarja muundumine portveiniks ja madeiraks. Viinamari satub egrapompi, kus marjad eraldatakse vartest, surutakse katki ning lähevad sellise massina tohututesse tõrtesse. Seal viinamarjamahl käärib koos kestadega, mis annavad mahlale vastava sordi aroomi ning värvuse. Siis läheb see mass edasi erilise konstruktsiooniga pressidesse, mis võimaldavad täielikult mehhaniseerida mahla väljapressimise väsitavat protsessi. Valged sordid lähevad pressidesse otse egrapombist.

Kollakas läbipaistev vedelik voolab välja presside alt. Kas tõesti muutub see hiljem pidulauda kaunistavaks kuldseks joogiks?

Selgub, et jah. Ainult väga palju peavad selleks tema kallal töötama nii inimene, päike kui ka ... vaat, harilik tammepuust vaat, mida muinasajast alates on kujutatud veini valmistamise sümbolina. Vaat pole siin lihtsalt säiliti, taara, vaid on vahetuks osavõtjaks veini loomisest.

Vaadi tammelaudades peituvad tegurid, mis on vajalikud viinamarjamahla täisväärtuslikuks veiniks muutvate keerukate ja peente protsesside normaalseks kulgemiseks. Vaat laseb enda sisemusse õhku ja hapnikku täpselt nii palju, kui palju seda vajab vein valmimiseks. Ta viimistleb veini oma parkainetega, teeb parandusi selle värvusse. Ta teeb seda aegamööda, ent niivõrd kohusetruult, et temast pole seniajani olnud võimalik loobuda. Parimaid veinisorte valmistatakse ainult tammepuust vaatides.

Neid on siin kõikjal, keldrites, saalides ja väljakuil — kõikvõimalikke vaate, alates harilikest, keskmiste mõõtmetega vaatidest kuni hiiglaslike «buttideni», mis mahutavad kümme-viisteist tuhat liitrit veini! Sajad vaadid täidavad lahtisi päikeselisi väljakuid ja isegi kaht suurt klaaskasvuhoonet. Viimastesse pole vaadid paigutatud seepärast, et neile pole keldrites ruumi. Tehas nr. 2 toodab peamiselt kangeid veine — portveine ja madeirat. Sordiportveinid laagerduvad maapealsetesse soojadesse ruumidesse paigutatud buttides, kuid madeirale on tarvilik peale selle ka päike. Tema jaoks on siin eriliselt rajatud nii «solaariumid» kui ka «kasvuhooned». Viis aastat soojeneb madeira päikese käes, kord kasvuhoones, kus temperatuur suvel ulatub kuuekümne viie kraadini, kord

«solaariumis», kus palavust leevendab tuuleõhk. Et tekiks tõeline, täisväärtuslik madeira kõigi tema iseäraste ja ainulaadsete omadustega, peab tema kallal põhjalikult töötama mitte ainult vaat, vaid ka päike, kogu tema kiirte mõju kompleks.

Säärane «leiliga» töötlemine ei ole aga päris kasulik. Asi seisab selles, et tammelauad, mis lasevad läbi õhku, ei hoia täielikult kinni ka veini. See aurub vähehaaval ning päike kasutab seda asjaolu kurjasti. Aasta vältel aurub vaatidest kuni seitse protsenti madeirat, kogu laagerdumisaja vältel aga lendub õhku tervelt kolmandik veinist!

Vaatides, mis täidavad tehase lahtisi väljakuid, on üle miljoni liitri veini. Kui palju tööd ja vaeva nõuavad need viieaastase laagerdumise kestel! Kas ei oleks kuidagi võimalik kiirendada neid veinis loomulikul viisil väga aeglaselt toimuvaid protsesse, üheaegselt aga vältida ka suuri aurumiskadusid?

Hiiglaslikku saali täidavad viis kuubikujulist, väikese maja suurust raudbetoonreservuaari, mis on mähitud soojust isoleerivaisse aineisse. Igaüks neist sisaldab kakskümmend kuni viiskümmend tuhat liitrit veini. Siin töödeldakse veini kunstlikult kord sooja, kord külmaga, ning ta valmib tavalisest palju kiiremini — saja kuni saja kolmekümne päevaga. Ent pudelisse villitult on see tavaline, ordinaarne portvein. Sordiveine ei ole sel viisil seni õnnestunud saada, kuid otsingud jätkuvad. Üha laialdasemalt teostatakse neid nii «Massandras» kui ka «Magaratši» instituudis. Kiirendatud viisil, hapnikuga töötlemisel saadud veinide viimased degustatsioonid näitavad, et nende otsingute suund on õige.

Et pääseda tehasesse nr. 1, tuleb läbida kogu kombinaadi maa-ala peamäeaheliku suunas.

Seal, kõikidest ehitustest eemal, keset mägesid ja männimetsa kerkivad kaks massiivset halli hoonet. Väiksem neist, vanem, ongi see ligi kuuskümmend aastat tagasi ehitatud kuulus kelder-tehas, mida tema meisterlikult valmistatud veinide poolest tunti juba revolutsioonieelsel ajal, nõukogude aastail aga autasustati kuulsate traditsioonide jätkamise ja edasiarendamise eest Tööpunalipu ordeniga.

Õigupoolest ei saa seda mäenõlvale liibunud halli hoonet nimetada tehaseks — see on tegelikust tehasest ainult

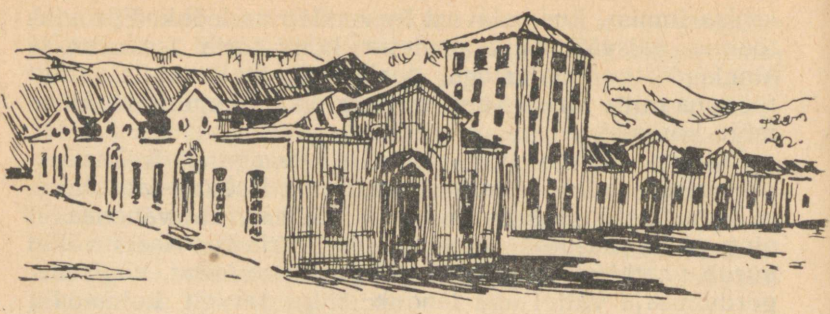

väga väike osa, otsekui paraadsissekäik. Tehas ise asub hoone taga kerkiva mäe sisemuses ning tema «katusel» kasvavad sajanditevanused männid. Terve kaljusse raiutud tunnelite süsteem moodustab tehase «tootmistsehhid». Tohutu töö, mida nõudis nende rajamine, ei olnud kulutatud asjatult: mäe sisemuses püsib nii suvel kui talvel ühtlane, veinide laagerdumiseks sobivaim temperatuur — kümme-kaksteist kraadi.

See määrab kindlaks ka tehase töösuuna. Kui tehases nr. 2 valmistatakse soojust nõudvaid kangeid veine, ülejäänud veinid aga teevad läbi ainult esialgse töötlemise, siis siin, keldrite jaheduses, toimub sordiveinide, peamiselt dessert- ja lauaveinide lõplik väljakujundamine ning omamoodi juveliirne lihvimine kõigis nende peenimates detailides.

Maapealsest hoonest, kus toimub esialgne ettevalmistus värske veini laagerdamiseks ning seisavad tohutud butid portveiniga, satub tehase külastaja kõigepealt ühenduskäiku. Sellest hargnevad kiirtena mäe sisemusse seitse saja viiekümne meetri pikkust galeriid. Kõmisevalt kajab nende poolümarate kivikaarte all iga heli. Ere elektrivalgus avab ääretu vaatide riigi, mis rivistub kolme korrusena piki seinu kõigis galeriides. Muskaadid, pino-gri, tokai — terve meri kõige väärtuslikumaid veine nendes lõpututes ridades, milles iga vaat mahutab nelisada kuni kuussada liitrit veini.

Siin kujuneb välja vein, siin omandab ta kahe- kuni nelja-aastase laagerdumise vältel omaenda «massandraliku» näo, mida ei saa ära segada ühegi teisega.

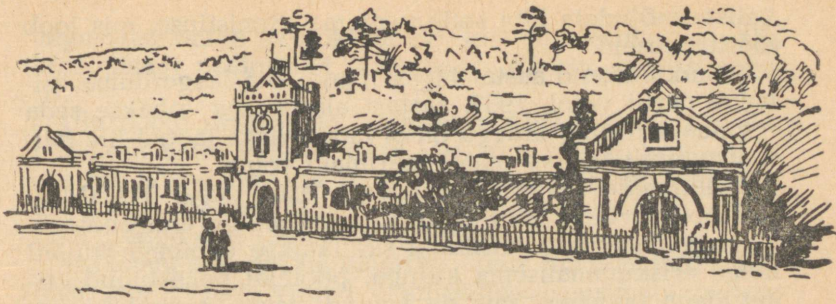

«Massandra» tehas nr. 1

Esmakordselt siia sattunud uustulnuk pöörab kõigepealt tähelepanu vaikusele ja liikumatusele, milles näib toimuvat omapärane tootmisprotsess selles tehases. Kuid see vaikus ja liikumatus on petlik. Vaat valmistab head veini ainult inimese pideva järelevalve all. Ning tehase vaikseis tunneleis käib lakkamatult esimesel pilgul küll märkamatu, kuid suur ja mitmekülgne töö. Igaüht siia kokku toodud tuhandetest vaatidest jälgivad pidevalt spetsialistid, juhtides veini valmimise keerukaid bioloogilisi protsesse vajalikus suunas. Lisaks sellele nõuavad need rasked, kogukad astjad ka suurt kehalist tööd. Neid pestakse ja aurutatakse hoolikalt enne värske veiniga täitmist, seatakse korrustena piki seinu, siis võetakse uuesti maha ümbervalamiseks ja tõstetakse jälle üles, puhastatakse lõplikult ja kontrollitakse, et korkide kaudu ei satuks nende sisemusse mikroobe, mis häiriksid veini normaalset valmimist.

Valminud, laagerdunud vein suunatakse erilist veinijuhet mööda villimispunkti — tsehhi, mis on täiesti tänapäevaselt sisustatud tööd kergendavate konveierite ja transpordiõõridega, mehhanismide ja automaatidega. Siit läheb pudeleisse villitud vein maailma. Kuid sajandik aasta veinitoodangust jääb alles. Lahkumata keldrite jahedusest, kolib see ümber erilisse Millionnaja galeriisse, mis on raiutud veel sügavamale mäemassiivi. Millionnaja galerii mõlemas seinas alt kuni üles on ruudukujulised orvad. Ühte neist satubki uus veinipartii. Seitsekümmend aastat lebavad siin vastsaabunud pudelid ning neisse suletud vein käib ilma õhu juurdepääsuta, ilma mingisuguste kõr-

valiste mõjudeta läbi selle peenima viimistluse, mis loob meistriteoseid.

Mõnikümmend aastat tagasi pandi siia laagerduma esimene partii veini, 1937. aastast alates aga tehakse seda regulaarselt ning praegu on orvades virna laotud üle miljoni tuhmilt läikiva pudeli parimaid veine.

Millionnaja galerii naabruses asub veel üks «Massandra» huvitavamaid asutusi — veinikogu ehk enoteek. Nagu vanaaegseid käsikirju säilitatakse enoteegi riiuleil kõige eriskummalisema kujuga, pooleldi pehastunud etikettidega pudeleid, mis on kaetud paksu tolmukorraga. Head vana veini hinnatakse seda kõrgemini, mida selgemini ilmnevad temal pika ja liikumatu elu jäljed. Siin on veine, mis on elanud juba sada, sada viiskümmend ja isegi ligi kakssada aastat, nende seas on 1775. aasta heres, 1848. aasta muskaat ning «Seitsmes taevas», mis on valmistatud Krimmis 1880. aastal. Veinikogus säilitatakse üle seitsmesaja näidise kõikvõimalikest kodu- ja välismaistest veinisortidest.

«Massandra» spetsialistide sõna tõelises mõttes kangelaslike jõupingutustega päästeti veinikogu valgekaartlaste käest 1920. aastal ja hitlerlike fašistide käest aastatel 1941—1943. Teda täiendatakse lakkamatult. Nagu Millionnaja galeriisse, paigutatakse ka siia igal aastal juurde viissada pudelit «Massandra» veini.

Milleks on vaja veinikogu? On teada, et veinid elavad vaid teatud aja, siis aga «surevad». Nad kaotavad oma iseloomuliku värvuse, neist lahkub harmooniline bukett, nad riknevad. Arvestatakse, et kõige lühemaealised veinid — lauaveinid — ei ela üle kolmekümne-neljakümne aasta, kanged veinid ja dessertveinid aga peavad vastu sada kuni sada kolmkümmend aastat. Kui kaua võib maksimaalselt elada vein, mis toimub temas pikkadel säilitusaastatel, millal hakkab kõige väärtuslikum, vana laagerdunud vein riknema — neid küsimusi uuritakse «Massandra» veinikogus, mis on üks vanemaid ja laialdasemaid Nõukogude Liidus.

Maapealses hoones on ruum, kus lõplikult otsustatakse veini saatus. See on degustatsioonisaal. Kõigi tehases toodetavate veinide proovid käivad siin läbi lõplikust kontrollist, mida teostab kõige peenem ja tundlikum mõõtja — spetsialisti-degustaatori maitse. Sellest on ka sõltuv uue veinisordi sünd. Kõige vastutusrikkamate kollektiivsete

degustatsioonide protokollidele kirjutab esimesena alla kombinaadi peainsener Aleksandr Aleksandrovitš Jegorov.

Üle poole sajandi on Aleksandr Aleksandrovitš töötanud kodumaise veinitööstuse alal, ning kui tõele au anda, siis see kõrge, nõudlik tootmiskultuur, mille poolest paistab silma «Massandra», võlgneb viimaseil aastakümneil oma arengu eest tänu eeskätt temale.

«Massandra» peaveinimeister evib hindamatuid omadusi, mis on teda viinud veinitööstuse suurimate spetsialistide ridadesse. Juba varases nooruses otsustas ta saada veinivalmistajaks, kuid vastavaid kõrgemaid õppeasutusi tollal ei olnud. Seetõttu, lõpetanud Moskva ülikooli, sõitis Jegorov, hariduselt botaanik ja agronoom, lõunasse ning asus lihttöölisena tööle veinikeldrisse.

Tee töölisest spetsialistini rikastas teda suurepärase praktilise asjatundlikkusega (vana veinimeister ei salli praegugi «siidkäsi»), pidev teoreetiline enesetäiendamine aga andis sügavaid erialaseid teadmisi. Kõigele sellele lisandub ebatavaline maitsemälu, eriline võime eristada maitse ja lõhna peenimaid nüansse.

See võime on kõrgeklassilise spetsialisti-veinimeistri asendamatuks väärtuseks, sest isegi kõige täpsem keemiline analüüs ei jutusta veinist kõike. See annab veinist ainult foto. Tema täieliku määrangu, otsekui maalilise peegelduse kogu tema värvitäiuses, võib anda üksnes degustaatori arenenud maitse.

Enne sõda tootis «Massandra» kahtkümmet nelja sorti lauaveine, kangeid veine ja dessertveine. Käesoleval ajal on neid sorte nelikümmend neli. Kodumaale osutatud teenete eest Lenini ordeniga autasustatud A. A. Jegorovi üheks tähtsamaks tööks on veinide sortimendi väljatöötamine viinamarja-kasvatuskohtade iseärasusi arvesse võttes. Ta ise on loonud palju suurepäraseid veinisorte.

Viinamari on kõigist teistest kultuuridest tundlikum oma elutingimuste, eriti temperatuuri- ja mullastikutingimuste suhtes.

Krimmis on need tingimused erakordselt mitmekülgsed ning annavad materjali kõikvõimalikeks veinideks lihtsatest, ordinaarsetest kuni maailmakuulsate, kõrgekvaliteedilisteni, lahjadest kuni kangeteni, kuivadest veinidest kuni väga suure suhkrusisaldusega dessertveinideni, vaiksetest kuni vahutavateni. Sevastoopoli ja Feodossia eel-

mäestikurajoonides ning hiljuti üles haritud stepirajoonides kasvavad suurepärased viinamarjad kuivade laua- ja vahuveinide jaoks, mägise ranniku orud Koktebelist kuni Aluštani annavad materjali kangete veinide tootmiseks, Katša, Alma ja Belbeki orgudest aga saadakse kõrgekvaliteedilist viinamarjamahla.

Eriti rikas on selles suhtes mägine lõunarannik. Kuni kolmesaja viiekümne meetri kõrguseni annab ta ületamatut materjali dessertveinide, eeskätt muskaatide jaoks. Sellest tsoonist kõrgemal saadakse parimat viinamarja madeira ja portveini tüüpi kangeteks veinideks.

Ent ka tsooni piirides annab üks ja sama viinamarjasort oma kvaliteedilt erisugust veini. Nii näiteks muskaat Livadias kasvatatud viinamarjast ei sarnane Kasteli muskaadist saadud sama veinitüübiga. Seepärast ongi Krimmi sordiveinide etikettidel kõrvuti veini nimetusega sageli kohanimi: Koktebel, Alušta, Ai-Danil jt.

Krimmi veinide šedöövriks on lõunaranniku muskaadid. Neile ei leidu maailmas võrdset. Parim neist on Krasnõi Kameni valge muskaat. Seda nimetatakse muskaatide kuningaks. Üks vanemaid vene veinimeistreid I. M. Andrjuštšenko määratles teda järgmiselt: «Te tunnete selle veini buketis Krimmi jaila aasade rohtude mesist aroomi.»

Teisel kohal valgete muskaatide järel seisab roosa muskaat, mille buketis tundub kazanlõki roosi aroomi, ja šokolaadi kõrvalmaitsega tume-rubiinpunane must muskaat. Kuulsad on teisedki «Massandra» veinid. Oma kõrge kvaliteedi tõttu võidavad nad üha laialdasemat kuulsust ning nõudmine nende järele kasvab pidevalt. Et seda rahuldada, on kombinaadil kavandatud ulatuslik programm toodangu edasiseks suurendamiseks.

Juba on ehitatud tehase nr. 1 vana hoone kõrvale uus hoone; koos moodustavad nad ühtse arhitektuurilise ansambli. Uus rivviastuv tehas on üks suuremaid Liidus; tema seadmestamisel kasutatakse veinitööstuse tehnika uusimaid saavutusi. Hiigelsaalid mahutavad ligi kümme miljonit liitrit veini. Tehas mehhaniseeritakse täielikult. Siia seatakse üles võimsad filtrid ja pumbad, tõstukid ja konveierid, transportöörid ja emaileeritud torudest veinijuhtmed.

Vastavad seadeldised võimaldavad täielikult reguleerida temperatuuri ja niiskust. Erilistes ruumides toimub

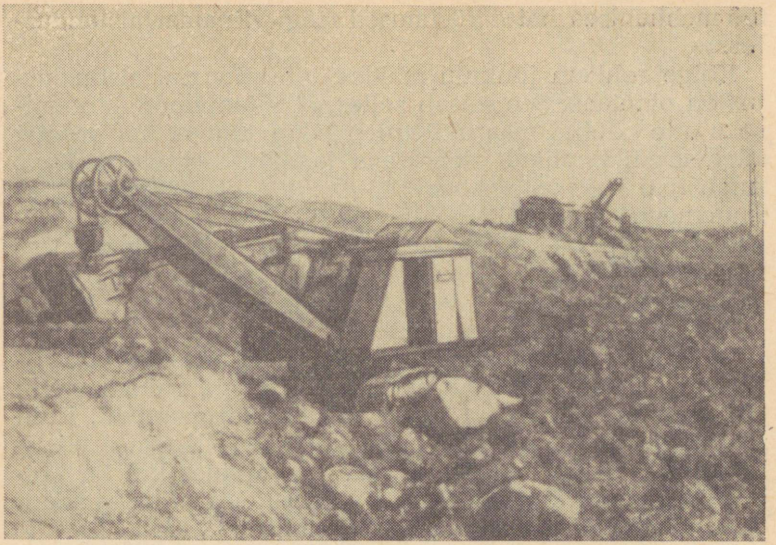

Pinnase plantaaž ekskavaatori abil viinamarjaistanduse jaoks

veini termiline töötlemine. Vanu keldreid ühendavad uue tehasega maa-alused tunnelid.

Rekonstrueeritud tehas nr. 1 hakkab välja laskma kolm korda rohkem veini kui seni. See nõuab tema tooraine-baasi — viinamarjaistanduste — suurt avardamist.

Kombinaat kavatseb lähema viie aasta jooksul ligi kaks korda suurendada viinamarjaistanduste pindala sovhoosides. Nende peamised massiivid rajatakse steppi ja eelmägedesse, kus on juba põhiliselt lahendatud harimise mehhaniseerimise küsimus ning istanduste rajamine tuleb peaaegu kümme korda odavam kui mäenõlvul. Lõunarannikul, mis annab ületamatu kvaliteediga viinamarju, teostatakse samuti suuri töid istanduste laiendamise alal. Siin on veel sadu hektareid maid, mida võib muuta viinamarjaistandusteks. On ette nähtud olemasolevate istanduste põhjalik parandamine ja uuendamine. Lõunarannikul hakatakse kasvatama ainuüksi viinamarjasorte, mis annavad kõige väärtuslikumaid dessertveine, peamiselt muskaati.

Nende laialdaste plaanide elluviimise reaalsus ja tempo oleneb suurel määral sellest, kuivõrd edukalt lahendatakse

töö mehhaniseerimise küsimused mägi-viinamarjaistandustes.

Kõige rohkem jõukulu nõudev töö viinamarjaistandustes on plantaaž. See seisab selles, et viinapuude istutamiseks ette nähtud maatükil tuleb kogu pinnas ühe meetri sügavuseni hoolikalt kobestada ja läbi segada. Selleks tuleb igal hektaril ümber paigutada ligi kümme tuhat kuupmeetrit pinnast!

Võib kujutleda, mida maksab selline töö kiviseil mäenõlvul. Kuid alles hiljaaegu tehti seda tööd peaaegu kõikjal nendesamade tööriistadega, millega tuhat aastat tagasi, — kirka ja labidaga, inimkätega.

Praegu hakkavad kolhoosid sellel tööl masina-traktorijaamade abiga kasutama ekskavaatoreid ja buldoosereid; «Massandra» sovhoosid kasutavad õhkimismeetodit. Kuid plantaaži, samuti nagu istanduste eest hoolitsemise täielikuks mehhaniseerimiseks on nii sovhoosides kui ka kolhoosides veel vähe masinaid. Peamiselt see piirabki siiani viinamarjaviljeluse kasvu mägi-Krimmis.

Palju jõukulu nõudvate tööde laialdane mehhaniseerimine peab avama uue tee Krimmi viinamarjakasvatusele. Krimm võib siis anda mõõtmatult rohkem nii viinamarju kui ka viinamarjaveine. Sellega hakkavad tegelema ja juba tegelevadki paljud Krimmi töötajad «Koktebeli» sovhoosis, Stalini-nimelises kolhoosis, «Massandras» ja «Magaratšis». Ning kui te uue aasta ööl tõstate peekri imepärase Krimmi veiniga, soovige head õnne neilegi, kes oma tööga teda loovad.

NIKITA BOTAANIKAAIAS

Kui sõita Massandrast mööda Simferoopoli maanteed Alušta suunas, kerkib Jaltast kaheksa kilomeetri kaugusel paremat kätt tee ääres poolringjas skulptuuridega kroonitud sammastik. Läbi sammastiku kulgeb maanteeharu alla mere poole. Kõrgel ülal kuhjuvad tema kohal järsud mäenõlvad. Okaspõõsad ja kadakad katavad vaevu nende metsikut kivi. Ent all upuvad samasugused nõlvad, mis suunduvad mere poole, ulatusliku pargi lopsakasse rohelusse, aedade tihedusse ja lillepeenarde vaipadesse. Sammastik otsekui eraldab kahte Krimmi: metsikute ürgsete mägede ning inimese poolt ümber kujundatud mägede Krimmi. Ning suure Mitšurini võitlushüüd — mitte oodata loodu-

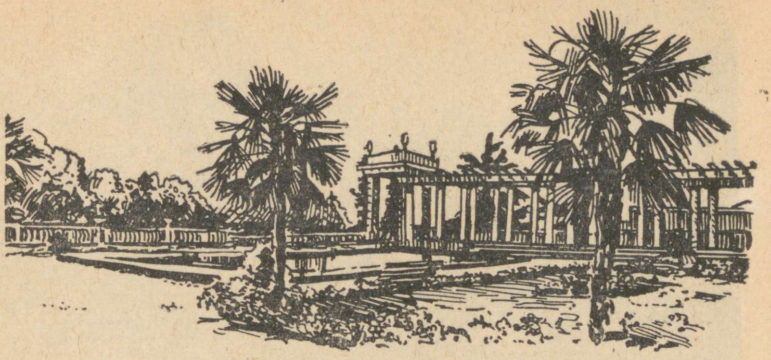

Iluväljak Nikita botaanikaaias

selt armuande, vaid neid temalt kätte võita —, mis on raiutud sammaste kohale, kõlab nagu mingi lõppkokkuvõte selle kohta, mida siin näed. See on värav, mis viib Nikita botaanikaaia territooriumile.

Tee kulgeb mändide ja seedrite varjus. Ta möödub katsealadest ning laskub laiade loogetena alla parkide juurde, mis moodustavad aia keskuse. Ažuursed väravad viivad Ülemisse parki. Väravaist vasakul on aia teaduslike osakondade ja laboratooriumide vanad hooned, paremal aga nägus, haruldastest puudest ja põõsastest ümbritsetud iluväljak nelinurkse basseiniga, mille vesi oma sinalt võistleb taevaga. Väljaku taga seisab botaanikaaia nägus kahekorruseline peahoone, sellest vasakul aga roniroosidesse mässitud suveteatri sammastik ning lektoorium, paremal V. M. Molotovi marmorbüst. Kogu see maaliline ansambel loodi 1937. aastal Nikita aia saja kahekümne viienda aastapäeva tähistamiseks.

Peaaegu poolteist sajandit tagasi, 1812. aasta sügisel, asus tuntud vene botaanik Christian Steven siin, Nikita küla kõrval olevail mäenõlvul rajama «kroonu majandus- ja botaanikaaeda». Ta seadis endale õilsa ülesande: «Koguda võimalikult täielikult, ilma erandita, kõiki siinses kliimas kasvada võivaid ja mingil viisil majandusele kasu toovaid puid, põõsaid ja rohttaimi. Muretseda ja kasvatada seemneid muu Venemaa jaoks.»

Mõne aasta pärast kerkis kuivadele mäenõlvadele katsepark. Selles asus ligi viissada kõige haruldasemate

Nikita botaanikaaias

puude ja põõsaste liiki, mis olid kogutud tervest maailmast ning siiani Venemaal täiesti tundmatud. Nikita aia umbes tuhandesordiline viinapuude ning viljapuude ja marjapõõsaste kollektsioon aga oli XIX sajandil suurimaks Venemaal ning omas üht esikohtadest Euroopas. Juba möödunud sajandi neljakümnendail aastail ilmusid Krimmi, Ukraina, Kaukaasia, Valgevene ja Moldaavia aedadesse uued väärtuslikud õuna- ja pirnisordid, mis olid läbi proovitud ja paljundatud Nikita aias.

Steveni jõupingutused «kroonu botaanikaaia» edasiarendamiseks teadusliku uurimisasutusena purunesid külma ükskõiksuse vastu, millega suhtuti sellesse meie maale vajalikku üritusse ametlikes tšinovnikute ringkondades ja Tauria suurmaapidajate hulgas. Aeda koheldi halvasti. Pärast kaheteistkümneaastast võitlust jättis Steven enda loodud aia sinnapaika ning asus elama Simferoopolisse, kus jätkas veel palju aastaid Krimmi floora uurimist. Kuid vaatamata «kroonu» kõikidele edasistele katsetele muuta botaanikaaeda puhtäriliseks ettevõtteks, elas see edasi teadusele. Paljud vene botaanikute ja agro-

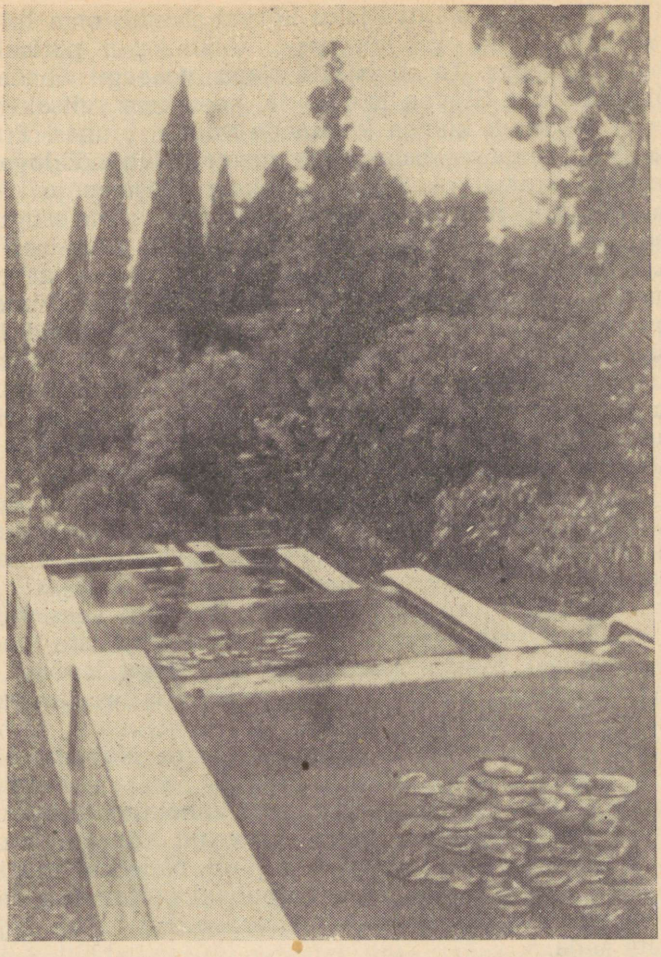

Kaskaadbassein Nikita botaanikaaias

noomide põlvkonnad laiendasid ja kasvatasid teda ning säilitasid teda kuni nende päevadeni, mil teadusele avanesid uued avarad teed.

Nikita aia katsepargid võtavad nüüd külastajaid vastu võimsate, täies ilus ja jõus olevate puuhiiglastega, millest igaüks on inimtöö mälestusmärk, näide väsimatust püüdest kaunistada ja rikastada oma maad.

Ülemises pargis iluväljaku kõrval sirutab oma hiiglaslikke käpataolisi oksi kõrgusse Väike-Aasia päriselanik liibanoni seeder. Ta on Nikita aiaga peaaegu üheealine. Võib-olla juba Steven istutas ta peenikese vitsakesena, mis ei teadnud, kuidas kohaneda võõras pinnas. Praegu aga tõstab tema sambakujuline, meetrise läbimõõduga tüvi lamedat ažuurset okastelki neljakorruselise maja kõrguseni. See hiid pole aias ainuke. Terve salu samasuguseid seedreid, ainult veidi nooremaid, kõrgub Alumises pargis. Siin elavad ka liibanoni seedri sugulased — atlase ja himaalaja seedrid. Kõik nad on väga hästi kodunenud ning on juba oma küllaltki arvukaid järeltulijaid laiali asustanud lõunaranniku aedadesse ja parkidesse. Ilu, vähenõudlikkus, pikaealisus ning puidu suurepärane kvaliteet avasid seedritele tee uutesse, Krimmi mäekülgedele praegu istutatavatesse metsadesse.

Veteran-seedri juurest viib pargi sügavusse allee igihaljastest raudtammedest, mille kodu on Vahemeremail. Üksnes tõrude järgi õnnestub võhikul kindlaks teha, et see on tamm, ülejäänus ei sarnane ta hoopiski oma liigiga. Selle tamme ebatavaliselt rasket ja tihedat, tõepoolest «raudset» puitu, mis nagu raudki upub vees, hinnatakse väga kõrgelt erilist vastupidavust vajavate toodete valmistamisel. Raudtammed koos seedritega levivad üha laiemalt Krimmi parkides ja metsades. Jaltas ääristavad raudtammed rannateed.

1850. aastal avastati Kaliforniias Sierra Nevada mägedes hiigelpuud, mille kõrgus küündis saja neljakümne meetrini, tüve läbimõõt aga kuni kahekümne meetrini. Need rohelise maailma hiiud hõivasid kõrguse poolest teise koha maailmas eukalüptide järel. Neid hakati nimetama sekvoiadeks ehk mammutipuudeks. Kaheksa aastat pärast seda avastust ilmus esimene mammutipuu-istik juba Nikita aeda.

Praegu on siin üle kümne mammutipuu. Need on oma ealt alles päris pisilapsed (arvestatakse, et sekvoiad elavad kuni viis tuhat aastat), kuid nende võimsad püramiidjad kroonid kõrguvad paljude vanimate puude kohal.

Alumises pargis käib iga külastaja tingimata korgitammesalus. Jämedad jässakad tüved, mida ümbritseb hall pragunenud kork, krobelised pikaharulised oksad, tume lehestikutelk, mis peaaegu üldse ei lase läbi päikest, —

kõik see avaldab sügavat mõju oma ebatavalise, mõnevõrra sünge iluga. Olles aiaga peaaegu samavanune, pani see salu aluse korgitammekultuurile kogu Nõukogude Liidus. Temast alguse saanud uued salud aitavad meie maad vabaneda korgi impordist, välisturusõltuvusest sel alal.

Aias leidub ka puid, mis on palju vanemad kui aed ise. Ülemises pargis on seniajani säilinud viiesaja-aastane jugapuu, Alumisse parki viiva trepi kohal aga ripub tuhandeaastane metsik pistaatsia. Arvukad tsementplommid paikavad tema igivana, juba oma ülesannet täitmast keelduvat tüve, kuid aia patriarh elab veel ning kattub igal kevadel oma lihtsate õitega. Nii jugapuu kui ka pistaatsia, nende metsade esindajad, mis kunagi katsid Krimmi mägesid, on aia töötajate hoolsa kaitse all.

Niisugused on mõningad aia veteranid. Ent kui palju on siia ilmunud uusi taimi tema olemasolu saja neljakümne aasta jooksul! Steveni istutatud poolteise tuhande asemel kasvab siin suhteliselt väikesel, kahesaja kaheksakümne hektarisel maa-alal nüüd ligi seitse tuhat kultuurtaimede ja metsikute taimede liiki, teisendit, vormi ja sorti. Paljud maad kõigilt mandritelt on siia saatnud oma taimeriigi kõige huvitavamaid ja väärtuslikumaid esindajaid ning reis neil mandritel, mis paiknevad Krimmi mägede nõlvul, võimaldab pilguga haarata kõiki rikkusi, mida võib inimesele anda loodus. Purskkaevud ja kaskaadid, maalilised trepid ja jalgteede kaunid looked täiendavad ja tõstavad esile loodusliku maastiku võlu.

Aed upub lilledesse. Ainuüksi roose on siin kaheksasada viiskümmend eri sorti. Paljud neist on loodud siinsamas Nikita aias. Roosid on välja valitud nii, et nende õitsemine ei katke kõige varasemast kevadest kuni hilissügiseni. Talvel aga tulevad nende asemele krüsanteemid. Aia teaduslik töötaja Ivan Aleksandrovitš Zabelin on nende kollektsiooni täiendanud uute, omaenda sortidega, mis paistavad silma suure mitmekesisusega ning vastupidavusega talvekülmale.

Nikita aia pargid on looduse tundmise, tema ammendamatu ilu elavateks propageerijateks. Krimmi lõunarannikul ei leidu teist kohta, mis tõmbaks ligi rohkem inimesi kui Nikita aed. Ekskursioon ekskursiooni järel käib mööda tema parkide teeradu nii suvel kui talvel (aed õitseb ja haljendab terve aasta läbi); tuhanded inimesed viivad siit kaasa unustamatuid muljeid.

Nikita botaanikaaias leidub ka maa-alasid, mida massekskursioonide marsruudid ei hõlma. Need asetsevad väljaspool parkide piire ning see, mida nendel kasvatatakse, on parkides ekskursioonidele näitamiseks esindatud mõne eksemplariga, maa-alad ise aga on laboratooriumideks, kus botaanikaaia teadlased teostavad suuri ja mitmekülgseid uurimisi.

Kui Ivan Nikolajevitš Rjabov rohkem kui kolmkümmend aastat tagasi sõitis töötama Nikita aeda, kasvasid katsealadel olevates puuviljakultuuride kollektsioonides eranditult välismaised sordid. Nende seas oli sorte, mis olid juba ammu välja läinud aia piirest, olid saanud laialdase leviku osaliseks ning näisid rahuldavat tarbijate mitmesuguseid maitseid. Kuid, vaadanud neile mitšuurinlikult, tuleviku vaatevinklist, mille nimel tuleb töötada, veendus Ivan Nikolajevitš, kuivõrd vaene oli tõeliselt kollektsioon, eriti luuviljaliste — persikute, ploomide, aprikooside ja maguskirsside liikide osas, kuidas see vajas täiendamist uute, parimate sortidega. Koos oma naise, truu töökaaslase Klavdia Fjodorovna Kostinaga pühendaski ta sellele ülesandele palju aastaid oma elust.

Kõigepealt pöördusid nad oma maa taimerikkuste poole, mida enne Mitšurinit vähesed hindasid ja kasutasid vajalikul määral selektsioonitöös. Ekspeditsiooni ekspeditsiooni järel tegid teadlased meie maa kõige mahajäänumatesse ja kaugematesse nurkadesse, ronisid mööda mägesid, tungisid läbi metsatihnikuist ning heitsid pilke talupoegade aedadesse, kus iidsest ajast peale on tehtud ebateadlikku, kuid sihikindlat selektsioonitööd. Ning nad avastasid terve hulga väärtuslikku materjali. Nad leidsid aprikoose, mis valmivad mitte juunis, vaid augustis, uusi tundmatuid persikuliike magusate seemnetega, ploome, mis taluvad kõige kaugemaid vedusid. Armeenias, Megri rajooni talupoegade aedades olid kohalikel persikutel oivalised omadused, mida ei olnud ühelgi ülistatud välismaa sordil. Kõik leitu istutati olemasoleva kollektsiooni juurde ning moodustas koos sellega toormaterjali, millest teadlased hakkasid pärast kõige detailsemat uurimist uusi sorte looma.

Ülemisel terrassil, peahoone lähedal asetseb luuviljaliste kultuuride katseaed. Seal võib näha palju ebatavalist. Aprikoosi näiteks tuntakse kui üht kõige varem valmivat ning «lühiajalisemat» puuvilja. Valminud väga ühe-

aegselt umbes juuni keskel, kaovad aprikoosid sõna otseses mõttes mõne päevaga. Samasugune on lugu ka maguskirssidega, mis esimestena ilmuvad turule ning esimestena ka kaovad sealt. Nikita aias on nende viljakandvuse aega (erinevatel sortidel) pikendatud terve kuuni. Ploomid seevastu valmivad tavaliselt alles augustis, kuid siin vahelduvad nende roosad, kollased ja tumelillad viljad juuni keskpaigast kuni septembrini. Eriti efektne on persikuaed. Varasuvest kuni oktoobri lõpuni hõõguvad madalakasvuliste kaharate puude roheluses pehmelt ja tuhmilt punavate viljade suured villased pallid. Eri puudel on nad erinevas valmimisjärgus — rohekatest ja kivikõvadest kuni kullakate ja õrnadeni, mille aromaatne liha sulab suus. Kõige varasemaid vilju maailmas annavad sordid «Otetšestvennõi», «Jubileinõi» ja «Šturm», kõige hilisemaid «Zolotaja ossen» ja «Pozdnjaja ossen». Selliseid sorte ei ole kunagi varem olnud üheski aias, need on loodud siin I. N. Rjabovi poolt. Ja mitte ainult need. Teadlane on andnud meie maale kolmkümmend kaheksa uut persikusorti ja kakskümmend kolm maguskirsisorti, K. F. Kostina aga on rikastanud aeda kaheteistkümne uue ploomi- ja seitsme aprikoosisordiga. Need sordid võimaldavad pikendada puuviljade pidevat voolu nii värskel kujul töötajate lauale kui ka toormaterjalina konservitööstusele ning ühtlasi rikastavad neid ka uute väärtuslike omadustega. Neid sorte võib juba näha Üleliidulise Taimekasvatuse Instituudi Pomoloogilises Puukoolis Katša orus, kust nad lähevad otseteed kolhoosi- ja sovhoosiaedadesse. I. N. Rjabovit ja K. F. Kostinat on selle töö eest autasustatud Stalini preemiatega.

Stalini preemiaid on saanud ka Nikita aia teadlased Anatoli Safronovitš Koverga, Aleksandr Aleksejevitš Rihter ja Niina Konstantinovna Arendt oma tööde eest subtroopiliste puuviljade kasvatuse alal. Nende ühiste jõupingutustega on loodud kuus magusmandlipuu-, neli õlipuu- ja neli viigipuusorti. Need uued kodumaised viljapuusordid paistavad välja ületamatu vastupidavuse ja kõrge kvaliteedi poolest. Et neid saada, kogusid teadlased tervest maailmast ligi kaheksasada nende taimede sorti.

Õlipuu ehk oliivipuu on üks esimesi kultuure, mida inimkond viljeles. Ka Krimmis kultiveeriti teda ammust ajast, millest annavad tunnistust siin-seal säilinud vanad

Nikita botaanikaaia teaduslik töötaja N. V. Rõndin annab head nõu kolhoosi tsitrusekasvatajatele

puud. Üks neist, viiesaja-aastane, elab veel isegi Nikita aias.

Kuid lõunaranniku õlipuukultuur hääbus pikkamisi, see pikaealine ja vähenõudlik puu, mis annab maitsvaid ja toitvaid, rohkesti oliivi- ehk provanksõli sisaldavaid vilju, on peaaegu kadunud. Nikita aia teadlased tagastavad ta Krimmile ning lisaks sellele hakkavad Krimmi sortide õlipuusalud kasvama ka Armeenias ja Turkmeenias.

Viigipuul, piltlikult väljendades, kasvab suhkur. Kuivatatud viigimarjades on kuni seitsekümmend protsenti suhkrut. Uued nõukogude sordid — «Suhhofruktovõi», «Komsomolets», «Smena», «Podarok Oktjabrju» jt. — võimalda-

Uniohaka istanduses

vad mitte ainult laiendada, vaid ka tunduvalt parandada viigipuuaedu lõunarannikul.

Mandlipuu ja granaadipuu, hikoripuu ja pistaatsia — kõik need kuuluvad samuti subtroopiliste kultuuride osakonna teadlaste hoole alla, kes uurivad ja täiustavad neid uute külluseaedade jaoks.

Süvendlavadesse, limonaariumidesse ja katsealadele subtroopiliste viljapuude naabrusse aga on elama asunud mitmesugused tsitrused. Neid kasvatab põllumajandusteaduste kandidaat Nil Vassiljevitš Rõndin. Siin on peale igasuguste sidruni-, apelsini- ja mandariinipuude ka kõik teised selle taimerühma esindajad alates kinkanidest, mille viljad on ainult veidi suuremad kirsist, kuni greepfruutideni, mis annavad väikese arbuusi suurusi vilju. Ühtekogutuna võimaldavad nad kindlaks teha, missugused neist on kõige sobivamad Krimmile ning moodustavad «tooraine» selliste uute sortide saamiseks, mis võiksid vabalt, end süvendlavadesse peitmata kasvada neile külmal lõunarannikul. Koos kolhoosnikutega ja sanatooriumide töötajatega, kes juba kasvatavad tsitrusi, otsivad aia teadlased võimalusi nende kultuuride kasutuselevõtmiseks.

Nikita aia parkidest ülemisele maanteele viiva tee ääres asetsevad tehniliste kultuuride katsealad. Siit läks kolhoosi- ja sovhoosipõldudele krimmi roos, praegu aga valmistuvad siit väljuma sellele väärilised võistlejad. Siin taltsutati alistumatu metslane — kuldkann, mille vaik

osutus lõhnaõlide ja kölni vete aroomi suurepäraseks kinnistajaks. Siit, neilt katseribadelt, levis põldudele ning seejärel tekstiilivabrikutesse uniohakas — imepärane taim, mis annab valmi tööstusdetaili. Selle taime nuppe, mis on kaetud ülipeente vetruvate haagikestega, kasutatakse kalevi karestamiseks ning neid ei ole seni veel õnnestunud asendada mingite muude kunstlike seadeldistega.

Palju väärtuslikke, nüüd kultuuristatud taimi on Krimmi mägedest ja metsadest leidnud Nikita aia botaanikud. Põlvest põlve, aia asutamisest alates, tegelevad nad poolsaare taimerikkuste uurimisega. Nende töö vili on kogutud aia peaherbaariumi. Selles on kaheksakümmend tuhat lehte erisuguste Krimmi taimedega.

Fašistliku okupatsiooni aastail viidi suure teadusliku väärtusega herbaarium Saksamaale. Nõukogude sõjameeste abiga, kes teadlasi otsinguil aktiivselt abistasid, leiti see ning tagastati aiale. Praegu luuakse herbaariumi alusel kapitaalset teaduslikku tööd «Krimmi floora».

Siinkohal tahaks jutustada veel ühest esimesel pilgul märkamatust tööst.

Igal aastal saavad kõik Liidu botaanikaaiad väikese raamatukese — delectuse. Selles on loetelu rohkem kui tuhandest kultuurtaimede ja metsikute taimede liigist ja teisendist, mille seemneid võib saada Nikita botaanikaaiast. Samasuguseid raamatukesi saab kõigist meie maa nurkadest omakorda Nikita aed. Niiviisi vahetatakse kõike seda, mis meie maal leidub kõige huvitavamat. Lidia Semjonovna Savina, seemnelaboratooriumi juhataja, tegeleb selle tööga Nikita aias.

Ei ole aastas päeva, mil ei valmiks mõned neist tuhandetest liikidest, ning pole ainustki päeva, mil Lidia Semjonovna oma kolme abilisega ei tooks seemnelaboratooriumi kas või peotäitki uusi seemneid.

Kuid seda peotäit kätte saada ei ole igakord kerge. Et koguda näiteks sada grammi kauni lilltaime portulaki üliväikesi seemneid, tuleb kulutada mitu päeva, korjates neid üksikutest küpsevatest kupardest. Et oleks võimalik panna delectusse Kara-Dagi, Tšatõr-Dagi tippude või jaila platoo omapäraste metsikute taimede loetelu, on tarvis need läbi ronida, sõna tõsises mõttes läbi tuhnida, ning mitte ainult üks kord aastas. Seejärel aga tuleb kümneid kilogramme seemneid kuivatada, puhastada ja noakesega

läbi sorteerida, et nende hulka ei satuks ühtegi kõrvalist seemet.

Kuid töö ei piirdu delectuse ulatusega. Armeeniast tuli tellimus korraga kahesaja seitsmekümnele kilogrammile krimmi männi seemnetele mägimetsamassiivi loomiseks. Selleks tuli mägedest korjata üle seitsme tonni männikäbisid! Gruusiasse saadeti metsa külvamiseks kümneid kilogramme seedrite, mahooniate ja elulõngade seemneid. Kuid ka see pole kõik. Sadu kirju saabub botaanikaaiale noortelt naturalistidelt ja asjaarmastajatelt-aednikelt palvega saata seemneid ja istikuid. Ka need soovid täidetakse tingimata. Kuni tuhat kilogrammi igasuguseid seemneid korjavad väsimatud töötajad igal aastal, et rahuldada kõiki nõudmisi, ning kõikidesse Liidu nurkadesse tungivad haljad aarded, mida vene teadlaste põlvkonnad on kogunud Krimmi päikese all.

MEIE ARTEK

Jaila kaljused astangud kaitsevad seda nurgakest põhjatuulte eest. Idas on rannaga risti maha heitnud kivimürakas, mis sarnaneb karuga, kes on vastu merd liibunud, et janu kustutada. Üle Medvedi mäe pruunikasrohelise seljandiku ei tungi siia kirdetuuled, see-eest aga on päikesele ja värskele meretuulele alati avatud takistamatu juurdepääs ning aasta läbi haljendavad siin aiad ja pargid, mis ulatuvad mööda mägede astanguid otse rannale. Laia lahena kaardub mägede jalamil meri, jättes vabaks avara ja puhta supelranna.

Siinsamas, Krimmi lõunaranniku ühes kõige tähelepanuväärsemas nurgakeses, ongi endale koha leidnud Artek — Tööpunalipu ordenit kandvad Üleliidulised Sanatoorsed Pioneerilaagrid.

Artek on peaaegu kolmekümne aastane. Juba kahekümnendate aastate algul hakkas vana bolševik arst Z. I. Solovjov partei ülesandel otsima Krimmis kohta, kuhu võiks organiseerida kosutava pioneerilaagri. Ta valis välja Arteki ning 1925. aastal sõitis siia esimene partii pioneere, mõnikümmed töötajate last.

Algul elasid lapsed presenttelkides mereäärses metsas, otse Medvedi mäe jalamil. Praegu asub selles kohas neljanda, Alumise laagri suur ja hästikorrastatud telklinnake, kus elavad vanemad pioneerid. Mõni aasta hiljem kasvas

Alumise laagri kõrvale Ülemine laager suure, mugava, saja viiekümnele inimesele ette nähtud eluhoonega ning statsionaarsete majandushoonetega. 1936. aastal anti Artekile üle naabruses asuv hästikorrastatud Suuk-Su sanatoorium koos suure pargiga, pärast sõda aga läksid tema kätte Gurzufi lähedal asuva endise kolhoosinoorte sanatooriumi hooned.

Ja siin ta ongi, tänapäevane Artek. Tema territoorium ulatub seitse kilomeetrit piki randa, Medvedi mäest kuni Gurzufini. Kõik, mida iganes võib pakkuda suurepärane Krimmi loodus, mida võivad teha inimkäed laste õnne heaks, on siin antud nõukogude lastepere käsutusse.

Hiiglaslike plataanide, seedrite, pöökide ja mändide oksad põimuvad kusagil kõrguses. Nende all on varjuline, jahe, ning üksnes lindude sädin häirib sügavat vaikust. Varjulisest metsatukast satud päikesepaistelisele lagendikule, kus kasvavad loorberipuud ja magnooliad ning mändide kerge, ergutav lõhn seguneb igihaljaste taimede vürtsise aroomiga, seejärel laialdastesse lilleaedadesse. Arteki pargid, mis hõlmavad üle saja hektari, on väga mitmekesiste taimede elavaks kollektsiooniks. Ainuüksi subtroopilisi puid ja põõsaid on siin üle viiesaja liigi. Parkide kõrval on aiad ja viinamarjaistandused.

Parkide rohelusest paistavad nägusad hooned avarate rõdudega. Neid on üle saja. Siin lapsed elavad, puhkavad ning talvisel ajal ka õpivad. Artek töötab aasta ringi. Suvel sõidavad lapsed siia neljakümneks, talvel seitsmekümneks päevaks, terveks õppeveerandiks. Kolm seitsmeklassilist kooli teenindab neid talvisel ajal ning Artekis puhates ei jää nad õppetöös teistest maha.

Kolmkümmend aastat tagasi pidas Simferoopoli ja Arteki vahel ühendust üksainus hobusekronu. Praegu on Artekil üle kolmekümne mugava autobussi, «ZIM'i» ja «Pobeda», kuid ka neist piisab vaevalt, eriti suvel, mil Artekis puhkab üheaegselt tuhat kakssada last — kaks korda rohkem kui talvel. Neid kõiki toimetatakse nende veokitega mitte ainult Simferoopoli raudteejaamast Artekisse ja tagasi, vaid tutvustatakse autoekskursioonide ajal kogu Krimmiga.

Autobusside voor tõi Artekisse järjekordse partii lapsi. Kõikjalt meie maalt saabusid siia need, kes aasta jooksul olid eesrindlasteks õpingutes ning ühiskondlikus töös. Selles partiis on pioneere Valgevenest ja Kasahstanist,

Usbekistanist ja Ukrainast, Tadžikistanist ja Kirgiisiast, Lätist, Eestist ja Leedust, Amuuri ja Primorje kraist, Sahhalinilt ja Moskvast, Tomskist, Novosibirskist ja Irkutskist, Kolõmalt ja Kišinjovist. Nad kõik on väga erinevad nii välimuselt kui ka riietuselt ja keelelt, nad pole üksteist kunagi varem näinud ning kohtuvad esmakordselt siin, kuid mõningane kohmetus ja piinlikkus selle tõttu, et ei saada kohe aru, mida naaber räägib, on niivõrd lühiajalised, et ununevad juba esimesel päeval, kui teetolmust puhtaks pestuna ning ühesuguselt, arteklaste moodi riietatuna kogunetakse esimesele tutvumiskoondusele. Siin jutustab igaüks endast, oma maast, linnast või kolhoosist, oma pioneeritegevusest — ning siis järsku ilmneb, et kõikidel on väga palju ühist, mis avab sirge tee sõprusele. Siis toimuvad juba täiesti sundimatus õhkkonnas kõik organisatsioonilised toimingud: jagunemine salkadeks, salgajuhtide ning rühma ja maleva nõukogu valimised; arenevad palavad vaidlused selle üle, mida tegema hakata.

Arteklased matkal

Võimalikult rohkem laste algatust, isetegevust — säärane on ammust ajast Artekis kehtiv põhimõte. Sellele lisandub suur töö, mida teeb oma üritusse kiindunud ning kõrgesti kvalifitseeritud töötajate kollektiiv: pedagoogid, pioneerijuhid, arstid ja meditsiiniõed, kõige mitmekesisemate erialade meistrid, kelle juures lapsed võivad õppida igasugust käsitööd.

Artek on eelkõige suurepärane ravila, mis on küllusliкult varustatud täiuslike raviseadmetega ning rikas Krimmi looduse tervistavatest jõududest, mida kasutatakse laialdaselt laste tugevdamiseks. Ent Artek on ühtlasi ka meie maa parim pioneerikogemuste ja pioneerisõpruse kool, mis jätab lapse hinge kustumatu jälje, helgeimad mälestused kogu eluks. Ning pioneeride päevikuisse ilmuvad peaaegu juba järgmisel päeval pärast saabumist sissekanded, mida iseloomustab Ženja Kutuzova päeviku avalause: «Me tunneme end siin juba nagu kodus.» Kui aga lapsed ütlevad «nagu kodus», siis tähendab see, et parem ei saa enam ollagi.

Igal hommikul täpselt kell kaheksa kostavad kogu rannikul Medvedi mäest kuni Gurzufini pioneerisarvede helid. Käskluse «Valvel!» järel tarduvad paigale pioneerimalevad, mis on üles rivistunud väljakuile lipuvarraste juurde. Neil väljakuil toimub kõik, mis pioneeride elus on pidulikku ja suurt.

Kõlab uus käsklus:

«Heisata lipp!»

Ja laagri mastitippu tõuseb pioneerilipu punane kangas. Nii algab Artekis päev — suur päev tulvil lõbusaid ja huvitavaid toiminguid.

Kingul keset tammesid, seedreid ja kuuski seisab kahekorruseline hoone sildiga: «Noorte tehnikute jaam». Siia kaovad tundideks poisid ja tüdrukud Teisest laagrist.

Ühes teise korruse tubadest on äsjasaabunud tütarlapsed kogunenud kobarasse suure laua juurde. Ahhetatakse, ohatakse vaimustatult. Seal on nende eelkäijate käsitööringi tööd. Mida kõike siin ei leidu: igasuguseid tikandeid, peaaegu kahekümnes eri mustris pilutustöid, omameisterdatud laekakesi, patju, käterätte, terveid pilte siidist ja mulineest!

Esimesel korrusel aga tegutsevad fotograafid. Tõsi küll, nad ei ole veel kunagi pildistanud ning vaatavad fotoaparaadile teatava aukartuse ja lugupidamisega kui esemele, millelt võib oodata igasuguseid üllatusi, kuid seintel on siin nii palju toredaid päevapilte nende eakaaslaste — Niinade, Serjožade, Zulfarade ja Oksanade allkirjadega, et esialgne arglikkus hajub üsna kiiresti. Mõned õppetunnid juhendajalt, ning seejärel klõpsuvad kõikjal terve kuu aparaadid, mis on sihitud kõige kütkestavamatele Arteki maastikele.

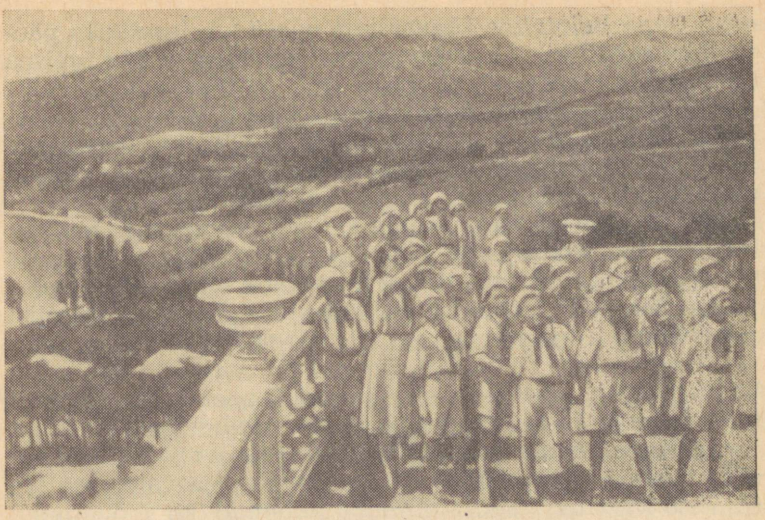

Arteklased jalutuskäigul

Kõige rahvarikkam on aviomudelistide ring. Igaüks selle ringi liikmeist valmistab Artekis viibimise ajal lendava mudeli, mille ta siis enne ärasõitu laagritevahelistel võistlustel lendu saadab.

Arteklastel leidub tehnikajaamas palju muudki tegevust. Merel aga on neil oma «laevastik» — kiired mootorpaadid «Pavlik Morozov» ja «Artek», sõude- ja purjepaadid. Nendega tehakse haaravaid lõbusõite ning nad on ka omamoodi «tootmisbaasiks» neile lastele, kes kord merd nähes tunnevad endas «meremehe hinge» ning on valmis kas või ööd kui päevad omandama mereteaduse ülimaid tarkusi. Selles aitavad lapsi Arteki šefid-meremehed.

Ent kui avar on siin noortel naturalistidel, missugused loodusrikkused on nende päralt! Kõik need rikkused on laste käsutuses: uurige, kandke hoolt, õppige kasvatama kõige väärtuslikumaid maa vilju. Ning Jura Blinov Sverdlovski lastekodust, kes siin esmakordselt nägi hargneva peaga nisu («Ah, küll on ikka viljapead, suured ja rasked,» kirjutab ta päevikus), otsustas, et just seda peab ta kasvatama õppima. Kolja Arhipov Tšeljabinskist ja Vadik Glazkov Nižni Tagilist hakkasid hoolt kandma viinapuude

eest, Gena Belotelov Tšuvaššiast aga kaob terveteks päevadeks maatükile, kus on vaevu hakanud jõudu võtma tsitrused.

Neljakümne päevaga ei kasvata üles tsitrust ega viinapuud, isegi mitte nisu. Kuid sellest hoolimata, missuguse huvi, sõna tõsises mõttes joovastusega askeldavad lapsed maatükkidel, hoolitsedes «oma» taimede eest!

Arteki noortel naturalistidel, keda juhendab bioloog Aleksandra Andrejevna Labõntseva, on välja kujunenud tähelepanuväärne traditsioon: kasvatada taimed üles teatejooksu meetodil. Artekist ära sõites annab noor naturalist tema hoole all olnud taimed üle järgmise vahetuse naturalistile vastava kirjaliku juhendiga, kuidas neid edasi kasvatada. Ja uus peremees teeb kõik, et seda juhendit täita ja oma kasvandikke järgmisele vahetusele parimas korras edasi anda. «Roheline teatejooks» on üks vahendeid laste kasvatamiseks kollektiivsuse, isetegevuse ja sõpruse vaimus. Sellest on läbi imbunud ka kõik muu, millega lapsed Artekis tegelevad.

«Hommikul ilmusid seintele ja puudele sedelid: «Varsti!» Kõik tahtsid teada, mis laagris toimub. Peatselt ilmus veel kaks tähte: «RL». Me hakkasime üha rohkem huvi tundma. Varsti teatati kõigile, et 15. veebruaril toimub mäng «Rajaleidja».»

Nii algab ühes salgapäevikus jutustus haaravast matkamängust, mille viisid läbi Teise laagri pioneerid. Mängu mõtlesid nad välja ise. Maleva nõukogu määras kindlaks, mida on sellest osavõtmisel vaja teada: peab oskama kasutada kompassi ja topograafilist kaarti, tundma morse tähestikku ja teemärke, olema tuttav lõunaranniku taimede ja maavaradega ning Musta mere eluga, omama matkakogemusi, oskama süüdata lõket kolme tikuga. Valmistuti ette salkade kaupa ning iseseisvalt, seejärel anti aru maleva nõukogule.

Ning siis, pühapäeva hommikul, tõusis laagri spordiväljaku kohale roheline rajaleidjate lipp sellel kujutatud kompassi ja õitsva mandlipuuoksaga. Rühmadele anti kätte kompassid, kaardid ja varustus. Algas tähematk mägedes. Üksteise järel kohtasid lapsed teel takistusi, mida tuli ületada, teravmeelseid ülesandeid, mida oli võimalik lahendada ainult teades kõike, mida pidid teadma mängust osavõtjad. Rühmale, kes läbis kõige kiiremini kõik etapid, anti auhind.

Kui palju vaimustust ja rõõmsaid mälestusi jättis see mäng! Kaua aega räägiti rühmades üksnes «Rajaleidjast». Ent taip, vaatlusvõime ja vastupidavus, mida mäng arendas, olid väga tarvilikud pikematel turistlikel matkadel mägedesse ja looduskaitsemetsa, missuguseid viiakse alatihti läbi Artekis. Ka elus läheb neid lastele alati tarvis.

Võimatu on jutustada kõigist neist huvitavaist ja kasulikest üritusist, mis on kättesaadavad arteklastele. Muusika ja raamatud, maalimine ja käsitöö aitavad avastada nende kalduvusi ja andeid; matkad ja sport, meresuplused ja uni vabas õhus tugevdavad tervist. Õnnelike laste laagrisviibimise lõppu tähistatakse suure üleartekilise peoga.

Lõkkeplatsil mere ääres, arteklastega täidetud tribüünide ees läidetakse traditsiooniline pioneerilõke — sõpruse sümbol. Sportlased ja deklamaatorid, lauljad ja tantsijad vahelduvad lõkke juures. Siin loevad noored luuletajad oma parimaid värsse, mille loomisele neid on inspireerinud Artek, heliloojad aga toovad kaaslaste kohtu ette oma esimesi muusikateoseid.

Koos nõukogude lastega, kes on sõitnud Artekisse kõigist liiduvabariikidest, näitavad neil pidustustel oma andeid ka lapsed raja tagant. Nad on nüüd Artekis peaaegu alatised külalised. Siin on viibinud lapsi Prantsusmaalt, Soomest, Hispaaniast ja Kreekast. Ent kõige sagedamad külalised on siin rahvademokraatiamaade pioneerid. Nad sõidavad siia tervete salkadena.

Missuguse rõõmsa erutusega panevad nad esmakordselt selga Arteki vormiriided ja kaela Nõukogude pioneeri kaelaräti, missuguse ahne huviga tungivad nad kõigesse, mis puudutab nõukogude laste elu, õpinguid ja puhkust. Koos nõukogude pioneeridega seisavad nad hommikrivis punase lipu juures, koos teevad matku ja ekskursioone, koos meisterdavad mudeleid, koos laulavad pioneerilaule.

Nii tekib ja areneb tugev sõprus siin- ja sealpool piire elavate laste vahel. See sõprus ei unune kunagi.

MÖÖDA SUUR-JALTAT

Artek kasvab edasi. Mõne aasta pärast muutub kogu rannik Medvedi mäest kuni Gurzufini ühtseks pioneeride linnaks. Selles on kolm iseseisvat laagrit ning igaühes neist on mitte ainult kõige hädavajalikum, vaid kõige

parem ja täiuslikum, mida saab teha laste puhkuse heaks. Igal laagril on oma ravisupelrand, kool, pioneeride palee ning laste tehnikajaam. Aasta läbi saavad Artekis üheaegselt puhata poolteist tuhat pioneeri.

Selle plaani elluviimiseks on teoksil juba paljugi. Teises, kõige suuremas laagris kerkib mereäärse pargi rohelusest uus nägus sööklahoone. Taastatakse sõja ajal purustatud pioneeride paleed (endine Suuk-Su sanatoorium). Hakatakse ehitama pioneeride paleed ja sööklat Kolmandas laagris. Sealsamas ja Teises laagris asutakse rajama rõdudega magamiskorpusi, et lapsed saaksid kogu ööpäeva õhu käes viibida.

Rekonstrueeritakse parke ja teid. Pika ja väsitava tee asemele, mis viib Artekist läbi Gurzufi Simferoopoli maanteele, rajatakse lühike hästikorrastatud tee, kuid see ei lahuta Artekit Gurzufist, mis asub praegu pioneerilaagritesse viiva tee ääres ning on nendega tihedalt seotud. Vastuoksa, see side tugevneb veelgi.

Tihedalt väikest lahte piiravate mägede tiiva all on endale koha leidnud Gurzufi kuurordiasula. Siin ei esine peaaegu kunagi külmasid ning kõige hellitatumad taimed kasvavad siin vabalt. Kogu kuurordi maa-ala hõlmab sajanditevanune park, mille kõikvõimalikud okaspuud ja subtroopilised puud varjavad sanatooriumihooneid. Park asetseb päris mererannal, olles merest lahutatud vaid plaažiribaga. See plaaž, mida katavad väikesed hallid veerkivid ning mis läheb pikkamisi üle tasaseks ja puhtaks merepõhjaks, ulatub piki kogu kuurordi parki rohkem kui kilomeetri pikkuselt ja kaob kaugele läände. Ainult Gurzufi idaosas kuhjuvad rannal kaljuseinad, mille vastu meri end ohjeldamatult peksab.

Gurzufis viibis Puškin. 1820. aastal oli ta siin ligi kolm nädalat Rajevskite perekonna külaliseks. Pargis mäenõlval asuv Rajevskite maja, kust avaneb ühekorraga vaade nii mereavarustele kui ka mägedele, on säilinud meie päevini. Siin asub nüüd üks sanatooriume. Võimsad plataanid ja seedrid ümbritsevad maja. Kui nad noored olid, tundis neid Puškin, kes palavail päevil istus sageli nende varjus. Sealsamas on küpress, millesse poeet «kui sõbrasse siirana kiindus». Gurzufi lähedal lainete kohal rippuv üksildane kalju oli veel üheks luuletaja armastatumaks paigaks. Siin oli Puškin merega kahekesi, siin sündisid võrratud värsid: «Nüüd lahkun, meri, sinu vallast...».

Gurzuf. Medvedi mägi

Krimmi looduse pildid, mida Puškin oma Tauria-reiside ajal Gurzufis nägi, «nii lõunamaine sära kui ka õhk», jätsid kustumatu jälje suure poeedi hinge. Krimm on inspireerinud nii «Bahtšisarai purskkaevu», «Onegini reisi» kui ka palju lüürilisi luuletusi, mis seniajani vaimustavad miljoneid inimesi.

Gurzuf koos Arteki ning nendega piirneva rannikuga läheb mõne aasta pärast tervikuna lasteravilate alla. Siia tuleb Gurzufi kuurorditsoon, üks neljast suurest meditsiinilisest tsoonist, milledeks jaguneb lõunarannik Suur-Jalta plaani kohaselt.

Suur-Jalta. Nii on siin kombeks saanud nimetada lõunarannikule loodavat ühtset grandioosset kuurorti. Medvedi mäest idas kuni Forossini läänes, sada kilomeetrit piki rannikut laiuvad Suur-Jalta piirid. Siin on juba praegu üle saja sanatooriumi ja puhkekodu, kus igal aastal viibib puhkusel ja ravil rohkem kui veerand miljonit inimest!

Ent nõukogude arstiteaduse edusammud võimaldavad märksa laiemalt ja ratsionaalsemalt kasutada Krimmi ravijõude, eelkõige tema kliimat, mis on erinev mitte ainult

poolsaare eri osades, vaid ka lõunarannikul endal: Jalta kliima ei sarnane Alupka ja Alušta omaga ning erineb Gurzufi kliimast.

Juba viiakse ellu kõigi Krimmi kuurortide meditsiinilistesse tsoonidesse jaotamise plaani, mis võimaldab parimate tulemustega kasutada Krimmi looduslikke ressursse ühe või teise haiguse ravimiseks ning muuta teda uut tüüpi, tohutu ulatusega esmaklassiliseks ravilaks.

Kogu Krimmi rannik Kertši poolsaarest kuni Eupatooriani jagatakse kaheksaks meditsiiniliseks rajooniks ehk kuueteistkümneks meditsiiniliseks tsooniks. Aasovi mere ja Kertši väina rannikule, mis on rikas väävelvesinikuallikate ja tervismuda poolest, tekivad neid poolsaare ravijõude kõige täielikumalt kasutavad kuurordid. Feodossia kujuneb teise klimatoloogilis-balneoloogilise kuurordi keskuseks, mis kasutab omaenda raviressursse. Kara-Dagi ja Alušta rajooni rajatakse üldterapeutilised sanatooriumid, puhkekodud ja turismibaasid, Starõi Krõmi mägimetsatsoon võetakse tuberkuloosisanatooriumide alla, Eupatooriast saab üleliiduline lastekuurort jne.

Kõige suuremaks rajooniks kujuneb lõunaranniku rajoon — Suur-Jalta. Siin on ette nähtud ja juba teoksil suured tööd, mis muudavad täielikult tema ilme, ning mõne aasta pärast siia sõites tunneme vaevu ära tuttavaid kohti.

Kiirel meretaksol, missuguseid juba praegugi saalib arvukalt piki rannikut, võib siis teha huvitava meresõidu Suur-Jalta ühest otsast teise. Silmade ees avaneb siis uue ranniku panoraam.

Gurzufist kuni Alupkani kulgev rannatee annab sellele panoraamile korrapärase arhitektuurse ilme. Rannatee eraldab merest lausroheliseks massiiviks muutunud lõunaranniku. Selle massiivi merele lähemal oleva ja sealt hästi nähtava esimese terrassi moodustavad lossid.

Vanadest lossidest kaunimad, nagu Livadia ja Alupka lossid, on endiselt rannaäärse tsooni ehteks. Neid täiendavad uued, asendades mitmestiililisi üksikelamuid, mis kunagi tekkisid siia ilma mingi plaanita, sellisel kujul, nagu seda ette kirjutasid nende omanike maitse ja kukkur. Lähemal viisaastakul astub lõunarannikul tegevusse kakskümmend sanatooriumi.

Keset parkide rohelust looduslikes amfiteatrites asuvate sanatooriumilosside ahel annab lõunarannikule uusi,

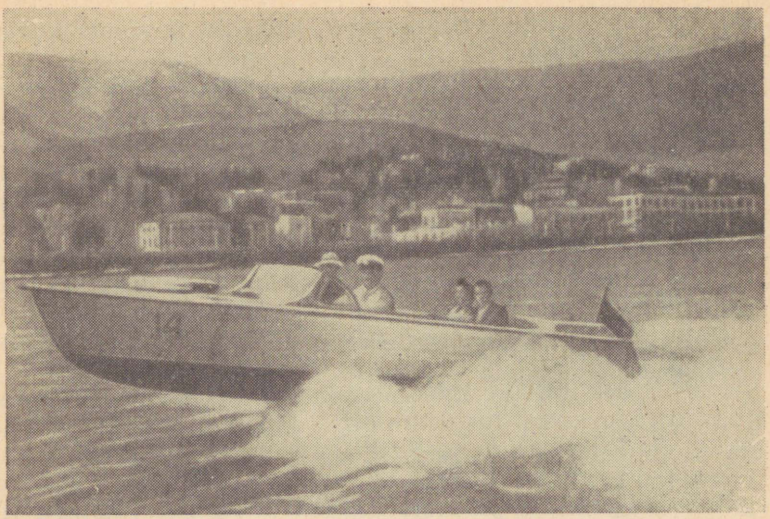

Meretaksos

omapäraseid jooni. Neid täiendavad laialdased maa-alad, mis selles tsoonis on viljapuuaedade ja viinamarjaistanduste, tubakaistanduste ja tsitruseaedade all.

Mäenõlvade teisel ja kolmandal terrassil paiknevad merelt vaevu nähtavad klimatoloogilised mägikuurordid — kahe- ja kolmekorruselistest hoonetest koosnevad arhitektuurilised ansamblid, mis on lumivalgete täppidena puistatud männi- ja lehtmetsade tihedasse rohelusse.

Meresõit võimaldab eemalt tervikuna näha Suur-Jalta uut ilmet, maismaamatk aga avab selle üksikasju.

Lõbusast ja kärarikkast Artekist, suuremakskasvanust ja uuenenust, viib uus, lühem maantee Jalta magistraalile. Viimases on samuti raske ära tunda praegust maanteed. Veelgi õgvendatuna ja laiendatuna ei tee ta enam keerukaid siksakke, mis seniajani panevad jahmuma ning masendavad paljusid lõunarannikul reisivaid uustulnukaid. Kasvavad ning sirguvad kümned tuhanded kreeka pähklipuu ja mandlipuu, viigipuu ja kastani, granaadipuu ja kakiploomipuu istikud, mis on juba istutatud ning mille istutamist jätkatakse mõlemal pool maanteed Medvedi mäest kuni Goluboi laheni. Need moodustavad väär-

tuslike subtroopiliste puude allee, kohalike loodusrikkuste elava kollektsiooni.

Maantee viib kaunisse Jaltasse, lõunaranniku kuurortide keskusse.

Ka siin ei tee maantee laskumisel enam lookeid, näidates liginevat linna lõputuid kordi uues ekspositsioonis. Otsemagistraal viib Jaltasse neid, kes on valinud teda oma teekonna lõppsihiks. Need aga, kes jätkavad reisi temast lääne pool asuvatesse kuurortidesse, jõuavad sinna samuti mööda uut teed, sõites ringi ümber linna, panemata oma kannatust proovile kurvidel Jalta piirides.

Jalta amfiteater on Gurzufi järel järgmine meditsiiniline kuurorditsoon. Temale on ette määratud oma ilme. Ainult mäestiku keskvööndisse männimetsade keskele jäävad siia alles tuberkuloosisanatooriumid «Dolossõ», «Gornaja Zdravnitsa» jt. Kõik ülejäänud olemasolevad ja ehitatavad ravilad on ette nähtud üldterapeutilistele haigetele ning lihtsalt puhkust vajavatele väsinud inimestele.

Juba Jaltast paistavad läänepoolsel mäenõlval Livadia lossi laialdased korpused. Sedasama hästikorrastatud maanteed mööda, mis viib edasi läände, jõuame tema seinte juurde. Siin toimus veebruaris 1945 kolme suurriigi — NSV Liidu, Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide juhtide ajalooline Jalta konverents, mis määras kindlaks rahu teed. Nüüd on siin ÜAÜKN uus, Krimmi suurim sanatoorium. Vanad lossikorpused on ümber kujundatud, nende toredad saalid ning tohutu, sajahektarine lossipark on täis elavust. Mugavad palatid, stiilne mööbel, vaibad, maalid, sametportjäärid — kõik on siin mitte ainult uus, vaid ka parim, mis võib soodustada rahulikku ja mugavat puhkust. Sanatooriumi ravikabinetid on varustatud uusima aparatuuriga. Energeetikainsener V. Zorin Kaug-Idast, Stalino raudtee sillameister I. Gribanov ning Simferoopoli maaler J. Hartšenko avasid puhkajate nimekirja uues ravilas. Praegu on selles nimekirjas tuhandeid tööinimesi.

Livadia massiivsete losside läheduses näeme mõne aasta pärast uut, nõukogude arhitektuuriga lossi, mida praegu püstitatakse masinaehitajaile. Võimalikult rohkem päikest, õhku ja avarust — see nõukogude arhitektuuri põhimõte on siin täiel määral läbi viidud. Valge Inkermani kiviga kaetud seinte kerged kontuurid, lame katus — solaarium, avarad rõdud ööpäevaseks viibimiseks vabas õhus täienduseks mugavatele tubadele, millest igaüks on

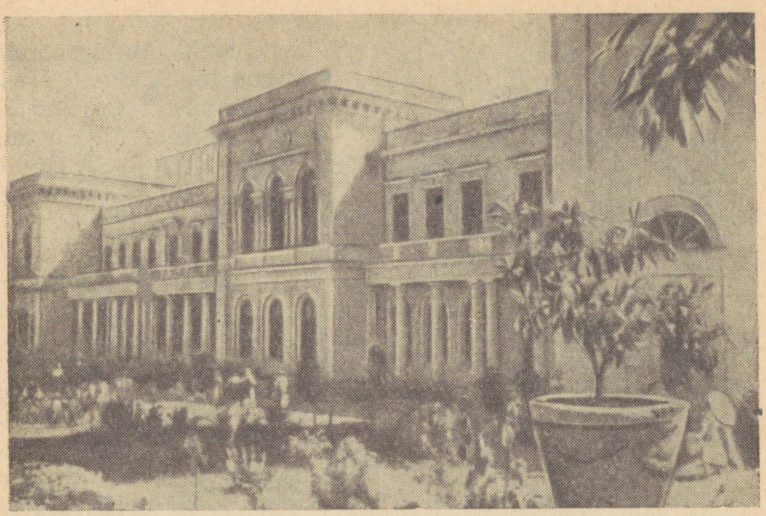

«Livadia» sanatooriumi üks korpusi

ette nähtud kahele inimesele — kõik see, mis on iseloomustav kaasaegsetele nõukogude ravilatele, on esindatud ka siin.

Krimmi looduse hüved on siin tervikuna antud inimese tervise teenistusse. Aasta läbi võetakse siin päikese-, õhu- ja merevanne. Igal selgel päeval töötab solaarium, pilviseil talvepäevil aga võtavad puhkajad päikesevanne kunstliku päikese all fotaariumis. Supelranda, mis asetseb sügaval all, mägiterrassi jalamil, viib puhkajaid erilise tunneli kaudu tõstuk, vabastades neid väsitavast jalgsikäimisest mööda kuumaksköetud nõlva. Talvel võib meresuplusi teha kinnises basseinis. Ulatuslikku parki ehitatud suur kasvuhoone ja limonaarium varustavad sanatooriumi aasta läbi suure hulga lillede ja sidrunitega.

Mäeahelik, mida kroonib Mogabi mägi, eraldab Jalta amfiteatrit tema naabruses olevast teisest looduslikust amfiteatrist. Selle sissekäigul, Livadiast kolme kilomeetri kaugusel, asub Oreanda, üks lõunaranniku kõige taimestikurikkamaid nurgakesi. Oreanda juures hargneb lõunaranniku maantee kaheks — ülemine haru suundub Mishori, Alupkasse ja Simeizi mööda järsku, metsaga kaetud mäenõlva kaljuseina jalamil, alumine viib sinnasamasse

Sanatoorium «Kurpatõ»

mööda randa. Seal, kus siksakiliselt läbi Oreanda viinamarjaistanduste laskuv alumine maantee läheneb merele, algab uus ravilate ahel. Selle avab «Zolotoi Pljaž» oivalise, tõepoolest kuldse supelranna ääres.[1] Otse mere kohal kõrgel rannal suplevad kerges mereõhus põllumajanduse alal töötajate sanatooriumide korpused — «Kurpatõ» ning «Žemtšužina». Mööda nõlvu alla laskuvad jahedad mägimetsad kaitsevad neid tuule eest.

«Žemtšužina» järel läheneb maantee kaugele merre ulatuvale Ai-Todori neemele. Siit saadab öösiti oma valgust viiekümne kilomeetri kaugusele Ai-Todori majakas. Ühel neeme astanguist, pisikese lahe ääres, ripub mere kohal gooti loss «Lastotškino Gnezdo»[2], mida miljonid inimesed tunnevad postkaartide järgi, mis seda eksootilist ehitust väga meelsasti kujutavad. Lossi akendest ning rõdudelt näeb üksnes merd ning taevast.

Ühel maanteekäänakul Mishori lähedal näeme veel üht uutest, Suur-Jalta plaani järgi ehitatud sanatooriumipaleedest. Metsatööstuse töötajate sanatooriumi arhitektuuriliselt kujunduselt märkimisväärne neljakorruseline hoone oli üks esimesi, mis selle plaani järgi ehitati. Mäeküljel asuv palee on pööratud oma esiküljega lõunasse, mere poole. Treppide reastik viib tema juurest alla laialdasse rosaariumi ning noorde parki, kus seedrid ja palmid, plataanid ja loorberipuud asendavad madala metsiku põõsastiku korratuid lappe. Keskset treppi saadab selle keskele rajatud veekaskaad. Kümned purskkaevud, lehtlad ja suveteater kaunistavad parki. Kaks roniroosside alleed viivad pargist mere äärde, supelranda. Arhangelski ja Vorkuta, Siberi ja Kaug-Ida metsatööliste teenistuses on siin kõik nüüdisaegsed ravimeetodid, aastaringsed päikeseja merevannid nagu teisteski lõunaranniku uusimais ravilais.

[1] Zolotoi Pljaž — vene keeles «kuldne supelrand». *Tõlk.*

[2] Lastotškino Gnezdo — vene keeles «pääsukesepesa». *Tõlk.*

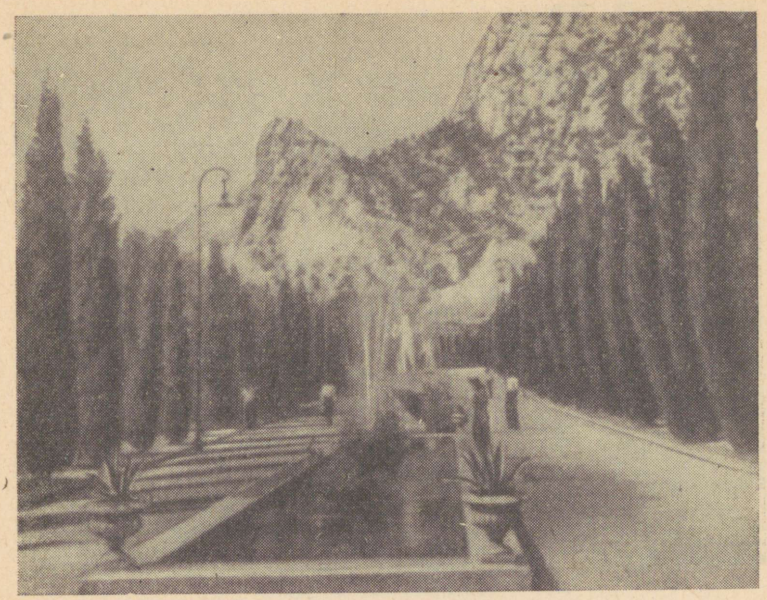

Park Mishoris

Mitme kilomeetri ulatuses paiknevad piki mereranda Mishori ravilad, mis täidavad rannal olevat parki ning ronivad üles aedade ja viinamarjaistandustega kaetud nõlvadele. Veelgi kõrgemal paistavad Koreizi ja Gaspra ravilad.

Gaspraga on seotud Lev Nikolajevitš Tolstoi viibimine Krimmis. Noor ohvitser Lev Tolstoi, Sevastoopoli kaitsmisest osavõtja Krimmi sõjas, käis esmakordselt lõunarannikul, Jaltas, 1855. aastal. Kolmkümmend aastat hiljem, juba suure vene kirjanikuna, sõitis ta uuesti siia, seejärel aga elas mitmel korral pikemat aega Panina suvilas Gaspras, töötades siin «Hadži Murati» kallal. «Elan siin,» kirjutas ta Gasprast vennale, «üliluksuslikus palazzos, millises pole kunagi elanud: purskkaevud, igasugused kastetavad muruplatsid, marmortrepid jne., lisaks sellele mere ning mägede imepärane ilu.»

Praegu asub Tolstoid hurmanud palees «Krasnaja Poljana» sanatoorium.

Väheldane kõrgendik eraldab Mishori kuurordirajooni

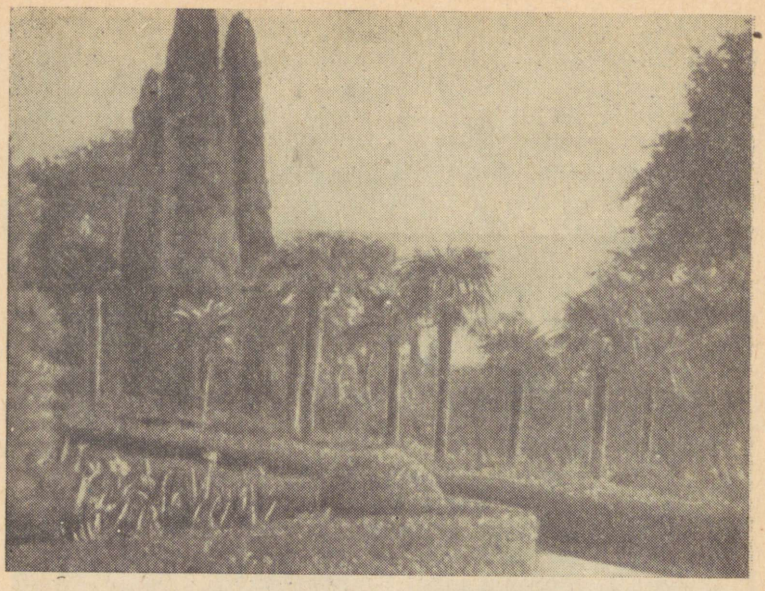

Nurgake Alupka pargis

Alupka rajoonist. Sellelt avaneb kogu imekaunis Alupka amfiteater, mida kroonib Krimmi mäestiku ilusaim kivihiiglane Ai-Petri.

Amfiteatri alumisel terrassil asub Alupka, väike kuurordilinnake, mille peamiseks ehteks on kuulus park ning Alupka loss.

«Ma ei ole näinud Euroopas ühtegi aeda, mis oleks sellega võrreldav oma kütkestava asendi, liikide mitmekesisuse ja omapära ning taimestiku rikkuse poolest,» kirjutas Alupka pargi kohta üks reisijaid juba möödunud sajandi seitsmekümnendail aastail. Sellest ajast on park veelgi kasvanud ning uute taimedega rikastunud; ta on praegu tõepoolest üks Krimmi ulatuslikumaid ja kaunimaid parke.

Alupkaga algab järgmine meditsiiniline tsoon — peamine tuberkuloosiravi tsoon Krimmis. Temast lääne pool paiknevad uue plaani järgi tuberkuloosisanatooriumid, mis on siia üle toodud kõigist teistest rannikutsoonidest. Nende paikade kuiv ühtlane kliima, päikesekküllus ning

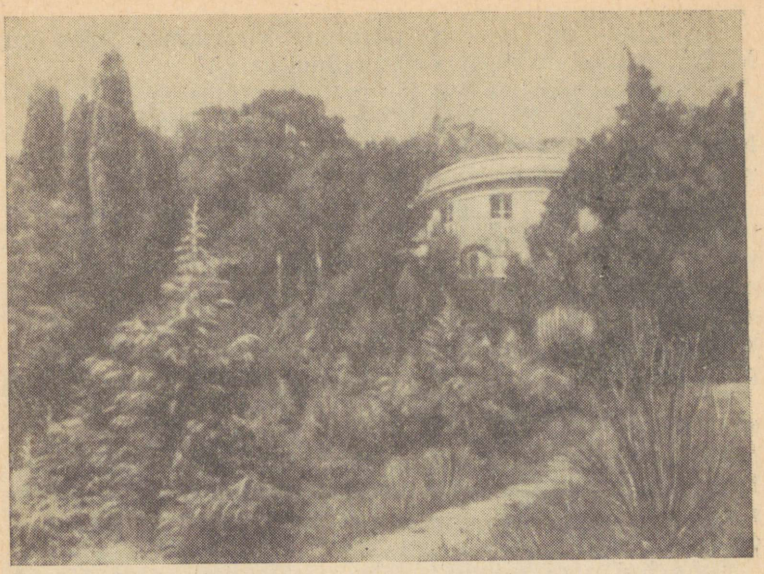

Simeizi ümbruskonnas

mäestikuõhk on eriti soodsad kopsuhaigeile. Ka varem kasutati neid paiku taolise profiiliga sanatooriumide jaoks.

Alupkast mõned kilomeetrid lääne pool asuv Simeiz aga on tervenisti pühendatud võitlusele tuberkuloosi vastu.

Sellele valgeseinalisele linnale on enda külje all ruumi andnud otse mere ääres seisev küürutõmbunud Koška mägi. Simeizist on ainult neli kilomeetrit Ai-Petri ahelikuni, mis gigantse müürina varjab põhjapoolset rannikut; linn seisab üsna järsul nõlval, mis kerkib aheliku suunas. Kuivavõitu nõlvakud on kaetud hõreda metsaga ja kadakatega, mis peaaegu ei anna varju. Päike kuumutab neid takistamatult aasta läbi ning mäed kaitsevad neid külma eest, mistõttu siin on suvel mõnevõrra palavam ning talvel soojem kui Jaltas, kuid ka kuivem kui seal, mistõttu hingata on kergem. Ebatavaliselt puhas ja läbipaistev on siin mäestikuõhk.

Päikese poolt eredate värvidega kaunistatud kaljukuhjatiste, sinise lõunataeva ning pimestava ääretu mere imetaolises ühenduses peitub Simeizi, lõunaranniku ühe kauneima paiga ebatavaline võlu.

Simeiziga on seotud ukraina kirjanduse klassiku M. M. Kotsjubinski Krimmis viibimine.

«. . . saatus paiskas mu Krimmi,» kirjutas ta 1895. aastal, «mind viidi üle Krimmi viinapuukahjurite vastu võitlemise komiteesse. Töötama hakkan Jalta lähedal Simeizis (Alupka juures), Kastropolis ja mujal.»

Üle kahe aasta töötas ta vanemuurijana komitees, mis pidas võitlust hirmsate viinapuukahjurite — viinamarjatäide — vastu. Selle aja jooksul käis Kotsjubinski lõunarannikul läbi sadu kilomeetreid, õppis lähedalt tundma viinamarjakasvatajate elu ning kogu Krimmi. Korduvalt käis ta Krimmis ka hiljem. Krimmi muljed peegelduvad paljudes väljapaistva kirjaniku teostes.

Simeizis, kuurordi parkide juures lõpeb alumine maantee, ülemine aga kulgeb nende kohal mägedes edasi läände. Seal, kus ta ronib Koška mäge moodustava mäeharu harjale, avanevad ühel käänakul Simeizi astrofüüsika observatooriumi hooned ning vaatlustornide hõbedased kuplid.

Juba ligi pool sajandit seisab observatoorium Koška mäel. Asjaarmastajate vaatluspunkt väikese torni ja kuuetollise teleskoobiga muutus juba revolutsioonieelseil aastail Pulkovo observatooriumi lõunaosakonnaks. Simeizi õhu erakordne puhtus ja läbipaistvus võimaldasid siin teostada vahetpidamatuid täpseid vaatlusi. Pärast revolutsiooni, eriti 1925. aastast alates, kui observatoorium omandas Liidu suurima, neljakümnetollise peegelteleskoobi, muutus ta meie maa aktiivseimaks astrofüüsika observatooriumiks. Sõjaeelsel ajajärgul avastasid Simeizi astronoomid sada viisteist uut väikest planeeti, kaheksa komeeti ja üle kolmesaja muutliku tähe. Spektraalanalüüsi meetodiga määrasid nad kaheteistkümne sõjaeelse aasta vältel kindlaks üle kuuesaja tähe radiaalkiiruse.

Hitlerlikud fašistid hävitasid observatooriumi täielikult, vedasid kogu tema väärtusliku sisseseade Saksamaale ja heitsid selle lageda taeva alla, kus see muutus roostetanud vanarauaks. Kohe pärast sõda Simeizi observatoorium taastati ning juba 1948. aastal astus ta maailma astronoomiliste asutuste esiritta. Viimaseil aastail on observatooriumis tehtud uusi väljapaistvaid avastusi, mille eest on tema kolme teadlast — G. A. Šaini, A. B. Severnõid ja E. P. Musteli — autasustatud Stalini preemiaga. Simeizi teadlaste töödest Krimmi mägedesse loodud uues suures

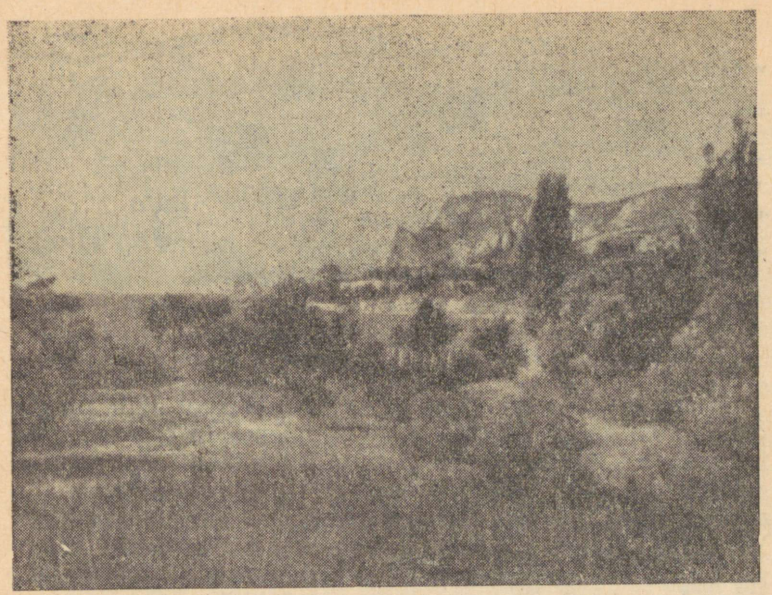

Koška mäe jalamil Simeizis

observatooriumis on üksikasjaliselt ja huvitavalt jutustatud J. Strogovaja raamatus «Kuidas tehakse avastusi».

Vähe on neid Krimmi külastajaid, kes käivad Koška mäe taga asetsevas lõunaranniku osas. Siin on väga vähe ravilaid, vähe asustatud punkte ning lage maantee lookleb peaaegu asustamata mägede nõlvul. Lõunaranniku tingimustes, kus iga maalapp omab suurt väärtust, on selline tervele rannikulõigule osaks langenud tähelepanematus pillav ja mõistmatu, sest kohad on siin kauniduselt, roheluserikkuselt ja kliima pehmuselt hämmastamapanevad. Eriti kaunis on Limenskaja org, mis avaneb kohe Koška mäe taga. Iidsed tammed, milledest kahel-kolmel inimesel annab ümbert kinni võtta, võimsad plataanid, sajanditevanuste kreeka pähklipuude hiiglaslikud telgid ning maguskastanipuud katavad seda orgu, mida idatuulte eest varjab Koška.

Kikineiz, Kastropol, Opolznevoje — ja näib, et ongi kõik enam-vähem suuremad asustatud punktid, mida kohtab praegu teel Simeizist Forossi neemele.

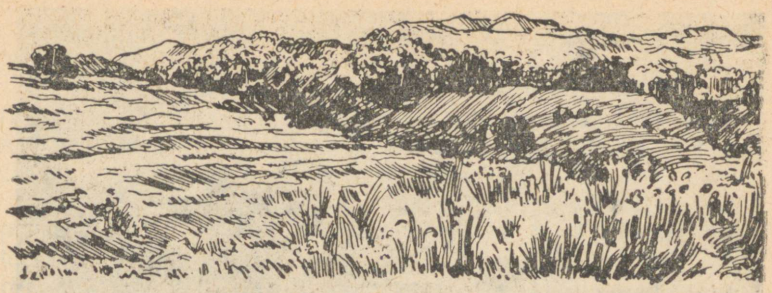

Limenskaja org

See rannikuosa on samuti sisse võetud Suur-Jalta plaani ning mõne aasta pärast siia sõites näeme ka siin metsade ja parkide roheluses uusi sanatooriumipaleesid, mere ääres aga hästikorrastatud supelrandu ja rannateid. Silmade ees avaneb täies ilus see Krimmi nurgake alates Baidarskije Vorotast, mida maantee läbib ahelikku ületades. Sealt, jaila ahelikult avaneb väga laialdane ranniku panoraam. Kaugel all kaob vinesse ranniku üks kõige lõunapoolsemaid neemi — Foross — sellel asuvate sanatooriumide korpustega. Ühega neist ravilaist, mis asub Forossi juures Tesselis, on seotud mälestus A. M. Gorki Krimmis viibimisest.

Gorki käis Krimmis korduvalt. Kevadel 1891 läks kahekümne kolme aastane Gorki Nižni Novgorodist oma teisele rännakule mööda Venemaad. Kolm kuud hiljem jõudis ta Odessasse, suundus sealt Perekoppi, läbi Džankoi ja Simferoopoli lõunarannikule ning läbi Kertši Tamani. «Minu teekaaslane», «Stepis», «Konovalov» ja «Laul Kotkast» kajastavad seda Gorki esimest tutvust Krimmiga. Hiljem sõitis ta mitu korda lõunarannikule end ravima, elas politsei salajase valve all Jaltas, kus kohtas Tšehhovit, ja Mishoris. Viimaseil eluaastail veetis ta kõik talvekuud Tesseli suvilas Forossi juures.

Forossi taga läheneb mäeahelik veelgi merele ega jäta lõpuks enam järele kitsast rannaribagi: kaljuseintena langeb ta otse meresügavusse ning ainuüksi lainete vaibumatu mürin nende jalamil häirib sügavat vaikust. Kaugel nende ähvardavate kaljude taga asub rannikul Sevastoopol.

VÄGILASLINN

Kas leidub teist linna, mis kehastaks eredamalt ja täielikumalt meie rahva vastupidavust ja kangelaslikkust kui Sevastoopol? Üle sajandi hõljub tema bastionide kohal karm sõjakuulsus, sellest kõneleb siin kõik, mida ümberringi näed. Igast Sevastoopoli kivist õhkub ajalugu.

Grafskaja sadam. Lai trepp viib lahe kailt valge sammastiku juurde, mille kohal on lakooniline arv — 1846. Sadam, mis nagu ime läbi on säilinud kõigis katsumustes, mida linn on läbi elanud, on üle saja aasta vana, ta on paljude ajalooliste sündmuste tunnistajaks. Siin võtsid novembris 1853 sevastoopollased pidulikult vastu viitseadmiral Nahhimovit ja tema tublisid meremehi pärast Sinopi võitu. Siit läksid Musta mere meremehed eesotsas madrus Mokroussoviga, kes sai kuulsaks kodusõjas ja Isamaasõjas, 1917. aastal Donile valgeid bande puruks lööma. Grafskaja sadama sammastiku kohale, vallutanud oma linna vaenlaste käest, heiskasid Sevastoopoli meremehed 3. mail 1944 Nõukogude sõjalaevastiku lipu — Vene laevastiku kuulsuse ja võitmatuse sümboli.

Sevastoopol on juba oma sündimisest saadik meremeeste linn.

Üle kahe ja poole sajandi tagasi, XVII ja XVIII sajandi piiril, panid bojaaride duuma otsus ning sellel olev Peetri resolutsioon «Sündigu merelaevad» aluse regulaarsele sõjalaevastikule Venemaal. Vene laevastiku sündi tähistas juba tollal selline võit nagu ligipääsmatu Türgi kindluse Azovi vallutamine. Lähemad aastakümned tõid meremeestele uusi võite lõunameredele viivate iidsete Vene teede taastamisel, mis olid tollal hõivatud Türgi poolt.

Kohe pärast seda, kui kirjutati alla Kjutšuk-Kainardži leping, mis avas Vene laevastikule teed Mustale merele, asus Suvorov lahe kindlustamisele tatari külakese Ahtiari kõrval Krimmi edelaosas. Mais 1783 tuli Ahtiari lahte sisse Aasovi mere laevastik, aasta pärast aga rajati lahe järskudele lubjakivinõlvadele linn nimega Sevastoopol, mis tähendab kuulus, ülev linn.

A. V. Suvorovi ja F. F. Ušakovi nimega on seotud linna ja Musta mere laevastiku ajaloo esimesed leheküljed.

Ušakovi maailma kõige eesrindlikum rünnakutaktika tõi noorele Musta mere laevastikule võite nii Fidonisi saare juures, Kertši väinas kui ka Kaliakria neeme juures.

Need võidud ajasid nurja 1787. aastal reetlikult uut sõda alustanud türklaste katsed Krimmi uuesti oma võimu alla saada.

Veelgi raskemaid lööke andsid türklastele maismaal Suvorovi sõdurid, kes Izmaili kindluse vallutamisel näitasid üles imestamisväärset vaprust.

Suvorovi ja Ušakovi väejuhtimiskunsti edu põhines suhtumisel madruseisse ja sõdureisse kui lahingu otsustavasse jõusse. Suvorov kõneles sõdurist: «Iga sõdur on mulle kallim kui ma ise... Sõdurite eest teen kelletahes enda vaenlaseks.» Samasugune soojus ja austus lihtsa inimese sõjamehetöö vastu iseloomustab ka Ušakovi suhtumist madruseisse: «Au ei kuulu mulle,» ütles ta laevastiku sõjalise edu kohta Mustal merel, «vaid meie rahvale, kes juba iidsest ajast on võidelnud just niisamuti... kiievlased oma rumpadel ei kartnud Kreeka tuldkandvaid «dromoneid», kuigi vesi nende ümber leegitses tules, meie kasakate kajakad lendasid Türgi galeeride kallale ja võtsid nad väga osavalt abordaaži[1]. Kõik see on venelasele omane juba iidsest ajast peale...»

Ušakovile sai XIX sajandi esimesel poolel Musta mere laevastikus vääriliseks järglaseks admiral M. P. Lazarev — väljapaistev meresõitja ja geograaf, kes teostas kolm ümbermaailmareisi, sealhulgas reisi, mille ajal avastati Antarktika. Ušakovlikke traditsioone edasi arendades kasvatas ta üles XIX sajandi meremeeste väljapaistva põlvkonna eesotsas P. S. Nahhimovi, V. A. Kornilovi ja V. I. Istominiga. Olles Musta mere laevastiku ja sadamate peakomandöriks, tugevdas Lazarev purjelaevastikku ning tegi palju Sevastoopoli kindlustamiseks ja väljaarendamiseks.

Juba Navarino lahingus 1827. aastal paistsid oma kangelaslikkusega silma noored ohvitserid Nahhimov ja Kornilov, novembris 1853 aga kaikus kogu maailm Nahhimovi juhtimisel saavutatud Sinopi võidust. Lahingus Sinopi all purustasid Vene meremehed Türgi eskaadri ning põletasid ja uputasid kümme vaenlase sõjalaeva, kaotamata ühtegi omadest. Sinopi võit ajas nurja Inglise-Türgi plaani Taga-Kaukaasiasse tungimiseks.

Hirmus, verine katsumus sai Sevastoopolile osaks

---

[1] Abordaaž — vanaaegne merelahinguviis, kahe laeva külg külje vastu haakimine käsitsivõitluse pidamiseks. *Tõlk.*

Krimmi sõjas aastail 1853—1856. Linna müüride all otsustati siis selle oma ulatuselt ja tähtsuselt tohutu sõja saatus, mida peeti Balti merel ja Kaukaasias, Doonaul ja Petropavlovski juures Kamtšatkal. Ning sevastoopollased, vene inimesed oma ainulaadse, ennastohverdava linnakaitsmisega aastail 1854—1855 võitsid moraalselt selle Vene tsarismi poolt poliitiliselt kaotatud sõja.

Grafskaja sadama lähedal, vastu Primorski bulvarit kerkib merest kaljurahnudele püstitatud sammas. Selle otsas on laialisirutatud tiibadega pronkskotkas loorberipärjaga nokas. See on mälestusmärk uputatud laevadele, neile ohvritele, mida meremehed tõid esimesel Sevastoopoli kaitsmisel, et oma linna päästa.

Kui vaenlase väed 1854. aastal maabusid Sevastoopoli tagalas ja tema eskaadrid lähenesid lahele, muutus linna kaitsjate seisukord raskeks. Kahel rindel võitlemiseks ei jätkunud jõudu, linna kaitse oli alles loomisel. Siis võttis juhtkond vastu otsuse: uputada osa laevu lahe sissekäigul, tõkestada nendega vaenlase laevadele juurdepääs linnale, laevade meeskondi ja suurtükke aga kasutada kaitseks maismaal.

Öösel ja päeval ehitasid Sevastoopoli kaitsjad — meremehed, sõdurid, kogu elanikkond — kindlustusi. Kahe nädalaga oli linn vöötatud ähvardavate bastionide ja reduutidega.

Uputatud laevadelt maha võetud suurtükid vaatavad veel praegugi pooleldi varisenud, kuid siiski veel aukartust äratava valli laskeavadest. Ümberringi laialipaisatud kivid ja ülestuhnitud maa, liivakotid, millega kaeti laskeavasid — sellisena on säilinud meie päevini Istoritšeski bulvari kõrval olev kuulus Neljas bastion, mis moodustas ühe võtmepositsioonidest.

Linna piiramise ajal oli Neljanda bastioni kaitsjate hulgas ka Lev Nikolajevitš Tolstoi, tunnistaja vene sõdurite kangelasteole, mis sai maailmale teatavaks «Sevastoopoli jutustuste» kaudu.

Bastionilt paistavad lagedad künkad ja nendevahelised nõod. Seal olid kunagi teised bastionid. Kivise kindlusena kerkis nende keskel Malahhovi kurgaan.

Neljanda bastioni lähedal kõrgub monumentaalne ja karm, igast suunast kaugelt nähtav hoone, milles asub panoraam «Sevastoopoli kaitsmine». Niipea kui sisened sellesse hoonesse, täituvad äkki elu ja liikumisega Neljan-

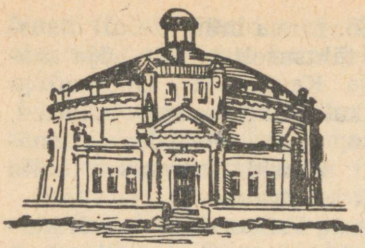

Hoone, milles asub panoraam «Sevastoopoli kaitsmine»

dalt bastionilt avanevad lagedad künkad vaikivate reduutide ja bastionidega. Gigantsel lõuendil, mis hõivab üle poolteise tuhande ruutmeetri, on kujutatud üks ägedamaid lahinguid, mis möllas Sevastoopoli künkail sada aastat tagasi — 1855. aasta 6. juuni tormijooks Malahhovi kurgaanile ja teistele Korabelnõi rajooni kindlustustele. Lõuend on oma esiplaaniga paigutatud nii, et vaataja asuks nagu ise Malahhovi kurgaanil linnakaitsjate ridades.

Maalikunsti akadeemiku F. A. Rubo kuulus lõuend alustas hiljuti oma teist elu. Oma pääsemise eest võlgneb ta tänu Suure Isamaasõja ajal Sevastoopolit kaitsnud sõduritele ja madrustele.

Ühel fašistliku lennuväe massrünnakul Sevastoopoli kaitsmise viimasel perioodil purustasid hitlerlased panoraami ja süütasid selle põlema. Leegitsevasse hoonesse sööstsid linna kaitsjad — madrused ja sõdurid. Tohutut lõuendit maha võtta ja tervikuna välja viia oli võimatu. Hädaohust hoolimata lõikasid nad lõuendi suurteks tükkideks ja kandsid leekidest välja. Ühe viimase, haavatuid evakueeriva laevaga viidi lõuendipakid tagalasse.

Maali säilinud osade järgi lõi maalikunstnike kollektiiv akadeemik V. N. Jakovlevi, pärast tema surma aga akadeemik P. P. Sokolov-Skalja juhtimisel uue lõuendi, mis oli endise reproduktsiooniks. Ehitajad taastasid hoone. Sevastoopoli kaitsmise sajandaks aastapäevaks avati panoraam.

See maailma sõjamaalikunsti üks tähelepanuväärsemaid teoseid säilitab järelpõlvedele ülevaid pilte Sevastoopoli epopöast, mille kangelaseks oli L. N. Tolstoi väljenduse järgi vene rahvas.

Selle epopöa arvukaid esemelisi jälgi — dokumente ja väärtuslikke reliikviaid — säilitab Lenini tänaval asuv Musta mere laevastiku muuseum.

Seal on Sevastoopoli kaitset juhtinud rahvakangelaste — Kornilovi, Nahhimovi, Istomini — pronksbüstid ja isiklikud esemed ning ülestähendused nende tegevusest.

Aval, ilus, korrapäraste joontega nägu, väike tihe mokahabe, tahtejõuline kulmude kaar — niisugune on viitseadmiral Vladimir Aleksejevitš Kornilovi pronksivalatud portree. Mitmekülgse hariduse ja haruldase organisaatoritalendiga inimesena oli ta selleks jõuks, mis ühendas kõiki vägesid ja vahendeid Sevastoopoli kaitsmise esimestel päevadel. Ning tähendusrikkad sõnad, millega ta pöördus sõdurite poole linna ähvardava surmaohu päevil: «Retiraadi (taganemist) ei ole! Aga kui te kuulete, et ma teile annan käsu retiraadiks, siis pistke mind tääkidega läbi», toovad kõige täielikumalt ja eredamalt esile tema kuju. Ta langes Malahhovi kurgaanil Sevastoopoli esimesel pommitamisel 5. oktoobril 1854. aastal.

Naabruses on mudel Kornilovi mälestussambast, mis püstitati Malahhovi kurgaanile 1894. aastal. Surmavalt haavatud Kornilov ajas end üles, sirutas käe kurgaani jalamil laotuva Sevastoopoli suunas ja hüüdis: «Kaitske Sevastoopolit!» — need viitseadmirali surmaeelsed sõnad on raiutud mälestussamba alusele. 1943. aastal purustati mälestussammas fašistide poolt ja viidi ümbersulatamisele.

Kornilovi hukkumine veeretas vastutuse Sevastoopoli kaitsmise eest tema sõbra ja võitluskaaslase Pavel Stepanovitš Nahhimovi õlgadele. See Navarino ja Sinopi sangar, madruste ja kõigi elanike lemmik, juhtis üheksa kuud võitlust Sevastoopoli eest, oli kaitse hingeks ning jagas linna kaitsjatega ennastsalgavalt kõiki ohtusid ja puudusi.

Nagu Kornilovgi, ilmus admiral Nahhimov ohtusid põlates iga päev sõjaliini kõige vastutusrikkamatesse kohtadesse ning juhtis isiklikult lahingute käiku. Nagu Kornilovgi, langes ta kangelaslikult Malahhovi kurgaanil 28. juunil 1855. aastal. Sealsamas oli neli kuud enne Nahhimovit tapetud kolmas Sevastoopoli kaitse kangelane — kontradmiral Istomin, kes juhtis Malahhovi kurgaani kaitsmist.

Nahhimovi pronksbüsti kohal klaasvitriinis on pooleldi kõdunenud kangas sinise põikristiga — laeva «Maria» Andrease lahingulipp, mille all Nahhimov saavutas võidu Sinopi lahingus. Selle lipuga kaeti admirali keha surivoodil.

Kõrvuti kuulsate admiralide büstidega on büstid ja portreed nendest, kes sõduri- ja madrusesineleis kaitsesid linna. Nende hulgas on madrus Ignati Ševtšenko, kes oma

elu hinnaga päästis rünnaku ajal leitnant Birjulevi, Modlinski polgu porutšik Mihhail Juni, kes koos neljakümne madruse ja sõduriga pidas vastu Malahhovi kurgaanil sel ajal, kui Vene armee taandus lahe põhjapoolele, madruse tütar, esimene vene halastajaõde Daša Sevastopolskaja ning legendaarne kangelane madrus Pjotr Koška, kes sai kuulsaks oma hulljulgete öiste väljatungidega, mis põhjustasid vaenlase leeris peataolekut ja paanikat. Ühe väljatungi ajal sai ta haavata täägilöögist läbi rinna, paranes ja pöördus vabatahtlikult uuesti tagasi bastionile.

Klaasvitriinides on relvad, millega sõdisid Sevastoopoli kaitsjad, nende varustus ja riided. Suured ja kohmakad, kahesaja sammu kaugusele tulistavad siledaraualised püssid on tunnistajad pärisorjusliku Venemaa mahajäämusest ja tardumusest.

Läänearmeed olid juba ammu enne Krimmi sõda varustatud uute kauglaskepüssidega — lühipüssidega. Eesrindlikud sõjaväelased nõudsid ka Vene jalaväe ümberrelvastamist nendega, kuid kindral Muravjov, kellest selle küsimuse lahendamine sõltus, esitas neile nõudmistele järgmise vastuväite: «Selle püssi kasutuselevõtuga saavutatakse just vastupidist sellele, mida on tarvis (sest et meie jalavägi juba praegugi tulistab piiripidamatult ja vajaduseta),» ning järelikult «seda harjumust on tarvis sõjaväest välja juurida, aga mitte süvendada sõjariistaga, mis seda soodustab». Ja Nikolai I valitsus ei oleks saanudki Vene armeed lühipüssidega varustada, isegi kui ta seda oleks tahtnud, sest pärisorjuslikul maal ei olnud selleks vajalikku tööstust.

Ei ole parem ka muu varustus, mis muuseumis on välja pandud: jämedatoimsed, rasked sinelid ning hiiglasuured ranitsad laiade ristamisi käivate rihmadega, mis rõhusid sõduri rinda. Vene sõdur kandis rännakul endaga alatiselt kaasas kahe ja veerandi puudast raskust, kuid vihmaga, kui sinel märjaks sai, täit kolme puuda — kaks korda rohkem kui Inglise või Prantsuse sõdur.

Vene suurtükiväel oli puudus püssirohust, mida pärisorjuslikud tehased tootsid vähe, raudteede puudumine aga takistas armee varustamist kõige hädavajalikumaga sõja pidamiseks.

Kuid ikkagi pidasid Sevastoopoli sõdurid ja madrused kolmsada nelikümmend üheksa päeva vastu hästirelvasta-

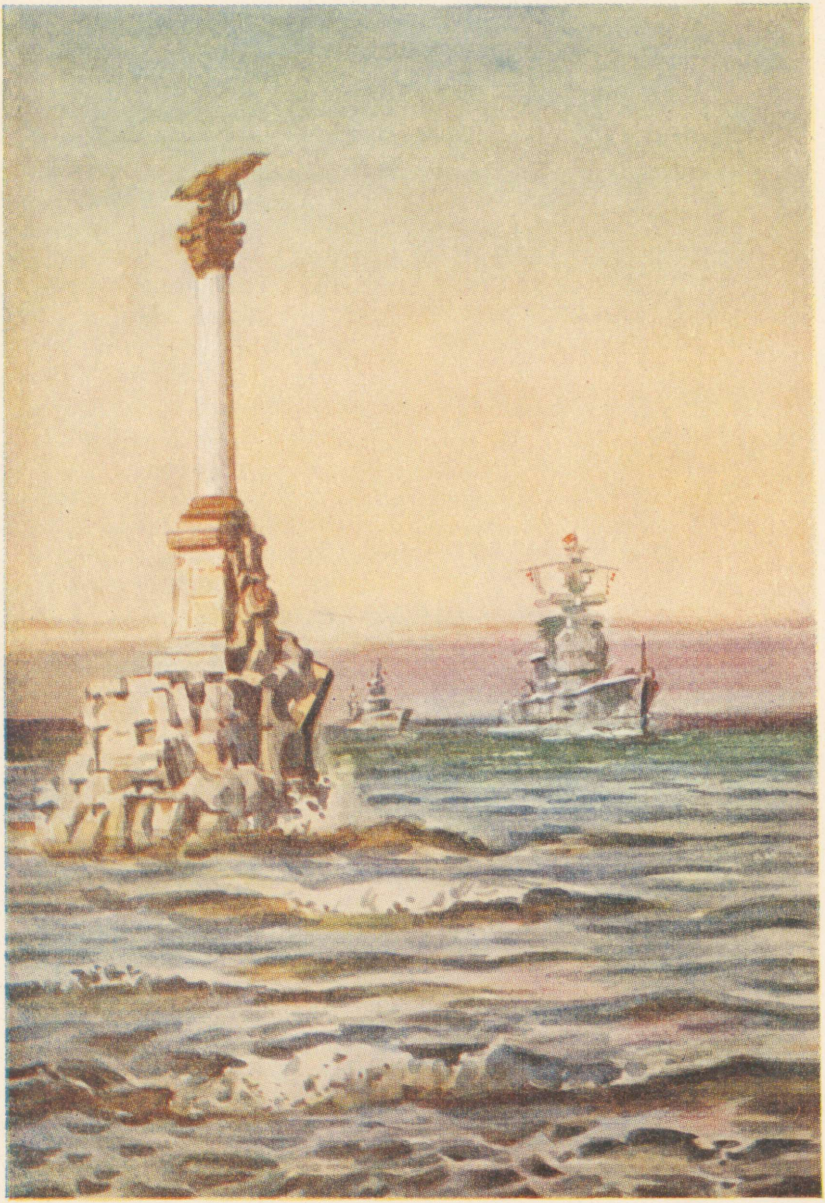

Sevastoopol. Mälestussammas uputatud laevadele

tud ja -varustatud armeedele, kes neid arvuliselt tugevasti ületasid. Linna kaitsjad taandusid juhtkonna käsul lahe põhjapoolele alles siis, kui linnast olid järele jäänud vaid kivivaremed — nad taandusid, kuid ei andnud alla, olles valmis jätkama Krimmi kaitsmist.

Möödus kaheksakümmend kuus aastat. Jällegi tõi tulekahjude purpurpunane kuma ning plahvatuste mürin linna vaenlase. Sevastoopolist sai meie maa kaitse eesliin ning sõdurid, kes kaevikuis Smolenski ja Rževi all kaitsesid Moskvat, jälgisid valu ja vaimustusega tema võitlust. Siis astus ta kogu maailma ette rahva kangelasteo täies suuruses, tema nimi ise aga muutus vastupidavuse ja kartmatuse sümboliks.

Linna eest Isamaasõjas peetud võitluse mälestusmärgid ulatuvad kaugele tema piiride taha.

Palju kilomeetreid Sevastoopolist eemal, Bahtšisarai rajoonis Verhne-Sadovoje küla juures kõrgub mälestusmärk viie kangelasliku mustamerelase vennashaua kohal. See haud on kallis iga patrioodi südamele. Ta avab linna kaitsmise kuulsa lehekülje.

Oktoobris 1941 tohutute jõududega Krimmi põhja poolt sisse murdnud vaenlane sööstis Sevastoopoli peale, kavatsedes teda vallutada tormijooksuga ning seega puhastada endale tee edasi Kaukaasiasse. Kuid juba linna kaugetel juurdepääsuteedel võtsid teda vastu sevastoopollased. Nende hulgas oli ka see viisik, kelle surematu kangelastegu valgustas Sevastoopolit kustumatu kuulsuse esimese säraga.

See oli 7. novembril 1941, Oktoobri XXIV aastapäeval: Hitlerlaste metsikud rünnakud ühe tähtsa kõrgendiku vallutamiseks purunesid seda kaitsvate mustamerelaste sitkuse vastu. Siis tõid hitlerlased juurde uusi jõude. Nende ees liikusid jalaväge kattes seitse tanki. Oli tarvis ükskõik mis hinnaga tankide edasiliikumist tõkestada, et seejärel jalaväge hävitada. Selle ülesande täitmiseks pakkusid end viis vaprat — poliitjuht Nikolai Dmitrijevitš Filtšenkov ning madrused Vassili Grigorjevitš Tsibulko, Juri Konstantinovitš Paršin, Ivan Mihhailovitš Krasnoselski ja Danil Sidorovitš Odintsov.

Varustanud end granaatide ja süütepudelitega ning haaranud kuulipilduja, liikusid meremehed end kivide taha varjates edasi ja heitsid pikali tankide teele.

Ligi kaks tundi kestis vapra viisiku kahevõitlus vaenlase tankidega. Juba neli tanki leegitsesid võitlusväljal. Ülejäänud kolm pöördusid tagasi. Mõne aja pärast ilmusid tankid uuesti nähtavale. Nüüd oli neid viisteist.

Mustamerelased ootasid nende lähenemist. Juba tapeti osava kuulipildujavalanguga eesotsas oleva tanki juht. Granaadipuntraga löödi rivist välja teine tank. Kuid siis lõppes viimne kuulipildujalint. Haaranud granaadipuntra, sööstis Tsibulko kolmanda tanki juurde ning heitis granaadid roomikute alla. Kostis plahvatus, tank jäi seisma. Kuid ka Tsibulko kukkus vaenlase kuulist raskesti haavatuna. Langes Krasnoselski.

Kolmel ellujäänul oli veel vaid mõni granaat. Siis kinnitas Filtšenkov nende puntra oma vöö külge. Ta ei lausunud midagi oma võitluskaaslastele, surus vaid tugevasti nende kätt. Nad mõistsid teda ning sidusid ka enda ümber granaadid. Esimesena heitis end tanki alla poliitjuht kommunist Filtšenkov. Odintsov ja Paršin järgnesid talle. Kolm plahvatust vapustasid maad, veel kolm vaenlase tanki lõid lahinguväljal leegitsema. Ülejäänud pöördusid paanikas tagasi.

Vaenlase pealetung oli murtud. Vasturünnakuga lõid meremehed selle tagasi. Kui lahing lõppes, leidsid nad purustatud tankide juurest surmavalt haavatud Tsibulko, kes jutustas ainulaadsest kahevõitlusest ning suri seltsimeeste käte vahel. Viiele mustamerelasele omistati pärast surma Nõukogude Liidu kangelase nimetus.

Viie meremehe kangelastegu väljendas kõige eredamalt sevastoopollaste tahet vastu pidada surmani, kaitsta kodulinna viimse veretilgani. See leidis vastukaja uutes massilise kangelaslikkuse näidetes.

Kommunistlike noorte vandega sidusid end dzoti nr. 11 meremehed. Nad vandusid mitte sammugi taganeda, võidelda vaenlasega kuni viimse hingetõmbeni. Ning nad pidasid oma vannet. Mitu päeva lõid kümme vaprat suurtüki- ja miinipildujatule all tagasi sadade fašistlike sõdurite arvutuid rünnakuid. Ligipääsmatu kindlusena seisis dzott nr. 11 vaenlase teel, ajades segi kõik tema plaanid ja arvestused. Dzott vaikis alles siis, kui hukkus tema viimne kaitsja.

Löönud vaenlase tagasi, tulid kangelasliku dzoti juurde Nõukogude sõdurid. Kuulipildur Kaljužnõi üleni verises gaasimaskis avastasid nad kirja:

«Mu kodumaa! Venemaa! Mina, leninliku kommunistliku noorsooühingu poeg, tema kasvandik, võitlesin nii, kuidas käskis mind süda, hävitasin roomajaid nii kaua, kuni mul süda rinnas tuksus. Ma suren, kuid tean, et meie võidame. Meremehed, mustamerelased! Pidage vastu, hävitage fašistlikke marukoeri. Sõjamehe vannet olen ma pidanud.»

Meremehed tõstsid ettevaatlikult kangelaste kehad ja matsid need vennashauda dzoti kõrvale. Mälestusmärk Dalnjeje asula juures jäädvustab nende kangelastegu.

Musta mere laevastiku muuseumis säilitatakse dzoti nr. 11 kangelaste vande teksti ning meremeeste isiklikke esemeid, sealhulgas kuulipildur Kaljužnõi gaasimaski. Seal säilitatakse hulgaliselt ka teisi selliseid dokumente — kortsunud, lahingute tules kõrvetatud paberilehekesi, mis enne lahingut on täidetud meremeeste, jalaväelaste ja suurtükiväelaste allkirjadega. Ühtse tahte raudsein tõkestas vaenlasele tee Sevastoopolisse. Fašistlike tankide, jalaväe, suurtükiväe ja lennukite laviin peatus eesmärki saavutamata.

Terve kuu valmistusid hitlerlased uueks tormijooksuks. Nad tõid kohale abijõude, paigutasid vägesid ümber ning asendasid kannatadasaanud väeosi värsketega. 17. detsembril alustasid nad teist pealetungi, olles jõudude osas kahekordses ja tehnika osas kolmekordses ülekaalus. Seda pealetungi tabas eelmise saatus. Sevastoopollased kaitsesid oma linna, hävitades päevast päeva linna lähistel vaenlase rügemente ja diviise. Kertši-Feodossia dessant, mis sakslaste jõudusid tõmbas poolsaare idanurka, kergendas nende ülesannet. Kuid ka nüüd ei vaibunud Sevastoopoli juures rasked, verised võitlused. Neis võitlustes, surmaohu palge ees, avanesid linna kaitsjais üha laiemalt sellised kõrged ja helged vaimuomadused, sellised inimvaimu jõud, mida neilt enne seda mõnikord ei osatud oodatagi.

Tagasihoidlikku tütarlast, ühe Odessa vabriku töötajat Niina Onilovat tundsid vähesed enne sõda isegi tema enda ettevõttes. Kui algas sõda, õppis Niina osoaviahimi ringis tundma kuulipildujat ning läks kuulipildurina rindele. Ta võttis osa Odessa, siis Sevastoopoli kaitsmisest. Tütarlapse rahulik, enesekindel südikus hämmastas kõiki, kes tundsid teda rindel. Tema kuulipilduja töötas alati tõrgeteta. Ta laskis hitlerlasi võimalikult lähedale ja tabas

neid siis vääramatult. Ligi kaks tuhat hitlerlast hävitas kommunistlik noor seersant Niina Onilova. Punalipu orden tähistas tema teeneid kodumaa ees.

Ühes lahingus Sevastoopoli eest Niina langes. Tema isiklike asjade hulgast leiti kokkurullitud pakk. Selles olid Tolstoi «Sevastoopoli jutustused», õpilasvihik, pakk kirju ja ajaleheväljalõikeid. Niina oli tähelepanelikult lugenud «Sevastoopoli jutustusi», alla kriipsutanud kõige huvitavamaid kohti ning teinud märkusi. Ühele leheküljele oli ta kirjutanud:

«Ei maksa mõtelda surmale, siis on võidelda väga kerge. Tuleb aru saada, milleks sa ohverdad oma elu. Kui kangelasteo ilu ja kuulsuse nimel, siis on see väga halb. Ainuüksi see kangelastegu on ilus, mis tehakse rahva ja kodumaa nimel. Mõtle sellele, et võitled oma elu eest, oma kodumaa eest, ning sul on väga kerge. Kangelastegu ja kuulsus tulevad siis ise su juurde.»

Streletskaja lahe kohal kõrgub helehall obelisk. Sellel on Nõukogude Liidu kangelase, Musta mere laevastiku madruse Ivan Golubetsi bareljeef.

Aktiivne kommunistlik noor ja suurepärane sportlane Ivan Golubets teenis tüürimehena ühel valvekaatril. Kaatrid täitsid Sevastoopoli kaitsmisel suurt ja vastutusrikast ülesannet. Nad kaitsesid lahte vaenlase allveelaevade eest, konvoeerisid transpordilaevu, mis viisid ümberpiiratud linna abivägesid ja sõjavarustust, ning tegid kahjutuks miine, mida fašistlikud lennukid merre heitsid. Julgus, väsimatus ja leidlikkus tõstsid tüürimees Golubetsi esile neis hädaohtlikes operatsioonides. Tema kangelastegu on kõigile meremeestele tänapäevani unustamatuks eeskujuks.

See oli Sevastoopoli kaitsmise viiendal kuul. Linna järjekordse tulistamise ajal sattus vaenlase mürsukild ühte valvekaatrisse. Plahvatas bensiin ning plahvatuslaine pühkis pardal olevad madrused minema. Kaater seisis koos teistega väljasõiduvalmina kai ääres. Tema pardal olid suured ja väikesed süvaveepommid, mis olid määratud võitluseks vaenlase allveelaevadega. Laeval kiiresti leviv tulekahju ähvardas hirmsa plahvatusega, milles oleksid hukkunud kõik lahes olevad laevad koos meeskondadega ning lahe rannal asetsevad ehitused.

Ivan Golubets, kes teenis teises allüksuses ja juhuslikult oli põleva laeva ligidal, mõistis kohe olukorra ohtlikkust.

Minutitki viivitamata jooksis ta põlevat trappi mööda kaatri tekile ja sööstis pommiheitja juurde. Hoob oli pommitamisel nähtavasti vigastada saanud ega töötanud. Siis hakkas Golubets paljupuudaseid pomme üksteise järel käsitsi pardale veeretama ja neid üle parda heitma. Tulekahju oli haaranud juba kogu kaatri, kui viimne suur pomm merre langes. Kuid järele olid veel jäänud väikesed, mis samuti võisid kahju tekitada, kuigi vähemal määral. Kangelasel oli veel võimalus end päästa, kuid ta hülgas selle kohuse tõttu, mis tuli lõpuni täita. Kui kaatrilt kostis plahvatus, ei olnud seal peaaegu üldse enam pomme. See plahvatus ei tekitanud mingeid purustusi ning nõudis vaid ühe elu — Ivan Golubetsi elu.

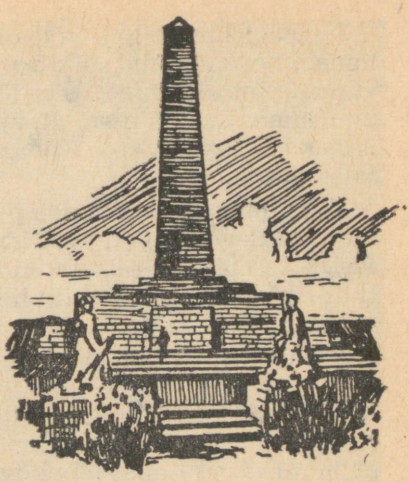

Obelisk Sapuni mäel

Juunis võtsid hitlerlased ette kolmanda pealetungi Sevastoopolile. Viis kuud valmistusid nad selleks, koondades ümberpiiratud Sevastoopoli juurde tohutuid jõude, püüdes teda täielikult blokeerida nii maismaalt kui ka merelt. Hitlerlased otsustasid maapinnalt pühkida alistumatu linna, mis seisis nende tiival, aheldas nende vägesid ja ajas segi kõik nende plaanid. Tõrjunud maikuul Nõukogude väed välja Kertši poolsaarelt, sööstsid nad visalt võitleva linna kallale. Terve kuu pidas Sevastoopol veel vastu lakkamatu pommitamise ja tulistamise väljakannatamatus põrgus. Alles 3. juulil 1942 jätsid Nõukogude väed vägede ülemjuhatuse käsul linna maha.

Hitlerlike vägede lühiajaline võit Sevastoopoli üle läks neile kalliks maksma: linna müüride ääres kaotasid nad surnute ja haavatutena tohutu armee, kolmsada tuhat sõdurit ja ohvitseri. Nad kaotasid siin kakssada viiskümmend päeva ning ajakaotus oli neile selles sõjas korvamatuks kaotuseks.

Ja seegi lühiajaline võit oli suhteline. Hitlerlased tulid linna, olles muutnud selle varemeiks, kuid ka Sevastoopoli varemed ei alistunud. Üks linna tänavaid kannab Revjakini nime. Seal, Vassili Revjakini majas, oli okupeeritud linnas võitlust jätkanud põrandaaluse patriootliku organisatsiooni staap.

Kaks linna ümbruskonda püstitatud ülevat obeliski meenutavad Sevastoopoli ja Krimmi eest peetud viimseid võitlusi. Üks neist on püstitatud Sapuni mäele, kaljusele metsatule platoole, mis laotub linnast kagus. See on mälestussammas 1944. aasta kevadel hoogsa rünnakuga Sevastoopoli vabastanud Nõukogude sõdurite ja madruste mehisusele ning sõjalisele meisterlikkusele.

Kaheksa kuud püüdsid hitlerlased Sevastoopolit vallutada, kui teda kaitsesid Nõukogude sõjamehed. Olles ümberpiiratud linnas Nõukogude sõjameeste asemel, pidasid nad rünnakule vastu kõigest mõne päeva, vaatamata võimsatele kindlustustele, mida neil oli võimalik ehitada üle poolteise aasta. Tormijooksuga Sevastoopoli kantsidele viidi lõpule kogu Krimmi vabastamine okupantidest. Fašistlike vägede viimsed riismed purustati Hersonesose neemel, kuhu on püstitatud selle mälestuseks teine obelisk.

Grafskaja sadama lähedal, Lenini väljaku taga asetseb künkal Matrosski bulvar. Nahhimovi prospektilt viib künkale trepp, mille otsa juures kõrgub mälestussammas pealkirjaga:

«Kazarskile.
Järelpõlvedele eeskujuks.»

See 1834. aastal püstitatud mälestussammas meenutab Musta mere meremeeste kuulsat kangelastegu Väikesel briggil «Merkuri» kaitsesid nad end kahe Türgi liinilaeva vastu, millel oli peaaegu kümnekordne jõudude ülekaal. Briggi komandöriks oli kaptenleitnant A. I. Kazarski.

Matrosski bulvar on meremeeste puhkekoht. Neid on siin palju spordiväljakutel ja tenniseplatsidel. Siin on suvekino, kontserdilavad ja lugemissaalid. Kazarski mälestussambast mööduvad rühmades ja ühekaupa madrused. Pronksikarvaline päevitus katab nende nägusid, eriline, meremehelikult toretsev korralikkus paistab välja riietu-

Sevastoopol. Nahhimovi prospekt 1945. aastal

sest. Nad lähevad tugevate inimeste enesekindlal sammul — need, kes tänapäeval seisavad kodumaa piiridel, uus meremeeste põlvkond, kes mitte ainult ei ole omandanud Kazarski meremeeste traditsioone, vaid on ka jätnud järelpõlvedele omi, ennenägematuid kangelaslikkuse eeskujusid.

Meretuul lehvitab madrusemütside linte ning kohiseb magistraaltänavate — Nahhimovi prospekti, Bolšaja Morskaja ja Lenini tänava äärde rivistunud noorte puude hõredates kroonides. Need tänavad on niisama noored kui nende äärde istutatud puud — vaevalt mõneaastased.

Sevastoopoli lahe äärde kerkis uuesti linn. Tema vabastamise päev oli esimeseks taastamistööde päevaks.

Õigupoolest küll algas linna taastamine juba märksa varem. Veel käisid võitlused Krimmi lähistel, veel põles Kertši all Leegitsev maa ning Perekopi külmunud kaevikutes teostasid Nõukogude sõjamehed oma maa-alust pealetungi, kui uue Sevastoopoli kontuurid tekkisid tema rekonstrueerimise generaalplaani joonistele. Moskva arhi-

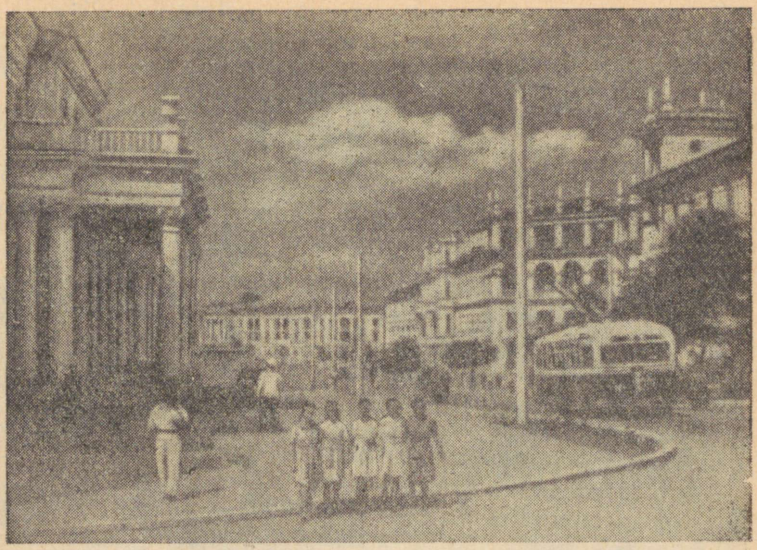

Sevastoopol. Nahhimovi prospekt 1954. aastal

tektid õppisid vaenlase poolt hõivatud linna varemeid tundma luurelennuki poolt toodud ülesvõtete järgi, märkisid varemete asemele tulevasi magistraale ja paleesid.

Kui meremehed ja jalaväelased heiskasid uuesti Sevastoopoli kohale Nõukogude lipu, tulid pooleldi purustatud, haigutavate aukudega majja nr. 60 Lenini tänaval kommunistliku partei ja Nõukogude valitsuse esindajad. Nende esimeseks mureks oli toita ja veega varustada inimesi, kes elutsesid surnud varemete keskel, seada jalule ühendus linna ja kogu maa vahel. Sevastoopollased said esimese posti — mitu tuhat kirja kõigist Nõukogudemaa nurkadest. Paljud neist sisaldasid palvet lubada kirjakirjutajail sõita linna taastamisele.

Nii muutus Sevastoopol, mis kujutas endast raua, kivi ja prahi kaootilist kuhjatist, tohutuks ehitusplatsiks. Töö ei vaibunud seal päeval ega öösel. Kõrvuti elanikega töötasid meremehed. Nagu sõjapäevil kaitsesid elanikud kodulinna ennastsalgavalt ja ohvrimeelselt õlg õla kõrval meremeestega, nõnda ka nüüd tõstsid nad teda tihedas koostöös tuhast.

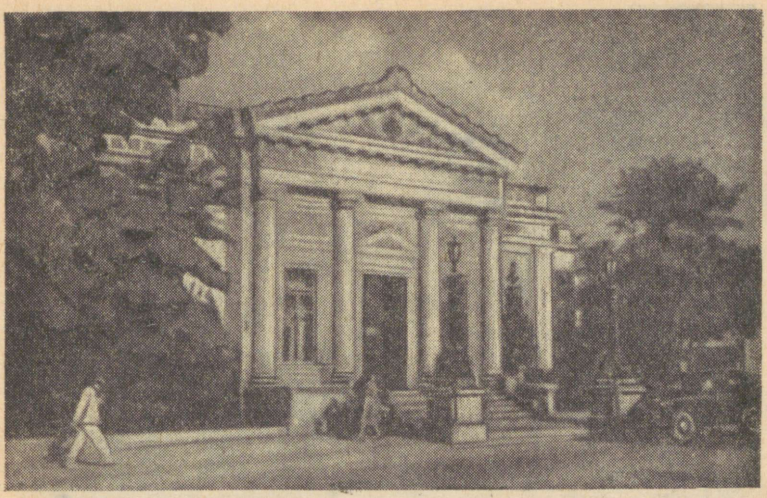

Musta mere laevastiku muuseum Sevastoopolis

Neid aitas kogu meie maa. Kaks nädalat pärast Sevastoopoli vabastamist saabus linna esimeste arhitektide ja inseneride kannul rühm kommunistlikke noori Irkutskist, nende järel kommunistlike noorte brigaadid Ukrainast ja Kesk-Aasiast, Leningradist ja Kubanimaalt. Kuulsad Moskva ehitajad, krohvija Ivan Kutenkov ja müürsepp Fjodor Šavljugin, õpetasid neile oma meisterlikkust. Tänavate äärde ilmusid esimesed puukesed. Neid saatsid linnale Nikita botaanikaaia teadlased. Eelkooliealiste kasvatajad Ufaast aitasid sisustada esimesi lasteaedu, Moskva Väike Teater aga aitas kaasa Lunatšarski-nimelise teatri taassünnile.

Juba esimesel aastal taastati Sevastoopolis kolmkümmend kaks tööstusettevõtet, üheksa kooli, istutati kümme tuhat puud, hakkasid töötama raamatukogud, muuseumid ja teater. Sevastoopoli lahte tulid uuesti Musta mere laevastiku sõjalaevad.

Sellest ajast on möödunud kümme aastat.

Asfaldil sahiseb trollibuss, tehes laia ringi mööda magistraaltänavaid — Nahhimovi prospekti, Bolšaja Morskajat ja Lenini tänavat. Silmade ees avaneb uus linn oma

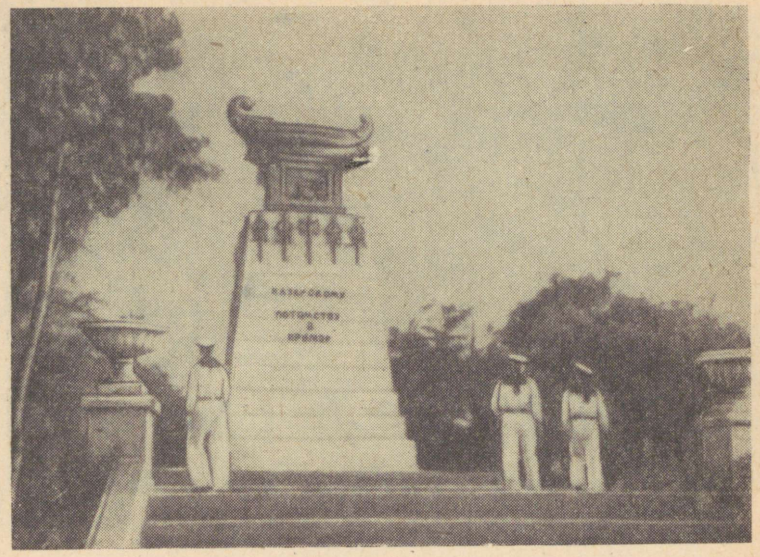

Sevastoopol. Mälestussammas Kazarskile Matrosski bulvaril

erilise, kordumatu ilmega, karmi ja mõjuka iluga. Sellel, kes siin viimati käis sõjaeelseil aastail, on raske linna ära tunda, nii on Sevastoopol kasvanud ja mehistunud.

Laiemaks ja avaramaks on muutunud Lenini tänav, mis saab alguse uuelt Puškini väljakult ja uuelt Puškini skvääriilt. Ta on avatud mere poole ja laevade mastid põimuvad linna pilti. Lenini tänaval on Musta mere laevastiku muuseum ning Mereraamatukogu — vanim ja suurim sedaliiki raamatukogu, mille üheks asutajaks oli juba admiral M. P. Lazarev. Tänava lõpule, Lenini väljaku äärde, sinna, kus kunagi seisis ohvitseride klubi, mis oma seinte vahel nägi Nahhimovit ja Kornilovit, hakkab kerkima üks linna nägusamaid ja suuremaid hooneid — laevastiku ohvitseride maja.

Elumajadega hoonestatud ja juba lõpliku arhitektuurilise ilme omandanud magistraale täiendatakse ja viimistletakse uute ühiskondlike hoonetega. Ühed neist on juba tellinguis, teised tähistavad vaevu oma olemasolu vundamendiribaga, kolmandad ei ole veel joonistest kaugemale jõudnud. Linn on täies kasvamishoos.

Lenini väljakult ringmagistraali jätkaval Nahhimovi prospektil, hotelli «Sevastoopol» hoone kõrval, mis on juba avatud sadadele sissesõitnutele, seisab uue draamateatri tellinguis hoone. Peatselt avab ka tema oma uksed tuhandeile pealtvaatajaile. Teatrihoone naabrusse aga hakatakse ehitama pioneeride paleed, kus kõik on määratud lasteperele mõistlikuks ja huvitavaks tegevuseks, alates lugemissaalidest, laboratooriumidest ja töökodadest kuni spordisaali ja suure ujumisbasseinini.

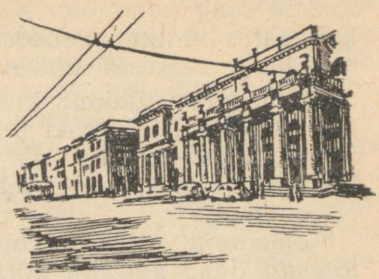

Hotell «Sevastoopol»

Seal, kus enne sõda ahtake Bazarnaja väljak lõppes sügava Odessa kuristikuga ning arhailine sõjaeelne tramm krigises järsul pöörangul, asetseb nüüd puhas ja avar Nahhimovi väljak. Keset siledat, uute hoonete rõngast ümbritsetud asfalti on väike skväär. Sinna püstitatakse mälestussammas suurele laevastikujuhile.

Väljak ühendab omavahel Nahhimovi prospekti ja Bolšaja Morskajat. Varsti läheb sealt veel üks tee, mis tunduvalt lähendab keskusele praegu sellest kaugel asetsevat Zapadnõi rajooni. Praegu juba täidetakse Odessa kuristikku, mille sügavus ulatub neljateistkümne meetrini. See kuristik võtab linnalt otse tema keskuses ära ligi kümme hektarit maad ning eraldab temast terve rajooni, millega peetakse ühendust ringi käies. Kuristiku asemel laiub mõne aasta pärast park, Zapadnõi rajoon aga muutub üheks linna keskseks rajooniks.

Möödunud skväärist Nahhimovi väljakul, sõidab trollibuss mööda Bolšaja Morskajat. See on algusest lõpuni uus tänav. Üksnes kaks suhteliselt tervena säilinud maja seisid seal pärast sõda, kogu ülejäänud maa-ala täitsid mitme kilomeetri ulatuses varemed.

Kolme- ja neljakorruselised majad on rivistunud Bolšaja Morskaja äärde. Nagu hooned teistegi tänavate ääres, on nad kaetud valge, pehmet kreemikat varjundit eviva nägusa ja vastupidava Inkermani kiviga, mis annab kogu linnale ühtse stiili. Voolitud karniisid, rõdud ja sammastikud kaunistavad hooneid, laiad aknad on avatud mere-

tuulele ning päikesele. Nägusaim hoone Bolšaja Morskaja ääres on kino «Pobeda» koos laia Tauria trepiga, mis viib linna keskuses asetseva künka tipule.

Kommuuni väljakult, kus lõpeb Bolšaja Morskaja, tõuseb künkale Istoritšeski bulvar Sevastoopoli panoraami hoone ümmarguse torniga. Selle vastas väljakul on madruste klubi suur hoone, sealsamas kõrval ka linna keskraamatukogu.

Kommuuni väljak, mis on ühenduses Puškini väljakuga, lõpetab linna keskosa kõrget küngast ümbritseva ringmagistraali.

Merelt vaadatuna kujutab see küngas endast maalilist terrasside süsteemi. Tema osa linna keskuse kroonina on eriti rõhutatud rekonstrueerimisplaanis.

Künka tipul kõrgub iidne Vladimiri peakirik, mis on kahe kaitse ajal tugevasti kannatada saanud. Sinna on maetud Lazarev, Nahhimov, Kornilov ja Istomin ning sinna tuuakse üle ka admiral Ušakovi põrm. Peakiriku rekonstrueeritud hoone muutub viie Vene admirali mausoleumiks, osaks künka tipule rajatavast suurest Musta mere sõjalaevastiku Kuulsuse Panteonist.

Ulatuslik Panteoni väljak avaneb mere suunas. Kaugele paistab sealt väljakut krooniv kahekümne meetri kõrgune Lenini mälestussammas — pronksskulptuur dioriidist postamendil.

Artilleriiskaja lahe äärest, hotelli ja teatrihoone vahelt viib Nahhimovi prospekti lõikav valgest kivist trepp otse mälestussamba juurde. Samasuguste treppide süsteem ühendab Kuulsuse Panteoni ringmagistraaliga.

Esimene neist — Tauria trepp — juba viib künkale.

Linn, eriti tema keskus, on põhiliselt juba loodud, ümber kujundatud. Ent kui palju tööd on veel ees! Sevastoopol kujundatakse ümber üleni, tervikuna, kuni kõige kaugemate linnaservadeni. See nõuab tohutut tööd.

Kaljuseil künkail, kuhu linn on laiali pillatud, rajatakse uusi liiklusteid, laiendatakse ja õgvendatakse olemasolevaid. Ehitustööde raskuspunkt nihkub üha rohkem linna servadele. Laialdane ehitustöö käib Vosstavšije ja Gogoli tänaval ning Malahhovi prospektil. Kujundatakse ümber Severnõi rajoon. Üheks kõige kaunimaks rajooniks muutub Korabelnõi rajoon, millest, väikesest laevameistrite külast, hakkas kunagi kasvama linn.

Piki kogu Korabelnõi linnaosa kulgeb varjuline rannaäärne bulvar. Samasugused bulvarid tekivad ka teistesse linnaosadesse. Roheliste koridoridena lõikavad nad läbi kogu linna ning väljuvad tema piiridest, kus liituvad parkide rõngaga, millega ümbritsetakse kogu Sevastoopol.

Pargiks muutub ka Malahhovi kurgaan. Erilise tundega tõused mööda tema kiviseid, seni veel lagedaid nõlvu tipule, millest on üle käinud nii palju hirmsaid ja kuulsusrikkaid sündmusi. Ühtne ajaloolõng seob siin Nahhimovi raveliini, mis kantsina seisis kurgaani tipul sada aastat tagasi, ning hoogsalt ülespoole püüdlevat lennukit — mälestusmärki kangelastele, kelle võitlust linna eest lahutab meie päevist vaid kümme aastat. Karm aja kaja peitub neis.

Ümberringi aga on avar ja valgusküllane linn. Jälle kõrgub ta valgeil nõlvul, mille jalamil kiirgab ja sädeleb ääretu meri. Veel kunagi pole ta olnud nii majesteetlik ja imekaunis — surematu linn, vägilaslinn meie võimsa, tööka ja rahuarmastava maa lõunarajal.

Simferoopol-Moskva
1954

SISUKORD

KRIMMI

Mööda autoteed 7

KRIMMI VÄRAVAIL

Soolased väravad 29
Nende päevade kuulsus ei kustu 33
Suur-Sivaš 46
Perekopi põldudel 51
Elustav vesi 60
Kuldsed tõusmed 65

SIMFEROOPOL

Aastatuhandete kivised leheküljed 73
Mineviku astmed 81
Kõrgemasse klassi 89
Tuleviku piirjooned 107

MÄGEDESSE JA MERE ÄÄRDE

Autobussi aknast 121
Alušta orus 133
Soja miljoni aastase mere põhjas 143
Looduskaitsemetsa hoidjad 157

MÖÖDA IDA-KRIMMI

Kallihinnalised õielehed 175
«Mahajäänud nurga» ärkamine 185
Viinapuuväädi alistamine 195
Iidse vulkaani jalamil 208
Krimmi Matsesta 218

RAUDNE RANNIK

Poolsaare poolsaar 235
Pantikapaionist kuni meie päevini 242
Leegitsev maa 253

Maak ja teras 262
Meretöötajad 276
Rahu skvääril 286

SAKI-EUPATOORIA

Imettegev muda 295
Helde laht 306
Eupatooria kivilõikajate juures 319
Köögiviljakonveier 325

LÕUNARANNIKULE

Mööda õunaorge 333
Matkaradadel 345

PÄIKESELINE RANNIK

Arst-linn 367
Mäenõlvul 381
Päikeselise veini lätteil 393
Nikita botaanikaaias 404
Meie Artek 415
Mööda Suur-Jaltat 421
Vägilaslinn 435

Ветлина Вера Арсеньевна
КРЫМСКИЕ ПУТЕШЕСТВИЯ
На эстонском языке

Суперобложка О. Соанса

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja *R. Toming*

Kunstiline toimetaja *A. Koemets*

Tehniline toimetaja *T. Mitt*

Korrektorid *A. Kiho* ja *E. Järve*

Ladumisele antud 26. XI 1957. Trükkimisele antud 16. I 1958. Paber 54:84, 1/16. Trükipoognaid 28,5+5 lisa. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 23,76. Arvutuspoognaid 25,59. Trükiarv 30 000. Tellimise nr. 7410. Trükikoda „Kommunist", Tallinn, Pikk 2.

Hind rbl. 9.90.

2—7

KRIMMI KAART

MÕÕT 1:1130 000

PROJEKT

Magistraalkanalid
Niisutuskanalid
Veehoidlad
Pumbajaamad
Torujuhtmed

KRIMMI
POOLSAAR
Starõi Krõm
Belogorsk
Krimmi mäed
Sudak

Kertš
KERTŠI
POOLSAAR
Svetljatški
dossia

Rbl. 9.90

A-21893
III

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00389114 2

A
21893
... 3891142

